

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

**IRACIONALUMAS
IR
MOKSLINIO
PAŽINIMO RIBOS**

Mykolo Romerio universitetas

IRACIONALUMAS
IR
MOKSLINIO PAŽINIMO
RIBOS

Monografija

Vilnius 2011

UDK 165.61
Ir-01

Sudarytojas ir atsakingasis redaktorius prof. dr. Saulius Kanišauskas

Redakcinė kolegija:

prof. habil. dr. Bronislovas Kuzmickas

doc. dr. Virginija Jakimenko

doc. dr. Andrius Sprindžiūnas

Recenzavo:

akademikas prof. habil. dr. Algirdas Gaižutis

prof. habil. dr. Juozas Algimantas Krikštopaitis

Monografijos autoriai:

S. Arlauskas, L. Astra, A. Augustinaitis, A. Brazauskas, R. Bubelis,
R. Buivydas, J. A. Dainauskas, J. Grigas, V. Jakimenko, S. Kani-
šauskas, B. Kuzmickas, O. Lapinas, S. Norvaišas, M. Rusteika,
A. Sprindžiūnas, R. Tidikis

Mykolo Romerio universiteto Humanitarinių mokslų instituto tarybos 2010 m. rugsėjo 22 d. posėdyje (protokolo Nr. 2HMI-2) monografija „Iracionalumas ir mokslinio pažinimo ribos“ rekomenduota spausdinti

Mykolo Romerio universiteto mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo spaudai komisija 2010 m. spalio 20 d. posėdyje (protokolas Nr. 2L-7) monografiją patvirtino spausdinti.

Visos leidinio leidybos teisės saugomos. Šis leidinys arba kuri nors jo dalis negali būti dauginami, taisomi arba kitu būdu platinami be leidėjo sutikimo.

Turinys

PRATARMĖ	5
IŽANGA	7
• Iracionalumo problema ir trys įtampų židiniai: misticizmas, religija, mokslas	7
• Racionalumas ir iracionalumas informacinės visuomenės amžiuje... 14	
• Apie monografijoje keliamas problemas, tikslus ir uždavinius.....	16

1 skyrius.

RACIONALUMAS IR IRACIONALUMAS: FILOSOFINIAI, LOGINIAI IR PSICHOLOGINIAI ASPEKTAI	25
1.1. Racionalumas ir iracionalumas: problemos ir išvalgos.....	25
1.2. Sąmonės fenomenai ir epistemologinis reliatyvizmas	35
1.3. Mokslinis pažinimas ir argumentacijos teorija.....	42
1.4. Energija: nuo fizikos iki ideologijos	48
1.5. Mistika ir psichoterapija modernizmo amžiuje	55

2 skyrius.

IRACIONALUMO SKLAIDA „METAFIZINIO SIAUBO“ KONTEKSTE	69
2.1. Kelios pastabos dėl misticizmo ir paramokslų sklaidos Lietuvoje.....	69
2.2. „Herojinis mokslas“ ir religinis tikėjimas.....	82
2.3. Kodėl krikščionybė atkakliai priešinosi moksliniam pažinimui?.....	85
2.4. „Herojinis mokslas“ ir „tiesos sakymas apie istoriją“	89
2.5. „Metafizinis siaubas“ ir ontinės misticizmo šaknys	104
2.6. Iracionalumo sklaida: sąvokos ir esmės	122

3 skyrius.

SINERGETIKA: IRACIONALUMO „ĮTEISINIMAS“ RACIONALUMU?.....	143
3.1. Sinergetikos magija ir magijos sinergetika.....	143
3.2. Parapsichologija: tyrimų objektas sinergetiniu požiūriu	176
3.3. Parapsichologija: „nedėsningi“ dėsniumai	181

3.4. Psichofiziniai fenomenai ir sinergetika.....	190
3.5. Bioenergoinformatika iracionalumo ir racionalumo kontekstuose	206

4 skyrius.

RACIONALIZAVIMO KRITERIJAI ŽINIŲ VISUOMENĖJE....	221
4.1. „Iracionalioji vadyba“	222
4.2. Susidvejinęs pasaulis	225
4.3. Kultūros ekonomika ir sprendimų „sumuštinis“	231
4.4. Informacinio racionalumo veidai.....	236
4.5. Mokslinio pažinimo ribų problema	239

5 skyrius.

IRACIONALUMAS TOLERANCIJOS PROBLEMOS ASPEKTU	265
5.1. Racionalios ir iracionalios religinės tolerancijos prielaidos.....	265
5.2. Religinės tolerancijos būklės Lietuvoje bruožai	270
5.3. Ar tikėjimo laisvės aprėpia visas religines bendruomenes?	273

6 skyrius.

IRACIONALUMAS MOKSLININKŲ IR PRAKTIKŲ AKIMIS.....	281
6.1. Mokslo ir pseudomokslų konfrontacija: realistinis žvilgsnis	281
6.2. Mokslas ir tikėjimas fiziko akimis	295
6.3. Misticizmas gyvenime ir jo atspindys psichiatrijoje.....	306
6.4. Mistiniai simboliai šiuolaikinių bažnyčių architektūroje: novacijų apraiškos	311
6.5. Misticizmas ir politika	316
Baigiamasis žodis.....	321
Literatūra.....	323
Summary.....	337
Vardų rodyklė	345
Dalykų rodyklė.....	351
Trumpai apie autorius.....	355

Pratarmė

Ši knyga – kolektyvių pastangų rezultatas. Jau vien todėl įdėmus skaitytojas pastebės tiek stilistinių minčių reiškimo skirtumų, tiek didžiulę, atrodytų, menkai susijusių problemų gausą, tiek palyginti skirtingus požiūrius į svarstomus dalykus.

Bet šito ir buvo siekta. Buvo siekta, kad į iracionalumo apraiškas ir jo sklaidą bei mokslinio pažinimo problemas įvairiais rakursais pažvelgtų skirtingomis metodologinėmis nuostatomis besivadovaujantys įvairių sričių mokslininkai, filosofai, žinomi praktikuojantys specialistai, žurnalistai ir t. t. Todėl skirtingų autorių rašytus tekstus vienija tik svarstoma tema ir bendras sumanymas.

Tačiau, nepaisant kartais skirtingų požiūrių, visą knygą persmelkia viena mintis: tai, kas paprastai priskiriama iracionalumo sričiai, yra imanentiška visai žmogiškajai kultūrai ir net to iracionalumo besikratančiam mokslui. Kita vertus, atrodytų, grynai iracionaliame religiniame tikėjime visada galima rasti tą tikėjimą grindžiančių racionalių argumentų. Dar paradoksaliau iracionalumas ir racionalūs argumentai yra susipynę įvairiose misticizmo atmainose.

Būtent ta racionalumo ir iracionalumo tiek konfrontacija, tiek konvergencija religiniame tikėjime, misticizme, net moksliniame pažinime ir yra pagrindinė šios knygos svarstymų tema.

Išsyk būtina pabrėžti, kad ji yra daugiaplanė, daugiaplanė, slypinti istorijos klodų atmintyje, dialektinių prieštarų vienovėje, todėl nepaprastai sudėtinga ir praktiškai neaprepiama. Tad jau imantis šio darbo teko apsiriboti tik kai kuriais konkrečiais klausimais, pirmiausia susijusiais su iracionalumo (įvairialypio misticizmo pavidalu) sklaida Lietuvoje ir požiūrių į šį reiškinį analize.

Nors per dvidešimt Lietuvos atkurtos nepriklausomybės metų sovietmečiu sukurtas „informacinis vakuumas“ palengva nyksta, bet literatūros, skirtos mokslo bei misticizmo, ezoterikos, okultizmo, parapsichologijos ir t. t. santykio analizei, dar ganėtinai trūksta. Knygynus ir bibliotekas užplūdusi mistinė, paramokslinė literatūra paprastai yra apologetinio pobūdžio, perdėm vienpusiška ir net profaniška. Todėl vienas iš svarbiausių šios knygos tikslų – bent iš dalies užpildyti tą vis dar esamą „informacinį vakuumą“, perteikiant ir analizuojant svarbiausius racionalumo bei iracionalumo raiškos aspektus mokslinio pažinimo raidos ir ribų kontekste. Kiti ne mažiau svarbūs tikslai nurodyti šios knygos įvade.

Knyga skirta tiek humanitarinių, tiek gamtos mokslų specialistams, kurie tyrinėja konkrečias misticizmo ir mistikos apraiškas, sprendžia mokslo metodologijos problemas. Jos teorinės išvalgos bus naudingos teisininkams, psychologams, psichiatrams, pedagogams, dvasininkams. Ji rekomenduotina ir žurnalistams, politikams. Be abejo, ji bus pravarti ir socialines, teises, psichologines, kultūrologines problemas tyrinėjantiems magistrams, doktorantams.

ĮŽANGA

1. Iracionalumo problema ir trys įtampų židiniai: misticizmas, religija, mokslas

Šiais laikais *iracionalumo sričiai* tradiciškai priskiriama tai, kas įvardijama sąvokomis *mistika, misticizmas, magija, mantika, okultizmas, spiritizmas, kabalizmas, astrologija, chiromantika, teosofija, antroposofija, gnostika* ir t. t., tai, kas vadinama *telepatija, telekineze, teleportacija, aiškiaregyste, proskopija, poltergeistu, reinkarnacija, ekstrasensorika* ir pan. Paprastai iracionalumo sričiai priskiriama *parapsichologija, psichotronika, bioenergoinformatika* ir panašiai pasivadavusių ar pavadintų diletantiškų bei profesionalių tyrinėjimų kryptys.

Iracionalumo sričiai priklauso ir visą žmonijos kultūrą bei istoriją veikę įvairūs religiniai tikėjimai ir judėjimai, spiritualistinės filosofijos kryptys, mitogeninė ir simbolinė mąstysena ir t. t. Iracionalumo elementai skverbiasi ir į šiuolaikinį mokslą, vadybą, ekonomiką, informacines erdves.

Europos istorijoje racionalumo ir iracionalumo koegzistencija bei jų konfrontacija buvo visais laikais. Ryškiausia takoskyra buvo nubrėžta XIX a. viduryje–XX a. pradžioje, susiformavus vadinamajai *scientistinei (technokratinei) pasauležiūrai*, kuriai pamatus padėjo *pozityvistinė filosofija*. Scientizmo ideologija daro stiprią įtaką ir dabartinei mokslinei minčiai. Praktiškai tuo pat metu prasidėjo ir *misticizmo renesansas* – ėmė formuotis *teosofinis ir antroposofinis judėjimai, parapsichologija, okultizmas*, ėmė plisti *transcendentalinė ir dinaminė meditacijos, neosufizmas*, susiformavo „mokslinė religija“ *scientologija* (arba – *dianetika*) ir t. t.

Įvairios racionalizmo bei iracionalizmo atmainos ne tik nuolat konfrontuoja, bet ir koegzistuoja. Tuo nesunku įsitikinti užsukus į bet kurią (taip pat ir dabartinės Lietuvos) knygyną – greta solidžių mokslinių veikalų visada rasime ir okultinės literatūros, mistinių bei religinių patirčių aprašymų, „naujųjų religijų“ apologetikos ir pan.

Nors iracionalumo sklaida filosofijoje, moksle, pagaliau socialiniuose procesuose neretai yra laikoma *šalutiniu* ir *neesmingu* visuomenės mentaliteto raidos *produktu*, todėl *esą neverta tam skirti daugiau dėmesio, lėšų ir laiko*, bet taip mąstantieji (ir galintieji daryti įtaką mokslo bei kultūros programų finansavimui) turėtų prisiminti, jog būtent pasaulėžiūra lemtingai veikia ideologijas, o šios – politinius judėjimus, realius socialinius procesus, teisę, ekonomiką, žmonių gerovę, saugumą ir kt. Turėtų prisiminti, jog vokiečių nacistinei ideologijai nemažą įtaką darė ir okultinės bei pseudoteosofinės idėjos¹, kad Indijos tautinio išsivadavimo judėjimo ideologas ir vadovas Mahatma Gandhis vadovavosi ne tik akivaizdžiai iracionalia nevedantine filosofija, bet ir ne mažiau iracionalia krikščioniška Levo Tolstojaus suformuluota „neprievartinio pasipriešinimo“ koncepcija², jog stalininių koncentracijos stovyklų „būtinybė“ buvo grindžiama *racionalia* materialistine ontologija. Yra žinoma ir tai, kad dažnos valstybės neretas vadovas ar garsus politikas ne tik domėjosi misticismu, bet ir naudodavosi astrologų, būrėjų paslaugomis.

Lietuvoje racionalumo bei iracionalumo santykio *politinis aspektas* bene labiausiai išryškėjo 2003 m. Lietuvos žiniasklaidoje nušviestuose³ ir plačiai komentuotuose gruzinės Lenos Lolišvili ryšiuose su to meto aukščiausiais šalies pareigūnais, politikais. Turbūt ne be jų paramos buvo parengta ir išleista knyga „Gyvenimo link. Lenos Lolišvili fenomenas“⁴, kurioje pateikta daug liudijimų apie tikrus ar tariamus ypatingus šios moters gebėjimus.

Žiniasklaidoje pateikta *informacija* apie „Lolišvili bylą“ (taip toliau vadinsime šį politizuotą skandalą), švelniai tariant, buvo *paradoksali*. Vie-

-
- 1 Бержье, Ж.; Повель, А. *Утро магов*. Москва: Мнф, 1991. Поликарпов, В. С. *Наука и мистицизм в XX веке*. Москва: Мысль, 1990, с. 17–18.
  - 2 Вандерхилл, Э. *Мистики XX века. Энциклопедия*. Москва: Мнф-Локна, 1996, с. 446–458.
  - 3 Žr., pvz., Balikienė, B. Lietuvos žmonės – apie ekstrasensus, magiją ir aiškiaregę Leną. *Lietuvos žinios*, 2003 03 08, Nr. 56; Gudavičiūtė, D. Perspėjimas vadovams iš invalido vežimėlio. *Lietuvos rytas*, 2003 03 07, Nr. 55; Sotvarienė, R. Valstybės postų dalybose – aiškiaregės ranka. *Lietuvos rytas*, 2003 03 08, Nr. 56. Čergelienė, R.; Stravinskas D. Aiškiaregės pirštas nukrypo ir į policiją. *Lietuvos rytas*, 2003 03 15, Nr. 61; Interviu su Gintaru Beresnevičiumi: „Europa mums meta iššūkį“. *TV per savaitę*, 2003 03 20, Nr.12, p. 13; Gydyti Dievo vardu irgi reikia licencijos. *Lietuvos rytas*, 2003 03 05, Nr. 53.
  - 4 *Gyvenimo link. Lenos Lolišvili fenomenas*. Vilnius: Dialogo kultūros institutas, 2003.

na vertus, ištisai buvo skleidžiama mintis, jog spėjusi pagarsėti gruzinė yra paprasčiausia šarlatanė, kad jos fenomenalių gebėjimų nepajėgė patvirtinti jokia autoritetinga mokslinė įstaiga, kita vertus, čia pat buvo reiškiami nuogaštavimai, kad šalį ėmė valdyti ne politikai, o jiems įtaką darantys burtininkai, ekstrasensai, magai.

Paradokso esmė yra ta, kad jeigu L. Lolišvili neturėjo ir neturi jokių išskirtinių gebėjimų, tai ir būgštauti dėl jos galimos įtakos šalies vadovams bei politikams neverta. Bet jeigu būgštaujama, tai tuo tarsi pripažįstama, kad ši moteris išskirtinių gebėjimų tikrai turi, kad su magija ir mantika susiję paranormalūs reiškiniai yra realūs. Žodžiu, regimas akivaizdus prieštaravimas: teigiant ir įrodinėjant, jog paranormalių reiškinų nėra, eskaluojama jų galima grėsmė net valstybės saugumui.

Tad „Lolišvili byla“ vėl iškėlė ir išryškino Lietuvoje jau gerokai primirštą, bet seniai žinomą klausimą: ar prie tokių iracionalizmo atmainų kaip magija, mantika, misticismas, okultizmas ir pan. priskiriami fenomenai yra realūs, ar jie yra tik *mistifikacijos, fikcijos*? Ar moksliniais metodais įmanoma įrodyti jų tikrumą, o gal visa tai susiję tik su psichikos anomalijomis, socialinėmis chimieromis, arba, vartojant postmodernią terminologiją, simuliakrais (iluzoriniu, fiktyviu pasaulio ir jo reiškinų vaizdu)? Pagaliau galima klausti: jeigu mistikai priskiriami reiškiniai yra moksliskai nepagrindžiami (vyraujantis požiūris!), tai kaip ir kodėl jie vis dėlto daro įtaką žmonių jausmams, protui, pagaliau socialiniams procesams?

„Lolišvili byloje“ išryškėjo dar vienas reikšmingas aspektas.

Pasak racionalisto Maxo Weberio, maginių gebėjimų egzistavimu niekad neabejojo nei indų, nei žydų pranašai, nei krikščionių apaštalai. Kiekviename religiniame tikėjime yra implikuota antgamtės ir pricipinės galiomybės sąveikauti su ja idėja, t. y. mistikos ir magijos idėja. Weberis teigia, jog net grynai specifiniai religiniai Dievo garbinimo elementai – malda ir aukos – yra kilę iš magijos. Bet tiek judėjų, tiek krikščionių tikėjimas magiją griežtai smerkia. Net budizmas, kurio praktikoje maginiai elementai itin paplitę, tuščią gyrimąsi maginiais gebėjimais, pasak Weberio, laiko esant mirtina nuodėme⁵.

Todėl vargu ar reikia stebėtis, kad faktiškai maginius Lolišvili gebėjimus bei veiksmus pasmerkę ir Lietuvos Katalikų bažnyčia. Bet pati Lolišvili savo ryšius su magija kategoriškai neigia, tvirtina pasikliaujanti tik Dievo malone

5 Weber, M. *Religijos sociologija*. Vilnius: Pradai, 2000, p. 34.

ir niekuo daugiau. Tad „Lolišvili byloje“ susiduriame su dar vienu – *religijos ir magijos* (dviejų iracionalumui priskiriamų sričių) – *santykio* aspektu.

Pagaliau ne mažiau komplikuoti yra mokslo ir religijos santykiai. Štai pavyzdys. Prof. habil. dr. A. Piročkinas straipsnyje „Keli klausimai dėl mokslo ir religijos derinimo“ tvirtina, kad „tikrasis mokslas neieškojo savo išvadoms pagrįsti tezių, paimtų iš religijos arsenalo“, kad mokslo ir religijos suderinimu suinteresuota tik religija, o mokslas „niekada nėra kėlęs sau tikslo įrodyti ar paneigti Dievo buvimą“ ir t. t. Klausimo forma jis išsako įsitikinimą, kad mokslą ir religiją derinti nesą jokio reikalo vien todėl, nes šios dvi „dvasinės tikrovės atmainos“ iš principo nesuderinamos⁶. Nors XIX a. pabaigoje Katalikų bažnyčia prioritetą suteikė tomistinei filosofijai (neotomizmui), kuri mokslinio žinojimo ir religinio tikėjimo supriešinimo atsisakė, bet įtampa tarp mokslinio pažinimo ir religinio tikėjimo, tomistinio racionalumo ir augustinieškojo iracionalumo išliko iki šiol, o kai kuriais atvejais net sustiprėjo⁷.

Taigi iki šiol yra trys įtampų židiniai – misticizmas, religija ir mokslas. *Pirmieji du* dažniausiai priskiriami *iracionalumo* sričiai (nors katalikiškoje filosofijoje yra regimas ir grynasis iracionalizmas spiritualizmo, egzistencializmo bei kitais pavaldais, ir tomistinis racionalizmas), o *mokslas* vienareikšmiai priskiriamas *racionalumo* sričiai (nors postmodernioji mąstysena toki priskyrimą ginčija). Tad galima teigti, jog iki šiol greta viena kitos gyvuoja *trys* beveik nesąveikaujančios, o sąveikų metu dažniausiai konfrontuojančios kultūros – mokslinė (scientistinė), religinė ir mistinė.

Tos trys kultūros koegzistuoja toje pačioje erdvėje ir tame pačiame laike. Gana dažnai net vienas ir tas pats asmuo mokslinėje veikloje pasikliauja tik griežtais moksliskumo kriterijais ir bent mintyse kartoja garsiąją Napoleonui ištartą P. S. Laplace'o frazę, kad mokslinėse paieškose jam Dievo hipotezė nereikalinga, bet kitą dieną jis gali nuoširdžiai melstis bažnyčioje, o dar po dienos intymesnėje aplinkoje prisipažinti, kad ir jis išgyveno keistą potyrį, kurio nei mokslas, nei religinis tikėjimas paaiškinti negali. Arba išsigandęs to iracionalumo potyrio gali kreiptis į psichiatrą, psichoterapeutą. Arba (kaip tą padarė knygoje „10 sėkmingo gyvenimo paslapčių“⁸ socialinių

6 Piročkinas, A. Keli klausimai dėl mokslo ir religijos derinimo. *Mokslas gyvenimas*, 2004, Nr. 11, p. 10–12

7 Kuzmickas, B. *Katalikiškoji filosofija. XIX ir XX amžiai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003.

8 Pečiulis, S. *10 sėkmingo gyvenimo paslapčių*. Vilnius, 2003.

mokslų daktaras S. Pečiulis) gali prisipažinti, jog jis išties yra psichinis ligonis, bet ligos paūmėjimo metu įgytos mistinės patirtys ne tik kad netrukde jo mokslinei bei socialinei karjerai, bet ir tapo originalių idėjų šaltiniu.

Pastaroji mokslininko išpažintis tarsi patvirtina psichoanalitiko ir filosofo K. Jasperso teiginį, jog autentiškai filosofuoja ne tik vaikai, bet ir psichiniai ligoniai: „Retkarčiais tarsi nukrinta visuotinio aklumo pančiai ir prabyla gilioji tiesa. Kai kurie psichiniai sutrikimai prasideda sukrečiančiais metafiziniais apreiškimais...“⁹ Panašią išvadą iki šiol nepraradusioje mokslinės vertės studijoje „Religinių patirčių įvairovė“ kur kas anksčiau padarė JAV psichologijos „tėvas“ bei vienas iš pragmatizmo filosofijos kūrėjų W. Jamesas¹⁰.

Kita vertus, į psichinės ligos paūmėjimo metu įgytas mistines patirtis dauguma ne tik W. Jameso laikų, bet ir šiuolaikinių *psichiatrų, psichoterapeutų* žvelgia itin skeptiškai, bent jau itin įtariai. Jeigu psichinė patologija yra ne kas kita, kaip nukrypimas nuo psichinės sveikatos statistinės normos, tai iracionalumas, mistiniai potyriai, jų požiūriu, laikytini psichine liga ir niekuo kitu. Todėl nemaža psichiatrų ir psichoterapeutų visa tai, kas yra priskiriama prie mistikos, sieja tik su didesniais ar mažesniais psichikos sutrikimais.

Bet šiuo požiūriu beviltiškais psichiniais ligoniais reikėtų laikyti ne tik visus garsiuosius tiek krikščionių, tiek kitų religijų mistikus (tarp jų ir tuos, kurie inspiravo socialinius bei politinius judėjimus), bet ir visus genijus, kurie suteikė galingus impulsus tiek religijų, tiek filosofijos, tiek mokslo plėtrai – jų nestandartinė mąstysena ir veikla „netilpo“ ir „netelpa“ į jokių statistinius rėmus.

Į šią – psichinės sveikatos bei iracionalumo santykio – problemą galima žvelgti bent dviem aspektais.

Jeigu iracionalumo raiška yra susijusi su psichinės sveikatos nestabilumu bei nukrypimais nuo „normos“ ir jeigu tokia iracionalumo raiška neretai tampa religinių-mistinių bei politinių-mistinių judėjimų stimulu ir net užuomazga, tai kyla klausimas: kiek *toleruoti*ni tokie iracionalumo pasireiškimai, kokios galėtų būti *tolerancijos ribos*?

9 Jaspers, K. *Filosofijos įvadas*. Vilnius: Pradai, 1998, p. 11–12.

10 Джеймс, В. Многообразие религиозного опыта. Санкт Петербург: Андреев и сыновья, 1992 (Препринтное издание, Москва 1910 г.).

Antrasis aspektas susijęs su pačia psichine sveikata bei pačiu iracionalumu – ar *jų* esami ir galimi *tyrimai* tenkina vadinamuosius „moksliskumo kriterijus“, be to, *kokios yra ir gali būti mokslinio pažinimo ribos?*

Šį klausimą išplėsiame konkrečiame kontekste.

Kaip savotišką paramokslą ir pseudomokslą alternatyvą R. Tidikis pateikė transpersonalinę psichologiją¹¹. Susiformavusi apie 1975-uosius, šiuo metu ji studijuojama daugelyje Europos ir JAV universitetų¹², jos ištakose – garsių psichologų W. Jameso, K. G. Jungo, A. Maslowo, K. Rogerso darbai. Ne mažiau pasaulyje žinomi ir transpersonalinės psichologijos „tėvų“ vardai – St. Grofas, K. Wilberis, Ch. Tartas ir kt. Transpersonalinės psichologijos sėkmę, matyt, laidavo ne tiek joje implikuota Rytų psichologinė filosofija, kiek jos gana paradoksalus ryšys su biheviorizmu – savo ontologija ir epistemologija kardinaliai priešinga transpersonalinėms idėjoms iki šiol Vakarų pasaulyje vyraujančia „mokslinės psichologijos“ kryptimi. Paprasčiau sakant, *iracionalia ontologija* besivadovaujanti transpersonalinė psichologija iš biheviorizmo perėmė *racionalią pozityvistinę mokslo metodologiją ir metodus*, kurie laiduoja statistinį tyrimų patikimumą.

Tačiau (ir būtent tai yra problemos esmė!) transpersonalinės psichologijos *tyrimų objektas* visiškai sutampa su Tidikio kritikuotų paramokslų (tarp jų – parapsichologijos) tyrimų objektu. Atidžiau peržvelgus vieno iš transpersonalinės psichologijos „tėvų“ St. Grofo faktiškai programinį veikalą *Transpersonalinė išvalga (The Transpersonal Vision)*¹³, aptiksime, kad čia tyrimo objektais įvardijama ne tik astrologija, NSO, „kosminis protas“, telepatija, „ląstelinė sąmonė“, „psichinė chirurgija“, bet ir tokios grynai prie okultizmo priskiriamos temos kaip „bendravimas su mirusiaisiais“ (mediūmizmas, spiritizmas), demonologija¹⁴, t. y. visa, ką Tidikis priskiria prie nemokslo, paramokslą, mistikos.

Šis parapsichologijos (paramokslą) *supriešinimas* su transpersonaline psichologija nėra autoriaus klaida, jis greičiau *yra simptomiškas*. Ribos tarp

11 Tidikis, R. *Socialinių mokslų tyrimų metodologija*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 83–84.

12 Paranjpe, A. C. *Theoretical Psychology. The Meeting of East and West*. New York, London: Plenum Press, 1984, p. 1.

13 Гроф, С. *Надличностное видение*. Москва: Издательство института трансперсональной психологии, 2002.

14 Ten pat, p. 49, 120, 38, 127, 37, 163, 150–152, 38 (Puslapiiai nurodyti ta tvarka, kuria tekste įvardyti transpersonalinės psichologijos tyrimo objektai).

mokslo ir nemokslo (iracionalumo srities) šiais laikais yra tokios neryškios, kad bet kuriam mokslininkui jos tampa problemiškos. Viena vertus, tradicija reikalauja mokslą ir nemokslą kategoriškai skirti, kita vertus, naujų mokslo krypčių (tarkime, transpersonalinės psichologijos) tam tikri pasiekimai ir pripažinimai jau verčia kliautis jų autoritetu net tais atvejais, kai, pavyzdžiui, kalbama apie dar prieš dešimtmetį akivaizdžiai prie „antimokslo“ priskiriamą reinkarnacinį prognozavimą¹⁵. Tas pats pasakytina ir apie bioenergoinformatiką bei į ją panašias tyrimų sritis – nors įdėmi analizė leidžia daryti išvadą, jog visa tai, vartojant gražų liaudies posakį, yra ne kas kita, kaip *seną panelę naujais rūbeliais*, t. y. įvilktas į mokslinį apdarą klasikinis okultizmas, bet kai kurie svarūs šių tyrimų sričių pasiekimai ir jų taikymas praktikoje verčia suabejoti ką tik pateiktu apibūdinimu. Todėl teiktu palyginimu mes tik siekiame pabrėžti, jog dabartiniu metu tradiciniais mokslo metodais bandoma pažinti ir tas tikrovės sritis, kurios anksčiau vienareikšmiai būdavo priskiriamos prie misticizmo. Tą nevienareikšmių ir itin sudėtingą procesą pavadinsime *mokslinio pažinimo ribų plėtra*, kuri nelauktai ir audringai prasidėjo XX a. septintajame dešimtmetyje.

Būtent tuo metu ėmė formuotis ne tik transpersonalinė psichologija, bet ir ne mažiau paradoksali kognityvinė psichologija bei kognityvinis mokslas, katastrofų ir fazinių virsmų teorijos, fraktalinė geometrija ir sinergetika, holografinė bei kompleksiško paradigmos ir t. t., taip pat ir postmodernioji filosofija. Visa tai ėmė versti griežtai peržiūrėti įsisenėjusius stereotipus, atgaivinti kai kuriuos mistiškais ar bent metafiziniais laikytus požiūrius. Ėmė aiškėti, jog pasaulis, tariant kibernetikos „tėvo“ N. Wienerio žodžiais, yra ne galutinės negyvos pusiausvyros pasaulis, o proceso pasaulis¹⁶, kad visi reiškiniai yra susiję ir gyvi, kad atvirose sudėtingose sistemose (taip pat ir visuomenėje) yra grįžtamieji ryšiai bei dėl jų kylantys netiesiniai procesai ir t. t. Būtent todėl net tradiciškai konservatyvi filosofija jau kelia sau uždavinį permąstyti tvarkos ir chaoso, sudėtingumo ir paprastumo, evoliucijos ir revoliucijos, tiesos ir klaidos bei kitas panašias problemas¹⁷.

Turbūt ne mažiau svarbu permąstyti ir racionalumo bei iracionalumo santykį tiek moksliniame pažinime, tiek socialiniuose procesuose, nes tik

15 Tidikis, R. *Socialinių mokslų tyrimų metodologija*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 82–85.

16 *Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004, p. 21.

17 Ten pat, p. 15.

toks permąstymas globaliuose *informacinės visuomenės* kūrimosi procesuose teiks viltį sukurti ir *žinių visuomenę* – sužmogintą, gebančią informaciją įprasminti, gebančią „išsaugoti žmogiškumą kitame žmoguje, greta savęs“¹⁸.

2. Racionalumas ir iracionalumas informacinės visuomenės amžiuje

Žmonija susiduria su informacine revoliucija. Ji susijusi ne tik su naujomis technologijomis ir globaliais komunikacijos tinklais, bet ir su postmoderniu mąstymo stiliumi bei aibe kitų problemų. Informacijos globalizavimas ne tik atveria iki šiol neregėtas pažinimo ir valdymo perspektyvas, bet ir kelia visiškai naujas, anksčiau tik fantastinėje literatūroje modeliuotas grėsmes: virtualios realybės skverbimasi į kasdienį gyvenimą ir bėgimą iš to kasdienio gyvenimo į virtualią realybę, nesustabdomo „akimirksnio“ fetišavimą¹⁹, anoniminės kultūros plėtrą ir t. t. Sąvoka *informacinė visuomenė* tampa savotišku burtazodžiu, lozungu²⁰, ir pirmiausia ji siejama su atsiveriančiomis praktiškai neribotomis galimybėmis be jokios vertybinės atrankos naudotis bet kuria internete platinama informacija – pradedant religiniais bei moksliniais tekstais ir baigiant visiškai neraštingais pasamprotavimais bei keiksmazodžiais, smurto vaizdais, pornografija. Matyt, jau vien todėl *informacinės visuomenės* sampratą bandoma skirti nuo *žinių visuomenės* sampratos, pastarąją apibūdinant kaip visuomenės gebėjimą duomenis bei faktus (*informaciją*) įprasminti, „sužmoginti“, panaudoti kultūros ir švietimo plėtrai²¹. Kita vertus, pasak A. Augustinaičio, *žinojimą (žiniją)* postmodernioji *žinių* samprata vadinamojoje *žinių visuomenėje* paverčia pagrindiniu visuomenės ir kiekvieno žmogaus gyvenimo veikėju, neatsižvelgiant į paties *žinojimo pobūdį* – ar tai būtų mokslinis, buitinis, ar net *ezoterinis, mistinis* žinojimas. Žinojimas (žinija) tampa itin individualizuotas ir subjektyvus. Žinojimas tampa „asmeniniu“ arba tam tikros grupės kultivuo-

18 *Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004, p.16.

19 *Globalizacija: taikos kultūra, žinių visuomenė, tolerancija*. 2003. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, p. 65–67.

20 Ten pat, p. 69.

21 Ten pat, p. 68.

jamu žinojimu, ir formalieji mokslo sandaros rėmai bei specializacija jau nėra būtinas pažinimo atributas²². Globalizacijos problemų kontekste rimtai kalbama ne tik apie pasaulį be orientyrų, bet ir apie orientyrus pametusių filosofinę mintį²³. Teigiama, jog šiuolaikinė filosofija bendriausių problemų sprendimo ieško jau ne grynai filosofiniame (klasikine prasme) kontekste, o socialinėse ir istorinėse žiniose, net moksle²⁴. Naujaisiais amžiais prasi-dėjęs *racionalaus prado absoliutinimas* (R. Descartes'as, G. W. Leibnizas), savo apogėjų pasiekęs M. Weberio „racionalumo principė“ ir išsiplėtojęs vadinamojoje „techninio racionalumo“ koncepcijoje, XX a. antroje pusėje imtas ginčyti²⁵. Pasak J. F. Lyotardo, senasis principas, pagal kurį žinojimo įgijimas neatskiriamas nuo proto ir netgi asmenybės ugdymo, nueina ir vis labiau nueis užmarštin, o mokslinis žinojimas – tai ne visas žinojimas, jis nuo senų laikų egzistuoja greta naratyvinio žinojimo²⁶, t. y. pasakojimo, kurį jis pats laiko nežinojimu. Tačiau žinojimu pats savęs nelaikantis, tiesos ar bent tikrumo elemento neturintis diskursas (sąprotavimas, pasakojimas) yra protui svetimas, nesuvokiamas, t. y. *iracionalus*. Tad galima teigti, jog *žiniijoje* (ir vadinamojoje *žinių visuomenėje*) greta racionalių elementų visada apstu iracionalumo, kad takoskyros tarp *racionalumo* ir *iracionalumo* spartus nykimas, net *racionalumo bei iracionalumo konvergencija* tampa XX a. pabaigos–XXI a. pradžios skiriamuoju bruožu. Tenka daryti išvadą, jog Lyotardo aptartas lyg ir einąs praeitin *postmodernus būvis* ima tarpti sparčiai besiformuojančios *informacinės visuomenės* (su jai būdingu *virtualumu* ir virtualumui imanentišku *iracionalumu*) glėbyje. Dėl to ima keistis mokslinio pažinimo metodologija, moksliskumo kriterijai. Mokslinio pažinimo ribos ne tik plečiasi, bet ir ima *transgresuoti*, t. y. peržengti susiklosčiusias sociokultūrinės ribas, laužyti nusistovėjusius stereotipus²⁷. Transgresija – tai ir *mokslinio racionalumo krizė*. Ji suprantama kaip radikali mokslinio ma-

22 Augustinaitis, A. Postmoderniojo žinojimo ypatumai. *Žinija Lietuvoje: neformali mokslo žinių sklaida XX amžiuje*. 2000 02 17 mokslinės konferencijos medžiaga. Kaunas: Technologija, 2000, p. 60–65

23 *Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004, p. 52–65.

24 Ten pat, p.19.

25 Ten pat, p. 25.

26 Lyotard, J. F. *Postmodernus būvis*. Vilnius: Baltos lankos, 1993, p.15, 22, 74.

27 Rubavičius, V. Transgresijos malonumas: tapatumų vartojimas. *ATHENA. Filosofijos studijos*. 2006, Nr. 1, p. 149–163.

tymo stiliaus kaita, senų mokslinių standartų atmetimas. Bene svarbiausias šios krizės bruožas – mokslui įtaką darančios filosofijos susitikimas su kitokiais mokslinio proto tipais ir su racionalios patirties (buitinės, religinės, ezoterinės ir pan.) formomis²⁸.

Tačiau tai nereiškia, kad racionalumo ir tradicinio mokslinio mąstymo stiliaus atsisakyta. Įvardytos *informacinės visuomenės* raidos (greičiau – savi-kūros) tendencijos susilaukia ir griežtos kritikos. Postmodernizmo išpuoselėta tradicinio mąstymo „dekonstrukcija“ jau ima „dekonstruoti“ pati save. Praturtinta iracionalumui priskirtinų vizijų šiuolaikinė mokslinė savižina atmeta scientizmo pretenzijas, tačiau nepameta ir proto (*ratio*). Pagaliau paradigms kova (kova tarp senų vyraujančių pažiūrų ir naujų, dar neįsitvirtinusių) nesiliauja ir nesiliaus, tad greta *informacinei visuomenei* keliamų iššūkių bent Lietuvoje tradicinis mąstymas ir racionalaus prado absoliutinimas dar neprarado savo pozicijų, yra gana stiprus. Vienintele išimtimi galima laikyti *dabartinę* filosofinę mintį, kuria, deja, dar mažai kas pasikliauja. Racionalumo ir iracionalumo takoskyra iki šiol yra palyginti plati ir prieštaringa.

3. Apie monografijoje keliamas problemas, tikslus ir uždavinius

Aukščiau *diskurso tvarka* (vartojant Michelio Foulcault'o terminologiją) įvardytas problemas glaustai performuluosime, išryškindami šio kolektyvinio darbo tikslus ir uždavinius, monografijos struktūrą.

Kaip minėta pratarinėje, *pagrindiniu* šio darbo *tikslu* autoriai laiko dar esamą tam tikro *informacinio vakuomo* užpildymą, perteikiant ir analizuojant svarbiausius racionalumo bei iracionalumo raiškos aspektus mokslinio pažinimo raidos ir ribų kontekste.

Centrinę problemą galima suformuluoti klausiant, *ar tik racionalus pradas lemia visuomenės ir net mokslo raidą, ar iracionalumas išties yra tik šalutinis mentaliteto raidos produktas, pagaliau kas yra tas racionalumas bei iracionalumas, k o k s racionalumas ir k o k s iracionalumas yra priimtinas dabartinei visuomenei ar bent toleruotinas?*

28 Кнященко, Л. П. Опыт философии трансдисциплинарности (казус биоэтики). *Вопросы философии*. 2005, № 8, с. 105–117.

Lietuvių mokslinėje ir filosofinėje literatūroje jiems buvo skirta mažai dėmesio²⁹. Kol kas nėra susiformavusio ir nedviprasmiško kvalifikuoto požiūrio į vadinamuosius netradicinius religinius judėjimus, net į netradicinę mediciną. Tokio aiškaus požiūrio trūkumą lemia įvairios priežastys, tarp jų, matyt, ne paskutinę vietą užima ir *kompetencijos stoka*. Ypač tai regima žiniasklaidoje – be jokios atodairos skleidžiama sensacinga informacija apie tikrus ir tariamus paranormalius reiškinius, ir dažniausiai ji pateikiama nekompetentingai, be kritinės analizės. Bet kitaip vargu ar gali būti – kaip minėta, mokslinės ir net filosofinės *šių reiškinių* analizės iki šiol beveik nebūta.

Todėl *antrasis* šios monografijos *tikslas* – ne tik *sistemiškai perteikti*, bet ir *kritiškai išanalizuoti* iracionalumo bei racionalumo santykio istorinę raidą (taip pat ir Lietuvoje), misticizmo atmainas ir jose vartojamus terminus, misticizmo ir mokslo, misticizmo ir religijos, religijos ir mokslo santykius.

Pagaliau *trečiuoju* ne mažiau svarbiu monografijos *tikslu* laikytinas autorių siekis išanalizuoti iracionalumo raišką ir sklaidą *informacinės visuomenės* keliamų iššūkių akivaizdoje, aptariant *galimas mokslinio pažinimo ribas* ir nubrėžiant *gaires ateities tyrimams*.

Siekdami šių tikslų autoriai kelė tokius *uždavinius*: a) racionalumo ir iracionalumo santykio problemą išanalizuoti filosofiniu, loginiu ir psichologiniu aspektais; b) ištirti racionalumo ir iracionalumo konfrontacijos gilumines (ontologines bei gnoseologines, epistemologines) prielaidas; c) apžvelgti iracionalumo raišką socialinių ir ekonominių procesų kontekstuose; d) išryškinti tolerancijos iracionalumo apraiškoms problemos esmę.

Monografijos struktūra grindžiama aukščiau įvardytais tikslais ir uždaviniais.

Pirmame skyriuje „Racionalumas ir iracionalumas: filosofiniai, loginiai ir psichologiniai aspektai“ analizuojama racionalumo bei iracionalumo raiška Europos mentaliteto istorijoje, keliama pasaulio logiškumo bei kalbinės to logiškumo išraiškos problema, parodoma, jog racionaliojo (įskaitant

---

29 Kultūrologiniai misticizmo aspektai nušviesti tik Ž. Beliausko studijoje „Misticizmas“ (žr. *Kultūra ir religija*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1995, p. 333–392). Mistinės patirties tyrinėjimo galimybes trumpai aptarė A. Budriūnaitė (LOGOS, 2008, Nr. 57, p. 104–113; 2009, Nr. 58, p. 63–75). Vakarų pasaulio misticizmo ištakas giliau nagrinėjo A. Uždavinys (*Hermio Trismegisto išminties kelias*. Vilnius: Sophia, 2005; *Simbolių ir atvaizdų interpretacijos problema senovės civilizacijose*. Vilnius: Sophia, 2006).

ir mokslinį žinojimą) žinojimo stiprioji pusė yra jo priklausomybė nuo praktikos. Daroma reikšminga išvada, kad yra skirtingų iracionalumo atmainų, kurios pasižymi skirtingo laipsnio ir skirtingo pobūdžio kognityvumu (pvz., racionalistinė intuicija, savaiminis įgimtų idėjų žinojimas, apriorinių pažinimo formų išžiūra ir t. t.). Analizuojami pamatiniai sąmonės fenomenai, tiriamos kognityvinio, simbolinio bei intuityvaus pažinimo esmės, atkreipiamas dėmesys į tai, kad šiuolaikinė filosofinė sąmonė dar neįvaldė prekognityvinės, kognityvinės ir intuityvinės sąmonės modeliavimo struktūrų. Paprastai racionalumas grindžiamas logika, tačiau formalioji logika tiria tik specializuotos kalbos struktūras, o iracionalumas dažniausiai reiškiasi daugiaprasėmis sąvokomis. Šiuolaikinė argumentacijos teorija rodo, kad logiškumas ir racionalumas nėra tapatūs, kad legitimizuojant iracionalumą ne paskutinį vaidmenį vaidina konkretūs socialiniai kontekstai. Logikos požiūriu ne mažiau problemiškas yra ir „racionalių“ sąvokų vartojimas ne tik mistinėje, bet ir psichologinėje literatūroje. Tai parodoma analizuojant sąvokos „energija“ vartojimą tiek analitinėje psichologijoje, tiek mistikoje. Daroma išvada, jog sąvoka „energija“ mistikoje paprastai yra vartojama dinaminio prado, paslaptingos galios prasme, ir nors toks šios sąvokos vartojimas logiškai bei aksiologiškai nepateisinamas, tačiau psichologiškai yra visiškai priimtinas. Psichologiniu požiūriu takoskyros tarp mokslo, mistikos bei religijos likti neturėtų. Šis požiūris grindžiamas pagrindiniais žmogaus gebėjimais bei poreikiais: pažinti, mylėti ir tikėti. Nagrinėjami trys – gebėjimo pažinti ir mokslo, gebėjimo mylėti ir mistikos, gebėjimo tikėti ir religijos – santykiai ir parodoma, kad jie bent jau psichoterapiniu požiūriu gali ir turi tarpusavyje derėti.

Antras skyrius „Iracionalumo sklaida „metafizinio siaubo“ kontekstuose“ yra skirtas iracionalumo (paramokslų kontekste) ir racionalumo konfrontacijos ontologinių bei epistemologinių priežasčių analizei. Trumpai aptariamos paramokslų ir misticizmo skvarbos į Lietuvą priežastys ir tendencijos. Atkreipiamas dėmesys į tai, kad mokslinio racionalumo kriterijai Lietuvoje per pastaruosius dešimtmečius formavosi veikiami beveik vien tik Rusijos mokslo ir sovietinės ideologijos. Parodoma, jog dialektinio materializmo praktinė raiška buvo artima scientizmui. Išryškinama scientizmo esmė ir teigiama, kad scientizmas Lietuvoje iki šiol dar turi tvirtas pozicijas. Apžvelgiamos rusų pansociokosmizmo (K. Ciolkovskio, V. Vernadskio ir jų pasekėjų) idėjos, kurios iš tikrųjų buvo racionali iracionalumo manifestacija. Atkreipiamas dėmesys į tai, kad takoskyra tarp iracionalumo ir racionalu-

mo dažniausiai siejama su I. Newtono fizika. Remiantis naujausiais tyrinėjimais, parodoma, jog Newtono fizikinės idėjos buvo grindžiamos alchemija ir kabalistika, o ne racionaliais argumentais. Atkreipiamas dėmesys į tai, jog Newtono kaip mokslo herojaus mitas buvo kuriamas ir palaikomas dėl grynai politinių tikslų. Analizuojamas R. Descartes' o ontologijoje implikuotas radikalusis dualizmas, kurį L. Kolakowskis vadino „metafizinis siaubu“ ir kuris iki šiol stipriai veikia filosofinę ir mokslinę mintį. Parodoma, kad yra galimos Descartes' o ontologijoje implikuoto psichofizinio paradokso bent trys sprendimo galimybės, dvi iš kurių – „tarpinio elemento“ bei psichofizinio paralelizmo idėjos – yra randamos tiek pitagorininkų ir Platono ontologijoje, tiek neoplatonizme ir gnosticizme, tiek G. W. Leibnizo monadologijoje, taip pat ir okultizme. Atkreipiamas dėmesys į tai, jog abi šios idėjos atgimsta šiuolaikiniuose moksliniuose ieškojimuose. Pasitelkiant sisteminių metodą, nagrinėjamos iracionalizmo sričiai priskiriamos sąvokos *mistika ir misticizmas* ir parodoma, kad gana dažnai jos vartojamos neatitinkamos savo esmės. Tiriamas mokslo bei magijos santykis ir parodomas jų ideologijos aksiologinis bendrumas. Aptariamas *okultizmo* bei *magijos* santykis ir parodoma, jog okultizmą galima vadinti „magijos teorija“. Analizuojama *parapsichologijos* sąvoka ir parodoma, kad ji dažnai iškraipoma, parapsichologinių tyrimų objektą tapatinant su pačiais tyrimais. Skyrelyje „Bioenergoinformatika iracionalumo bei racionalumo kontekstuose“ apžvelgiama naujausia faktiškai parapsichologiniams tyrimams skirta literatūra ir daroma išvada, jog dar iki šiol misticizmo sričiai priskiriama bioenergoinformatika jau teikia praktikai gana reikšmingus rezultatus.

Trečiame skyriuje „Sinergetika: iracionalumo „įteisėjimas“ racionalumu?“ teikiamas netrivialus požiūris, jog sinergetika, kuri dažnai vadinama ir naujuoju, ir postmoderniuoju mokslu, rimtai pretenduoja tapti efektyvia paranormalių reiškinių tyrimų metodologija. Skyrelyje „Sinergetikos magija ir magijos sinergetika“ nagrinėjamos tokios sinergetikos raiškos sritys kaip bendroji sistemų teorija, chaoso teorija ir fraktalinė geometrija, faziinių virsmų teorija ir procesų netiesiškumas, grįžtamieji ryšiai bei tvarkos parametrai. Sinergetikos kontekste analizuojamas parapsichologijos tyrimų objektas, atskleidžiami paranormalių reiškinių „nedėsningi“ dėsniumai (reiškinių nestabilumas, netiesiškumas, sąsajos su žmogaus psichika, „Par-sivalio dėsnis“, efektų sinergija, *wuwei* principas ir t. t.). Darsyk grįžtant prie sinergetinio mąstymo kaip tyrimų metodologijos, nurodomos galimos paranormalių reiškinių tyrimų kryptys ir ypatybės.

Ketvirtame skyriuje „Racionalizavimo kriterijai žinių visuomenėje“ tiriama, kaip iracionalūs elementai įtraukiami į socialinius ir ekonominius santykius, kaip jie veikia šiuolaikinius veiklos modelius ir sprendimų priėmimą. Toks vadybinis požiūris į iracionalumą leidžia įtraukti ekonominius kriterijus, kurie iracionalumą padeda verifikuoti, t. y. jį susieti su gamybine, ekonomine ir informacine praktika. Teigiama, jog informaciniu požiūriu racionalumas bei iracionalumas kokybiškai yra tapatūs, ir toks sutapatinimas leidžia ieškoti tipologinių modelių teorinio pagrindo. Skyrelyje „Iracionalioji vadyba“ keliamas klausimas, kaip iracionalūs elementai veikia šiuolaikinės vadybos praktiką. Jis nagrinėjamas trimis aspektais – vadybos nevienareikšmiškumo ir nevienalytiškumo, vadybos skirtingų conceptualių modelių ir vadybos metodologinio arsenalo. Sprendžiant šiuolaikinio racionalumo kriterijų problemą, atkreipiamas dėmesys į tai, kad šiuolaikiniame gyvenime vis didesnę įtaką turi simbolinė veikla ir simbolinis kapitalas, kad kuriasi virtualumu grindžiama naratyvinė vadybos tradicija. Praktikoje tokia vadyba sukuria labai margus vadybinių mokyklų ir net „bažnyčių“, „sektų“ tinklus, kurie grindžiami charizmatiniais lyderiais. Skyrelyje „Susidvejinęs pasaulis“ virtuali (menama, simbolinė) veikla apžvelgiama „susidvejinusio pasaulio“ – formaliojo ir informacinio racionalumo – kontekste. Informacinė logika teikia *naujojo racionalumo* sampratą, siejamą su virtualumu, neapčiuopiamybe, idealybe. Praktikoje tai reiškiasi vis platesniu *interneto*, *intraneto* įdiegimu į pačias įvairiausias gyvenimo sritis. Iracionalizmo skvarbą į ekonominius bei socialinius reiškinius rodo ir tai, kad ekonomikos organiniu veiksnium tampa kultūra – būtent ji nulemia sprendimų priėmimą ir veiklos efektyvumą. Daroma išvada, kad iracionalumo skvarba į socialinę praktiką bei ekonominį gyvenimą įgyja vadybinio suvisuotinio pavidalų ir jau ima stumti į antrą planą scientistinio mąstymo stereotipus, jog artėja metas, kai ims formuotis „išminties vadyba“. Skyrelyje „*Mokslinio pažinimo ribų problema*“ apžvelgiami nauji mokslinio pažinimo metodologijos bruožai, suartinantys racionalų ir iracionalų tikrovės pažinimo būdus.

Penktas skyrius „Iracionalumas tolerancijos problemos aspektu“ skirtas tolerancijos iracionalumo apraiškoms problemai. Ši problema nei teoriniu, nei sociologiniu požiūriais beveik neištirta jau vien todėl, kad iracionalumas reiškiasi pačiose įvairiausiose gyvenimo srityse ir pačiais įvairiausiais pavidalais, turi skirtingas kognityvumo dimensijas. Tokių tyrimų stoka, matyt, egzistuoja dar ir todėl, kad iracionalumo socialiniuose procesuose sklaidą

neretai yra laikoma šalutiniu ir neesmingu visuomenės mentaliteto raidos produktu, kuriam neverta skirti daugiau dėmesio. Kita vertus, tolerancijos iracionalumo apraiškoms problema rimtai iškyla net ir jurisprudencijoje, ypač susiduriant su tomis iracionalumo apraiškomis, kurios luošina ar gali luošinti žmonių fizinę ir psichinę sveikatą, vienai ar kitaip veikia politinius sprendimus. Monografijos autoriai dėl šių minėtų aplinkybių (tyrimų stokos) gvildena tik religines iracionalumo apraiškas ir tolerancijos joms problemą. Aptariama religinės tolerancijos samprata ekskluzyviu, inkliuzyviu ir religinio pliuralizmo požiūriais, pristatomos keturios politinės tolerancijos koncepcijos. Pateikiami autoriniai religinės būklės Lietuvoje sociologinių tyrimų rezultatai, kurie byloja, kad nemaža Lietuvos jaunimo dalis netoleruoja kitokių religinių įsitikinimų žmonių ir netgi pasisako už jų politinių laisvių suvaržymą. Pastebima, jog šio reiškinio giluminių priežasčių kol kas niekas nežino, todėl būtini tolesni tyrimai. Esama netolerancija kitokiems nei vyrauja religiniams tikėjimams skatina *tikėjimo laisvės problema* – ar tikėjimo laisvės aprėpia visas religines bendruomenes, ar tik „tradicines“? Ši problema nagrinėjama teisės ir moralės filosofijos aspektais. Analizei pasitelkiama I. Kanto filosofija, ir ja grindžiamas požiūris, jog tikėjimo laisvė yra būtina sąlyga siekiant įprasminti kiekvieno žmogaus egzistenciją. Dar daugiau, grindžiamas įsitikinimas, kad netikėjimo teisė, kalbant apie ją egzistencine prasme, net neegzistuoja, o valstybė privalo būti vienodai pagarbi visoms joje veikiančioms bažnyčioms ir religinėms organizacijoms.

Šeštas skyrius „Iracionalumo sklaida mokslininkų ir praktikų akimis“ skirtas iracionalumo sklaidos moksle ir visuomenėje praktiniams aspektams. Jame autoriai – mokslininkai, medikai, žurnalistai – išsako paplitusius paradigminius požiūrius, kelia aktualias dabartinei visuomenei problemas. Skyrelyje „Mokslų ir paramokslų konfrontacija: realistinis požiūris“ įvardijamos ir aptariamos įvairių pseudo- bei paramokslų („antimokslų“) apraiškos klasikinės mokslo sampratos kontekste. Pabrėžiama objektyvumo moksliniame pažinime svarba. Pripažįstant didelę žmogaus vaizduotės, intuicijos, kūrybinės fantazijos svarbą, atkreipiamas dėmesys į tai, jog euristika savo išvalgas privalo grįsti empirinėmis patirtimis, moksliniais eksperimentais. Iš realistinių pozicijų aptariami kai kurie fenomenai (NSO, astrologija ir t. t.). Skyrelyje „Mokslas ir tikėjimas fiziko akimis“ nagrinėjami dabarties fizikų požiūriai į religinį tikėjimą. Keliamas klausimas, kaip racionali protu besivadovaujantis mokslininkas turėtų žvelgti į religingų žmonių įsitikinimus. Parodoma, jog dalis net itin žymių fizikų bei kosmologų savo racio-

nalius mokslinius svarstymus gebėjo derinti su giliu religiniu jausmu, o kai kurie iš jų buvo ir yra įsitikinę, jog būtent religinis tikėjimas paskatino jų mokslinius atradimus. Išsakomas požiūris, kad būtina gerbti ir puoselėti įsitikinimų įvairovę, nors tikėjimo ir žinojimo santykis iki šiol lieka aktuali problema. Skyrelio „Misticizmas gyvenime ir jo atspindys psichoterapijoje“ autorius perteikia šiuolaikinėje psichiatrijoje dar vyraujančias (paradigmines) pažiūras į misticizmą ir jo sąsajas su psichinėmis ligomis. Parodomas Lietuvos žiniasklaidos eskaluotos informacijos apie ypatingus vieno žmogaus gebėjimus atrasti dingusius (mirusius) žmones nepagrįstumas. Skyrelyje „Mistiniai simboliai šiuolaikinių bažnyčių architektūroje: novacijų apraiškos“ grindžiama mintis, jog sakralinių pastatų architektūra turi būti sakrali net ir moderniose novacijose. Modernaus simbolizavimo formos ir prasmės turi implikuoti archetipinius iracionalius sluoksnius. Pateikiami konkretūs moderniosios sakraliosios architektūros pavyzdžiai, daroma išvada, kad mistinių simbolių kalbos supratimas ir subtilus jos reikšmių interpretavimas paprastai yra esmingas meninės idėjos motyvavimo pagrindas įtvirtinant net ir novacinę bažnyčios architektūros formą. Skyrelis „Misticizmas ir politika“ atsiliepia į jau monografijos pratarinėje iškeltą klausimą, kaip ir kiek iracionalumas veikia politikus ir politinius sprendimus. Trumpas, bet itin informatyvus tekstas nedviprasmiškai leidžia suprasti, jog tam tikros mistinės patirtys politinio proceso aktoriams gali tapti ir tampa reikšmingomis ideologinėmis paskatomis, lemia politinius sprendimus.

Monografijoje keliamos problemos yra palyginti naujos, nes dauguma darbų, skirtų misticizmo sklaidai ir esmei, paprastai aptaria tik vienokį ar kitokį jo aspektą, nebandydami aprėpti šio kultūros reiškinių visumos sisteminiu požiūriu. Tam tikra sistemiškumo stoka regima ir šiame darbe, bet tai paaiškintina ne tik tuo, kad keliami klausimai yra nepaprastai sudėtingi ir aprėpia itin platų požiūrių bei vertinimų spektrą, bet ir tuo, kad bandymas teoriškai analizuoti racionalumo bei iracionalumo santykį Lietuvoje yra pirmas, patyrimo šioje tyrimų srityje dar beveik nėra.

Monografija yra originali ne tik savo problematika, bet ir kai kuriomis teikiamomis koncepcijomis. Visiškai nauju (sinergetiniu) požiūriu analizuojama magijos esmė ir parapsichologinių tyrimų legitimumas, teikiamas siūlymas šiuos tyrimus grįsti sinergetiniu požiūriu. Iracionalumo raiška iki šiol dar nebuvo nagrinėjama ekonominių ir socialinių santykių kontekste, ir originaliomis išvalgomis papildytas „išminties vadybos“ modelis neabejotinai susilauks dėmesio. Bent jau diskusijų turėtų sukelti ir iracionalumo

bei racionalumo, mistikos ir misticizmo, okultizmo ir magijos, taip pat parapsichologijos sąvokų analizė jų neapibrėžtumo prasme. Naujai pažvelgta į R. Descarte'o metafizikos įtaką moksliniam pažinimui, atlikta scientistinių pažiūrų istorinės raidos analizė. Parodyta, kad šiuolaikinė filosofinė sąmonė dar neįvaldė prekognityvistinių, kognityvistinių ir intuityvistinių sąmonės struktūrų. Atskleista, jog racionalumui bei iracionalumui aiškinti būtina pasitelkti ne tik formaliąją logiką, bet ir psichologiją.

Kaip minėta pratarinėje, monografija skirta tiek humanitarinių, tiek gamtos mokslų specialistams, tyrinėjantiems konkrečias misticizmo ir mistikos apraiškas, sprendžiantiems mokslo metodologijos problemas. Monografijos teorinės išvalgos gali būti naudingos teisininkams, psichologams, psichiatrams, pedagogams, ji rekomenduotina žurnalistams, politikams.

1 skyrius

RACIONALUMAS IR IRACIONALUMAS: FILOSOFINIAI, LOGINIAI IR PSICHOLOGINIAI ASPEKTAI

1.1. Racionalumas ir iracionalumas: problemos ir įžvalgos

Racionalumas ir iracionalumas yra labai plataus turinio ir gana netikslios sąvokos, tikslesnę reikšmę įgyjančios skirtinguose kultūriniuose kontekstuose. Tai pastebima ir filosofijos disciplinose. Visais filosofijos istorinės raidos laikotarpiais buvo kalbama apie racionaliuosius ir irracionaliuosius tikrovės pažinimo aspektus ir būdus, apie pačios būties racionalumą ir iracionalumą, apie moralės, meno, religijos, pagaliau paties žmogaus bei jo gyvenimo racionalumą ir iracionalumą. Pagal tai, kaip buvo suprantami šie būties, žmogaus ir jo santykio su pasauliu aspektai, aiškinami jų tarpusavio ryšiai, formavosi filosofijos koncepcijos ir ištisos tėkmės, įvardijamos racionalizmo ir iracionalizmo ar skirtingų jų atmainų – intelektualizmo, voliuntarizmo, intuityvizmo – ir kitokiais terminais. Jų užuomazgos ėmė rastis jau tada, kada senovės graikų filosofijoje buvo pradėta skirti intuityvųjų ir diskursyvuųjų pažinimą. Tai gana raišku jau Platono filosofijoje. Tarp tų tėkmių be perstojo tvyrojo tai aštrėjanti, tai silpstanti poleminė įtampa. „Atviras konfliktas tarp racionalizmo bei iracionalizmo pirmą kartą išsižiebė viduramžiais, kaip scholastikos ir mistikos susipriešinimas.“³⁰

30 Popper, K. R. *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. Vilnius: Pradai, 1998, p. 440.

Ieškodami gilesnių prasmių ir potekusių galėtume teigti, jog įtampa tarp racionalizmo ir iracionalizmo yra žmonijos dramatiškos kovos tarp tvarkos ir chaoso filosofinė išraiška. Tai reiškia, kad racionalumas ir iracionalumas, kad ir kokiomis sąvokomis būtų reiškiami, yra nuolatiniai žmogaus egzistencijos palydovai. Apie tai netiesiogiai liudija racionalizmo ir iracionalizmo skirtumai, ryškūs pagrindinėse filosofinėse disciplinose – ontologijoje ir epistemologijoje, taip pat etikoje, estetikoje, psichologijoje, socialiniuose moksluose.

Racionalumas

Jeigu pradėsime, kaip įprasta, nuo senovės graikų, bus pravartu prisiminti Parmenidą Elėjietį, kuris savo kūrinyje „Apie gamtą“ rašė, kaip deivė aiškino, kad viena tik *būtis* egzistuoja, o *nebūtis nėra*. Nebūtis nėra, nes negali jos pažinti, „jos nė išreikšt negali...“³¹ Todėl nepataria niekam rinktis nenaudingo nebūtis pažinimo kelio. Taigi pabrėžiama būties ir nebūtis skirtis. Tuo tarpu rytietiškosios filosofijos tradicijoje, kiek man žinoma, į šį klausimą yra žiūrima kitaip. Ten paprastai sakoma, kad būtis „nei yra, nei jos nėra“, arba kad iš viso, kaip skelbia budizmas, esti ne pastovi būtis, o tik nuolatinis visa ko tapsmas ir nykimas, apie ką tegalima pasakyti „nei tai, nei tai“³².

Parmenido mintis, kad „būtis yra, ir nėra nebūtis“ tapo vyraujančia vakarietiškojo ontologinio mąstymo paradigma. Kada klausiamo, kaip galima žinoti, kad būtis yra, atsakymas peršasi pats – todėl, kad būtų galima aprėpti mintimi ir nusakyti žodžiais, taigi racionaliai pažinti. Būtis gali būti suprantama kaip esamybė, apie kurią galima klausti – „kas tai yra?“ ir „kaip yra?“ – ir tikėtis apibrėžtų atsakymų. Kita vertus, ar galima laikyti esančiu „kažką“, jeigu to „kažko“ atžvilgiu neįmanoma šitokių klausimų kelti? Kad „nebūtis nėra“, kaip tik ir žinome iš to, jog apie nebūtį neįmanoma pasakyti nieko apibrėžto, apie ją neįmanoma diskursyviai mąstyti. Graikų filosofijoje ir susiformavo požiūris, kad būtis yra tai, kas vienaip ar kitaip apibrėžiama, apibūdinama proto vaizdiniais – vienio ir daugio, atomo, idėjos, substancijos, kiekybės ir kokybės, kismo ir rimties, santykio, priešasties,

31 Parmenidas. *Apie gamtą*. Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika. Vilnius: Mintis, 1977, p. 52.

32 *Fragmentai iš Pali Tripitakos*. Religijų istorijos antologija, II dalis. Islamas. Budizmas. Hinduizmas. Vilnius: Vaga, 2002, p. 280.

tikslo ir kitokiomis sąvokomis. Tai yra diskursyvaus mąstymo formomis. Tai mąstymas, kuriam būdinga subjekto ir objekto skirtis, objektyvuojanti dalykinė pažintinė nuostata, argumentų, įrodymų ir išvadų sutarpinamas ėjimas prie pažinimo rezultatų, pakankamų pagrindų reikmė, nors kiekvienas pagrindas grindžiamas kitu pagrindu, ir taip *ad infinitum*³³.

Šitaip plėtojosi Vakarų filosofijos tradicija, teigianti principinę proto ir būties tarpusavio atitiktį, o tai reiškia ir tam tikrą būties racionalumą. Ikisokratikas Parmenidas kaip tik ir teigė, kad „mąstyti ir būti – yra tai tas pat ir vis viena“³⁴. Tą patį reiškė ir stoikų *logos* – pirminio dėsnio, pasaulinio proto, persmelkiančio neapibrėžtą materiją – sąvoka. Platono, Aristotelio filosofijos sistemos taip pat grindžiamos prielaida, kad galutinis bet kokios esamybės pamatas yra idealybė, prieinama žmogaus protui. Būties racionalumo samprata buvo plėtojama ir viduramžiais. Tomistinėje pažinimo teorijoje teigiama, kad būties sąvoka yra pirminis proto objektas, slepiantis savyje visų minčių ir vaizdinių pradmenis. Būtis prieinama žmogaus protui, nes „panašus pažįsta panašų“, idealiomis proto formomis pažįstama ne kas kita, kaip idealiosios būties charakteristikos. Iškilusis XX a. prancūzų neotomistas J. Maritainas teigia: „Būtis yra pažini tiek, kiek ji nemateriali“, turėdamas galvoje Tomo Akviniečio teiginį: „Tai, kas pažinu, ir protas yra tas pats“ (*intelligibile et intellectus sunt unum*)³⁵. Fundamentalią mąstymo ir būties vienovę postulavo ir G. Hėgelis, idėją laikęs ontologiniu ir loginiu būties pagrindu. Pažintinis racionalizmas ir ontologinis racionalizmas visais šiais atvejais sutampa. Filosofinių, religinių, mokslinių interpretacijų pavidalais tokia būties samprata gyvuoja iki šiol. Toks požiūris palaiko tikėjimą, kad būtis turi prasmę ir tikslą, kad ji nėra mums svetima, kad galime jaustis pasaulyje „kaip namuose“. Toks požiūris taip pat reiškia, kad racionalumas nėra laisvas nuo emocinės įtamos. Tokia įtampa kyla dėl priešpriešos su iracionalumu.

Tačiau tokiam ontologiniam optimizmui, grindžiamam būties racionalumo pripažinimu, protarpiais rimtai oponuojama, abejojant diskursyviojo mąstymo gebėjimu aprėpti būtį ir darant išvadą apie proto pažintinių galių ribas. Tai požiūriai, kuriuos galima įvardyti kaip pažintinį ir ontologinį skepticizmą ar pesimizmą. Tokie požiūriai yra neabejotinai išreikšti kai

33 Sezemanas, V. *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 1987, p.131.

34 Parmenidas. *Apie gamtą*. Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika. Vilnius: Mintis, 1977, p. 52.

35 Maritain, J. *Distinger pour unir, ou Les Degres du Savoir*. Paris, 1932, p. 217.

kurių XX a. mąstytojų filosofijoje. Martinas Heideggeris kėlė ir tokį klausimą – ar racionaliai apibrėžiama būtis iš viso yra būtis? Savo garsiajame veikalė „Būtis ir laikas“ jis išplėtojo teiginį, kad tradicinė filosofija, pradedant Platonu, ne tik nekėlė būties klausimo, bet užmiršo būtį ir yra ne kas kita, kaip būties užmarštis ir „net šios užmarštis istorija“³⁶. Tradicinė filosofija būties mąstymą sutapatino su pasaulio pažinimu, o būtį – su būtybe, su objektiškumu³⁷.

Abejonė dėl būties ir proto tarpusavio atitikties reiškia ir tada, kai manoma, kad žmogaus santykis su būtimi yra ne tik pažinimo, bet ir neapibrėžiamos dvasinės patirties sritis. O patirtyje atsiskleidžia ir tai, kam nepritaikomi racionalieji matai, kas net žodžiais neišreiškia. Liudwigas Wittgensteinas, kalbėdamas apie logikos ir pasaulio santykį, rašė: „kad Dievas galys sukurti viską, išskyrus tai, kas priešinga logikos dėsniams. – Apie „nelogišką“ pasaulį negalėtume *pasakyti*, kaip jis atrodo“³⁸. Bet toliau teigia: „Pasaulio prasmė turi būti už pasaulio.“ „Iš tikrųjų esama to, kas neišreiškia. Tai *rodo* save, tai yra mistiška.“³⁹ Kaip matome, teigiant esminį pasaulio logiškumą bei logiškumo išreiškiamumą kalba, kartu pasakoma, kad už logiškojo pasaulio esama to, kas neapibrėžiama ir neišreiškia, nors nesakoma, jog tai nebūtis.

Būties racionalumo ir jos racionalaus pažinimo ribos nėra vien šiuolaikinius mąstytojus dominanti problema. Senovės graikų filosofijoje ta riba buvo suvokiama vienais atvejais kaip baigtinumo ir begalybės, kitais – kaip chaoso ir kosmo, pirminės netvarkos ir tvarkos riba, trečiais – kaip pasaulio ir to, kas yra „virš“ ar „anapus“ pasaulio santykis. Anaksimandriui „už pasaulio“, tarsi „apatinė“ jo riba, yra begalinis ir neapibrėžiamas pradai – *apeironas*, Plotinui – „vienis“ – kaip „viršutinė“ pasaulio riba. „Šios dvi iracionalumo reikšmės, apibūdinančios viršutinę ir apatinę racionalios būties ribą, sutinkamos ir visoje vėlesniųjų laikų spekuliatyvinėje filosofijoje iki pat Kanto, o iš dalies ir po Kanto“, – pastebėjo Vosylius Sezemanas⁴⁰.

Šiuolaikiniame gamtamoksliniame teoriniame pasaulėvaizdyje pasaulio „apačios“ ir „viršaus“ sąvokos taip pat nėra beprasmės. Kas buvo „iki“

36 *Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis*. Sudarė Arvydas Šliogeris. Vilnius: Mintis, 1981, p. 98.

37 Heideggeris, M. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1992, p. 277.

38 Wittgensteinas, L. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1995, p. 51.

39 Ten pat, p. 110, 112.

40 Sezemanas, V. *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 1987, p. 88.

vadinaamojo pirminio sprogimo, kas yra „anapus“ nuotolio, matuojamo 13 milijardų šviesmečių? Ar tai nebūtis, ar tik racionaliai neapibūdinama, bent šiuo metu, būties sritis. Perfrazuojant Augustiną Aurelijų – koks buvo laikas iki Dievui sukūriant laiką?

Anot I. Kanto, kaip žinoma, kritiškas protas pats nustato savo galimybių ribas ir ta riba yra patyriminio reiškinių (*fenomeno*) ir daikto sau (*noumeno*) skirtis, o tai kartu yra fizikos ir metafizikos skirtis. Kitaip pasakius, Kantas apriboja pasaulį pažintinės žmogaus veiklos produktais – reiškiniais. Daiktai sau yra nepažinūs, jie neprieinami jutiminių suvokimui, jiems nepritaikomos intelekto kategorijos, į juos neprasiskverbta ir intuicija. Vidinio jutimo formos – erdvės ir laiko įžvalgos – yra tik apriorinės pažinimo galimumo sąlygos. Patirties visuma, Kanto požiūriu, kaip jį interpretuoja A. Schopenhaueris, yra panaši į šifruotą laišką, kurio iššifruoti neįmanoma. Kartu neįmanoma nuo fizikos pereiti prie metafizikos, tai darydamas protas painiojasi neišsprendžiamuose prieštaravimuose.

Vadovėliniais yra tapę teiginiai, kad I. Kantas savo filosofijoje apribojo pernelyg plačias proto pretenzijas, nuvertino spekuliatyvų metafizikos intelektualizmą ir, kaip teigdavo materialistiniai interpretatoriai, „atvėrė kelią“ tikėjimui. Tačiau, kaip rodo tolesnė filosofijos raida, proto galimybių ribojimas nebūtinai reiškia posūkį į agnosticizmą, o tik tai, kad racionalumo ir iracionalumo santykiuose keičiami akcentai. Kitaip pasakius, pažintinėje veikloje racionalumui atitenka antraeilis vaidmuo, į pirmąjį planą kyla iracionalieji subjekto gebėjimai.

Ryškus tokio posūkio atvejis – A. Schopenhauerio filosofija. Pagrindinė ankstesniosios filosofijos klaida, šio mąstytojo nuomone, buvo tai, kad pirmine ir pagrindine žmogaus dvasinio gyvenimo apraiška buvo laikomas mąstymas, pabrėžiant intelekto pirmumą kitų žmogaus dvasinio aktyvumo formų atžvilgiu. Tačiau intelekto vaizdiniai, aiškina Schopenhaueris, kaip ir jų patyriminė prielaida – jutiminis suvokimas, leidžia mums pažinti tik išviršinę pasaulio pusę. „Visų gyvūnų ir visų žmonių intelektas yra tas pats, visur turi visiškai tą pačią paprastą formą – priežastingumo pažinimą, perėjimą nuo padarinio prie priežasties ir nuo priežasties prie padarinio, ir daugiau nieko.“⁴¹ Tačiau tai, prie ko protas neįstengia prasiskverbti „iš išorės“, galime tarsi „požeminiu keliu“, prieti „iš vidaus“. Tai vidinės intuityvios patirties kelias, leidžiantis tiesiogiai suvokti daiktų sau, slypinčių už proto vaizdinių pasaulio, esmę. Ši vidinė intuicija nėra tas pats, kas R.

41 Schopenhaueris, A. *Pasaulis kaip valia ir vaizdinys*. Vilnius: Pradai, 1995, p. 67.

Descartes'o racionalioji intuicija, leidžianti tiesiogiai pažinti tai, kas protui „skaidru ir aišku“ (*clair et distinct*). Schopenhaueris supranta intuiciją kaip subjekto tiesioginę savižiną, kurioje atsiskleidžia pirmiausia paties suvokėjo „būtis sau“. Tai yra ne kas kita, kaip mes patys tokie, kokie išnyrime savo pačių savimonėje. O mes patys sau tiesiogiai esame ne tai, kas duota proto vaizdinyje, tai yra sąvokoje, bet tai, ką žinome tiesiogiai, tai yra kaip mūsų norėjimas, mūsų valia. Norėjimo aktuose mes esame duoti patys sau ne kaip pažinimo objektai, o kaip mūsų pačių vidinė esmė – valia. Mano norėjimas yra tas daiktų sau pažinimo kelias, kuriam nereikalinga nei išorinė patirtis, nei sąvokinis mąstymas. „Grynoji valia pati savaime yra nesąmoninga; tai aklas nesulaikomas veržlumas.“⁴² Skirtingai nei racionalistai, laikę protą kūno ir valios valdovu, Schopenhaueris teigia, kad protas yra antrinis, ne daugiau kaip valios tarnas. Dekartiškajam racionalistiniam – *cogito ergo sum* priešpriešinamas voliuntaristinis *volo ergo sum*. Norėjimo pirmumas pabrėžiamas ne tik gnoseologine, bet ir ontologine prasme, būtis Schopenhauerio filosofijoje yra iracionali, būties esmė ne protas, bet nesuvaldoma ir akla valia. Valia slypi visose būties apraiškose – nuo paprasčiausių fizinių struktūrų iki aukščiausiai išsivysčiusių organizmų, visur vyksta nesibaigianti, betikslė kova dėl egzistencijos.

Racionalumo galimybių riba yra ir žmogus pats sau kaip subjektyvumas, kaip egzistencija. Kanto terminais tariant, žmogus pats sau yra *noumenas*, mes negalime žinoti paties svarbiausio – patirti, turime sielą ar turime tik sielos idėją. Asmenybės egzistencinė savižina yra tiesioginė, joje nyksta subjekto ir objekto skirtis. Žmogus pats sau nėra iki galo nei objektas, nei subjektas, nei vien kūnas, nei vien dvasia. Mes negalime mąstyti savo mąstymo, kaip negalime matyti savo matymo, galime mąstyti tik vieną ar kitą savo mąstymo dalį.

Apibūdinti tam, kas yra už racionalumo ribų, dažnai vartojama *transcendencijos* sąvoka, religine, panteistine ar kitokia prasme.

Iracionalumas

Šitokie samprotavimai veda prie minties, kad tai, kas neprieinama, gal tik laikinai, racionaliam mąstymui, ar kas iš principo yra už racionalaus pažinimo ribų, nebūtinai yra tolygu nebūčiai. Gal tai kitokio – viršracionalaus,

42 Schopenhaueris, A. *Pasaulis kaip valia ir vaizdinys*. Vilnius: Pradai, 1995, p. 386.

iracionalaus pažinimo sritis? Iracionalumas ir jo vedinys – iracionalizmas yra platesnės ir daugiareikšmiškesnės negu racionalumas bei racionalizmas sąvokos. Iracionalizmų esama įvairiausių, įvardijamų nelengvai apibrėžiamais, ne vienu atveju sinonimiškais terminais, tokiais kaip – intuicija, kontempliacija, meditacija, mistika. Filosofijos istorijoje yra ir įvairiausių iracionalistinių tėkmių. Gnoseologine prasme iracionalumas – tai neracionalus pažinimas, taigi neturintis to, kas būdinga diskursyviajam, sąvokiniam, sutarpintam, objektyvinančiam pažinimui.

Viena iš esminių problemų, apibūdinant iracionalumą, yra šio pažinimo bei žinojimo būdo kognityvumas. *Skirtingos iracionalumo atmainos pasižymi skirtingo laipsnio ir skirtingo pobūdžio kognityvumu.* Skirtingumai įvairuoja plačiu diapazonu – nuo tokių formų, kaip racionalistinė intuicija, savaiminis įgimtųjų idėjų žinojimas, apriorinių pažinimo sąlygų išžiūra, kurioms būdingas tam tikras „objektiškas“, daugiau ar mažiau apibrėžiamas pažintinis turinys, – iki įvairaus pobūdžio patirčių bei išgyvenimų (estetinių, mistinių), kuriuose kognityvumo momentas yra sunkiai apčiuopiamas, objektiškumas praranda kontūrus arba iš viso pranyksta.

Grėžimasis nuo racionalizmo į iracionalizmą būdingas didelei XIX ir XX a. Vakarų filosofijos daliai. Jį galima suprasti kaip ieškojimą atsvaros pozityvizmui ir jo atmainai – scientizmui, – pakeitusių klasikinių racionalizmą. „Daugelis mąstytojų, pradėję racionalizmu, vėliau juo nusivylė, nes suprato, kad pernelyg platus racionalizmas paneigia pats save, ir kapituliavo prieš iracionalizmą.“⁴³ Ne vieno mąstytojo kūrybinėje evoliucijoje ryškėjo iracionalūs motyvai, paprastai sutampantys su racionaliojo proto kritika. Be to, formavosi atskiros filosofijos tėkmės, įvardijančios save kaip vienokio ar kitokio pobūdžio iracionalizmą.

Raiškiu pirmojo atvejo pavyzdžiu gali būti laikoma Friedricho Schellingo filosofija. Jos branduolį sudaro dvasios ir gamtos tapatumo teigimas, atskiriant intelektą ir intuiciją. Intelektas laikomas tik išviršinio, formalaus žinojimo tiekėju, turinčiu ir praktinės veiklos organizavimo gebėjimą. Tačiau intelekto nepakanka judėjimui, vystymuisi, pačiam gyvenimui pažinti. Tikrojo pažinimo kelias ne įrodinėjimai ir išvados, bet tiesioginis suvokimas pasitelkus intelektinę intuiciją. Intuicija – tai tokia įžvalga, kai mums pranyksta laikas ir trukmė: ne mes esame laike, o laikas, arba, tiksliau, grynoji absoliučioji amžinybė, yra mumyse. „Ne mes ištirpstame stebėdami objek-

43 Popper, K. R. *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. Vilnius: Pradai, 1998, p. 442.

tyvųjį pasaulį, o pasaulis ištirpsta mūsų stebėjime.⁴⁴ Intelektinė intuicija – absoliučiai laisvas ir priežasties neturintis aktas, bet yra būdingas vien retiems dvasios išrinktiesiems, o paprasti žmonės geba tik logiškai mąstyti.

Dažniausiai vartojama iracionaliojo pažinimo sąvoka yra intuicija. Tai vienokia ar kitokia tiesioginė pagava, suvokimas, supratimas. Tiesioginis – tai reiškia be argumentų, be pagrindų, be simbolių ar net be apibrėžtos minties.

Mąstytojas, kurio filosofija paprastai įvardijama kaip intuityvizmas, yra Henris Bergsonas. Jis skiria conceptualųjį mąstymą ir neconceptualaus intuityvaus pažinimo gebėjimą, kylantį iš instinktų, kuriuose slypi sąmonė, pažadinama evoliucijos. Intuicija – tai tiesioginis dalyvavimas, tapatinimasis su tuo, kas pažįstama. Tai įsijautimas, kuriuo „persikeliama į objekto vidų tam, kad būtų patiriamas tapatumas su tuo, kas jame yra vienkartiška, vadinasi, ir neišreiškiamą“⁴⁵. Pažįstančiojo individualios savasties atveju intuicija – tai panirimas nedalioje sąmonės tėkmėje, suvokiant grynąjį tapsmą ir trukmę. Skirtingai nuo intelekto, kuris yra išorėje to, ką pažįsta, kuriam reikia simbolių ir kuris teikia tik santykinį žinojimą kuriuo nors požiūriu, intuicija įeina į patį vidų to, ką pažįsta ir duoda absoliutų žinojimą. Intelektas gali pažinti gyvą būtybę tik kaip kažką inertiško, o naują dalyką – tik tuo pačiu būdu, koku pažino seną. Racionaliojo pažinimo, įskaitant ir mokslinį, silpnoji pusė yra priklausomybė nuo praktikos, mokslinių žinių vertingumas siejamas su praktiniu jų naudingumu. Mokslo žinios yra tam tikri ženklai, kurie nuo kalbos ženklų skiriasi didesniu tikslumu, tačiau nėra laisvi nuo to, kas būdinga visiems ženkluams, tai yra fiksuoja tik tai, kas tikrovėje inertiška ir nekintama⁴⁶. Išgirtasis mokslo tikslumas įmanomas tikrovės supaprastinimo kaina ir nėra adekvatus amžinajam tikrovės kismui. Mokslas tikrovę skaido, schematizuoja, paprastina, geba aprėpti tik materijos erdviškumą, sudėtingas formas linkęs suvesti į paprastesnes. Pagrindinė mąstymo forma – sąvoka yra vertinga ne savo teisingumu, bet praktiniu naudingumu. Sąvokos – tarsi etiketės, kurias prikljuojame prie daiktų, išskirdami tai, kas praktiškai naudinga. Kai sąvokomis operuojantis intelektas neatitinka tikrovės, ypač aišku kalbant apie gyvybės ir gyvenimo pažinimą.

44 Schelling, F. W. J. *Sammliche Werke*. Bd. 3. Stuttgart und Augsburg, 1858, p. 319.

45 Bergson, H. *La pensee et le mouvant*. Geneve, 1946, p. 174–175.

46 Ten pat, p. 327.

Sąvokomis operuojančio pažinimo negebėjimas išreikšti tikrovę tampa ypač akivaizdus, kai norima pažinti tai, kas individualu, unikalų ir nepakartojama. Sąvokinė bendrybė „ištirpdo“ atskirybę. Apie tai rašo ir V. Sezemanas. Laikantis Aristotelio požiūrio, kiekvienas pažinimas yra bendrybės pažinimas, nes „visa, kas racionali, yra pasiekama per *tarpininką*, ir tas tarpininkas yra *bendrybė*“.⁴⁷ Todėl absoliučios atskirybės pažinimas yra „ribinė racionali pažinimo problema“⁴⁸.

Tik intuicija, H. Bergsono požiūriu, gali padėti filosofijos paskirčiai – grynajam tikrovės stebėjimui, nes tik intuityvusis žinojimas nesiriboja santykinumu, ką daro mokslas, bet tiesiogiai, be analizės ir simbolių pagalbos, siekia absoliutumo. Intuityvusis pažinimas įmanomas kiekvienam, tačiau tokį gebėjimą paprastai slopina praktiniai interesai ir jiems tarnaujantis racionali mąstymas. Norint pažinti intuityviai, reikia tik pakeisti „žiūrėjimo tašką“, nesuinteresuotai stebėti tikrovę.

Vėliau H. Bergsonas kiek pakeitė intuicijos sampratą, pabrėžė intelekto ir intuicijos paraleliškumą, kalbėjo apie intuityvųjį mąstymą. Taigi intuicija – jau ne spontaniškas įžiūros blyksnis, bet aktas, sukliamas mentalinių pastangų, reikalauja minties sutelkimo. Vis dėlto ir sėkmės atveju rezultatams trūksta patikimumo, tai, kas pasiekama, nėra sąvokomis išreiškiamą, gali pagelbėti palyginimai ir metaforos.

Mistika

Savita iracionalumo sritis yra įvairios mistinės patirtys ir išgyvenimai, peržengiantys ne tik diskursyviojo pažinimo, bet ir intuityviojo suvokimo galimybių ribas. Esama įvairiausių mistikos atmainų ir tai daro ją nepalankų objektą apibrėžimams. Bendrąja prasme – kaip įgimtas sielos kryptingumas, peržengiantis prigimtąsias proto ir jausmo galias ir kylantis į sąlytį su tuo, kas paprastai įvardijama tokiomis sąvokomis, kaip anapusių (transcendencija), visuotinė, absoliutas, paslaptis, Dievas. „Mistinėje patirtyje yra du tarpusavyje susiję elementai: vienas – patiriančiojo *Aš* atvirumas, ir antras – specifiskas nukreiptumas, nors žodžiai „kryptis“ ir „nukreiptumas“ jokiū būdu nėra suprantami erdviškai, bet – metaforiškai.“⁴⁹ Mistika kaip kon-

47 Sezemanas, V. *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 1987, p.134.

48 Ten pat, p.124.

49 Albrecht, C. *Das mystische Erkennen*. Bremen, 1958, p. 203.

templiatyvi – „paprasčiausia tiesos įžiūra“⁵⁰, kaip visa apimanti kažko „visiškai kito“ patirtis, kaip dalyvavimas, susilieėjimas, neįprastas ekstatinis išgyvenimas, nušvitimas, kaip numinozinė šventybės patirtis. Žvelgiant stambiu planu, skiriama panteistinė, kosminės sąmonės mistika, religinė mistika. Didžiosios religijos turi savas mistikos tradicijas. Ištiesi tomiai prirašomi, lyginant krikščionybės, hinduizmo, budizmo, sufizmo, chasidizmo ir kitokių mistikos tėkmių skirtumus bei panašumus. Aiškėja, jog tarpkonfesinius skirtumus dar pagilina tai, kad mistinė patirtis yra individualizuota ir mistinių patirčių yra tiek, kiek tikrų mistikų. Vienur mistika siejama su religinėmis doktrinomis, kitur – atmetamos bet kokios doktrinos, dar skiriamos asmenybiška ir beasmenė, introvertiška ir ekstravertiška mistinės patirtys. Pagaliau – tikra ir netikra mistinė ar jai gimininga patirtis, tokia, kuri sukeliama dirbtinai, pvz., vartojant narkotikus.

Krikščionybėje mistiniai išgyvenimai yra suprantami kaip ypatinga Dievo malonė. „Mistika yra religinis patyrimas, kai įvyksta asmeninis ryšys su Dievu, apreikštas sąmonės lygmeniu.“ Tai „dovanotas“ patyrimas, tačiau jame sąmonė nėra pasyvi, tik maksimaliai laisva⁵¹. Tuo tarpu Rytų religijose mistiniai išgyvenimai suprantami daugiau kaip asmeninių tobulėjimo pastangų viršūnė, kaip įvairūs nušvitimai (budizme). Tačiau ir krikščionybei nesvetima vadinamoji „parengta“ mistika. Viduramžių krikščionybėje buvo žinomos dvasinės pratybos bei atitinkamos technikos, pvz., vaizdinių pašalinimo iš sąmonės, kaip būtinos sąlygos mistiniam pamaldumui, būdai⁵². Nors krikščionybėje tai buvo kur kas mažiau išplėtota negu Rytų religijose.

Mistinis patyrimas yra praktinis patyrimas. Manome, kad svarbus yra pažintinis mistinės patirties aspektas. Tikint, kad kalbėti apie tokį aspektą prasminga, kyla klausimas, kaip jį išskirti ir apibūdinti, žinant, jog mistiniuose išgyvenimuose, kaip ir kitokuose iracionaliuose suvokimuose, nyksta skirtis tarp subjekto ir objekto, taip pat nyksta ne tik bet koks racionalus apibrėžtumas, bet ir daiktiškumas bei vaizdumas. Nyksta taip pat skirtumas tarp suvokimo ir jo turinio, patyrimas ir jo objektas susilieja, turinio nebelieka, patyrimas virsta tuščia sąmonės struktūra, bet vis dėlto tai nėra

50 Johnston, W. Defining mysticism: suggestions from the christian encounter with Zen. *Theological studies*. 1998, Vol. 28, No.1, p. 28.

51 *La mistica. Fenomenologia e riflessione teologica*. I. A cura di Ermanno Ancilli-Mauricio Paparozzi. Citta Nuova Editrice, 1984, p. 26–27.

52 Johnston, W. Defining mysticism: suggestions from the christian encounter with Zen. *Theological studies*. 1998, Vol. 28, No.1, p. 29.

„niekio“ patyrimas. Racionalisto požiūriu, galima konstatuoti prieštaravimą tarp bedaikčio ir nevaizdaus mistinės suvokties pobūdžio ir kartu tiesiogiai akivaizdaus – Dievo, „paslapties“, dvasios – esamybės suvokimo. Esamybės įžvalgos betarpiškumas yra prilyginamas jutiminio suvokimo betarpiškumui.

1.2. Sąmonės fenomenai: epistemologinis reliatyvizmas

Šiuolaikiniame globalizme naujosios technologijos tampa nauju ir stipriu mokslinio pasaulėvaizdžio kaitos bei giluminių žmogiškosios sąmonės tyrimų postūmiu. Virtualioje elektroninėje erdvėje jau galime išskleisti detalų genomo žemėlapi ar stebėtis smegenų žieve, kuri vizualiai yra itin raukšlėta pilka medžiaga, sudaryta iš milijardų neuronų. Jie yra išsidėstę vos šešiais tvarkingai struktūruotais smegenų žievės ląstelių sluoksniais, kurie tam tikru savo tikslingai užprogramuotos raidos metu susisluoksniuoja griežtai nustatyta tvarka.

Šiuo požiūriu žmogiškoji sąmonė yra tikras biokosmoso stebuklas, juo labiau kad neseniai iširtų ankstyvosios stadijos žmogiškųjų embrionų, vadinamų blatocistomis, organizme gali išsivystyti bet kurios rūšies, tarp jų ir kamieninės ląstelės, naudojamos gydomajam klonavimui. Specialiai auginamų žmogaus ląstelių naudojimas kelia ne tik bioetinių, bioteisinių ar socialinių klonavimo, bet ir psichinės užuomazgos pradmenų nustatymo problemų.

Negrižtamai praėjo tie laikai, kai Descartes'ą, o kiek vėliau ir Swedenborgą, itin jaudino fundamentalus klausimas, kaip tiksliai nustatyti tą vietą, kurioje dvasia susijungia su kūnu. Šiandien vis didesnę svarbą įgyja pamatinė prielaida, kad žmogiškojoje psichikoje slypi iracionalus dvasinis arba sąmonės pradas (tegu ir pirminėje ar potencialiojoje būsenoje), kuris yra kryptingai aktualizuojamas kultūrine-intelektualiąja-pažintine, estetinė, etinė ir jausmine saviraiška⁵³.

Naujosios mokslinės pažintinės idėjos verčia negrižtamai neigti senojo karteziškojo pasaulėvaizdžio sąvokų pagrįstumą, nes tradicinė dichotomija: „mentalus ir fizinis“, „kūnas ir sąmonė“, „materija ir dvasia“ skaido psichofizinę žmogaus vienovę į dvi opozicines dalis, redukuojant ir jos vidinės prigimtinės raidos junginius.

53 O'Shaughnessy, B. *Consciousness and the World*. Oxford University Press, 2003.

Naujausiuose fenomenologiniuose sąmonės tyrimuose daug dėmesio skiriama būtent loginiam ryšiui tarp dviejų substancialaus dualizmo komponentų – dvasinio ir materialaus – atkurti⁵⁴.

Tai pastangos iširti naujai modeliuojamus prekognityvinis ir kognityvinius, intuityviusios sąmonės reiškinius, bandant paaiškinti nepaprastai sudėtingų žmogiškųjų visuminių struktūrų atsiradimą ir jose slypinčių milijardų tarpusavyje veikiančių elementų (pavyzdžiui, raumeninės ar nervinės ląstelės) veiklos principus.

Šiuolaikinei sąmonės fenomenologijai didelę įtaką turi ir indiškoji sąmonės filosofijos tradicija, susijusi su meditatyvinių sąmonės būsenų, įžvalgų ir vidinių sąmonės pokyčių (dzogčeno), jogs praktika.

Pamatiniai sąmonės fenomenai

„Psichologinės filosofijos“ susiformavimas, sietinas su Wilhelmo Wundto, Williamo Jameso bei fenomenologijos pradininko Edmundo Husserlio vardais, inicijavo teorines pamatinių kognityvinių sąmonės reiškinių apmąstymo prielaidas.

Šiuolaikiniai emocinio proto (pilkosios medžiagos – pagumburio) tyrimai praturtina ikipažintinio žmogiškosios tikrovės išgyvenimo reiškinių sampratą, suteikdami jam gilesnę, labiau ontologizuotą prasmę, nes mūsų išorinio suvokimo pojūčiai, vidinė savijauta ir net pasaulėjauta yra sudėtinės, neatskiriamos subjektyvaus išgyvenimo komponentės.

„Aš žinau, kas yra reali tikrovė, laikas, sąmonė, „aš“, kito „aš“, dvasinumas, nes aš visa tai išgyvenu.“⁵⁵ Jausminis tikrovės išgyvenimas yra išankstinė išmokymo sąlyga ir galimybė suvokti sąvokas, tikrovės vaizdinius, žmogiškąją būtį. Nenutrūkstamas žmogiškasis tikrovės išgyvenimas – emocinė pajauta – yra ir pats autentiškiausias sąlytis su tikrove, joje gyvenant ir veikiant. Šiame išgyvenime neatskiriamai susieti tiesioginiai, egzistenciniai žmogaus esaties pojūčiai ir pirminis jų įsisąmoninimas. Kaip tik todėl jausmiškai išgyvenant realybę išnyksta riba tarp pažinimo objekto ir subjekto, nes šis giluminis išgyvenimas sutelkiamas ne į savąjį „aš“ ar kokius nors reišk-

54 Searle, J. R. „Minds, Brains, and Programs“, *Behavioral and Brain Sciences*, 1980, p. 417–457.

55 Левин, И. *Метафизика. Сочинения*, т. 1, Москва, 1994, с. 52.

kinius arba daiktus, o tiesiog yra jaučiama, stipriai išgyvenama daiktiškoji tikrovė ir kartu žmogiškosios esaties realumas.

Josifas Levinas pabrėžia, kad žmogiškasis prekognityvinis tikrovės suvokimas atsiranda iš to pradinio, dar neapibrėžtai ir miglotai įsisąmoninamo emocinio išgyvenimo vyksmo, kuris ir lemia visas giliausias percepcijos formas. Kitaip tariant, emocinis išgyvenimas yra tai, kas mums duota pačiame mūsų buvimo įsisąmoninime – tiek kūno, tiek ir psichikos. Ši autentiškiausiai išgyvenama būties pajautos forma padeda perteikti tai, ko negali atskleisti jokie loginiai samprotavimai⁵⁶.

Ikipažintines sąmonės būsenas keičia pažintinės (kognityvinės) būsenos, tampančios pirmine pažinimo pakopa, kurioje dar neatskiriamas subjektas ir predikatas. Ir tai jau nėra vien pojūtis, bet dar ir ne suvokinyš, o tik juos siejanti tarpinė grandis, teikianti pojūtinį duomenų vertinimams, sprendimams atsirasti.

Percepcija ir apercepcija

Pirminei pažintinei žmogiškojo suvokimo būsenai tradiciškai priskiriamas išorinių pasaulio daiktų, reiškinių suvokimas (percepcija), savęs įsisąmoninimas ir atitinkamai huserliškajai *Wesensschau* – bendriausių esmių įžvalga (apercepcija), kuriai būdingas tokių reiškinių kaip laikas, erdvė, būtis, priešastingumas ir t. t. suvokimas⁵⁷.

Taigi kognityvinis suvokimas yra glaudžiai susijęs su žmogaus pojūtine duotybe, kuri savo ruožtu apima intensyvaus emocinio tikrovės išgyvenimo gelmę, suteikiančią šiam suvokimui visuotinumą, aiškumą ir ryškumą savybių. O žmogiškoji savivoka ir percepcija, kuri nėra tiesiogiai susijusi nei su pojūtinio suvokimu, nei su tiesioginiu tikrovės išgyvenimu, atveria savųjų objektų tapatybę ir kartu idealiuosius dalykus – skaičius, linijas, taškus, formas, laiką, erdvę ar kitas bendrines, juos įvardijančias sąvokas.

Kitaip tariant, šis refleksyvusis pažinimas yra neatskiriama žmogiškosios ikipažintinės, arba prekognityvinio išgyvenimo, būsenos dalis, kuri apima milžinišką paprasčiausių empirinių sprendimų sritį, savo ruožtu jungiančią nuoseklias pažinimo pakopas: ikipažintinę (prekognityvinę), perceptivinę,

56 Левин, И. *Метафизика. Сочинения*, т. 1, Москва, 1994, p. 54.

57 Гуссерль, Э. *Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии*, т. 1, Москва, 1999, с. 103–111.

elementarių sprendimų formulavimo ir refleksyviąją. Kaip tik dėl pastarosios žmogaus žinių apimtis nuolat plečiama, konstruojant įvairius tyrimo modelius, kuriais ir perteikiama tai, ko nėra tiesioginiame pojūtiname patyrimo.

J. Levinas atkreipia dėmesį, kad nemaža fenomenologų brolijos dalis nenori pastebėti šių esminių žmogiškojo suvokimo pakopų bei jas žyminčių skirtumų, tad jų teoriškai neįprasmina ir vien dėl to neigia. Tačiau žmogiškojo pažinimo pamatus sudaro, viena vertus, ikipažintinis tikrovės išgyvenimas ir sąmoninga jo refleksija, kita vertus – idealių ryšių ir santykių įžvalga⁵⁸.

Būtent todėl žmogiškojo tikrovės suvokimo galimybes lemia esmingai skirtingos – racionalaus ir iracionalaus – pažinimo formos, kuriose slypi tam tikras paradoksas, jame atsispindintis tam tikras būties pažinimo didingumas ir menkystė, racionalaus žmogiškojo mąstymo galia ir bejėgiškumas. Parafrazuojant platoniškąją *Olos* metaforą, galima pasakyti, kad vien mąstymas apie mūsų pačių savasties ribas jas peržengia, o tiksliau tariant, atveria jų nuolat kintantį, metaribinį – prasiveržiantį už jų pačių ribų, pažinimo pobūdį.

Šiuo požiūriu, pasak J. Levino, atsiduriame tokioje pat padėtyje kaip ir garsusis baronas Miunhauzenas, kuris, skęsdamas klampioje pelkėje, narsiai traukė už plaukų pats save, šitaip bandydamas išsigelbėti. Taigi galutinai išbristi iš riboto žmogiškojo pažinimo „pelkės“ mes, žinoma, negalime, lygiai kaip ir negalime atsiriboti nuo savojo istorinio laikotarpio, kultūrinės aplinkos, nuo savęs pačių ar mums įskiepytų įpročių, papročių, normų⁵⁹. Tačiau alternatyva yra.

Prekognityvines ir kognityvines žmogiškojo pažinimo ribas išplečia tokia pamatinė suvokimo forma, kurią galime įvardyti kaip simbolinį pažinimą.

Simbolinis pažinimas

Simbolio sąvoka yra įgijusi nevienareikšmę interpretaciją, tačiau dažniausiai ji apibūdinama metaforine mąstymo atitiktens (K. Jaspersas), žen-

58 Левин, И. *Метафизика. Сочинения*, т. 1, Москва, 1994, с. 52.

59 Ten pat, p. 54–60.

kline mąstymo funkcija (E. Cassireris), ikonologine (E. Panofskis) prasmėmis, kurios, beje, neprieštarauja ir papildo viena kitą.

Simbolis, pasak J. Levino, yra ypatinga metafizinė būties suvokimo bei įprasminimo kalba, visiškai skirtinga nuo įprastinės formalizuotos mokslo kalbos, besiremiančios stebėjimais, eksperimentais ar apibendrinta asmenine empirine patirtimi. Žinoma, metafizinė simbolika skiriasi ir nuo poetinės metaforų kalbos, kuri perteikia jausmiškai intensyvią ir turtingą menininko tiesiogiai suvokiamos tikrovės išgyvenimą⁶⁰.

Simbolinis pažinimas yra sunkus ir sudėtingas, nes giliamintę simbolio esmę, kitaip nei ženklą (daiktinio, garsinio, vaizdinio), perteikia net dvi tarpusavyje glaudžiai susijusios, tačiau skirtingos reikšmės: tiesioginė, arba simbolizuojančioji, reikšmė ir jos išvestinė – perkeltinė, arba simbolizuojamoji, reikšmė.

J. Levinas įdėmiai nagrinėja dialektinį šių sąvokų ir jų reikšmių žaisimą. Pirmoji, tikrinė, simbolio reikšmė atsiranda tiesiogiai suvokiant objektą, tačiau jos paskirtis tėra pagalbinė, o antroji simbolio reikšmė, būdama pirmosios išvestinė, tampa pačia svarbiausia – pažintine simbolio esme.

Mąstytojas pabrėžia, kad simbolinį pažinimą būtina diferencijuoti į sąlygiškai neįmanomą ir iš principo neįmanomą, viršsąvokinį. Sąlygiškai dar negalime pažinti, ar egzistuoja mąstanti gyvybė itin nutolusiose nuo Žemės žvaigždėse, o jau iš principo visai negalime žinoti, ar egzistuoja Mąstanti Esybė „už“ visų tarpgalaktinių žvaigždžių ir planetų sistemų. Pirmuoju atveju mes, išsaugodami savo žmogiškąją prigimtį, mintimis galime persikelti į erdvės ir laiko vietą, išplėsdami savąją suvokimo galią teorinėmis ekstrapoliacijomis, hipotezėmis, taip pat pasinaudodami visais įmanomais stebėjimais ir prietaisais. Antruoju atveju mes galime tik išivaizduoti kažką neapibrėžiama ir nenusakoma, nes mūsų pojūtinis suvokimas neapėrią būties gelmės anapus laiko ir erdvės ribų, jei neįgyjama kokių nors visiškai naujų viršsąmoninio pažinimo kokybių. Štai čia, J. Levino įsitikinimu, reikalingas ir net būtinas simbolinis pažinimas, gelbstintis mus iš riboto suvokimo tamsos. Per simbolį pradėdame suvokti TAI, ko tiesiogiai pažinti niekaip negalime, nes per jį įgyjame galimybę, nors ir miglotai, neapibrėžtai, tačiau MĄSTYTI, gausinti teorines prielaidas – artėjant prie viršsąmoninės būties paslapties. Mūsų mąstymo galia, griežtai įrėmintą savosios egzistencijos ribų, vis dėlto sugeba jas įveikti, transcenduoti kaip tik per metafizinius

60 Левин, И. *Метафизика. Сочинения*, т. 1, Москва, 1994, с. 54–60.

simbolius, gilinant ir išplečiant refleksyvaus pojūtinio žmogiškojo pažinimo galias⁶¹.

J. Levino manymu, metafizinė paslaptis ir moksliniai sąmonės tyrimai vis dėlto turi ir bendrumo, sąlyčio galimybę. Šiuo požiūriu laikas, erdvė, sąmonė, gyvybė yra neginčijami mokslo kompetencijos dalykai (kartu su fizikos, chemijos, biologijos ir kitų dėsnių bei procesų tyrimais). Tačiau mokslas tiria šiuos reiškinius panašiai kaip kalinys, apžiūrinėjantis savo kamerą, į kurią šviesa sklinda tik pro mažą, aukštai palubėje iškirstą langelį. O metafizikas bando tobulinti savąjį pažinimą, bandydamas suvokti įvairių reiškinių esmę neišskaidytos jų visumos kontekste.

Intuityvus pažinimas

„Šešėliniai, skausmingi sielos gelmių pagrindų reiškiniai vilioja mus...“ – rašė Karlas Gustavas Jungas⁶². Būtent toks yra vidine paslaptimi paženklintas intuityvusis pažinimas kaip žmogaus apriorinio žinojimo šaltinis.

Intuityvus pažinimas yra ypatingas tuo, kad jame sukauptas didžiausias žmogiškojo suvokimo intensyvumas, ir jau vien dėl to intuityva yra tarsi viename taške sutelktas galingas žinojimo užtaisas, kurio pagrindinė funkcija – išvalga ir tiesioginis loginių, matematinių tiesų suvokimas. Galų gale tik intuityva teikia neabejotinų, nors ir minimalių žinių – todėl ji tampa tvirtu, nors ir griežtai apribotu pažinimo pamatu, kurį būtina išplėsti ir kuris yra plečiamas dėl žmogiškosios refleksijos.⁶³

Šiuo požiūriu intuityva kaip netikėtai atsiverianti viršsąmoninė išvalga yra iš tiesų *mistinė*, sąvoką vartojant ne mitologine prasme, bet kaip epistemologinę kategoriją. Gelminių sąmonės būsenų ir išvalgų pavidalu yra vienmomentiškai papildomas racionalus sąvokinis mąstymas, loginis protavimas, pastarąjį netgi pranokstant paties pažinimo kokybe.

Klasikiniuose šamanizmo ir apeiginių ritualų tyrimuose (M. Eliade) įvardijama šamano specializacija – tai ypatinga sąmonės transo ir psichinės disociacijos būseną, sukelti specifinius regėjimus, kurie, priklausomai nuo įvairių mitų ir žodinės tradicijos paveldo, tampa savita intuityviaja

61 Левин, И. *Метафизика. Сочинения*, т. 1, Москва, 1994, с. 54–60.

62 Jung, C. *Das Seelenproblem des modernen Menschen*. München, 1991, S. 229.

63 Левин, И. *Метафизика. Сочинения*, т. 1, Москва, 1994, с. 59.

patirtimi⁶⁴. Savo ruožtu šis naujas intuityvus suvokimas, nebenusakomas žodžiais, skleidžiasi jau visai *kitu – ne žodiniu lygmeniu*.

Visa šamanistinė atributika – apranga, regalijos, kitos priemonės – yra reikalingos šamano aktyvumui ir jo svarbiausiam gebėjimui kontroliuoti savo vidinę išvalgą.

Prie intuityviųjų sąmonės reiškinių priskirtina ir *predestinacija*, t. y. išankstinis lemties numatymas. Pasak N. Hartmanno, išankstinė lemtis suvokiama kaip jėga, nukreipianti įvykius vykti kitaip, nei jie savaime rutuliotųsi⁶⁵. Tačiau jei žmogui suteiktos išankstinio numatymo galios, tai ar drauge jam suteikta ir galimybė apsispręsti? Pakanka prisiminti nelaimingą Kasandros likimą: ji numatė visas nesėkmes, bet nieko negalėjo pakeisti.

Predestinaciją galima interpretuoti ir remiantis Vladimiro Proppo aprašytu stebuklinės pasakos modeliu, kuriame ateities įvykių seką ir jos vertybinę funkciją realiame gyvenime – tikrovėje – nulemia Lėmėjo ir Subjekto ryšiai. Lėmėjas, manipuluodamas transcendentinėmis vertybėmis, įteikia jas Subjektui, kuris, siekdamas vertės objekto, eina išbandymų keliu⁶⁶.

Tačiau šiuolaikinė filosofinė sąmonė dar neįvaldė šių prekognityvinių ir kognityvinių ar intuityviųjų sąmonės struktūrų modeliavimo vingrybių ir todėl dezintegracinis jų interpretavimo įprotis išlieka vis dar nepalyginti stipresnis nei jų vidinių ryšių jungties paieška.

J. Habermas reziumuoja, jog šiuolaikinis protas ir jo modernusis diskursas yra tapęs postmetafiziniu⁶⁷. Šiuolaikinių naujai įprasminamų sąmonės reiškinių įvairialypumas teikia žmogiškajam mąstymui plačios kritinės refleksijos galimybių ir būdų, kuriais jis pats save nukreipia tam tikriems instrumentiniams tikslams įgyvendinti, vis dėlto juos paversdamas pasaulio tvarkos elementais.

64 Drury, N. *The shaman and the magician: journeys between the worlds*. Routledge & Kegan Paul, 1982.

65 Hartmann, N. *Einführung in die Philosophie*. Göttingen, 1949.

66 Propp, V. *Fairy Tale Transformations*. N. Y., 2000.

67 Habermas, J. *The Unity and Reason in the Diversity of Its Voices. Postmetaphysical Thinking: Philosophical Essays*. Cambridge, 1995.

1.3. Mokslinis pažinimas ir argumentacijos teorija

XX a. pabaigoje mūsų knygynuose pasirodė gausybė publikacijų apie kitokius (nemokslinius) pažinimo būdus – numerologiją, chiromantiją, astrologiją ir pan. Šių idėjų atsiradimo ir klestėjimo priežastys nėra gerai žinomos, bet galima spėti, kad tokios informacijos didesniai poreikiui susiformuoti buvo reikšmingi bent du veiksniai: ilgalaikės ideologinės cenzūros išnykimas ir artėjanti tūkstantmečio pabaiga. Mokslo istorikai teigia, kad kiekvieno tūkstantmečio pabaigoje kildavo misticizmo banga, tai ir dabar, pajutusi tuo susidomėjimą, žiniaskaida nesnaudžia – kasdien skelbia ne tik horoskopus, bet ir pranašystes aktualiais socialinio gyvenimo klausimais, pavyzdžiui, kuri partija nugalės artėjančiuose rinkimuose. Deja, visuomenės sąmonė nėra pakankamai kritiška, todėl tokios „pranašystės“ dėmesio susilaukia ne mažiau nei politologų, sociologų ar politikų argumentai. Tad kyla klausimas, kodėl tiek daug žmonių linkę tikėti nelabai suprantamais ir racionaliai nepaaiškinamais dalykais. Ar jie – tik lengvabūdžiai, kurie nieko neišmoko mokykloje ir nepasitiki mokslo galiomis? O gal tikėjimas iracionaliomis pranašystėmis – tai tik dar viena apraiška amžinojo žmogaus troškimo peržengti „sveiko proto“ ribas ir sužinoti daugiau, nei leidžia pasiektas mokslo lygis?

Šiandien mokslas ir pažinimas neretai tapatinami, ir tai yra klaida, nes mokslas ne vienintelis tikrovės pažinimo būdas. Bet jis yra ypatingas, nes tik moksle tiesa yra laikoma savarankiška vertybe. Kita vertus, visada buvo ir nemokslinis pažinimas, ir jis irgi svarbus žmonijai – tiek iki mokslinio pažinimo atsiradimo, tiek ir šalia mokslinio pažinimo.

Kas tas nemokslinis pažinimas? Matyt, dažniausiai jį tapatiname su besiorientuojančiu į praktiką kasdieniu pažinimu. Bet šalia jo yra ir meninis pažinimas, pabrėžiantis subjektyvų požiūrį į pasaulį, ir religinis pažinimas, nagrinėjantis pasaulį kaip dieviškų sumanymų ir jėgų pasireiškimą... Galbūt neverta skubėti padėti tašką šiame sakinyje, nes žmonijos raida dar nesibaigė ir ateities nežino niekas.

Bėgant amžiams mokslas vystėsi netolygiai, o ir kaip institucija susiformavo tik XVIII a. Klasikinio racionaliojo mokslo laimėjimai tikrai įspūdingi, bet žmonės ne be pagrindo nerimauja ir dėl nenumatomų mokslo bei technikos pažangos padarinių. Tai verčia apmąstyti tolesnes mokslo raidos perspektyvas, juolab kad mokslas nėra nei vienintelis, nei svarbiausias

žmonijos kultūros reiškiny. Ilgą laiką mokslo raida buvo suprantama kaip nenutrūkstantis žinių rinkimo ir kaupimo procesas, ir tik XX a. viduryje mokslo istorikas ir filosofas T. Kuhnas sugebėjo parodyti, kad moksle nėra griežto empirijos ir teorijos atskyrimo, o ir pats mokslas nėra nei kumuliatyvus, nei deistorizuotas⁶⁸. Anot jo, mokslas neturi griežtos deduktyvios struktūros ir ne visada operuoja labai tiksliais ir aiškiais sąvokomis, o metodologinės mokslo vienovės irgi stokojama, nes mokslas susideda iš daugybės sanklotų disciplinų, kurių atstovai ilgainiui gali nesuprasti vienas kito.

Šiuolaikiniai mokslai klasifikuojami pagal mokslo sritis, kryptis ir šakas. Kiekvienas mokslas turi savo objektą, metodus ir rezultatus. Mokslo turinį sudaro teorijos, kurios aiškina atskirus pasaulio elementus ir jų ryšius. Pagal klasikinę racionalumo sampratą ideali žinojimo (žinių) forma yra tik dedukcinė teiginių sistema, sudaryta iš dviejų tipų teiginių: bazinių teiginių ir iš jų deduktyviai išvestųjų teiginių. Moksliško požiūriu yra laikomi šie: teiginių neprieštaringumas, objektyvumas, tikslumas ir galimybė nuspėti naujus reiškinius. Ir visada – teiginių pagrįstumas.

Pažinimo rezultatų patikimumo (pasiklovimo, tikrumo) įvertinimo problemą tyrinėjo daug mąstytojų. Dar senovės Graikijos filosofai sugalvojo tam specialią priemonę – *logiką*. Mokslu (pagal šiuolaikinę mokslo sampratą) ji tapo tik Aristotelio (384–322 m. pr. Kr.) dėka, nes būtent jis susistemino sofistų, Platono, Demokrito ir kitų mąstytojų suformuluotas logines idėjas, sukūrė silogistiką bei įrodymo teoriją. Jau pats formaliosios logikos sistemos sukūrimas buvo ypatingas įvykis, bet Aristotelis siekė dar daugiau. Jo atliktos išvedimo proceso formalios struktūros analizės tikslas buvo net labai konkretus – sukurti tvirtą mokslinio mąstymo pagrindą. Ir šioje srityje Aristotelis pasiekė iki tol negirdėtą abstrakcijos bei tikslumo lygį, padėjo suprasti mūsų mąstymo būdą ir sukūrė mokslo kalbos pagrindus.

Kita vertus, formalioji logika pabrėžia specialias kalbines struktūras, vienareikšmių prielaidų ir išvados ryšį, nesudėtingas samprotavimo schemas, todėl loginėje analizėje visada slypi pavojinga supaprastinimo ir suprastinimo galimybė. Tai nėra vien tik logikos mokslo savybė, nes kiekvienas mokslas telkia dėmesį į tam tikrą tikrovės aspektą, ignoruodamas kitus. Todėl mokslinės teorijos reikšmės pernelyg vertinti nereikėtų.

---

68 Kuhn, T. S. *Mokslo revoliucijų struktūra*. Vilnius: Apostrofa, 2003.

Argumentacijos teorija irgi kūrėsi antikos laikais. Dar Aristotelio pirmtakai įtikinimą loginiais pagrindais (apeliuojant į protą) atskyrė nuo įtikinimo apeliuojant į jausmus ar intuiciją. Aristotelis psichologinius argumentus kaip argumentacijos priemones siekė pašalinti, nes jis manė, kad taisyklingas įtikinimo būdas sutampa su loginiu įrodymu, ir siūlė argumentuoti taip, kad visa, kas nėra įrodymas, būtų nebūtina.

Šiuolaikinė argumentacijos teorija neapsiriboja vien tik įrodymu. Jos kūrėjai (Ch. Perelmanas, L. Olbrecht-Tyteka, R. Grotendorstas, F. van Eemerenas ir kiti) žvelgia kitu aspektu ir pabrėžia savąją argumentacijos savitumo sampratą. Pasak jų, argumentacija nesanti įrodymų teorija ar gryna mokslo metodologija, nes argumentacija – tai veikla, visada vykstanti konkrečiame socialiniame kontekste ir to konteksto nulemta. Jos tikslas – ne tik suteikti patikimų žinių apie tikrovę, bet ir įtikinti visą auditoriją, jog tam tikri vieni teiginiai yra priimtini ir laikytini teisingais, o kiti – nepriimtini, netinkami. Bet vien retorikos priemonių tam nepakanka, nes skirtingos gyvenimo sritys formaliam protavimo pagrįstumui kelia nevienodus reikalavimus⁶⁹. Todėl *argumentacijos teorijoje* viena iš pagrindinių sąvokų yra „auditorija“, nes pripažįstama, kad ir tiesa, ir gėris tėra tik tarpiniai tikslai, kurie būtini siekiant pagrindinio tikslo. O *loginio įrodymo teorija* pagrįsta tik objektyvios tiesos sąvoka, ignoruodama auditorijos specifiką, įtikinėjimo meną. Joje svarbiausias kriterijus yra objektyvumas, dėl kurio įrodymas turi turėti vertę ne tik mums, čia ir dabar, bet visai žmonijai net po daugelio amžių. Todėl įrodymas formuluojamas kaip uždara ir nedviprasmiška sistema, kurioje iš anksto pašalinta bet kokia kitokios interpretacijos galimybė.

Argumentacijos teorija (ji dar vadinama „naująja retorika“) paskutiniaisiais dešimtmečiais sparčiai plėtojasi logikos, psichologijos, retorikos, eristikos, lingvistikos, komunikacijos, filosofijos ir sociologijos mokslų sankirtoje. Ji nagrinėja argumentacijos prigimtį ir ribas, struktūrą ir metodus, svarbiausias taisykles ir galimas klaidas, argumentacijos ypatumus skirtingose pažinimo ir veiklos srityse (pradedant gamtos mokslais ir baigiant filosofija, ideologija, propaganda). Jos akiratyje yra ir argumentacijos stiliaus pasikeitimai, vykstantys keičiantis istorinėms epochoms, kultūroms ir mąstymo stiliui.

Argumentacijos teorijos aktualumą lemia tai, kad argumentacijos kultūra yra svarbus kiekvienos visuomenės gyvenimo veiksnys: kuo men-

69 Toulmin, S.; Rieke, R.; Janik, A. *An introduction to reasoning*. New York: Macmillan, 1984, p. 271.

kesnis jos lygis, tuo daugiau visuomenėje pasitaiko ir fizinės, ir intelektinės prievartos.

Kuo skiriasi loginis įrodymas ir argumentacija? Neteisinga būtų teigti, kad jie konkuruoja, nes ir pagrindimas, ir įrodymas yra svarbios sudėtinės bet kurios argumentacijos dalys. Tačiau pagrindimas argumentacijoje yra būtinas, o įrodymas – tik pageidautina dalis. Dažnai jie painiojami, nes įrodymu neretai pavadinama tokia giminingų įrodymui samprotavimų sistema, kurioje yra intuityviai reikšmingų argumentų, bet jų patikimumas – tik daugiau ar mažiau tikėtinas. Tai ypač pastebima humanitarinių ir socialinių mokslų srityse, kur pati įrodymo sąvoka yra labai neaiški ir neapibrėžiama. Juk bet kuris pagrindimas – tai tam tikras kokios nors esmės apmąstymo rezultatas. Kai rengiamės pateisinti nuomonę, išdėstyti ar išplėtoti požiūrį, rasti ar pasirinkti sprendimą, mūsų protas ima aktyviai ieškoti būtinų argumentų. Vadinasi, pagrindimu gali būti ir priežasties nurodymas, ir indukcija iš fakto, ir loginis išvedimas.

Tačiau negalima pamiršti, kad tik įrodymai mokslines hipotezes paverčia mokslinėmis tiesomis. Nagrinėdami šį procesą, negalime nepaliesiti pažinimo ribų problemos: juk jeigu nepagrįsti arba silpnai pagrįsti teiginiai yra laikomi pažinimo rezultatais ar žinojimu, tai pažinimo ribos turėtų sutapti su hipotezių formulavimo ribomis! O kas gali nurodyti, kur yra tos hipotezių kūrimo ribos? Kita vertus, net pagrįsti teiginiai irgi yra tik hipotezės, nes bet koks pagrindimas turi arba akivaizdžių, arba nesuformuluotų, bet numanomų apribojimų. Taigi įrodymo taikymo sritis yra labai ribota dėl daugelio žmogaus pažintinės bei praktinės veiklos ypatumų. Dar tiksliau sakant, šis idealas (t. y. įrodymas) yra nepasiekiamas kaip ir visi idealai, nes ne tik eksperimentiniuose, bet ir tiksliausiuose matematikos, logikos moksluose neįmanoma visko įrodyti; matematika naudojasi neįrodomomis elementariomis aksiomomis, kurios padeda išvengti pažinime begalinio regreso. Todėl jei logiškumą laikysime racionalumo kriterijumi, tai svarbu suprasti, kad logika nagrinėja įrodinėjimą tik tam tikros teorijos ar sistemos kontekste, o ne įrodinėjimą apskritai. Tad nors logiškumas ir racionalumas ir susiję, bet nėra tapatūs dalykai. Samprotavimo logiškumas nustatomas logikos metodais, o racionalumas bei iracionalumas yra žmogaus gyvenimo aspektai.

Dar vieną argumentacijos aspektą atskleidžia teiginio teisingumo *įrodymo* ir *įtikinimo* teiginio teisingumu santykis: jie susiję, nors ir netapatūs.

Juk įtikinti galima ne tik remiantis mokslo duomenimis, bet ir pasinaudojus oponentų neišmanymu ar iškalbos menu, apeliuojant į klausytojų jausmus ar prietarus. Kita vertus, nesuprastas įrodymas nieko neįtikins, nors savo pažintinės vertės ir nepraras. Todėl argumentacija gali būti stipresnė arba silpnesnė, bet ji niekad nėra išbaigta: ją visada galima dar labiau sustiprinti, parinkus tinkamus argumentus. Be abejo, pagrindimo įtikinamumas yra silpnesnis nei įrodymo, bet juk įtikinamumas niekuomet ir nebūna absoliutus.

Vadinasi, argumentacijos požiūriu visų mokslo teiginių išskirtinė savybė yra racionalus pagrįstumas. Kai teiginiai racionaliai pagrįsti, tai nereikia aiškiaregystės dovanos, kad mokslo teiginius suprastum ar patikrintum. O kiek svarbi argumentacija (ir jos kokybė) nemoksliniame pažinime? Šiuolaikinė nemoksliniam pažinimui skirta literatūra pateikia skaitytojui savotiškai įdomias idėjas ir kartu leidžia suformuluoti tam tikrą nemokslinės argumentacijos specifiką. Pavyzdžiui, tekstuose nuolat minimos nežinomos arba neaiškios sąvokos, kurios neapibrėžiamos arba tik miglotai apibūdinamos⁷⁰. Kita tokių tekstų ypatybė – nežinomų faktų ir nepaaiškinamų reiškinių ar atsitikimų aprašymų gausa⁷¹, kurios paskirtis, matyt, patvirtinti autoriaus teiginius, nors jau pirmo kurso studentai žino, jog atskiri pavyzdžiai (kad ir kiek jų būtų) nieko neįrodo, nes greičiau iliustruoja teiginį, nei jį pagrindžia. Kas galėtų pateisinti tokią argumentaciją? Gal svaresnis argumentas, pateisinantis neapibrėžtumus ir nevienareikšmiškumą, galėtų būti tai, jog mistika ir misticizmas siejasi su empiriniu patyrimu, kuris ne visada yra racionalus. Bet svarbiau yra tai, kad šiai argumentacijai nekeliami jokių loginių apribojimų, nes nemokslinis pažinimas grindžiamas ne argumentais ir racionaliais samprotavimais, o tiesiog tikėjimu. Žinoma, gilus, nuoširdus, emocionalus įsitikinimas (t. y. tikėjimas) konkrečiam asmeniui dažnai tampa pakankamu pagrindu pripažinti kurio nors teiginio ar net visos teorijos teisingumą (ir be jokio svarstymo). Juk ir iliuzionistų triukai kuriami naudojantis tuo, jog bet kuriam žmogui sunku nepatikėti tuo, ką jis mato savo akimis. Taigi tikėjimas gali būti racionalus arba neracionalus. Bet nė vienas iš jų nėra teisingumo garantas mokslinė prasme, nes mokslu vertinamas tik objektyvumas. Abejonių vaidmuo kitoks – jos verčia nuolat

70 Pвz., Гурангов, В.; Долохов, В. *Учебник везия. Курс начинающего волшебника*. Санкт-Петербург: Питер-пресс, 2003.

71 Pвz., Špirkauskas, S. *Skaičių 13 ir 666 mistika*. Vilnius: Asveja, 2004.

iš naujo tikrinti teiginių ar teorijų pagrįstumą, kuris yra ne tik svarbiausias mokslinio mąstymo poreikis, bet ir požymis.

Ir dar keli žodžiai apie mistikos ir mokslo santykį. Mokslui mistika nereikalinga, kaip ir mistikai mokslas nereikalingas. Bet pačiam žmogui gal reikia ir vieno, ir kito (nors ir nelygiomis dalimis)? Nes, pasak B. Russello, „nors nuoseklus misticizmas man (B. Russellui) atrodo klaidingas, aš vis dėlto manau, kad mistiniame pasaulio suvokime yra tam tikras išminties elementas, kuris jokių kitu būdu nepasiekiamas. Jei tai tiesa, misticizmas pasirodys esąs požiūris į gyvenimą, o ne požiūrų į pasaulį visuma.“⁷²

Kita vertus, tiesa yra ir tai, kad tik akivaizdžiai primityvus mąstymas pasitenkina vienu paaiškinimu ir ignoruoja visus kitus, kurie vėliau gali pasirodyti taip pat esą teisingi⁷³. Todėl kiekvienu atveju svarbu skirti mistiką nuo mistifikavimo, nors dėl mistinio patyrimo specifikos ši užduotis nėra lengva. Gal visi vadinamieji mediumai tėra apgavikai, o telepatais, astrologais ar aiškiaregiais pasitikėti neverta, bet vargu ar gerai visur matyti vien piktą valią. Ir grįžtant į dabartį, kurioje kasdienės informacijos srautas gerokai viršija žmogaus suvokimo ribas, norisi priminti patį bendriausią reikalavimą bet kokiai argumentacijai – būtinumą tikrinti gaunamą informaciją. Mes gyvename keistoje epochoje – ne visada atsakingai kalba politikai, o žiniasklaida nesivaržo informaciją interpretuoti taip, kaip jai patinka ar naudinga. Net karai prasideda ir baigiasi neaišku kodėl. Šiomis sąlygomis *neįtikimumo*, *nepatikimumo*, *netikrumo* suvokimas verčia ieškoti patikimumo kriterijų, o argumentacijos teorija tam suteikia priemonių.

Dabarties visuomenėje mokslo autoritetas yra didžiulis, bet vertinant mokslo galias nereikėtų perlenkti, nes mokslas turi ir labai silpnų vietų. Pavyzdžiui, visos mokslinio pažinimo idėjos formuluojamos kalba, kurios struktūra daro įtaką mąstymui. O moksle kalba – tik priemonė, kuri turėtų būti kuo skaidresnė ir neutralesnė, nes žodinė žinių išraiška pati savaime nėra svarbi. Kita vertus, mokslinė konstrukcija neįmanoma be kasdienės kalbos konstrukcijų, kuriose pilna papildomų reikšmių. Net svarbiausios sąvokos dažnai yra daugiareikšmės, o kiekvienu konkrečiu atveju jų prasmę lemia kontekstas. Prisiminkite pasakojimą apie tris statybininkus, skirtingai atsakiusius į tą patį klausimą „Ką darai?“. Vienas atsakė: „Nešu plytas“.

72 Russel, B. *Mysticism and logic*. London: Allen & Unwin, 1917, p. 6.

73 Brewin, Th. *Use of the word "scientific"*. The Lancet. London, Feb 12, 2000, Vol. 355, p. 586.

Kitas – „Užsidirbu pragyvenimui“. O trečias – „Statau bažnyčią.“ Mokslinį pažinimą atitinka tik pirmojo statybininko atsakymas, nes jis tiksliai apibūdino atliekamą veiksmą. Ir mes tą veiksmą be papildomų pastangų lengvai įsivaizduosime. Bet kartu pagalvokime, kiek daug ir kokias prasmes bei interpretacijas šis pasirinkimas atmeta.

1.4. Energija: nuo fizikos iki ideologijos

Vargu ar rastume kitą iš senosios graikų kalbos kilusį žodį, kuris vartojamas taip dažnai ir plačiai, kaip *energija*. Aptiksime jį ne tik rimtuose fizikos, chemijos straipsniuose, jis mirga ekonominių naujienų suvestinėse, analitinės psichologijos bei kultūrologijos tekstuose, populiarioje psichologinėje, parapsichologinėje, okultinėje literatūroje. Be palydimos žaibų bei iškrovų „energijos“ neišsiverčia kompiuteriniai žaidimai ir animaciniai filmukai. Terminas toks populiarus, kad šiuolaikiniam žmogui klausimas „Kas gi ta energija?“ net nekyla: lyg ir savaime suprantama, kuri iš daugybės šio žodžio reikšmių turima galvoje.

Žodžių reikšmes galima pasitikrinti žodynuose, enciklopediniuose žinynuose. Bet čia pateikiami aiškinimai neapčiuopia tos energijos prasmės, kuri šią sąvoką padarė tokią populiarią ir svarbią. Todėl į tarsi trivialų klausimą „Kas yra ta energija?“ mėginsime atsakyti kiek kitaip. Sieksime šį terminą apibrėžti griežčiau ir įsigilinti į jo svarbos bei populiarumo priežastis. Vargu ar atsakymas bus išsamus, bet tikimės, kad jis bus prasmingas.

Išsyk būtina pabrėžti, kad rašytojo ir skaitytojo santykis su žodžiais bei tekstais gali būti dvejopas: kritinis analitinis arba betarpis emocinis. *Kritiniu analitiniu* vadinsime tokį santykį, kuris apvalytas atsijojus išankstinę nuostatą ir emocijas. Būtent toks santykis lemia požiūrio nešališkumą ir yra reikalingas aiškiai apibrėžtų sąvokų. *Betarpiau emociniu* vadinsime tokį santykį su tekstu, kuriam būdinga išankstinė nuostata, pavyzdžiui, lūkestis, kad čia minimos paslaptingos galios bus aptariamoms be moralizavimo. Tai subjektyvus, šališkas santykis, nuspalvintas individualių prasmų. Šiuo atveju neįmanoma įvertinti teksto dalykiškumo. Šis tekstas grindžiamas kritiniu analitiniu požiūriu.

Žodžio *energija* vartoseną aptarsime tiek Aristotelio darbų kontekste, tiek šiuolaikinėje fizikoje, psichologijoje, taip pat fizikos kalbą imituojančioje literatūroje. Pirminės žodžio *energija* reikšmės aptinkamos jau Aris-

totelio darbuose, o su fizikine jo prasme susipažįstame jau mokyklos suole. Būtent fizikos pasiekimai ir jo taikymas technikoje nulėmė žodžio *energija* išplitimą bei populiarumą. Iš fizikos jis migravo ir į kitus mokslus, tarp jų ir į psichologiją. *Energijos* terminu „žaidė“ jau S. Freudė’as, o ypatingą dėmesį jam skyrė analitinės psichologijos pradininkas K. G. Jungas⁷⁴. Jis nė neslėpė mėginęs šį terminą perimti iš fizikos.

Aristotelis žodžiui *energija* teikė kelias skirtingas reikšmes. Amerikiečių filosofas D. Bradshawas jų nurodo net tris⁷⁵. Pirmoji – tai aktyvus sielos gebėjimo (regos, mąstymo ar pan.) naudojimas, antroji – veikimas, trečioji – aktualybė. Šios reikšmės – svarbi Aristotelio filosofinės kalbos dalis. *Pirmąją* šio žodžio reikšmę filosofas fiksavo skirtumą tarp sielos *turėjimo gebėjimą* ir to *gebėjimo naudojimo*. Bradshawas parodo, kaip iš *pirmosios* energijos reikšmės atsiranda *antroji* ir *trečioji*. Pastarąsias Aristotelis vartojo apibūdinamas „pirmąjį judintoją“ – kūnų judėjimo ir įvairių medžiagos bei sielos transformacijų būtiną negamtinę sąlygą. Autoriaus nuomone, antroji ir trečioji Aristotelio teiktos *energijos* reikšmės darė įtaką skirtingoms Rytų ir Vakarų krikščionių teologų „dieviškosios energijos“ sampratomis. Bet panašu, kad šiuolaikiniuose gamtos, humanitariniuose ir socialiniuose moksluose Aristotelio teiktos terminui *energija* prasmės tokių sąsajų jau neturi, sakytume, šių mokslų yra pamirštos. Tuo tarpu prisiminti jas derėtų, nes Aristotelio pastangos spekuliatyviai paaiškinti transformacijų galimybę atskleidžia itin svarbų dalyką: jei apie jas mąstoma naudojantis natūraliomis sąvokomis, tai veda prie metafizinės esybės kaip transformacijų sąlygos postulavimo.

Fizikinė sąvokos *energija* reikšmė geriausiai apibūdinta tam skirtame *Britannica* enciklopedijos straipsnyje⁷⁶. Jis pradedamas taip: „Energija (fizikoje) – gebėjimas atlikti darbą. Gali pasireikšti potencine, kinetine, termine, elektrine, branduoline ir įvairiomis kitomis formomis.“ Panašiai žodį *energija* apibūdina ir kiti žinytai bei enciklopedijos. Įsiskaičius tampa aišku, kad fizikoje *energija* aprašoma formulėmis, kurias sudaro konkretūs išmatuojami fizikiniai dydžiai, ir kad pati energija yra vienas iš dydžių, kuriuo

74 Юнг, К. Г. *О психической энергии. Структура и динамика психического*. Москва: Cogito, 2008, с. 11–82.

75 Bradshaw, D. *Aristotle East and West: Metaphysics and the Division of Christendom*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, p. 3–45.

76 Energy. *Encyclopædia Britannica*. Retrieved July 8, 2004, from Encyclopædia Britannica Premium Service: <<http://www.britannica.com/eb/article?eu=33197>>.

išreiškiami dinamikos dėsniai. Kitaip sakant, *energijos* terminu išreiškiamas dydis yra dinaminių procesų matematinio modelio dalis. Nesigilindami į dinamikos teorijų subtilybes, dabar apibrėšime *energiją* pagal fizikinę šio termino specifiką. Energija yra skaliarinis (realiniais skaičiais išreiškiamas) matematinio dinaminių procesų modelio dydis, apibūdinantis sistemos gebėjimą atlikti darbą.

Buitinėje kalboje sąvoka *energija* dabar dažniausiai siejama su fizikine jos prasme, ir jau įprasta žodžiu *energija* žymėti vieną iš šilumos bei elektros dinaminių charakteristikų. Šildymo įrenginiai, vidaus degimo varikliai, elektra yra neatskiriama šiuolaikinio žmogaus buities dalis. Bet kai sakoma *energija*, tai neturima omenyje ją aprašančių matematinų modelių ir dinaminių fizikinio reiškinio charakteristikų, o kalbama apie patį reiškinį: šilumą, elektrą arba buitinių bei pramoninių įrenginių pajėgumus.

XIX a. atsirado ir *psichologinių*, *parapsichologinių* bei *okultinių* tekstų, kurie ėmė imituoti tikslųjų ir technikos mokslų kalbą. Juose žodis *energija* netenka įprastų reikšmių, tad jam suteikiamas naujas ir didelis prasminis krūvis. Tas naujas prasmes trumpai aptarsime.

Fizikoje vartojamas *energijos* terminas yra dirbtinės kilmės. Kaip jau minėta, jis yra ne kas kita, kaip sistemos gebėjimo atlikti darbą matematinė išraiška. Teisėtai kyla klausimas: kas gi lieka iš fizikinės *energijos* sąvokos, kai ji perkeliama į tas pažinimo sritis, kur empiriniai duomenys pateikiami natūralia kalba (pavyzdžiui, į psichologiją)?

Norint atsakyti į šį klausimą, geriausiai tam tinka *psichinės energijos* samprata, kuri ypač svarbi Jungo darbuose.

Aptardamas *libido* terminą⁷⁷, Jungas teigia, kad *psichinė energija* yra sielos įvykio įtampa, arba sielos (t. y. psichinio) įvykio psichologinė vertė. Čia pat jis perspėja, kad psichologinė vertė nėra sielos įvykiui priskirta moralinė, estetinė ar intelektualinė vertė: psichologinę sielos įvykio vertę nusako jo įtaka psichiniams pokyčiams kilti. Jungas pabrėžia neturįs galvoje psichinės galios: *energijos* terminu jis žymi tik sielos įvykio įtampą bei vertę. Jungas pastebi, kad S. Freude'o įvestas ir psichoanalizės mokyklos pamėgtas *libido* terminas biologijoje turi tą pačią reikšmę, kaip ir energija fizikoje⁷⁸. *Libido*

77 Юнг, К. Г. *Психологические типы*. Москва: Университетская книга, Издательство АСТ, 1998, с. 536–537.

78 Юнг, К. Г. *Либи́до - его метаморфозы и символы*. Москва: Восточноевропейский институт психоанализа, 1994, с. 131.

Freude'ui ir jo pasekėjams reiškia lytinį instinktą (lytinę paskatą). Jungas *libido* supranta kur kas plačiau – kaip gyvybinį instinktą, kuris pasireiškia kaip *psichinių įvykių įtampa*. Tad, pasak Jungo, *ši įtampa* psichologijoje turi tokią pat prasmę, kaip ir *energija* fizikoje. Nors psichinės įtamos neįmanoma *išmatuoti*, bet ją galima kiekybiškai *įvertinti*. Tas įvertinimas išreiškiamas žodžiais *didelė, maža* ir pan.

Tad Jungo *psichologinis energijos apibrėžimas* būtų daugmaž toks: *energija* yra psichinio įvykio įtampa arba vertė, o ši apibūdinama kaip lemiamą įvykio įtaka konkrečioms psichiniams pokyčiams kilti.

Prasmė, kurią Jungas suteikė žodžiui *energija*, aiškėja, nėra būdinga *fizikinei energijai*. Fizikoje *energijos* terminas, kaip minėta, imtas vartoti, kuriant matematinį dinaminių procesų modelį, kuriam būdingas *energija* vadinamo dydžio tvermės dėsnis. Jungas psichinių procesų matematinio modelio nekūrė. Jis *energijos* terminu naudojosi tik aiškindamas psichoterapinio darbo metu pastebimus psichinius reiškinius. Straipsnyje *Apie psichinę energiją*⁷⁹ jis pateikia keletą net keistų argumentų, kuriais mėgina pagrįsti *energijos* termino perkėlimą į psichologiją teisėtumą.

Keldamas klausimą, ar fizikinis *energijos* terminas gali būti taikomas psichiniams reiškiniams, Jungas bando parodyti, kad ir psichiniams procesams yra būdingi energijos tvermės dėsniai nusakomi dėsniumi. Čia jis pasinaudoja Karaliaučiaus filosofijos profesoriaus Ludwigo Busse siūlymu skirti *ekvivalencijos* ir *pastovumo principus*. Pagal *ekvivalencijos principą* tam tikrai būsenai sukelti eikvojamas energijos kiekis ta pačia arba kita forma atsiranda ir kurioje nors kitoje vietoje. *Pastovumo principas* aiškina, kad bendra energijos suma nesikeičia ir visuomet išlieka pastovi. Empirinės tikrovės sistemos yra tik iš dalies uždaros, todėl joms tinka vien ekvivalencijos principas. Pastovumo principas tėra ekvivalencijos principo apibendrinimas. Todėl įvairias *libido* transformacijas Jungas aiškina remdamasis tik ekvivalencijos principu. Tai reiškia, kad filosofinius L. Busse pastovumo ir ekvivalencijos principus jis tapatina su fizikiniu tvermės dėsniu. Bet, mūsų požiūriu, tokiam tapatinimui nėra jokio pagrindo. Energija Busse principų formuluotėse yra ne fizikinio termino analogas, o tik jo filosofijos sąvoka.

Kitas Jungo argumentas: fizikinė *energijos* samprata susijusi su *teleologiniu*, arba *finalistiniu*, metodologiniu principu, o jis psichologijai yra labai svarbus. Jungas teigia, kad tradicinis požiūris į priežastinę faktų *a-b-c-d* eilę

79 Юнг, К. Г. О психической энергии. *Структура и динамика психического*. Москва: Cogito, 2008, с. 11–82.

yra toks: a yra b priežastis, b yra c priežastis ir t. t. O tai, pasak Jungo, reiškia, kad padarinys žymi kokybę, kuri yra savotiška priežasties ypatybė. Tuo tarpu finalizmo (teleologijos) šalininkas sakytų, kad $a-b-c$ yra entropinė energijos perdavimo priemonė, kai energija iš mažiau tikėtinos būklės a per b ir c teka į daugiau tikėtiną būklę d . Čia Jungas vadovaujasi vieno iš termodinamikos pradininkų N. S. Carnot entropijos principu, ir šį principą supranta daugmaž taip: šiluma gali būti paversta darbu tik pereidama iš šiltesnio kūno į šaltesnį. Mechaninis darbas taip pat virsta šiluma. Uždaroje šiluminėje (pagal Jungą – energetinėje) sistemoje kūnų temperatūros skirtumai nyksta, temperatūra pasiskirto tolygiai. Tad šiluma negali būti vėl paversta darbu, tolesni sistemos šiluminiai pokyčiai tampa neįmanomi. Nesunku pastebėti, kad čia Jungas neišvengia *energijos* tapatinimo su *šiluma*.

Siela, anot Jungo, taip pat gali būti aptariama kaip santykiškai uždara sistema. Psichinės energijos transformacijos esančios panašios į šilumos transformacijas, jos pasibaigia sistemos elementų energetinių skirtumų išsilyginimu. Naudodamasis L. Boltzmanno teorijos formuluotėmis, Jungas teigia, kad tas skirtumus panaikinantį procesas atitinka sistemos perėjimą iš mažiau tikėtinos prieštarų būklės į labiau tikėtiną pusiausvyros būklę. Panašius procesus analitinės psichologijos pradininkas įžvelgia ir psichologinės nuostatos formavimesi. Dviejų nesuderinamų psichinių reiškinių (minčių, vaizdinių, emocijų ir pan.) priešprieša sukelia stiprias dvejonas, bet ilgainiui jie atsveria vienas kitą, ir pamažu randasi nuostata, kurios stabilumas tiesiog proporcingas pirminių skirtumų dydžiui. Kuo didesnę įtampą sukelia priešybės, tuo daugiau jos pritraukia „psichinės medžiagos“, ir tuo mažesnė lieka tikimybė susidurti su tuo, kas nesuderinama su naujai atsiradusia nuostata. Kaip ilgo priešybių derinimo padarinys ši nuostata tampa ypač stabili. Aptariamam atveju priežasties veikimas ignoruojamas, dėmesys kreipiamas tik į priešybių įtampą, kuri suaktualina neaktualią „psichinę medžiagą“ ir padeda rasti naujai ją apimančiai nuostatai.

Peršasi išvada, kad iš termodinamikos perėmus vien tik finalistinį metodologinį principą, psichinės energijos terminas visiškai netenka fizikinės reikšmės ir išsaugo tik metodologinę prasmę, kad *psichinė energija* tėra *metodologinė metafora*. Metaforos reikalingos ir mokslui, be jų sunku įsivaizduoti mokslo raidą. Bet mokslas – ne poezija, moksle terminai turi apibrėžti prieinamus patirčiai dalykus. *Energija*, anot Jungo, yra „gryna sąvoka“ (mes sakytume – dirbtinė, vartojama matematiškai dinaminiam procesams modeliuoti), o empiriniams faktams taikoma *gryna sąvoka* turi būti sukonkre-

tinama arba vizualizuojama taip, tarsi žymėtų kokią nors substanciją. Bet žmogus nepajėgus įsivaizduoti *kiekybės*, jei ši nėra kokio nors *objekto kiekybė*. Jeigu objektas juslinei patirčiai neprieinamas, jį nusakantis terminas *hipostazuojamas*, t. y. paverčiamas tarsi savarankiška realybe. Tokiu hipostazuotu terminu galima mėginti aiškinti bet ką. Tiesa, Jungas *psichinės energijos* termino nehipostazuoja, bet jis neišvengia fizikinės dinaminės charakteristikos tapatinimo su objektu, kuriam ši charakteristika būdinga, ir pateikia psichologinį šilumos ar elektros analogą – *libido*, kuri vadina *psichine energija*. Nors Jungas ir pabrėžia, kad *libido*, arba *gyvybinis instinktas*, yra „absolūtus X“, gryniausia hipotezė, bet tai mums kelia abejonių. Viena iš lotyniško žodžio *libido* reikšmių yra *geismas*. Galimas dalykas, kad būtent šis patirčiai prieinamas psichologinis reiškinytis bei jo kaita ir yra toji realybė, kuriai tinka finalistinis kiekybinis Jungo požiūris, nes geismas gali reikštis ir bendru gyvenimo geismo, ir atskiru lytinio geismo pavidalu (priminsime, kad *libido* prilyginimas *geismui* tėra tik mūsų hipotetinė prielaida). Bet ši prielaida suaktualina klausimą, kurio atsakymui prireiktų papildomo tyrimo: ar *finalistinis* geismo kaitos *aiškinimas* nėra tik sumokslintas ir neišsamus *Aristotelio* postuluoto *tikslinio priežastingumo (teleologinio principo)* ir jo metafizinės sąlygos – Pirminio Judintojo – pakaitalas?

Aptarę filosofinę, fizikinę ir buitinę žodžio *energija* reikšmes bei Jungo pastangas fizikinį *energijos* terminą perkelti į psichologiją, grįžkime prie *dvejojo santykio su žodžiais ir tekstais* – kritinio analitinio ir betarpio emocinio. Pastebėsime, kad jeigu tekste aptinkamas žodis *energija* žymi Dievo veikimą ar Dievo aktualybę, tai yra teologinis tekstas. Jeigu žodis *energija* žymi išvestinį skaliarinį dydį, kuris reiškia sistemos gebėjimą atlikti darbą ir yra taikomas dinamikos dėsniams formuluoti, vadinasi, susiduriame su tikslųjų mokslų tekstu. Jei žodžiu *energija* nusakomi reiškiniai, kuriems būdinga fizikiniu *energijos* terminu aprašoma dinamika, tai yra tekstas, skirtas praktinėms technologijoms. Bet jei žodžiu *energija* aptariami reiškiniai, kuriems fizikinė dinamika nėra būdinga, šis žodis lieka tuščias ir klaidinantis, ir jo kaip termino vartojimas nepagrįstas. Toks vartojimas būdingas *psichologijos* tekstams, kur *energija* tapatinama su *libido*, *kultūrologiniams* tekstams, kur *energijai* suteikiama dinaminio prado reikšmė⁸⁰, taip pat tekstams, kur *energija* reiškia paslaptinę gamtinę arba antgamtinę jėgą. Nepagrįsta *energijos* termino vartosena ypač paplitusi populiariojoje okultizmo bei parapsicholo-

80 Kavolis, V. Struktūra ir energija: civilizacijų analizės perspektyvos link. Kavolis, V. *Civilizacijų analizė*. Vilnius: Baltos lankos, 1994, p. 153–182.

gijos literatūroje⁸¹. Manytume, kad *libido*, *dinaminio prado* arba *paslaptingos gamtinės ar antgamtinės galios* reikšmių suteikimas *energijos* sąvokai pateisinamas tik psichologiniu požiūriu: tai patrauklu asmenims, kurių santykis su tekstu tiesioginis, emocinis. Nurodysime kelias šio patrauklumo priežastis analitinės psichologijos požiūriu.

Energijos tapatinimas su *psichine galia* atitinka skaitytojo norą turėti galios, siekiant užsitikrinti psichologinį komfortą. Toks *energijos* sąvokos vartojimas kompensuoja skaitytojo sutrikimą susidūrus su psichologiškai aktualių faktų sancaupa ir suteikia jai rišlumo bei moksliskumo regimybę. Jungas pastebi, kad jei žmogaus mąstysena apsiriboja objektyvia duotybe, empirinės medžiagos masė sukelia psichinę disociaciją, o ši nemaloni būseną reikalinga kompensacijos. Kompensacijai padeda paprasta, bet palyginti bendra idėja, kuri empirinei medžiagai suteikia rišlumo ir moksliskumo regimybę. Tam, pasak Jungo, ypač tinka fizikinės *materijos* ir *energijos* idėjos⁸², nors jos, kaip minėta, nieko nepaaiškina. Atribota jusliškai patiriama duotybe, mąstysena yra vartotojiškai visuomenei būdingas bruožas, lygiai kaip ir iš to išplaukiančios nemalonios disociacinės būsenos vengimas bei komforto siekis. Paprasčiau sakant, *tai, kas atrodo moksliška, vartotoją veikia raminaimai ir žada greitą komfortą*. Tokias viltis žadina ir gamtos mokslų pagrindu sukurtos technologijos.

Pagaliau *energijos* termino vartojimas turi ir *dorovinį* aspektą, o jis vargu ar gali būti pozityvus. Tiek kultūrologijos tekstuose minima *dinaminis prada*, tiek *paslaptingas* gamtinės arba antgamtinės „energetinės galios“ dėretų priskirti misticismo ir mistikos sričiai. Žodynai *mistiką* apibrėžia kaip kažką paslaptinę, nepaaiškinama. Tekstus, kuriuose *energijai* priskiriama dinaminio prado arba gamtinės ar antgamtinės galios reikšmė, bent iš dalies reikėtų laikyti mistiniais. Europos ir kitų kultūrų mistikos tradicijos mini vieną paslaptiniausių tikrovės sričių – *dvasinę tikrovę*. O čia neišvengiamai susiduriama su tuo, kas vadinama *gėriu* ar *blogiu*, su gerosiomis ar piktosiomis dvasiomis, su šventaisiais ir demonais, galiausiai su Dievu. Asociacijos su tiksliais mokslais bei šiuolaikine technika *misticizme* vartojamai *energijos* sąvokai suteikia moksliskumo regimybę, ir pamirštama, kad *mokslo* gėrio ir blogio klausimu yra neutralus. Todėl *mokslo terminai pritemdo dorovinę mistikos pusę*, ir ilgus amžius kauptas dvasinės kultūros lobynas šiuolaikiniam

81 Žt., pvz., Лазарев, С. Н. *Диагностика кармы*. Санкт-Петербург: ГИПК Лениздат, 1999.

82 Юнг, К. Г. *Психологические типы*. Москва: Университетская книга, Издательство АСТ, 1998, с. 421.

žmogui atsiveria kupiūruotu pavidalu. Galima teigti, kad taip *sumokslinta mistika* nors ir tapo empirinių faktų gausos keliamos sumaišties malšinimo ir psichologinio diskomforto kompensavimo priemone, bet ji *prarado dorovinę dimensiją*.

Neabejotina, kad žmogaus santykis su žodžiu ir tekstu yra kur kas sudėtingesnis, nei čia aptarta ir reikalingas išsamesnių studijų. Čia pamėginome parodyti tik tai, kad minties aiškumas bei nuoseklumas skatina atsižvelgti ne tik į teksto turinį, bet ir į psichologinius žmogaus santykio su tekstu aspektus. Darsyk priminsime, kad *kritinis analitinis* santykis su tekstu verčia atsiriboti nuo emocijų ir išankstinės nuostatos, bet tuomet, kai dalykas dėstomas ne dirbtine simbolinės logikos arba matematikos, o natūralia kalba, išankstinių nuostatų ir emocinio santykio išvengti sunku. Psichologinio diskomforto išvargintam žmogui vartotojiškas santykis su mistika paprasčiausiai yra patogus. Tuo tarpu *dorovinė atsakomybė* jam yra sunki našta. Ji kelia vidines įtampas ir yra reikalinga dvasinio susikaupimo, pastangų. Ir jeigu žmogui svarbiausia yra psichologinis komfortas, tai *sumokslintas mistikos variantas* jam bus daug priimtinesnis už tuos prisilietimo prie mistikos būdus, kuriuos siūlo didžiosios pasaulio religijos arba senųjų tradicijų kultai. *Sumokslinta mistika* nedelsiant užtikrina psichologinį palengvėjimą ir išlaisvina nuo atsakomybės – išvengiamai ilgo ir sunkaus kelio mistinės tikrovės link. Bet nėra jokio pagrindo manyti, kad pastangų nereikalingas greitas komfortas žmogui yra gėris. *Energijos* kaip *paslaptinių galai* psichologinis sureikšminimas yra palanki terpė plisti *galios ideologijai*, kuri, beje, ryškiai pasireiškia *magijoje, okultizme*. Tad manome, kad žodis *energija* turi anksčiau niekur neminėta dar vieną – *ideologinę* – prasmę.

1.5. Mistika ir psichoterapija modernizmo amžiuje

Dinozauras Vilniuje, arba apie pažinimą, meilę ir tikėjimą

Ko gero, ne vienas stebėjo Fiziko dieną Vilniuje, kai miesto gatvėmis Filologijos fakulteto link juda didžiulis dinosauros. Mažą vaiką šis reginys žavi savo paslaptingumu. Jam tai yra *m i s t i k a*. *Dinozauras atgijo!* Vaikas iš džiaugsmo ar siaubo gali net pravirkti. Tačiau tarkime, kad jūs nesate

vaikas, jūs esate mokslininkas. Jūs norite viską tiksliai ir aiškiai žinoti. Siekdamas sužinoti, kodėl tas dinosauros juda, pabandykite įlįsti į jo vidų. Jūs išvysite dinosauro karkasą, fanerą, popierius. Ar cheminė tų medžiagų analizė atsakys jums į klausimą, kodėl dinosauros juda? Ne. Jūs išvysite ratus, kuriuos kadaise stūmė pačių fizikų rankos, o dabar suka variklis. Ar mechanikos dėsniai paaiškins jums, kodėl juda dinosauros? Be abejo, iš dalies paaiškins. Bet dinosauro viduje yra ir jį valdantys fizikai. Būtent jie savo jėgomis ar pasitelkę variklį išjudina gyvūną, nukreipia jį. Tai gal dinosauros juda tik todėl, kad jį vienaip ar kitaip išjudina ir valdo studentai? Bet ar ir toks paaiškinimas, kodėl juda dinosauros, jau bus išsamus? Žinoma, ne. Joks paaiškinimas nebus išsamus tol, kol mes nesužinosime studentų, pagaminusių ir valdančių dinosaurą, motyvų. Tad paklauskime fizikų: kam jiems prireikė to dinosauro, koku tikslu, dėl ko jie judina tą dinosaurą?

Atmetę linksmus ir kiek pašaipius palinkėjimus „eiti kur nors toliau ir dar toliau“, mes išgirsim ir keletą rimtų atsakymų : *čia jokio tikslo ir jokios prasmės nėra; tai organizatoriai įkišo mane į tą slibiną; tokia jau tradicija, o tradicijų reikia laikytis; mums reikia pagrobtį kelias filologes; mes jas būtinai pagrobsime, nes priešybės – fizikai ir lyrikai – turi susijungti; mes bent simboliškai panaikinsime iki šiol esančią prarają tarp humanitarinių ir gamtos mokslų.*

Šie atsakymai tarsi papildo vaiko atsakymą: *dinosauros atgijo, ir viskas aišku!* Bet šiuo atveju mes turime jau bent kelias „teorijas“, grindžiančias dinosauro judėjimo priežastis.

Pirmoji – paprasčiausia, animistinė. Mažas vaikas tiki, kad visi daiktai gyvi. Ir drugelis, ir akmuo vaikui turi sielą. Tiesa, ne visi daiktai patys savaime juda, bet jie gali judėti, tam pakanka tik stebuklo. Tad gal tas stebuklas ir įvyko, gal dinosauros juda stebuklingu būdu? Tikriausiai taip ir yra, nes kitaip to keisto dinosauro judėjimo nepaaiškinsi...

Antrasis paaiškinimas kur kas racionalesnis. Fizika, ir konkrečiai – mechanika, aiškina, kad dinosauros juda tik dėl to, kad jį savo raumenimis ar pasitelkę vidaus degimo variklį judina studentai.

Ne mažiau rimtas *trečiasis atsakymas*. Sociologai ir istorikai ne be pagrindo aiškina, kad dinosauro judėjimo priežastis – universiteto tradicijos, susiklostę ritualai.

Ketvirtąjį atsakymo autoriai – psichologai, – remdamiesi psichoanalitinėmis teorijomis, yra įsitikinę, kad fizikus filologijų link verčia judėti su-

blimuotas libido, arba, paprasčiau sakant, seksualinė energija, įgaunanti ritualo formą. O dinozauras primena mitinį drakoną, kuris yra archetipinis seksualinės energijos simbolis.

Filosofuojantys studentai svarsto arba apie prasmės beprasmiškumą, arba prisimena Herakleito bei Hegelio teiginius, kad priešybės tik vienybėje stiprios...

O kaipgi yra iš tiesų? Kuris iš tų paaiškinimų yra tikresnis, teisingesnis?

Postmodernioji filosofija termino „iš tiesų“ jau nepripažįsta. Jokių absoliučių tiesų jai nėra. Ji į mūsų klausimą atsako reliatyviai: kiekvienas žmogus gali turėti ir turi savo požiūrį, o mums prieinama tikrovė – tai tik neišsami, vienpusiška pasaulio reprezentacija. Joje dalis informacijos būtina yra ištrinta, dalis – pernelyg apibendrinta, dalis – iškreipta. Grindžiant šį teiginį, prisimenama ir F. Bacono nurodytos tipinės pažinimo klaidos, ir I. Kanto apriorinės pažinimo tiesos, ir jo garsioji „grynojo proto kritika“.

O iš tiesų yra – drįstame teigti savą požiūrį, kuris postmoderno požiūriu yra ne blogesnis už bet kurį kitą, – *viskas labai paprasta. Dinozauras juda todėl, kad yra žmogus, turintis tris bazinius gebėjimus: pažinti, mylėti ir tikėti.*

Kiekvienas iš tų gebėjimų kuria vis kitokį požiūrį į pasaulį. Tie požiūriai suvokiama, pažinimą ir elgesį pateikia vis kitokiu būdu. O tie būdai, įgiję sistematiizuotą formą, vadinami labai paprastai: *mokslas, mistika, religija.*

Tiek tarp mokslo ir religijos, tiek tarp mokslo ir mistikos, tarp religijos ir mistikos iki šiol egzistuoja tam tikra konfrontacija, bent jau vienas kito nesupratimas ir nesutarimas. Tačiau, kaip minėta, ir mokslas, ir mistika, ir religija yra vienos ir tos pačios žmogiškos būties raiška. Todėl, mūsų požiūriu, pirmiausia reikėtų ieškoti to, kas šias raiškas – mokslą, mistiką ir religiją – vienija, o ne kas jas skiria. *O tai, kas juos vienija, yra akivaizdu – pats žmogus.* Jei visatoje išnyktų ta visa ko jungiamoji grandis – žmogus, visatoje išnyktų ir mokslas, ir mistika, ir religija.

Šia prasme nėra žmonių, kurie būtų vien tik mistikai, mokslininkai ir tikintieji. Iš tiesų mūsų planetoje tik žmonės – žmonės, gebantys mylėti, pažinti ir tikėti. Visos takoskyros tarp mokslininkų, mistikų ir tikinčiųjų yra dirbtinės – paprasčiausiai žmonės turi ydą save skirti nuo kitų, dalytis į gimines, klanus, vienminčių grupes ir juos ginti. Deja, ta yda, atrodo, glūdi pačioje žmogaus prigimtyje, jo psichikos gelmėse...

Mokslas ir gebėjimas pažinti

Gebėjimas pažinti pasaulį kaip nuo manęs nepriklausančią visumą – štai pirmojo *savęs* ir *kito* atskyrimo esmė. Psichologai tai vadina *kognityvine ego funkcija*. Jos ypatumas tas, kad į pasaulį žvelgiama iš pozicijos *šalia* ir *virš*. Tai reiškia, kad tyrinėtojas nuo pasaulio atsiriboja ir atsistoja tokion pozicijon, iš kurios viskas atrodo esant *šalia*, *už* tyrinėtojo, nepriklausančio nuo tyrinėtojo (t. y. „objektyvu“), ir iš kurios patogų stebėti „objektą“ tarsi iš *viršaus*, patogų juo manipuliuoti (t. y. eksperimentuoti) pažinimo tikslais. Polinkį šitai elgtis turi – galima pastebėti – bet kurio amžiaus vaikai, kai jie nėra apimti stiprių malonių ar nemalonių emocijų. Pakanka palikti ką tik vaikščioti išmokusį vaiką be priežiūros, ir jis ims aktyviai bandyti aplinką. Toks bandymas – tai net smėlio pripylimas į kibirėlį ir jo išpylimas, įdėmiai stebint šio vyksmo dėsningumus. Bandymas – tai visuomet ne pasyvus, o aktyvus pažinimas. Jo metu ne mąstoma, o tiesiog kas nors daroma ir stebima tai, kas vyksta. Tuo metu mąstymas praktiškai tolygus veiksmui (konkrečių operacijų stadija pagal Jeaną Piagetą).

Toks gebėjimas pažinti ugdomas nuo pat kūdikystės ir reiškiasi laipsnišku pasaulio skaidymu į *aš* ir *ne aš*. To proceso etapus detaliai aprašė J. Piagetas, A. Valonas, D. V. Vinikotas, L. Vygotskis ir kiti psichologai. Pirmąjį proceso etapą galima pavadinti „vaikišku solipsizmu“ – vaikui egzistuoja tik visuma, kurioje *aš* ir *ne aš*, *aš* ir *daiktai* („objektai“) dar susilieję. Tačiau pamažu visuma suskyla į *mano kūnas* ir *svetimas kūnas*, o šios dvi visumos – į dar smulkesnes dalis, arba *objektus*. Kai kurie objektai (dažniausiai – žmonės su kartu juos lydinčiomis *aš* būsenomis) pirmaisiais gyvenimo metais nusidažo arba neigiama spalva (*blogi aš – aš – objektai*), arba teigiama spalva (*geri aš – aš – objektai*). Tai tandemai, kuriuose *aš* ir *ne aš* dar susilieja. Vėliau, maždaug antraisiais gyvenimo metais, šios dvi visumos stabiliau susiskirsto į tandemus *gerasis aš – gerasis objektas*, *blogasis aš – blogasis objektas*. Čia blogis jau aiškiai atskirtas nuo gėrio. Logika dvejopa: juoda arba balta. Trečiaisiais metais ir vėliau vystosi objektyvesnis požiūris: *aš su gerais ir blogais aspektais – ne aš su gerais ir blogais aspektais*. Žinoma, binarinės logikos (juoda arba balta, blogis arba gėris ir t. t.) elementų lieka visam gyvenimui. Taip suaugusių žmonių gyvenime atsiranda „geri saviškiai ir blogi svetimi“, draugai ir priešai, žinantys „vienintelę tiesą“ ir jos nežinantys, ir t. t.

Šis procesas vyksta dėl pažinimo, t. y. todėl, kad vaikas yra mažas tyrinėtojas ir aktyvus bandytojas. Kai kuriais savo gyvenimo etapais jis dau-

giau dėmesio skiria subjektyviam pasauliui – tėvų veido išraiškoms, santykiams ir dilemoms „myli – nemyli“. Kitais laikotarpiais – išorinio pasaulio savybėms ir dėsningumams: koks sniego skonis, iš ko sudarytas vabalas, kas paslėpta tėvelio portfelyje ir t. t. Iki mokyklinių metų mažas žmogus jau būna sukaupęs gausybę žinių, kurių kiekis gerokai viršija tą, kuris bet kurios kitos mūsų planetos gyvos būtybės sukaupiamas per visą savo gyvenimą. Vaikystės masteliu visi be išimties darželinukai jau yra maži mokslų daktarai.

Svarbu yra ir tai, kad nuolat ugdomas ir pats pažinimo instrumentas – pažintinės funkcijos. *Mąstymas* vystosi nuo konkretaus iki abstraktaus, nuo įvykio iki įvykių eigos nusakymo; *suvokimai* – nuo „globalinių“ iki diferencijuotų; *valia* – nuo atsitiktinės orientacinės motyvacijos (smalsumas) link orientacijos į tikslą (smalsumas); *atmintis* – nuo mechaninės iki prasminės, *kalba* – nuo konkrečios išorinės iki abstrakčios ir vidinės.

Gebėjimas pažinti yra lydimas ypatingo malonumo – malonumo atarsti, gilintis ir suprasti. (Deja, šiuolaikinė mokykla netrukus užslopins šį malonumą, nes ji vaiką kreipia į konkurenciją, lydimą nuolatinės kontrolės ir prievartos. Ir tik talentingi pedagogai dar sugeba išlaikyti tą malonumą pažinti, o kai kurie – ir jį pažadinti.)

Mokslininkų gretas papildė tie vaikai, kurių natūralus gebėjimas pažinti ir tą pažinimą lydintis malonumas neišnyksta ir vaikų darželyje, ir mokykloje. Mokslininko *gebėjimas pažinti* yra labiausiai diferencijuotas, labiausiai motyvuotas ir *santykiškai atsijęs* nuo dviejų kitų gebėjimų – *gebėjimo mylėti* ir *gebėjimo tikėti*. Tačiau pastarieji gebėjimai gali vėl netikėtai atgimti, ir atgimti bet kuriame amžiuje, paprastai jau pagyvenus. Tuomet apie mokslininką sakoma: „Gaila, bet gyvenimo pabaigon nusirito į misticizmą.“ Arba apgailėstaujama: „Toks protingas, bet įsimylėjo.“ Mokslininkas mokslininkui nelygu. Kai kurie mokslininkai pažinimą ir mistinę meilę bei tikėjimą griežtai skyrė ir skiria, pavyzdžiui, F. Backonas, B. Skinneris. Kiti gebėjimą pažinti geba suderinti ir su sugebėjimu tikėti, pavyzdžiui, I. Newtonas, A. Einšteinas. Vis dėlto, kai vienam asmeniui būdingi visi trys itin išvystyti gebėjimai, kyla sunkumų.

Asmenys su ryškiais pažintiniais gebėjimais kuria žinių, pažinimo principų ir instrumentų duomenų bazę – visumą, kuri vadinama mokslu. Šiuo metu mokslas grindžiamas pozityvistiniais principais, pavyzdžiui, verifikacijos, falsifikacijos, loginės darnos ir t. t. Kiekvienas mokslininko atrastas faktas ar dėsningumas privalo būti patvirtintas ar paneigtas dažniausiai eksperimentiniais tyrimais. Reikalaujama, kad tyrimų rezultatai visiškai ne-

priklausytų nuo eksperimentatorių intencijų, t. y. būtų objektyvūs. Požiūris, kad gali egzistuoti „Petro daugybės lentelė“ ir „Jono daugybės lentelė“, mokslinės visuomenės netenkina. Daugybės lentelė, kaip ir visos mokslinės tiesos, turi būti viena ir vienoda visiems žmonėms. Tiesa, kuriamoje toje mokslinių pažiūrų visumoje vis dėlto atsiranda „kritinių taškų“, kai tenka peržiūrėti net pagrindinius principus, ir jie yra peržiūrimi. Tuos „kritinius taškus“ žymi tokie sąvada, kaip, pavyzdžiui, Aristotelio „Organon“, F. Bacono „Organon Secundum“. Kai kas siūlo į jį įtraukti ir „Organon Tercium“ (P. Uspensio pretenzija). Požiūrį į pasaulį revoliucingai keitė Euklidas, Newtonas, Lobačevskis, Einsteinas, Darvinas. Jie buvo revoliucionieriai jau vien todėl, kad vadovavosi principu: *tam, kad pažintum, reikia atsikratyti prietarų ir išmokti abejoti.*

Mistika ir gebėjimas mylėti

Mistikos sąvoka kilo iš graikų kalbos, jos pirmą kartą prasmė buvo susijusi su slaptomis ceremonijomis – senovės graikų *elizijomis* ir *dionisijomis*. Šiais laikais *mistiku* vadinamas žmogus, kuris tiki, kad už jo suvokimo ribų yra dar ir kitokia, anapusinė realybė. Su *mistika* siejamos ir tokios sąvokos, kaip *ezoterika*, *okultizmas*. Žmonės įprato laikyti mistika viską, kas yra už įprasto suvokimo ribų. Tačiau, mūsų manymu, *mistika – tai tiesiog toks patyrimas, kuris geriausiai apibūdinamas žodžiu „meilė“*. Jei žmogus geba patirti meilę, jis turi ir mistinę patirtį.

Ši išvada peršasi įdėmiai perskaičius visa tai, ką rašė apie mistinius patyrimus žmonės, kuriuos mes laikytume mistikais.

Ir Vakarų mąstytojai bei mistikai Platonas, šv. Paulius, šv. Augustinas, šv. Pranciškus, J. Eckhartas, J. Bohmė, P. Teilhardas de Chardinas, ir Rytų filosofai bei mistikai kalbėjo, rašė, mokė ir dalijosi savo ypatingomis patirtimis, kurių esmė – *susilieјimas*, tai yra *didžiulis vienovės ir harmonijos jausmas su...*

Čia prasideda įvairovė: su Kristumi, su Dao, su Brahmanu, su Budos sąmone ir t. t. Bet *susilieјimas*, *didžiulis vienovės ir harmonijos jausmas*, psichologine kalba kalbant, yra ne kas kita, kaip *meilės apraiška*.

Meilė gali įgyti ir įgyja įvairias formas. Yra meilė tėvams, meilė kitos lyties atstovui, meilė draugui, meilė gimtinei ir tėvynei, meilė pasauliui, meilė Dievui.

Susiliejimasis meilėje prasideda tada, kai kūdikio žvilgsnis susijungia su mylinčios motinos žvilgsniu, atsispindi jame ir grįžta atgal. Apsikabinimas šį susiliejamą papildo. Meilės vienovė yra, kai ištirpsta skirtumai tarp *aš* ir *ne aš*. Kitaip nei pažintinio *aš* ir *ne aš* skirtumas, kuris, kaip minėta, bet kurio žmogaus sąmonėje išlieka visą gyvenimą, vienovė meilėje atsinaujina bet kuriame amžiuje. Ji išreiškiama tokiais žodiniais atitikmenimis: „mes su tavimi – vieno kraujo“, „aš ir tu – tai vienas asmuo“, „tu ir esi mano tėvynė“, „liaudis ir partija vieningi“ ir t. t. Visais šiais atvejais objektų ir subjektų skirtumas ignoruojamas, tarp jų dedamas lygybės ženklas. Tad mistinio patyrimo metu loginis mąstymas užleidžia vietą visai kitokiam mąstymui – parentam sinteze, analogijomis, atitikmenimis ir metaforomis.

Mylintis žmogus dramatiškai keičia pasaulio regėjimą. Jo suvokimai tampa idealizuoti. Kalbant psichologine kalba, galima pasakyti ir taip: į objektą projektuojamas narciziškas žmogaus „aš idealas“, arba idealioji savastis. Mylima moteris atrodo nuostabi. Į ją žvelgiama praradus kritiniam pažinimui būdingas savybes – ji net nelyginama su kitomis moterimis, ji atrodo esanti nepakartojama ir tokia vienintelė. Loginiai argumentai, išsakomi žodžiais „Pažiūrėk, juk ji negraži, ji tokia pat, kaip ir visos moterys, ji tinginė, ji veidmainė“, neveikia. Lygiai kaip ir įsimylėjusios moters neveikia net rimčiausi argumentai, kad jos „išrinktasis“ yra niekam tikęs. Nes tiek vyro, tiek moters mąstymas akivaizdžiai pasikeičia, jis tampa „idealizuotas“. Jis tampa emociškai įkrautas. Patirtis čia ateina ne dėl žodžių, o pauzėse tarp žodžių, iškalbingoje tyloje. Tai yra tokia patirtis, kai išsakyta mintis yra melas, o dao, kurį gali pažinti, nėra tikrasis dao⁸³.

Skiriamasis meilės patyrimo bruožas – ne tik kitokia kalba ir kitokia logika. Sugebėjimas mylėti pakeičia ir žmogaus veiklos kryptingumą. *Jei pažinime* žmogus su objektu eksperimentuoja, *tai meilėje* mylintys žmonės vienas kitą tik nuolat stebi arba pereina į dialogą „Ar tu mane myli?“ *Pažįstantis objektą žmogus* irgi užduoda klausimus, bet nežino, kokį atsakymą gaus. Mokslininkas įlašina į mėgintuvėlį reagento – ir tai yra jo klausimas. Tiriamoji medžiaga sureaguoja – tai jau atsakymas. Atsakymo esmė yra tik tikėtina ar numanoma. *Mylintis žmogus* užduoda klausimą „Ar tu myli mane?“ ir žino ar bent tiki, kokį atsakymą gaus. Visas atsakymų „repertuaras“ yra labai menkas: džiaugsmingasis „Žinoma, myliu“ arba siaubingasis „Nemyliu“. Net trečias variantas „Nežinau“ faktiškai reiškia „Nemyliu“.

83 *Laodzi*. Vilnius: Vaga, 1997.

Mylinčio žmogaus veiksmai meilės objekto atžvilgiu – ne manipulavimas, o susiliejimas, dažnai įgaunantis net netikslingą statinę ar dinaminę fizinę išraišką. Vaikas apkabina motiną. Jaunuolis apkabina merginą. Jogas užima tam tikrą statinę kūno pozą – asaną, atlieka kvėpavimo pratimą ir sutelkia dėmesį. Per ilgą praktiką jis samadhi būsenos susilieja su savo dievybe⁸⁴. Tai – statiniai veiksmai, neprimenantys mokslinių manipuliacijų. Šventasis Pranciškus atsigula ant žemės ir atlieka su ja lytinio akto imitaciją. Sufijas sukasi ratu ir susilieja šokdamas su Alachu. *Taici* praktikoje – lėti judesiai susilieja su energijos *ci* tekėjimu. Ir tai – ne statiniai, o dinaminiai veiksmai. Pasiūlymas elgtis moksliskai – eksperimentuoti su meilės objektu – mylinčiam žmogui skamba šventvagiškai. Jis ir taip žino, jog mylimas objektas yra nuostabus, tad kokių klausimų dar gali kilti?

Biologas gali mokslo tikslais skrosti gyvūną, bet ar gali jis skrosti savo mylimą šuniuką?

Chirurgas operuoja moterį. Bet ar gali jis operuoti aistringai mylimą merginą?

Taigi gebėjimas mylėti – tai gebėjimas susilieti su mylimu objektu. Žmogus, kuris geba žiūrėti į objektą *iš šono* ir *iš viršaus*, yra pažinimo būsenos. Kai jis pakeis šį požiūrį į požiūrį „mes sudarome viena“, tai reikš, kad jis pradėjo mylėti. Pagrindinė prielaida, kad tai įvyktų – nesuinteresuotas dėmesys.

Kodėl buvo priimta manyti (ir ne be pagrindo), kad tikras mokslininkas neturi pasiduoti emocijom?

Pirmiausia todėl, kad daugelis žmonių mistines patirtis klaidingai painioja su fantazijomis ir transo būsenomis, savotiškoms haliucinacijomis ar „įsikalbėjimu“. Iš tiesų mistinės patirtys kyla ne iš fantazijų, o iš kūniškos kilmės pojūčių bei emocijų stebėjimo.

Antra, ne toks jau retas *mistinis požiūris* į objektą, išsakomas žodžiais „Jis nuostabus“, prieštarauja *analitiniam požiūriui*, išsakomam žodžiais: „O koks jis išties yra?“ Kitaip sakant, skirtingai nei į mistinę būseną patekęs žmogus, mokslininkas visad turi išlaikyti tarp savęs ir tiriamo objekto tam tikrą distanciją, kuri jam leistų jį tirti daugmaž bešališkai, objektyviai.

Trečia, gebėjimas mylėti yra gana rizikingas. Kai kurie žmonės mylėdami jaučiasi nesaugūs. Jie pernelyg bijo savo emocijų, nes bijo pra-

84 Вивеканда. *Раджа його*. Рига: Весма, 1936 (Препринт. издание).

rasti sau patogų požiūrį *iš viršaus ir iš šono*. Tada kuria ironiškus pseudo-mokslinius paaiškinimus: „Meilė – tai tik hormonai, ir niekas kitas.“ Arba: „Meilė – tai tik iliuzija“, „Visi tik naudos ieško“, „Viskam galima rasti slaptą priežastį“ ir t. t. Deja, tapęs mokslininku toks žmogus gali neigti savo mistinius gebėjimus (mūsų teikta prasme) taip stipriai, kad ir į meilę apskritai ima žvelgti priešišškai. Meilė gamtai, meilė žmogui, meilė Dievui jam tampa „kažkokia patologija“, „neįrodomu, nepatikimu“ ir net „pavojingu dalyku“. Jis linkęs net į religinius mistikus žvelgti jei ne priešišškai, tai itin įtariai, o žmogišką meilę aiškinti tik „hormonų audromis“. Beje (ir deja), šio požiūrio laikėsi ir psichoanalizės „tėvas“ S. Freude’as...

Gebėjimas tikėti ir religija

Gebėjimas tikėti pasižymi tuo, kai į objektą žiūrima *tarsi iš apačios* ir su juo užmezgamas tam tikras ryšys. Tai – psichologinis tikėjimo aiškinimas⁸⁵, grindžiamas tuo, kad *vaikas žvelgia* į motiną ir tėvą *iš apačios*. Vaikystėje pirmasis tikėjimo objektas – tėvai, kurie yra „dideli“, ir į kurių veidus tenka žvelgti „iš apačios“. Pirmaisiais gyvenimo metais vaikas mokosi ne tik pažinti ir mylėti, bet ir tikėti. Tariant psichologine kalba (H. Kohut), kad vaikai galėtų normaliai vystytis, turi turėti šalia savęs „savasties objektus“ – *tobulus ir visagalius*. Ryšys su jais formuoja paties vaiko meilę sau ir savo galios jausmą – sveikos savaitės branduolį. L. Feuerbacho požiūriu, mažas žmogus net ir savo supratimą apie dievus kuria pagal tėvų pavyzdį. Taigi, pasak šio humanisto, religinis tikėjimas – tai iš dalies vaikiškų santykių su tėvais projekcija į dangų, o kadangi suaugusiųjų pasaulyje tikėjimas tėvais išnyksta, jo vietą užima tikėjimas Dievą.

Būdingos tikėjimo savybės – tai įsitikinimas jusliškai nepatiriamų dalykų egzistavimu ir galimybe pasitelkus juos įgyvendinti savo norus.

Tikėjimo apraiškos yra įvairios, pradedant pasitikėjimu žmogumi (pasitikėjimu tuo jame, kas nėra akivaizdu), tikėjimas ateitimi (kuri irgi neakivaizdi), tikėjimas Dievą ar dievus (kuris ir kurie neakivaizdūs), tikėjimas maldos veiksmingumu. Tikėjimo akte kyla specifinių suvokimų ir specifinis elgesys. Tikinčiojo suvokimuose įmanomas tik intuityvus pažinimas ir

85 Peseshkian, N. *Positive Psychotherapy*. Wisbaden: CFPP, 1988.

savotiška fantazija – Dievo vaizdas. Tikėjimas turi reikalą tik su nematomais dalykais, todėl kitokio suvokimo čia ir būti negali.

Dažniausia tikinčiojo elgesio forma – malda ir paklusimas. Pakludamas Dievo valiai nelaimingas žmogus pajaučia palengvėjimą ir dvasinį komfortą. Išeidamas iš tikėjimo erdvės – maištaudamas – jis jaučia suirzimą, meta iššūkį Dievui. Beje, galima manyti, kad tikėjimas kartkartėmis ir turi būti maištingas, pertraukiamas abejonių. Tikėjimas be abejonių – fanatizmas ir gal net prietarai.

Systematizuotas ir organizuotas gebėjimas tikėti įgyja religijos formą. Jų yra daug⁸⁶:

Daosizmas: „Dao, subtili visatos realybė, negali būti aprašyta, nes aprašomi dalykai – tai jau mūsų minčių realybė. Ji tarsi išsisukinėja ir yra nepagaunama. Ji egzistavo prieš laiko atsiradimą kaip gili ir subtili visatos realybė. Iš jos atsiranda viskas“ (Dao De Dzin).

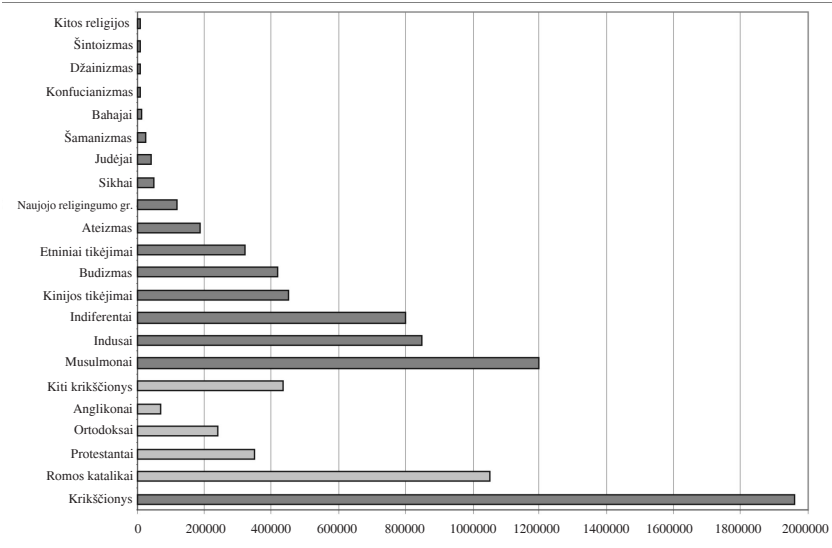
Budizmas: „Yra, o vienuoliai, negimęs, neturintis pradžios, nesukurtas, neturintis formos... Jei jo nebūtų, nebūtų išsilaisvinimo iš pasaulio, kuriame yra gimstama, kur būna pradžia, kur kuriama, kur yra forma...“ (Psalmė Budai).

Hinduizmas: „Nei dievų gausa, nei didieji išminčiai nežino mano atsiradimo, nes aš esu visų dievų ir visų išminčių šaltinis. Mirtingasis, kuris mane pažįsta kaip negimusį, neturintį pradžios pasaulių valdovą, išsilaisvina nuo visų iliuzijų ir visų blogybių“ (*Bhagavad Gita*, dešimtas pamokymas).

Sikhų religija: „Yra Viena, tik Viena Aukščiausioji Būtybė, Amžinoji Tiesa, Visko, kas matoma ir nematoma, Kūrėjas, Bebaimė, Neturinti pykčio, Amžinoji Būtybė, Neinkarnuojanti, Save kurianti, pažini tik Malonin-gam Guru“ (Guru Granth Sahib).

---

86 *Encyclopedia Encarta 2004*. Microsoft Corporation, 2003.

1 pav. Pasaulio religijų išpažinėjų palyginimas (tūkst.).
2005 Encarta Encyclopedia

Islamas: „Nėra Dievo aukščiau už Alachą, o Mahometas yra jo pranašas“ (Koranas).

Judaizmas: „Pradžioje Dievas sukūrė dangų ir žemę“ (*Pradžios Knyga*); „Ir pasakė Amžinasis, kuris sukūrė dangų; pats Viešpats, kuris suformavo ir sukūrė žemę; jis ją įkūrė netuščiai, jis ją sukūrė, kad apgyvendintų: Aš esu pats sau egzistuojantis; ir daugiau nieko nėra“ (Izaokas, 45:18).

Krikščionybė: „Pradžioje buvo pasaulis, ir pasaulis buvo su Viešpačiu, ir pasaulis buvo Viešpats. (...) Visi dalykai atsirado per Jį; ir be Jo nė vienas dalykas neatsirado“ (Jono psalmė, 1: 1–3).

Sufizmas: „Tu esi Absoliuti Egzistencija, kuri sukelia [mūsų] laikinųjų [egzistencijų] atsiradimą“ (*Masnavi – Pirmoji knyga – Kūrėjas ir Kūrinys*).

Apibendrinus galima pasakyti, kad Dievas dažniausiai apibūdinamas taip: neprašomas, nesukurtas, egzistuojantis pats iš savęs, visažinantis mūsų realybės ir būties šaltinis.

Kodėl į tikėjimą nemažai mokslininkų žiūri skeptiškai?

Sugebėjimas tikėti – tai sugebėjimas priimti vaikišką poziciją – į objektą žvelgti *iš apačios*. Kasdieniame gyvenime tokią poziciją daug kas laiko esant gėdinga, žeidžiančia suaugusio žmogaus savigarbą (iš tiesų – narcisizmą). Paklusimas kitam asmeniui laikomas žeminančiu dalyku. O jeigu paklusnumą lydi malonumas, tai laikoma net mazochizmo forma. Mokslininkas nei prieš bakteriją, nei prieš taifūną nesuklumpa – jis užima poziciją *iš viršaus ir šono*, jaučiasi esąs jei ne viešpats gamtai, tai bent visiškai nuo jos nepriklausomas, todėl ir galįs drąsiai tyrinėti tuos objektus bei reiškinius. Suklupęs tikintysis jam kelia tik pašaipą. Kita vertus, jis bijo, kad ir iš jo kas nors neimtų šaipytis. Todėl bijo tikėjimo, nes jo vengia. Nes *tam, kad patikėtum, reikia įveikti savo išdidumą ir tapti vaiku*. Būtent to daugelis mokslininkų labiausiai ir baiminasi.

Įdomu, kad tikint Dievą, bet kurio amžiaus žmogus stichiškai užima vaiko poziciją – jis meldžiasi ir prašo malonių bei atleidimo, jis dėkoja, o kartais (chacidizme) net priekaištauja Dievui ir „derasi“ su juo: „Jei tu, Viešpatie, atleisi man mano nuodėmės, tai aš tau irgi atleisiu tavąsias.“

Įdomu, kad ekstremaliose situacijose ima melstis net prisiekusiais ateistais save laikantys žmonės.

Svarbu ir tai, kad dalis ir šiuolaikinių mokslininkų geba „būti vaikais“, puikiai derinti savo mokslines paieškas su religiniu tikėjimu. Pavyzdžiui, *Templono premijas už pažangą religijos srityje* 2001–2004 m. gavo⁸⁷: 2001 m. – Arthuras Peacocke’as, fizikas ir biochemikas, anglikonų pastorius Oksfordo universitetas; 2002 m. – Johnas C. Polkinghorne’as, matematikas ir fizikas, anglikonų pastorius; 2003 metais – Holmesas Rolstonas III, filosofijos profesorius, JAV Kolorado Valstijos universitetas; 2004 m. – George’as F. R. Ellis, taikomosios matematikos profesorius, Keiptauno universitetas (Pietų Afrika).

Psichoterapija, tikėjimas ir misticizmas

Medicina į žmogų žvelgia tradiciškai – pažinimo, moksliniu požiūriu. Tai reiškia, kad gydytojas paciento atžvilgiu užima poziciją *iš šono ir iš viršaus*. Tiriant psichiką toks požiūris netinka, nes tyrimo objektas nėra mate-

87 *Encyclopedia Encarta 2004*. Microsoft Corporation, 2003.

rialus. Be to, psichinių problemų priežasčių dažnai reikia ieškoti tikėjimo ir meilės erdvėje.

Psichoterapija – ypatinga medicina. Tai žmogaus psichinių, somatinių bei psichosomatinių sutrikimų gydymas kontakto metu, tai – profesionali ir individuali pagalba sprendžiant žmogaus bendravimo problemas, tai ir asmenybės ugdymas. Psichoterapija turėtų padėti žmogui ugdytis, tačiau ugdymosi idėja turi derėti ir su religijų siūlomais būdais.

Šiuo metu žmogus gali rinktis tarp mokslininkų, parapsichologų, psichologų, netradicinių gydytojų ir šventikų. Natūralu, kad tarp praktikuojančių profesionalų atsiranda tam tikra konkurencija. Dėl jos minėtų legalių ar nelegalių profesijų atstovai žiūri vienas į kitą skeptiškai ar net kovingai. Be to, paplitusi didelė terminologijos, ideologijos ir pasaulėžiūrų painiava, kurioje sunku apsispręsti ir elgtis neprieštaraujant sau pačiam. Panašu, kad tai ir yra situacija, turinti visus *postmoderniam būviui*⁸⁸ būdingus bruožus. Siekdami pailustruoti šį teiginį, pateiksime kelis pavyzdžius⁸⁹.

Psichoterapijoje yra skatinamas „ego stiprumas“, tai yra gebėjimas toleruoti tam tikrą kiekį nerimo, ambivalencijos, realiai vertinti aplinką ir save. *Budizme* tam, kas Vakaruose vadinama *ego*, skelbiama kova, *ego* laikomas iliuzija, kurio poreikiai didina žmogaus kančias.

Psichoterapijoje žmogus, vaizdžiai sakant, yra „nukeliamas nuo debesų“. *Dauguma religijų* siūlo žmogui kasdienį gyvenimą laikyti esant iliuzija ir daugiau dėmesio skirti gyvenimui po mirties apmąstyti.

Psichoterapijoje skatinama nepriklausoma asmenybės pozicija; priklausomybė nuo tėvų laikoma nerimo bei agresijos šaltiniu ir nesubrendimo išraiška. *Krikščionybė* propaguoja romumą ir paklusnumą Dievo valiai, tėvams; *daoizmas* siūlo nekovingą prisitaikymą prie pasaulio įvykių. Nerimas ir agresija laikomi žmogaus nesusitaikymo su pasauliu išraiška.

Psichoterapija skatina žmogų reikšti jausmus, ypač – agresyvius, nerimastingo žmogaus konfrontacija su tėvais laikoma progreso ženklu. *Krikščionybė, islamas ir judaizmas* skelbia taisyklę: „Gerbk tėvą ir motiną.“

Psichoterapija skatina moters emancipaciją. *Islamą* propaguoja visišką moters paklusimą vyrui.

Jei psichoterapiją lyginsime su į „grynąjį pažinimą“ orientuota „grynąja medicina“, pavyzdžiui, su psichiatrija, pirmoji turi nemažai pranašumų.

88 Žr.: Lyotard, J. F. *Postmodernus būvis*. Vilnius: Baltos lankos, 1993.

89 Žr.: *Психотерапия и духовные практики*. Минск: „Вида-Н“, 1998.

Svarbiausias jų – psichoterapiją praktikuojantis profesionalas su pacientu elgiasi ne tik iš pozicijos *šalia ir virš*, kaip, tarkime, vaistais gydantis psichiatras. Psichoterapeutas su pacientu užmezga ryšį *iš vidaus*. Tiesa, tas ryšys jokių būdu nėra mistinė meilė, o tik empatija – įsijautimas.

Pozityvus psichoterapinis požiūris į mokslą, mistiką ir tikėjimą, matyt, galėtų būti toks: visi jie atspindi tris bazinius žmogaus gebėjimus – pažinti, mylėti ir tikėti. Tie gebėjimai yra įgimti, jie vystosi ir besivystydami sudaro antrinius gebėjimus⁹⁰. *Gebėjimas pažinti* diferencijuojasi į gebėjimą orientuotis laike, palaikyti švarą, mandagumą, tvarkyti aplinką ir t. t., *gebėjimas mylėti* vystosi į tokius derivatus kaip kantrybė, bendravimas, švelnumas, seksualumas, o *gebėjimas tikėti* – į pasitikėjimą, religingumą.

Psichoterapinių požiūrį ir ezoterinius kultus jau seniai tyrinėjo, lygino ir derino tokie psichologai kaip W. Jamesas, G. Batesonas, garsūs psichoterapeutai K. G. Jungas, S. Groffas, K. Wilberis, Ch. Tartas ir daugelis kitų.

O *fizikų dinosauros* iki šiol nuolat kartą per metus aplanko filologijos fakultetą.

Gal tai yra mūsų *drąsaus nežinomybės ir dvasingumo ilgesio* dar drąsesnė, revoliucingesnė išraiška?..

---

90 Peseshkian, N. *Positive Psychotherapy*. Wisbaden: CFPP, 1988.

2 skyrius

IRACIONALUMO SKLAIDA „METAFIZINIO SIAUBO“ KONTEKSTE

2.1. Kelios pastabos dėl misticizmo ir paramokslų sklaidos Lietuvoje

Jau pratarinėje atkreiptas dėmesys į tai, kad viena iš priežasčių, paskatinusių rengti šią knygą, yra ir Lietuvoje protarpiais sustiprėjanti konfrontacija tarp racionalaus (mokslinio) požiūrio į tikrovę ir įvairių iracionalumo apraiškų. Taip pat atkreiptas dėmesys į tai, kad čia susiduriama su tam tikra specifika, susijusia su buvusiu „vienintelės teisingos“ marksistinės ideologijos dominavimu. Tik tarpukariu (1918–1940 m.) Lietuvos mokslas buvo tiesiogiai veikiamas Vakarų kultūros, o nuo 1940 iki 1990 m. patyrė gana stiprią sovietinės ideologijos įtaką. Tad ir *mokslinio racionalumo* kriterijai – ypač tarp pokario kartos mokslininkų – formavosi stipriai veikiant marksistinei-lenininei ideologijai (pasak L. Donskio – apgailėtinais marksizmo parodijai⁹¹), marksistinei *technologinio determinizmo* formai. Tiesa, reikia pastebėti, jog pradėdant aštuntuoju praėjusio amžiaus dešimtmėčiu į sovietinę mokslo metodologiją (prisidengiant „buržuazinės ideologijos kritika“) ėmė skverbtis ir moderni Vakarų neopozityvistinė, postpozityvistinė mokslo filosofija. Į rusų kalbą pradėti versti R. Carnapo, M. Schlicko, I. Lakatoso, P. Feyerabendo, T. Kuhno, K. Popperio, G. Holtono ir kt. veikalai. Žymiau-

91 Donskis, L. Alternatyvi modernybė? Marksizmas, modernioji ideokratija ir sekuliarioji bažnyčia. *Filosofija. Sociologija*. 2004, Nr. 3, p. 3–15.

si rusų mokslo filosofai (pvz., V. Stiopinas, L. Baženovas, A. Mostepanenko, P. Gaidenka, J. Molčanovas, E. Čudinovas) ne tik skleidė Vakarų mokslo filosofų idėjas, bet ir jas plėtojo tradiciniame rusų pansociokosmizmo (kurio pradininku laikomas K. Ciolkovskis) kontekste. Bet ta plėtotė rėmėsi marksistine ontologija bei gnoseologija, vadinamoju *dialektiniu materializmu*. Žinant, jog filosofinės materializmo ištakos susijusios su britų *empirizmu* (pirmiausia su T. Hobbes'o, J. Locke'o filosofija), o pozityvistinė mokslo metodologija irgi grindžiama *empirizmu*, tampa aišku, jog minimų ir kitų rusų mokslo filosofų simpatijos Vakarų mokslo metodologijai visiškai neatsitiktinės. K. Marx'o siekis filosofijoje peržengti jos ribas bene geriausiai regimas garsiajame L. Feuerbachui skirtame teiginyje: „...iki šiol filosofai tik įvairiais būdais aiškino pasaulį; tačiau tikslas yra jį pakeisti“.⁹² Marksistinėje filosofijoje mokslo paskirtis buvo suprantama vienareikšmiai: mokslas esąs įrankis, skirtas pasauliui pakeisti, gamtai ir visuomenei užkariauti. Bet vos ne tokiais pačiais žodžiais mokslo paskirtį apibūdina ir XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje susiformavusi *scientistinė* pasaulėžiūra. Angliškas žodis *science* į lietuvių kalbą verčiamas kaip *mokslas*, taigi *scientistinė pasaulėžiūra* turėtų reikšti *mokslinę pasaulėžiūrą*. Tačiau pati savaime mokslinė pasaulėžiūra negyvuoją jau vien todėl, kad bet kokia pasaulėžiūra pirmiausia implikuoja vienokias ar kitokias filosofines, net religines (ar ateistines) pažiūras, nekalbant apie tai, jog mokslu regimos bent dvi radikaliai besiskiriančios kryptys – gamtos mokslų ir humanitarinių. Todėl scientizmą būtina griežčiau apibrėžti.

Pasak W. Tatarkiewicziaus, *scientizmas* kaip pasaulėžiūra susiformavo *evoliucionizmo*, *empirizmo*, *materializmo* ir *pozityvizmo* idėjų sankirtroje. Kartais scientizmas vadinamas radikaliu pozityvizmu. *Pozityvizmo esmę* bene taikliausiai yra išsakęs austrų psichologas ir filosofas F. Brentanas (1838–1917): „Vienintelis tikras filosofijos metodas – tai gamtos mokslų metodas.“ Scientizmas – tai pasaulėžiūra, verčianti moksliniuose tyrimuose atmesti bet kokias metafizines sistemas, fizikai būdingą įrodymų griežtumą. Scientinės ideologijos pamatas – išskirtinis pasitikėjimas mokslu, suprantant jį siaurąja prasme, t. y. tik kaip gamtos mokslus ir pirmiausia fiziką. Scientizmo pirmtakais laikomi britų empiristai, ir visų pirma – J. S. Millis, o pradininku laikomi matematikas, fizikas, antropologas, sociologas ir *eugenikos* kūrėjas Ch. Pearsonas (1857–1936). Scientistų pažiūras trumpai galima

92 Donskis, L. Alternatyvi modernybė? Marksizmas, modernioji ideokratija ir sekuliarioji bažnyčia. *Filosofija. Sociologija*. 2004, Nr. 3, p. 3–15.

perteikti šiais teiginiais: 1) tikrąjį žinojimą teikia mokslas ir tik mokslas; 2) tikrasis mokslas – tai gamtotyra; humanitariniai mokslai vertingi tik tiek, kiek jie suartėja su gamtotyra; 3) mokslo funkcija – faktų patvirtinimas, o ne jų aiškinimas; 4) mokslas operuoja bendrosiomis sąvokomis ir bendrais teiginiais arba *dėsniais*; mokslo sąvokas galima tikslinti arba pakeisti kitomis; 5) mokslo užduotis – padėti žmogui prisitaikyti prie aplinkos; mokslas yra žmogaus įrankis kovoje už būvį; mokslas vertingas tik tiek, kiek jis padeda žmonių gerovei, gyvenimo lygiui kelti; 6) mokslas ir religija, mokslas ir teologija yra nesuderinami; mokslas aprašo ne transcendentinę, absoliučią, paslaptinę tikrovę, o tą, kuri žmogui duota tiesiogiai, dėl juslių; 7) mokslas ir metafizika nesuderinami; jei ir yra pagrindo filosofijai egzistuoti, tai tik mokslo pagrindu; 8) mokslas dar netobulas; jį reikia apvalyti, kad neliktų daugelio nereikalingų sąvokų, kaip, pavyzdžiui, materija, priešastingumas, jėga ir pan. – joms vartoti juslinė patirtis neduoda jokio pagrindo; 9) tikroji religija yra mokslas; mokslas tarnauja žmonių dvasiai, už kurią nėra nieko aukštesnio; tikrieji dvasininkai yra mokslininkai⁹³.

Išvardyti *scientizmo bruožai*, išskyrus aštuntame punkte keliamą reikavimą atsisakyti materijos, priešastingumo sąvokų, visiškai sutapo su dialektinio materializmo (jo rusiškame variante) esminiais teiginiais. Būtent tai ir leido sovietiniams rusų mokslo filosofams skleisti *Vakary* mokslo metodologiją. Be abejo, jai labiausiai simpatizavo gamtos mokslų ir inžinerijos specialistai, vadinamieji technokratai. Beje, kai kurie autoriai *scientistinė* ideologiją dažnai vadina tiesiog *technokratine*. Šia pasaulėžiūra užsikrėtė ir daugelis Lietuvos gamtos mokslų specialistų, inžinierių. Juolab kad sovietinės ideologijos aplinkoje jai nebuvo jokios kitos atsvaros – nei scientizmą kvestionavusios fenomenologinės filosofijos, nei tiesos kriterijais skelbusios naudą bei ją tikrinančią praktiką pragmatinės filosofijos ir pan. Galima pasakyti ir taip: dauguma pokario metais brendusių lietuvių mokslininkų (pirmiausia – gamtos mokslininkų) ir specialistų buvo (ir tebėra) *filosofiniai beraščiai*. Daugumai jų marksistinė-lenininė ideologija buvo svetima, nepriimtina, o nuo kitų ideologijų ir filosofijų jie buvo atitverti „geležine siena“, jų paprasčiausiai nepažino. Tad sovietinės ideologijos aplinkoje *artimiausia* mokslininkams buvo marksistinei epistemologijai artima *pozityvistinė (scientistinė) pasaulėžiūra*. Juolab kad ši pasaulėžiūra ir iki šiol Vakaruose turi tvirtas pozicijas.

93 Tatarikiewicz, W. *Filosofijos istorija*. III tomas, Vilnius: Alma littera, 2003, p. 94–97.

Šeštas ir septintas scientizmo bruožai (teiginiai, jog mokslas *nesuderinamas* nei su religiniu tikėjimu, nei su metafizika) dar ryškiau skleidėsi *mokslo* ir *misticizmo bei mistikos* santykiyje. Misticizmo ir mistikos sąvokas kiek griežčiau apibrėšime vėliau, o dabar pasakysime tik tiek, jog akademinio mokslo kontekste tai paprastai siejama su parapsichologija, astrologija ir įvairiais psichofiziniais reiškiniais.

Jau pats *nesuderinamumo teiginys* verčia neigti ar bent ignoruoti paramokslus ir psichofizinių reiškinų buvimą. Pagaliau tai, kas su mokslu nesuderinama, negali būti mokslinių tyrimų ir net mokslinių svarstymų objektas. Tokia tad yra scientistinės pasaulėžiūros „logika“. Žodį „logika“ rašome su kabutėmis, nes toks mąstymas veda į aklavietę arba, teisingiau sakant, į uždara „loginį ratą“: „Tai, kas su mokslu nesuderinama, negali būti mokslinių tyrimų objektas, o tai, kas nėra mokslinių tyrimų objektas, su mokslu yra nesuderinama.“ Tą loginę aklavietę vaizdžiai apibūdinti galima ir šitaip: „Tai, ko aš nežinau ir nesuprantu, neegzistuoja, o jeigu neegzistuoja, tai negali būti ir svarstoma.“

Be abejo, praėjus beveik dviem dešimtims metų po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo padėtis pasikeitė jau vien dėl to, kad nemažai lietuvių mokslininkų ėmė stažuotis ir dirbti Vakarų šalyse, užsimezgė glaudūs bendradarbiavimo ryšiai, informaciniai mainai. Iš esmės pasikeitė ir universitetinės filosofinių disciplinų studijų programos, kuriose atsirado vietos net ir teologijai. Diskusijose jau kartais net nesąmoningai imama taikyti E. Husserlio teikta fenomenologinė (eidetinė) redukcija, kurios esmėje glūdi reikalavimas nežinomybės akivaizdoje susilaikyti nuo sprendimų. Žodžiu, nors ir lėtai, tačiau *plinta tolerancija* ir kitokioms nei scientistinės pažiūroms.

Pagaliam kinta mokslininkų, kurių pažiūros buvo ar yra bent artimos scientizmui, požiūris į religiją. Vis dažniau juos galima išvysti bažnyčiose, švenčiant religines šventes. Pirmiausia tai susiję su ryškiai pakitusiomis socialinėmis realijomis – dabar nėra paprasta ignoruoti religinį tikėjimą ar atvirai pasisakyti prieš jį. Kita vertus, suderinti įdiegtą požiūrį, kad mokslas ir religinis tikėjimas yra nesuderinami, su dabartinėmis socialinėmis realijomis dar sunkiau. Išėitis randama sąmoningai ar nesąmoningai pereinant į *deizmo* pozicijas. *Deizmas* apibūdinamas kaip XVIII a. tarp mokslininkų ėmęs plisti *religinis tikėjimas*, jog, tariant vaizdžiais E. Kernso žodžiais, po pasaulio sukūrimo Dievas iš jo pasišalino, leisdamas veikti gamtos dėsniams. Pagrindą tam davė R. Descartes' o ontologija (žr. toliau). Galima tikėti Die-

vo buvimu, bet jis esąs už gamtos, todėl gamtą reikia aiškinti remiantis tik gamtos mokslų metodais. Deizmo esmė, pasak E. Kernso, bene geriausiai atsiskleidžia garsiojoje I. Kanto frazėje „žvaigždėtas dangus virš manęs ir moralės dėsnis manyje“⁹⁴. Moralės dėsnis numato Dievo tikėjimą, o žvaigždėtas dangus priklauso mokslinio pažinimo sričiai. Transcendentinis Dievas veikia tik Apreiškimo ir dorovės srityse ir nedaro jokios įtakos gamtai bei jos dėsniams – taip galima perfrazuoti deizmo esmę. Todėl net scientistinių pažiūrų mokslininkas – deistas gali kuo ramiausiai užsiimti „Dievo hipotezės nereikalaujančiais“ moksliniais tyrimais, o privačiame gyvenime – nuširdžiai melstis, būti aktyviu vienos ar kitos religinės bendruomenės nariu. Tad deistinė mokslininko pozicija savotiškai mažina kylančias psichologines ir socialines įtampas.

Kita vertus, deizme implikuota griežta transcendentalumo ir gamtiškumo perskyra nenaikina *mokslo* ir *misticizmo* priešpriešos, nes misticizmas transcendentines galias sieja ir su gamtiškumu, tų galių raiška žmogui. Paprasčiau sakant, ir mokslo, ir misticizmo įžvalgų objektas dažnai yra tas pats, tačiau požiūris į jį visiškai skirtingas. Būtent todėl, mūsų manymu, ir deistines pozicijas pasirinkę mokslininkai gali pripažinti, net ginti religinį tikėjimą, bet kategoriškai pasisakys prieš bet kokias misticizmo apraiškas, susijusias su gamtiškumu, t. y. su ta sritimi, kuri atseit priklauso tik gamtos mokslams ir niekam kitam.

Šiuo požiūriu ne išimtis yra ir daugelis lietuvių mokslininkų. Ypač juos piktina tos misticizmo atmainos, kurios atvirai pretenduoja į mokslo statusą ar bent mokslškumą: parapsichologija, astrologija ir pan. Žinoma, piktina ir perdėtas žiniasklaidos dėmesys įvairiems „burtininkams“, „stebukladariams“, ekstrasensams, būrėjams, ateities pranašautojams ir t. t. Trumpai ir nedviprasmiškai šis pasipiktinimas perteiktas savaitraštyje *Mokslo Lietuva*: „Burtautojams, ateities spėjikams, horoskopų sudarinėtojams ir aiškintojams, visokio plauko raganoms ir raganiams – tikras rojus. Jų prašoma rašyti spaudoje, jiems skiriama televizijos laidos. Upeliais liejasi jų sklاندi kalba, gebėjimas išsisukti nuo bet kokio klausimo, – kur čia lygintis mokslo žmogui, dažnai abejojančiam, jaučiančiam atsakomybę už kiekvieną pasakytą žodį. Valstybinių premijų laureatams net valstybinės televizijos laidose skiriama tik minutė kita (dažnai išvis neskiriama), užtat stebukladariams, „bendruojantiems“ su kosmoso atėjūnais ar naktimis skraidantiems į kitas

94 Kerns, Э., *Дорогами христианства. История церкви*. Москва: Протестант, 1992, с. 314–317.

planetas ar galaktikas, didelio vargo nėra atskristi į bet kurią televizijos laidą.⁹⁵

Tiek šis pasipiktinimas, tiek perteiktos Lietuvos realijos verčia atkreipti dėmesį į *antrą* istorinės praeities suformuotą veiksnį. Jis irgi susijęs su sovietinės ideologijos poveikiu, pagaliau su ilgalaikiu rusų kultūros poveikiu.

Sovietinė ideologija buvo ateistinė. Su religingumo apraiškomis buvo kovojama visomis įmanomomis priemonėmis. Žinoma, ir religingumas, ir dalis religinių bendruomenių išliko, bet jos liko ganėtinai dvasiškai nuskurdusios. Religinis švietimas buvo uždraustas, eilinis tikintysis tik iš kunigo pamokslu ar ateisto lektoriaus paskaitų galėjo sužinoti vieną kitą religijos istorijos ar teologinių tiesų fragmentą (lektorių, žinoma, aiškinamą iš ateistinių pozicijų). Trumpai sakant, per penkiasdešimt sovietinio laikotarpio metų Lietuvoje susiformavo dvasinis vakuumas. Būtent tokia aplinka buvo ir yra itin palanki plisti įvairioms „netradicinio religingumo“ apraiškoms – naujesiems religiniams judėjimams, įvairioms misticizmo ir mistikos atmainoms. Vadinamoji „mokslinė pasaulėžiūra“ tokiomis sąlygomis tapo, vaizdžiai sakant, prieš įniršusio jaučio snukį mojuojama raudona skraiste – ji žmones ėmė erzinti. Galima ir kitaip pasakyti – mokslu imta nepasitikėti. Tas nepasitikėjimas kilo ne todėl, jog neregima naujų technologijų ir atradimų teikiamos naudos. Jis kilo todėl, kad suformuotas mokslu įvaizdis buvo grynai scientistinis. Paprasčiau sakant, nepasitikėjimas mokslu dažnai kyla dėl pernelyg didelių paties mokslu pretenzijų. Štai, pvz., teigiama, jog „mokslas yra svarbiausias visuomenės dvasinės kultūros vystymosi elementas ir aukščiausia žmonijos žinių forma“⁹⁶. Bet dvasinė kultūra, arba dvasingumas, yra subjektyvioji žmogaus realybė, žmogiško kūrybinio aktyvumo šaltinis⁹⁷, ir manyti, jog mokslas yra *svarbiausias* dvasinės kultūros elementas, ko gero, yra per drąsu. Žmogaus kūrybinis aktyvumas kur kas plačiau reiškiasi kasdienėje praktinėje veikloje, folklore, muzikoje, poezijoje, literatūroje, dailėje, architektūroje, religinėse praktikose ir t. t. Kodėl būtent mokslas yra *svarbiausias* dvasinės kultūros elementas? – štai klausimas, kuris

95 Zemlickas, G. Apie mokslą ir antimokslą. *Mokslu Lietuva*, 1998 05 21, p. 3. Patebėsime, kad šiuo metu Lietuvos radijas mokslu problemoms jau skiria ištisą laidą.

96 Tidikis, R. *Socialinių mokslų tyrimų metodologija*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 28.

97 *Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004, p. 72–74

rūpi ne tik dvasininkams, menininkams ir pan., bet ir eiliniam žmogui. Neabejotiną mokslo autoritetą pripažįsta visi žmonės, bet dauguma jų tai, kas vadinama dvasingumu ar dvasine kultūra, su mokslu nesieja. Dar daugiau, susiformavęs (ir iki šiol palaikomas) scientistinis mokslo įvaizdis paprasto žmogaus akyse *mokslą daro netgi dvasingumo priešininku*, nes dvasingumas yra siejamas ne su teoriniu abstrakčiu mąstymu, o su „gyvybine jėga“, žmogaus psichologiniais išgyvenimais, pagaliau su kultūra plačiaja šios sąvokos prasme⁹⁸, t. y. su *gamtos mokslų nepripažįstama* subjektyviaja realybe ir net su „gyvybinės jėgos“ sampratoje implikuota transcendencija. Todėl scientistinėje mokslo sampratoje implikuotas mokslo supriešinimas su religiniu tikėjimu, teologija, net su metafizika daugelio žmonių akyse mokslą daro svetimą ne tik dvasinei kultūrai, bet ir humanizmui ta prasme, kad mokslas „iškeliamas“ virš visų žmogiškųjų vertybių, imamas laikyti aukščiausiu neginčijamu autoritetu. Scientistinė mokslo ideologija mokslininką pripažįsta faktiškai anoniminiu „objektyviu teisėju“: jis kalba, rašo ir sprendžia ne savo vardu, o viso *mokslo vardu*. Ir visiškai nesvarbu, jog, tarkime, fizikas A. visiškai neišmano biologijos, o biologas B. neišmano astronomijos ar filosofijos; jau vien mokslinis laipsnis jiems tarsi suteikia teisę savo asmeninį požiūrį pateikti taip, tarsi fizikas puikiai suprastų biologiją, o biologas – astronomiją ar filosofiją, tarsi tai būtų neginčijama „mokslo tiesa“. Jeigu pačioje mokslo bendruomenėje mokslininkas dar paiso susiformavusių moksliško kriterijų⁹⁹ (pavyzdžiui, reikalavimo, kad mokslinę veiklą kontroliuotų *tos pačios srities* specialistai), tai santykiuose su visuomene jis jaučiasi esąs visa galva aukštesnis už „neišmanėlius“ ir galintis autoritetingai pareikšti savo nuomonę bet kuriais klausimais vien todėl, kad atstovauja mokslui. Jam, pavyzdžiui, pakanka žinoti susiformavusią nuomonę, jog parapsichologija yra paramokslas, t. y. „šalia mokslo“, ir jis net nepasidomės, kokia metodologija buvo grindžiami parapsichologiniai tyrinėjimai XIX a. pabaigoje ir kokia yra grindžiami XXI a. pradžioje, kokie taikomi metodai ir kiek jie atitinka tyrimo objektą, kuo parapsichologija skiriasi nuo mistikos ir t. t. Jei jį pakvies į televizijos laidą, skirtą parapsichologijos problemoms, greičiausiai jis atsakys tardamas, jog tai nėra mokslo sritis, kad rimtam mokslininkui net nedera diskutuoti apie tai, kas yra pseudomokslas, mistika. O

98 *Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004, p. 75

99 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Filosofija ir psichologija: santykis ir pasaulėvaizdžio kontekstai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 83–92.

jeigu jis dalyvaus laidoje, netrukus ims suvokti, kad oponentų „sklandžiai besiliejančios kalbos“ akivaizdoje jam ima trūkti argumentų. Ir taip atsitiks ne vien todėl, kad oponentai („burtautojai, ateities spėjikai, horoskopų sudarinėtojai“ ir t. t.) „geba išsisukti nuo kiekvieno klausimo“, o mokslininkas jaučia itin didelę atsakomybę už kiekvieną savo pasakytą žodį. Taip atsitiks ir todėl, kad mokslininkas dažniausiai yra visiškai nesusipažinęs su „magine logika“, su įvairių krypčių misticizmo ištakomis, su maginės kultūros tiek grindimu, tiek to grindimo kvestionavimo galimybėmis. Savo ruožtu „raganiai, burtautojai ir astrologai“ paprastai visiškai nepažįsta mokslo metodologijos ir metodų, todėl nenuostabu, kad diskusijos televizijos kamerų akivaizdoje ar kalbant į mikrofoną radijo studijoje dažnai primena liaudies posakį: „Vienas apie tvorą, kitas apie mietą.“ Tarsi apie tą patį kalbėtų, o iš tiesų net nebandoma susikalbėti. „Burtautojai“ negeba ir *negali pakilti* iki mokslinio mąstymo lygio, o mokslininkas *atsisako nusileisti* iki „burtautojų“ argumentų ir juos nagrinėti iš savo pozicijų. Mokslininkas tik kategoriškai tvirtina, jog mokslas jau seniai atseit paneigęs „burtautojų“ argumentus, kad jau seniai yra įrodyta mokslo galia ir jo metodų veiksmingumas, todėl televizijos žiūrovai ar radijo klausytojai *turi patikėti* juo. Deja, tik retą žiūrovą ir klausytoją įtikins apeliacija į mokslo autoritetą, nes, kaip minėta, jau vien jo pretenzijos į visažinystę bei dvasingumo „viršūnę“ daugeliui žmonių yra nepriimtinos.

Yra ir kita mokslo autoriteto atmetimo priežastis. Ji irgi susijusi su psichologija ir, matyt, kur kas gilesnė, *mažiau įsisąmoninta*, nei ką tik minėta. Pasak E. Subotino, žmoguje vienu metu puikiai sugyvena ir *racionalus*, t. y. grindžiamas protu, ir *iracionalus*, grindžiamas religinio pobūdžio tikėjimu, požiūriai į pasaulį.¹⁰⁰ Iracionalaus prado šaltinis – hилоzoizmas (tikėjimas, jog gamta yra gyva) ir animizmas (tikėjimas, jog daiktai turi sielą). E. Subotinas eksperimentais įrodė, jog animistinė pasaulėjauta būdinga net tiems vaikams, kurie pasaulį suvokia jau visiškai racionaliai. Pasak šio rusų mokslininko, tam tikromis sąlygomis animistinė pasaulėjauta užgožia racionalų pradą net suaugusiųjų suvokime. Todėl stebėtis, kad net gana išsilavinęs žmogus dažnai patiki „burtautojų“, o ne mokslininkų argumentais, vargu ar verta.

Grįžtant prie konkrečių Lietuvos realijų, darsyk pakartosime, kad jas suformavo bent *du svarbūs veiksniai*: sovietiniame moksle tarpęs *scientizmas* ir dėl ateizacijos poveikio atsiradusi *dvasinė dykra, tuštuma*.

100 Восприятие детьми необычных явлений. *Природа*, 1985, № 2, с. 112.

Sakoma, jog gamta tuštumos nemėgsta. Tą patį galima pasakyti ir apie dvasinę kultūrą plačiaja jos prasme. Vos tik Sovietų Sąjungoje vadinamosios „perestroikos“ metu „geležinėje uždangoje“ ėmė atsiverti plyšiai, į susiformavusią Lietuvoje dvasinę dykrą iš visų pusių pradėjo veržtis ne tik mokslinės informacijos, bet ir mistikos, magijos srautai. Juolab kad tam buvo palanki dirva. Pasak religijotyros specialistų, Lietuvoje gilių misticizmo ir mistikos šaknų nebūta. Kiek didesnę pėdsaką paliko Vydūno kūryba, bet ir ji priskirtina ne prie teosofijos, o prie neovedantinės filosofijos¹⁰¹. Pavyzdžiui, teosofijoje pabrėžiama mistinė Šambala bei joje gyvenantys „žmonijos vedliai“ Mahatmos, o Vydūnas apie Šambalą net neužsiminė ir Mokytojo (t. y. Mahatmos) sąvoką pavartojo tik vieną ar du kartus. Be abejo, reikėtų atmesti manymą, jog Lietuvoje nebūta savų „raganų“ ir „kerėtojų“, žolininkų ir „liaudies medikų“, nes nerasime krašto, kuriame neišlikusi maginė kultūra. Bent jau mantikos (t. y. būrimo iš ženklų) baltų areale, kuriam priklausė ir lietuviai, tikrai būta.¹⁰² Tačiau „teorinio apipavidalinimo“ Lietuvoje ji neturėjo. Visuotinai žinoma, jog su poeto Adomo Mickevičiaus vardu siejamos filaretų ir jai artimos mistinės *iluminatų* (*spindulingųjų*) draugijos veikla buvo greitai užgniaužta, o *mistinis kabalistinis chasidizmas* buvo pasmerktas būtent Vilniuje.¹⁰³ Tad – pasikartosime – gilių misticizmo tradicijų Lietuvoje nebuvo, ji buvo atvira bet kokiems išorės poveikiams.

Į misticizmo tradicijų stokojančią Lietuvą teistinis misticizmas (įvairūs krikščioniški charizminiai judėjimai) ėmė skverbtis iš Vakarų, o panteistinio misticizmo pagrindiniu šaltiniu tapo Rusija. Būtent iš Rusijos 1988–1992 m. į Lietuvą plūstelėjo pirmoji galinga ekstrasensų, „parapsichologų“, astrologų, „kontaktuotojų“ ir t. t. banga. Tiesa, būta ir vakarietiškojo misticizmo – „Naujojo amžiaus“ (*New Age*) judėjimo – pastangų skverbtis į Lietuvą¹⁰⁴. Pavyzdžiui, 1994 m. pavasarį Lietuvoje paskaitas skaitė Londono universiteto fizikas Davidas Ashas, kuris kartu su Peteriu Hewittu plėtoja sūkurinės energijos koncepciją ir ja bando grįsti ne tik NSO reiškinių, bet ir Sai Babos

101 Bagdonavičius, V. *Sugrįžti prie Vydūno*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 2001, p. 43–54.

102 Beresnevičius, G. *Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius: Tyto alba, 2004. p. 59–69.

103 Sodeika, T. Martynas Buberis ir žydiškojo „graikiško mąstymo“ alternatyva. Buber, M. *Dialogo principas. I. Aš ir Tu*. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998, p. 7–66.

104 Kai kurios „New Age“ idėjos buvo perteiktos ir knygutėje *Pakilimo kelias* (sudarytoja L. Talmantienė, Vilnius: Arėjas, 1994).

daromus stebuklus¹⁰⁵. Lietuvon buvo atvykęs ir su šiuo judėjimu susijęs stigmatikas Giorgio Bongiovanni¹⁰⁶.

Tačiau – ir tai yra minėtos *Lietuvos specifikos* vienas iš reikšmingesnių bruožų – Vakarų misticismas dėl kalbų barjero į mūsų šalį bent iš pradžių skverbėsi gana sunkiai, o dauguma žmonių rusų kalba skaitomas paskaitas net tik gerai suprato, bet ja skaitė ir sukurtus tekstus. Net scientologija (arba dietetika), kurios tėvynė yra Vakarai, Lietuvon įsiskverbė per Rusiją.

Šis faktas gana reikšmingas dėl dviejų dalykų. *Pirmiausia* jame galima išžvelgti politinį aspektą – įvairiose per Rusiją Lietuvon patenkančiose misticismo atmainose ryškiai regimas vadinamasis „rusiškasis mesianizmas“, t. y. rusų tautos kaip gelbėtojos iš dvasinio ir socialinio aklumo vaidmens pabrėžimas. Ne mažiau, o gal labiau reikšmingas yra *antrasis* aspektas. Jau minėjome, kad net nepaprastai ideologizuotoje sovietinėje aplinkoje Rusijoje pagarbią vietą užėmė pansociokosminė filosofija. Išstisus dešimtmečius Kalugoje, kurioje gyveno ir kūrė K. Ciolkovskis, kasmet vykdavo mokslinės konferencijos („Ciolkovskio skaitymai“), o jų pranešimus spausdindavo Sovietų Sąjungos mokslų akademija.¹⁰⁷ Be abejo, tokia pagarba Ciolkovsko idėjoms buvo susijusi tik su Rusijos prioriteto kosmoso pasiekimuose grindimu, nes paties Ciolkovskio filosofines idėjas reikėtų vadinti greičiau „kosmine religija“ ar rusiškuoju panteizmu nei materialistinėmis, juolab marksistinėmis. Jau vien jo svarbesnių veikalų pavadinimai „Kosmoso priešastis“, „Visatos valia“¹⁰⁸ pasako daugiau, nei visos pastangos ši mokslininką ir filosofą „padaryti“ vos ne marksistu. Ši tam tikra tolerancija Ciolkovskio ir jo pasekėjų filosofinėms idėjoms turėjo lemiamą vaidmenį formuojantis *moksliniam misticismui*, kuris anuomet nemažai veikė ir kai kuriuos Lietuvos mokslo žmones. Kol kas griežčiau neapibrėždami „mokslinio misticismo“ sąvokos, ją iliustruosime keliais konkrečiais pavyzdžiais.

105 Ash, D.; Hewitt, P. *The Vortex – Key to Future Science*. Bath: Gateway Books, 1994.

106 *Giorgio Bongiovanni Lietuvoje* (sudarytoja J. Mackevičienė). Vilnius: ARCA, 1994;

107 Рvз., *Труды семнадцатых чтений, посвященных разработке научного наследия и развитию идей К. Э. Циолковского*. Калуга, 15–17 сентября. Секция „К. Э. Циолковский и философские проблемы освоения космоса“. Москва: Академия наук СССР, 1983.

108 Циолковский, К. Э. *Причина космоса*. Калуга, 1925; Циолковский, К. Э. *Воля Вселенной*. Калуга, 1938.

1988 m. buvo paskelbtos ketveriais metais anksčiau Leningrade įvykusios mokslinės konferencijos „Kosminė antropoekologija: technika ir tyrimo metodai“ pranešimai. Pagrindinį pranešimą padarė šios naujos mokslo krypties pradininkas akademikas Vlailis Kaznačejevas – Novosibirske įsikūrusio Klinikinės ir eksperimentinės medicinos instituto direktorius¹⁰⁹. Kosminė antropoekologija buvo apibrėžta kaip mokslas apie žmogaus gyvybinę veiklą ir jo sveikatos išsaugojimą žemiškoje ir kosminėje aplinkoje. Jos teorine baze buvo paskelbta V. Vernadskio biosferos ir noosferos koncepcijos. Tyrimai kosminės antropoekologijos srityje apibendrinti 1985 m. išleistoje kartu su P. Michailova parašytoje monografijoje „Bioinformacinė natūralių elektromagnetinių laukų funkcija“¹¹⁰. Minėtame pranešime V. Kaznačejevas plėtojo ir apibendrinio monografijoje pateiktas idėjas, tvirtindamas, kad gyvos medžiagos esmėje glūdi laukų struktūros, kad egzistuoja *gyva materija*, kad biosistema yra ne kas kita, kaip *nepusiausvyrinės* fotonų konsteliacijos, ir t. t. Pačios savaime šios idėjos yra vertos dėmesio, bet dabar mums rūpi tik tai, kad būtent Novosibirske esančio SSRS mokslų akademijos filialo (vadinaamojo Akademinio miestelio) institute buvo tiriamos ne tik branduolinės fizikos paslaptys, bet ir *parapsichologijai* priskiriami reiškiniai, tarp jų ir vadinamasis „mentalinis žudymas“, „sielos išėjimas iš kūno“ ir t. t. Pasaulyje atliekamų parapsichologinių eksperimentų kontekste gana plačiai apie tai rašo vokiečių tyrinėtojas E. Grubneris¹¹¹. Beje, apie panašius eksperimentus savo vadovaujamame institute viešai (nors ir ne akademinėje spaudoje) prabilo ir pats Kaznačejevas. Apžvalginiame straipsnyje „Kvantinė biologija“, be konceptualių teiginių, jis pristatė ir kai kurias savo vadovaujamo instituto tyrimų kryptis. Specialia sukonstruota „hipomagnetinė kamera“ tiriami žmogaus išspinduliuoti fiziniai laukai, laboratorijose kuriama metodika, kaip gyvo organizmo „lauko kvantą“ perkelti į cirkuliuojančio kraujo ląsteles, kaip ištirti mediumų, ekstrasensų „giluminę etinę esmę“, t. y. juose esantį gėrį ar (ir) blogį ir t. t.¹¹²

109 Kaznačejev, В. П. Космическая антропология - направления исследований и разработок. *Космическая антропология: техника и методы исследований (Материалы Второго Всесоюзного совещания по космической антропологии)*. Ленинград: Наука, 1988, с. 5–24.

110 Kaznačejev, В. П.; Михайлова, П. П. *Биоинформационная функция естественных электромагнитных полей*. Новосибирск: Наука, 1985.

111 Grubner, E. R. *Psi protokolai*. Kaunas: Knygų naujienos, 2000, p. 120–142.

112 Kaznačejev, В. Квантовая биология. *Аномалия. Научно-информационный бюллетень ТААС и Ассоциации „Экология непознанного“*. 1991, № 5, с. 2–4.

E. Grubneris pamini ir biofiziką mokslų daktarą (Lietuvoje jo mokslinis laipsnis dabar įvardijamas kaip habilituotas mokslų daktaras) Aleksandrą Dubrovą. Ir šis mokslininkas paranormalius reiškinius bei žmogaus sąmonę sieja su kvantine fizika. A. Dubrovas kartu su garsiu Maskvos universiteto psichologu profesoriumi Venjaminu Puškinu parengė ir jau po šio mirties 1989 m. išleido jų tyrimus apibendrinantį veikalą *Parapsichologija ir šiuolaikiniai gamtos mokslai*¹¹³. Įdomu tai, kad *pirmasis šio veikalo variantas* dar 1980 m. buvo išleistas Ispanijoje ir Jugoslavijoje, vėliau – JAV, Graikijoje, Japonijoje, Lenkijoje, o sovietinėje Rusijoje – tik 1986-aisiais... suomių kalba¹¹⁴. Kita vertus, tuo labai stebėtis nereikėtų. Nors, pasak E. Grubnerio, 1983 m. SSRS veikė ne mažiau kaip 29 mokslo tyrimo institutai, kurie atliko KGB kontroliuojamus parapsichologinius tyrimus¹¹⁵, viešai skelbti apie marksistinei materialistinei pasaulėžiūrai svetimas pažiūras (žmogaus sąmonės ir jausmų galimas tiesiogines įtakas materialiai realybei) buvo neįmanoma ar bent nepaprastai sunku. Siekiant nors truputį praskleisti sąmonės reiškinių skraistę ir išvengti griežtos sovietinės cenzūros, buvo griebiamasi net tam tikros apgaulės. Pavyzdžiui, A. Dubrovo bendraautoris V. Puškinas dar 1980 m. savo konceptualias idėjas perteikė net keliuose straipsniuose (kai kurie parašyti su bendraautoriais fizikais) knygoje, kurią jis pats sudarė ir pavadino *Psich higienos, psichofiziologijos, darbo sociologijos klausimai anglies pramonėje ir psichoenergetikoje*¹¹⁶. Šią knygą išleido viena SSRS anglies pramonės žinyba. Gana nekaltas šios knygos pavadinimas, orientuotas į atseit anglies pramonės darbuotojų psichinės sveikatos apsaugą, slėpė ne tik parapsichologinių eksperimentų aprašymus, bet ir netrivialias žmogaus sąmonės koncepcijas, analogiškas Jungtinėse Valstijose išleistame veikale *Sąmonės metaforos* skelbtoms „egzopsichologijos“, „tarpžvaigždinės neurogenetikos“, „emergentinio interakcionizmo“, „transpersonalinio proto“ ir panašioms koncepcijoms¹¹⁷. Tiek V. Puškinas ir bendraatoriai, tiek *Sąmonės metaforose* skelbtų koncepcijų autoriai nė neslėpė, kad jų eksperimentų bei

113 Дубров, П. П.; Пущкин, В. Н. *Парapsихология и современное естествознание*. Москва: Соваминко, 1989.

114 Ten pat, p. 5.

115 Grubner, E. R. *Psi protokolai*. Kaunas: Knygų naujienos, 2000, p. 126–127.

116 *Вопросы психогигиены, психофизиологии, социологии труда в угольной промышленности и психоэнергетики*. Москва: НГТО, 1980.

117 Подкарпов, В. С. *Наука и мистицизм в XX веке*. Москва: Мысль, 1990, с. 49–54.

teorinių darbų tikslas yra ne vien suvokti sąmonės struktūras, bet ir paaiškinti mistikai priskiriamus reiškinius, ir pateikti žmogaus savirealizacijos per mistinius potyrius galimą projektą.

Dar ryškiau „mokslinio misticizmo“ esmė atsiskleidžia susipažinus su rusų psichoterapeuto profesoriaus L. Grimako darbais. Ir ankstesniuose savo darbuose nevengęs aptarti psichofizinių reiškinių, bet juos interpretavęs materialistine dvasia, L. Grimakas 1994 m. išleido knygą *Biolauko magija*¹¹⁸, kurią drąsiai galima pavadinti magijos vadovėliu. Joje, pavyzdžiui, detaliam aptariama ir biolauluko koncepcija grindžiama chiromantika, heliobiologija grindžiama astrologija, gana įtikinamai aiškinamas „nužiūrėjimo“ mechanizmas, bandomas grįsti amuletų, talismanų veiksmingumas, aiškinami ekstrastorinės diagnostikos mechanizmai¹¹⁹, visa tai siejant su liaudies magine kultūra. *Moksliniu misticizmu* šio veikalo nepavadintume, jeigu minėtos ir kitos temos nebūtų grindžiamos *ne tik* teosofiniais N. Rericho darbais, bet ir rusiškojo pansociokosmizmo kontekste vykdytais *moksliniais tyrimais*¹²⁰, kurių rezultatais autorius remiasi.

Taigi šiulaikinis rusų misticizmas yra gana specifiškas – jis persmelktas ne tik pastangų atgaivinti dešimtmečius slopintą „rusiškos sielos“ leitmotyvą – dvasingumą ir religiją¹²¹, bet ir tą dvasingumą pagrįsti moksliniais metodais, *dvasios (sielos) sąvoką redukuojant* į moksliniais metodais tiriamos materialios tikrovės (pvz., biolaukų, bioenergoinformacinių laukų ir pan.) erdvę. Būtent tai mes ir pavadiname *moksliniu misticizmu*. Jį galima pavadinti dar paradoksaliau: *racionalia iracionalumo manifestacija*.

Be abejo, Lietuvą iš Rusijos pasiekia ne vien „mokslinis misticizmas“. Kur kas daugiau literatūros rusų kalba yra skirta konkrečioms mistiniams mokymams, magijai, netgi „užkeikimų receptams“ ir pan. Atvykę iš Maskvos, Sankt Peterburgo ir kitų vietų lektoriai irgi „neteoretizuoja“, o teikia „praktinius patarimus“. Bet ir jie nepamiršta pasiremti rusų mokslo autoritetu.

Kartais tai įgauna kurioziškų formų. Žurnale *Nauka v SSSR* (1990, Nr. 4) buvo papasakota, kaip žymus elementarių dalelių specialistas, išbandęs

118 Гримак, Л. П. *Магия биополя*. Москва: Республика, 1994.

119 Ten pat, p. 101–112, 160–176, 138–142, 152–155, 209–218 (puslapiai nurodyti tekste minėtų temų seka).

120 Ten pat, p. 5–14.

121 Grubner, E. R. *Psi protokolai*. Kaunas: Knygų naujienos, 2000, p. 139.

visas tradicinės medicinos priemonės ir neišsivadavęs iš ligos, pagaliau ryžosi kreiptis į tuo metu pagarsėjusią (gydžiusią net L. Brežnevą) ekstrasensę Džuną Datitašvili (beje, Lenos Lolišvili mokytoją). Bekontakčio masažo metu akademikas pasmalsavo: ką dabar Džuna daranti? Kai Džuna paaiškino, kad ji „manipuliuojanti neutronų srautu“, garbusis akademikas bematant nutraukė „gydymo seansus“ ir, nepaisydamas tebekamuojamų skausmų, pas Džuną kojos daugiau nekėlė. Vienas iš psichofizinių reiškinių tyrinėtojų fizikas akademikas E. Godikas šią situaciją komentavo taip: „Kiek sykių sačiau Džunai: jeigu tu imsi aiškinti fiziką fizikui, o mediciną medikui – gero nelauk! Didesnių už juos priešų neįgysi.“

Štai, pavyzdžiui, fiziko neįtikinsi, kad psichofizinius reiškinius nulemia hipotetiniai mikroleptonai – dalelytės, kurių masė šimtus, net tūkstančius kartų mažesnė už leptonų (elektronų, pozitronų ir t. t.) masę. Todėl kai kurių „parapsichologų“ tvirtinimai, kad jie geba iš žmogaus organizmo sklindančius mikroleptonus užfiksuoti fotojuostelėje ir dėl to nustatyti ligos pažeistą organą ar žmogaus psichinę būklę, atrodo absurdas. Bet mokslo autoritetas toks didelis, jog nė trupučio apie tą mokslą neišmanantis „bioenergetikas“, „parapsichologas“ ar ekstrasensas gaudyte gaudo kiekvieną pranešimą apie naujausias hipotezes ir vartoja mokslinę terminologiją net ten, kur ji visiškai netinka.

Būtent tai bene labiausiai erzina mokslininkus ir yra viena iš akademinio mokslo priešiškumo „paramokslams“ bei misticizmui priežasčių. Kita vertus, „modernaus“ („mokslinio“) misticizmo atstovai nesivarždami kritikuoja akademinį mokslą, ir tos kritikos smaigalys pirmiausia yra nukreiptas į jame implikuotą scientizmo ideologiją. Tą patį daro ir nemažai dabartinių filosofų. Daugumai jų technokratinis (scientistinis) požiūris į tikrovę yra nepriimtinas.

2.2. „Herojinis mokslas“ ir religinis tikėjimas

Scientizmo kilmė pirmiausia siejama su stipriu mokslo ir technologijų proveržiu XIX a., nors nuodugnesni tyrinėjimai tą proveržį sieja jau su XVII a. susiformavusia modernistine sąmone, kuri kategoriškai atsiribojo nuo mitiniu simbolizmu grindžiamų ankstesnių kultūrų. Pasak A. Uždavinio, techniniai pasiekimai ėmė palaikyti tikėjimą, kad žmonijos istorijoje įvyko negrįžtamas posūkis, kad nuo šiol „tiesos sritis priklauso gamtos

kvotėjams, negailestingiems materijos chirurgams ir mechanikams, kurie atsisako (...) metafizinės dedukcijos procedūrų, remdamiesi vienpusiu diskursyviu protu¹²². Pozityvistinis racionalizmas visą savo energiją nukreipė prieš tradicines bei netradicines mitinio, religinio ir filosofinio racionalizmo formas. Modernaus racionalizmo požiūriu protas yra tik materijos antstatas, vadovaujantis karingam žygiui prieš gamtą¹²³. „Tikroji religija yra mokslas, tikrieji dvasininkai yra mokslininkai“, – darsyk pakartosime scientizmą „vainikuojantį“ požiūrį.

Tačiau bet kurioje religijoje visad yra *Šventenybės* (*numinosum*) garbinimo elementas. Šio termino autorius Rudolfas Otto'as garbinimo kaip nuolankumo Dievui pavyzdį teikia Mokytojo Eckharto žodžiais: „Rūpinkitės, kad Dievas jums būtų didelis.“¹²⁴ Tariant, jog tikroji religija yra mokslas, pastarąjį kreipinį galima perfrazuoti: „Rūpinkitės, kad Mokslas jums būtų didelis.“

Rūpinimasis mokslo autoritetu yra vienas iš ryškiausių scientistinės pasaulėžiūros požymių. Kai mokslas gretinamas su Šventenybe, jis sudievinamas, jam galima taikyti religijotyroje žinomus svarbiausius dievybių požymius. Vienas iš jų – dievybės *heroizmas*. Dievybė dažniausiai *kovoja* ir nugalė, o jei nenugalė, tai sėja viltį, kad būtinai *nugalės*. Pakeiskime žodį „dievybė“ žodžiu „mokslas“ ir išvysime, jog ir mokslui yra būdingas *dievybės heroizmas*. Tikėjimas visiška ir galutine *mokslo pergale* jo *kovoje* su tamsumu, religiniais prietaisais ir t. t. – tai ryškus scientistinės pasaulėžiūros bruožas, ir toks tikėjimas yra artimas religiniam tikėjimui. Kai mokslas pretenduoja į religijos vietą, norom nenorom net nesąmoningai jam tenka perimti ir archetipinę mitologinę bei religinę mąstyseną, su kuria jis skelbiasi kovojęs.

Logika čia paprasta. Kiekviena kova reikalauja priešų, pergalių ir aukų. Skiriamasis mokslo bruožas – *racionalumas*. Tad aišku, jog svarbiausias mokslinei mąstysenai priešas – *iracionalumas*. Ryškiausias iracionalumo požymis – atsisakymas *viską* grįsti proto argumentais, proto autoritetui priešpriešinant tikėjimo tiesas. Visuotinai žinoma, kad posūkis nuo senovės graikų garbinto proto tikėjimo link įvyko pirmaisiais krikščionybės plitimo ir įsitvirtinimo Europoje šimtmečiais. Garsioji Tertuljano frazė „Tikiu, nes tai

122 Uždavinys, A. *Simbolių ir atvaizdų interpretacijos problema senovės civilizacijose*. Vilnius: Sophia, 2006, p. 51.

123 Ten pat, p. 47.

124 Cit. pagal: Beresnevičius, G. *Religijotyros įvadas*. Vilnius: Aidai, 1997, p. 78.

absurdas“ dažnai interpretuojama kaip teiginys, jog tikėjimo principas esąs absurdas¹²⁵, bet iš tiesų jo prasmė kur kas gilesnė. Tertuljanas šiais žodžiais aforistiškai perteikė įsitikinimą, jog tais atvejais, kai protas ir juslinė patirtis tampa bejėgiai paaiškinti tikrovės reiškinius, kai žmogus susiduria su *protui atrodančiais absurdiškais, negalimais* reiškiniais, tenka kliautis tik tikėjimu. Man nereikia *tikėti*, kad egzistuoja stalias, jei aš jį matau, galiu palytėti. Man nereikia *tikėti*, kad turiu protą, nes jei jo neturėčiau, klausimas apie protą nekiltų. Man nereikia *tikėti* ir dauguma mokslinių teorijų ar hipotezių, nes *žinau*, kad dėl jų galiu naudotis mobiliuoju telefonu ar skristi lėktuvu. Tačiau kai man sako, jog yra Dievas, kuris ir protu neaprepiamas, nesuvoikiamas, ir niekad jusliškai nepatiriamas, belieka tik *tikėti* tuo *ar netikėti*. Netikėjimas yra negatyvi tikėjimo atmaina. Tą žinant, drąsiai galima teigti, kad *ateizmas* irgi yra *tikėjimo forma*.

Tertuljano skelbtas principas „Tikiu, nes tai absurdas“ yra implikuotas ir krikščioniškoje *scholastinėje filosofijoje*. Scholastinio metodo esmėje glūdėjo ne vien *probalilizmas*, leidžiantis neperžengiant tam tikrų ribų abejoti, tik ir *autoritarizmas*. Pasak R. Plečkaičio, viduramžiais filosofas ir kiekvienas žmogus buvo laisvas pasirinkti bet kurią jam patinkamą nuomonę, nes visų nuomonių vertingumas buvo laikomas vienodai *tikėtiniu (probalilizmas)*, tik žmogui priimtina nuomonė jokia būdu negalėjo prieštarauti Bažnyčios autoritetui (*autoritarizmas*)¹²⁶. Tad esminis *scholastinio metodo* bruožas – racionalaus mąstymo prioritetas *iki to meto*, kol susiduriama su „absurdu“, t. y. iki to meto, kai protas ir kasdienė patirtis religinę ar egzistencinę problemą spręsti jau atsisako. Tik paskui kreipiamasi į religinį tikėjimą, kurio *autoringiausia* išraiška yra Apreiškimas (Senasis ir Naujasis Testamentai, Apaštalų darbai ir t. t.). „Žemesni“ autoritetai – Krikščionių bažnyčios visuotinių susirinkimų, pagaliau Bažnyčios hierarchų sprendimai.

Tikėjimo prioritetu grindžiamas ir scholastinėje filosofijoje implikuotas Bažnyčios *autoritarizmas* jau Renesanso laikais tapo rimtu kliuviniu pradėjusių plisti mokslinių tyrimų raidai. Būtent todėl Rene Descartes'o *radikaliojo dualizmo ontologija*, kaip ir jo skelbtas mokslinis metodas, išsyr susilaukė didelio dėmesio ir tapo *šiuolaikinio modernizmo* simboliu. Griežtai atskyrus *res cogitans* nuo *res extensa*, t. y. protu pažįstamą platoniško tipo

125 Uždavinys, A. *Simbolių ir atvaizdų interpretacijos problema senovės civilizacijose*. Vilnius: Sophia, 2006, p. 53.

126 Plečkaitis, R. *Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje*. Vilnius: Mintis, 1975, p. 47.

idėjų pasaulį nuo tįsaus, erdviško *materialaus pasaulio*, tapo įmanoma tarti taip, kaip kadaisė Jėzus tarė fariziejams: „Atiduokite tad, kas ciesoriaus – ciesoriui, kas Dievo – Dievui“ (Mt 22, 20). Ši paliepimą galima perfrazuoti R. Descartes'o ontologijos prasme: „Atiduokite tad, kas mokslo – mokslui, kas religiniam tikėjimui – tikėjimui.“ Jeigu, vadovaujantis Descartes'o logika, dvasinis (idėjų) pasaulis yra visiškai nesusijęs su materialiu pasauliu, tai iš čia išplaukia, kad dvasininkai neturi teisės kištis į materialaus pasaulio tyrinėjimus, o mokslininkai – į religinių tiesų aiškinimą. Mokslas ir religija yra autonomiškos žmonijos dvasinės kultūros sritys – ir taip galima interpretuoti Descartes'o *tais laikais* revoliucingą mintį, sukūrusią *deizmą* ir dariusią stiprią įtaką ištisus šimtmečius.

Netrukus Descartes'o idėjų istorinę sklaidą ir įtaką moksliniam pažinimui apžvelgsime kiek plačiau, bet prieš tai būtina išsamiau aptarti *mokslinio žinojimo* ir *religinio tikėjimo* santykį.

2.3. Kodėl krikščionybė atkakliai priešinosi moksliniam pažinimui?

Šio skyrelio pavadinime yra sąmoningai palikta klaida. Į jį reikėtų įterpti žodžius *ir priešinasi*. Nors, kaip minėta, oficialiąja katalikybės filosofija pripažintas *neotomizmas* mokslinio pažinimo ir religinio tikėjimo jau nepriešina (nors ir laikosi esminės scholastinės nuostatos, kad tikėjimo tiesos pranoksta riboto žmogaus proto pažintines galias), vis dėlto yra gaji ir *augustiniškoji* mokslą bei religinį tikėjimą priešinanti tradicija. Viena vertus, dabartinė Katalikų bažnyčia pritaria tiems mokslininkams, kurie ir gamtoje ieško Dievo veikimo apraiškų, kita vertus, galima aptikti ir kategoriško prieštaravimo tokiui nuostatai.

Štai konkretus pavyzdys. Kunigas ir vienuolis Josephas Marie Verlinde'as, branduolinės chemijos ir filosofijos daktaras bei teologijos magistras, savo pokalbių forma parengtoje knygoje *Bevardė ir beveidė dievybė. Ezoterikos iššūkis krikščionybei* griežtai kritikuoja Prancūzijos akademijos nario filosofo Jeano Guittono pokalbių knygoje *Dievas ir mokslas*¹²⁷ išsakytas

127 Gitonas, Ž.; Bogdanovas, G.; Bogdanovas, I. *Dievas ir mokslas*. Kaunas: Tarpdiecinės katechetikos komisijos leidykla, 1996.

mintis¹²⁸. Kritikos smagalyz nukreiptas į „stebėtiną tikėjimo esant matematinį Dievą išpažinimą“. Kritikos neišvengia ir garsioji JAV fiziko F. Capros knyga *Fizikos dao*, kurioje irgi bandoma Dievo buvimą ir veikimą grįsti moksliniais argumentais. Autoriui „užkliūva“ ir *dawnward causation* (žemynneigio priežastingumo)¹²⁹ koncepcija, kuri susiformavo neurofiziologiniuose tyrimuose. Jos esmė paprasta: būtent *visuma* lemia lokalius psichinius procesus, o ne atvirkščiai. Fizikoje šis teiginys žinomas *Macho principo* pavadinimu. Tiek dėl tų konkrečių argumentų, tiek dėl jų kritikos pagrįstumo galima (ir reikia) diskutuoti, bet svarbiausia ne konkretūs argumentai, o tai, kad „*matematinio Dievo išpažinimas*“ J. M. Verlinde’ui, kaip ir daugeliui kitų krikščionių, yra visiškai nepriimtinas.

„Dievas yra asmuo“ – štai vienas iš kertinių krikščionybės (Jėzaus Kristaus laikais Aleksandrijoje gyvenusio žydų filosofo Filono Aleksandriečio suformuluotų) teiginių. Todėl Dievas negali būti suvokiamas panteistiškai ir net panenteistiškai¹³⁰. *Panteizmo* esmėje glūdi mintis, kad Dievas ir gamta yra tapatūs, jog Dievas yra tarsi „ištirpęs“ gamtoje, tad Dievas nėra asmuo ir negali juo būti. *Panenteizmo* esmę bene geriausiai yra perteikęs S. Radhakrishnanas: „Upanišados tvirtina, kad pasaulis yra Dieve, bet jos niekada neteigė, kad pasaulis – tai Dievas. Dievas – tai nepalyginti daugiau negu visata, kuri yra jo kūrinys. Jis tiek didesnis už ją ir tiek iškilęs anapus jos, kiek žmogaus asmenybė yra iškilusi virš kūno, kuris yra tik įrankis šiame gyvenime. Jos [upanišados] atsisako ištirpdyti Dievą pasaulyje, tačiau iš to neišplaukia, kad Dievas – išorinis kūrėjas, egzistuojąs atskirai nuo pasaulio. Dievas išreiškia save pasaulyje, o pasaulis yra jo gyvenimo išraiška (...). Dievas yra ir imanentinis, ir transcendentinis.“¹³¹

„Matematinis Dievas“ suprantamas kaip Dievas, kuris neatsiejamas nuo gamtos, yra gamtoje ir reiškiasi per gamtinius dėsnius. Siekdami savo religinį tikėjimą įtvirtinti ir mokslo pasiekimais, kai kurie šiuolaikiniai gam-

128 Verlinde, J. M. *Bevardė ir beveidė dievybė. Ezoterikos iššūkis krikščionybei*. II dalis. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2008, p. 34–37.

129 Žr. plačiau: Hulswitt, M. How Causal is Downward Causation? *Journal of General Philosophy of Science*, Vol. 36, 2000, p. 261–287.

130 Apie *panteizmą* ir *panenteizmą* žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 253–261.

131 Cit. pagal: Bagdonavičius, V. *Sugrįžti prie Vydūno*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 2001, p. 48–49.

tininkai Dievą sieja su kosmosui imanentišku protu. Šį savo tikėjimą gražiai įprasmino garsus JAV fizikas ir kosmologas F. J. Dysonas: „Tad nuo Newtono laikų kaip palikimą gavome kosmologiją, kurioje nėra vietos gyvoms būtybėms. Tik kai kurie eretikai, kaip Wichardtas ir Wheeleris, nepabūgo pasakyti, kad negalima manyti, jog visata yra tik fizikiniai objektai. Tik keletas nepataisomų romantikų, tokių kaip aš, vis dar tikime, jog kada nors bus atkurta grandinė, siejanti biologiją su kosmologija.“¹³² Maždaug tuo pačiu metu (1979) knygoje *Sutrikdyta visata* Dysonas savo pažiūras išsakė dar aiškiau: „Aš neteigiū, kad visatos sandara įrodo Dievo buvimą. Aš tik teigiū, kad visatos sandara neprieštaruja hipotezei, jog protui joje tenka esminis vaidmuo.“¹³³

Tačiau net tokie atsargūs pareiškimai erzina ne tik scientistinių pažiūrų mokslininkus, bet ir krikščionių dvasininkus. Nes juose nesunku išvelgti tai, ką Verlinde'as pavadino „matematinio Dievu“, t. y. panenteistinę ir net panteistinę Dievo sampratą, kurios kontūrai ėmė ryškėti jau *neoplatonikų* filosofijoje, dariusioje reikšmingą įtaką ir vėlyvajam krikščioniškajam *gnos-ticizmui (hermetizmui)*¹³⁴.

Antroji, mūsų manymu, *priežastis*, dėl kurios iki šiol išliko religinio tikėjimo ir mokslinio žinojimo prieštara, yra ta, kad *mokslas* iki šiol dažnai tapatinamas su *filosofija*. Filosofijos kaip mokslo samprata pateikta jau Aristotelio darbuose, sąvoką *filosofijos mokslas* vartojo I. Kantas, jo paties filosofiją XX a. filosofas N. Hartmanas apibūdino kaip „Kanto mokslą“, lygiai kaip ir Platono filosofiją vadino „Platono mokslu“¹³⁵. Filosofijos ir mokslo santykis yra gana sudėtingas¹³⁶, bet kalbant apie religijos ir mokslo santykį pakanka žinoti, kad krikščionybės aušroje *mokslo* ir *filosofijos* terminai buvo suprantami sinonimiškai. Paprasčiau sakant, visas *sistemiskai perteiktas* žmo-

132 Дайсон, Ф. Дж. Будущее воли и будущее судьбы. *Природа*. 1982, № 8, с. 60–70.

133 Cit. pagal: Uždaviny, A. *Simbolių ir atvaizdų interpretacijos problema senovės civilizacijose*. Vilnius: Sophia, 2006, p. 43.

134 Plačiau apie tai: Uždaviny, A. *Helėniškoji filosofija nuo Numenijo iki Sirijano*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003; Uždaviny, A. *Hermio Trismegisto išminties kelias*. Vilnius: Sophia, 2005; Uždaviny, A. *Simbolių ir atvaizdų interpretacijos problema senovės civilizacijose*. Vilnius: Sophia, 2006.

135 Hartmanas, N. *Filosofijos įvadas*. Vilnius: Pradai, 2001, p. 119–120.

136 Žr.: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 128–134; Šliogeris, A. *Kas yra filosofija?* Vilnius: Strofa, 2001, p. 114–144.

giškuoju protu grindžiamas *žinojimas* (pvz., tokios *filosofinės srovės*, kaip platonizmas, aristotelizmas, neoplatonizmas, gnosticizmas, manicheizmas ir t. t.) buvo vadinamas *mokslu*. Tad krikščionybės tėvų – patristų – prieš *mokslą* nukreipta kritika faktiškai buvo ne kas kita, kaip tuo metu vyravusių *filosofinių pažiūrų*, o pirmiausia gnosticizmo, neoplatonizmo, manicheizmo, kritika.

Tuo nesunku įsitikinti skaitant šv. Ireniejaus tekstus: „Geriau ir nau-dingiau būti neišmanėliu ar žinoti nedaug ir artintis prie Dievo per meilę, negu laikyti save išmanančiu bei gudriu ir tapti piktažodžiautoju prieš savo Viešpatį, įsivaizdavus kitą Dievą ir Tėvą negu jis.“ Ir toliau: „...verčiau išvis nieko nežinoti, netgi nežinoti priežasties nors vieno iš sukurtųjų daiktų ir tikėti Dievą bei pasilikti Jo meilėje, negu tapti pasipūtėliu *dėl tariamojo mokslo* ir nupulti nuo tos meilės, kuri teikia žmogui gyvybę“¹³⁷ [išskirta mūsų]. Šv. Ireniejus nė neslėpė, kas yra tas „tariamasis mokslas“. Tai – gnosticizmas bei jam artimas neoplatonizmas, t. y. faktiškai *ezoterinės filosofijos srovės*.

Patristų atmestą *tariamąjį mokslą* krikščioniškoji *tradicija* iki šiol dažnokai tapatina su *mokslu* šiuolaikine šio žodžio prasme, ir tai tampa dalies religingų mokslininkų nepasitenkinimo šaltiniu, ar bent jiems kelia tikėjimo problemų.

Dar daugiau, kai kurias „mokslinio misticizmo“ formas ir net kai kurių mokslininkų pastangas bandyti iracionalų tikėjimą esant Dievą derinti su racionaliais mokslo pasiekimais dalis teologų vadina tiesiog *ezoterika*¹³⁸ ir ją priešina tiek su racionaliū pažinimu, tiek su religiniu tikėjimu. Jau nesyk minėtas Verlinde’as „matematinį Dievo išpažinimą“ vadina tiesiog „supermoderniu gnosticizmu“¹³⁹ ir teigia, kad „atmesdama bet kokią Apreiškimo formą, *ezoterika* leidžiasi į to, kas dieviška, paieškas, remdamasi vien žmo-giškosios prigimties jėgomis. Svarbiausia, kad *ji kuria racionalią teoriją* apie Dievą, žmogų ir pasaulį, o ši teorija grindžiama intuityviu subtiliųjų tikrovės lygmenų patyrimu“¹⁴⁰ [išskirta mūsų].

137 Cit. pagal: Verlinde, J. M. *Bevardė ir beveidė dievybė. Ezoterikos iššūkis krikščionybei*. II dalis. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2008, p. 80.

138 *Ezoterika* – tai slapti (hermetiniai, mistiniai) mokymai, skirti „išrinktiesiems“, pašvęstiesiems į tų mokymų paslaptis.

139 Verlinde, J. M. *Bevardė ir beveidė dievybė. Ezoterikos iššūkis krikščionybei*. II dalis. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2008, p. 45–46.

140 Ten pat, p. 8.

Tad teologai faktiškai priešinasi *ne moksliniam pažinimui* ir jo teikiama praktinei naudai, o tame pažinime išryškėjančioms spiritualistinėms pažiūroms, artimoms misticizmui, ezoterikai. Ir tai yra suprantama, nes, pasak A. Maceinos, didžiausias pavojus krikščionybei glūdi ne vulgariame materializme, o subtiliame spiritualizme. „Iš spiritualizmo krikščionybė patirs žymiai didesnių smūgių, negu ji patyrė iš materializmo“, – veikale *Niekšybės paslaptis* tvirtino Maceina¹⁴¹.

Mūsų manymu, jeigu tai stipriau pabrėžtų patys teologai, ir jeigu tai geriau suprastų mokslininkai, dar iki šiol išlikusi tam tikra priešara tarp mokslo ir religijos gerokai sušvelnėtų.

Kita vertus, kaip jau minėta, ta priešara turi gilius *metafizines* šaknis ir net *politinę* potekstę. Dar sykį pakartosime, kad būtent Descartes'o *radikalojo dualizmo ontologija* yra laikoma tuo esminiu veiksmu, kuris suformavo *modernistinę sąmonę*, atmetusią ankstesnių *mitiniu simbolizmu* grindžiamų kultūrų išmintį. Būtent jo ontologija ne tik sudarė prielaidas susiformuoti *filosofiniam materializmui*, bet ir suskaldė tikrovę bei jos pažinimą į dvi nekomunikabilias sritis (žr. toliau).

2.4. „Herojinis mokslas“ ir „tiesos sakymas apie istoriją“

Giliai religingo Descartes'o filosofinę (skirtingai nei mokslinę) mintį Katalikų bažnyčia sutiko priešiška. Paryžiaus universiteto scholastų dėka 1663 m. jo filosofiniai veikalai ilgam buvo įtraukti į draudžiamų skaityti knygų sąrašą¹⁴². Iš scholastikos (bažnytinio autoritarizmo) filosofija ir mokslas vadavosi dar beveik šimtmetį. Kita vertus, ši vadavimosi iš scholastikos procesą XVIII a. racionalizmo gynėjai prancūzų filosofai – švietėjai ėmė interpretuoti kaip *herojinę mokslo kovą* su religiniu obskurantizmu. Viduramžiai buvo pavadinti „tamsos amžiumi“, ir iš to įaugusio į žmonių sąmonę stereotipo sunkiai vaduojamasi dar iki šiol. Pasak A. Uždavinio, netgi dabartiniai „viduramžių chimeras“ išjuokiantys racionalizmo citadelės gynėjai neretai pamiršta, kad būtent iš viduramžių scholastikos jie perėmė raciona-

141 Maceina, A. Niekšybės paslaptis. Maceina A. *Raštai*. III tomas. Vilnius: Mintis, 1990, p. 303.

142 Stančienė, D. M. Malebranche'o tiesos pažinimo metodas. *LOGOS*, 2004, Nr. 38, p. 65–78.

lios tvarkos modelį, kuris padeda atskleisti pasaulio arba interpretuojamo teksto modelį¹⁴³. Pagaliau vadavimosi iš scholastikos procesas buvo kur kas sudėtingesnis ir painesnis, nei daug kas mano. Dar daugiau, yra pagrindo manyti, jog siekdami įtvirtinti *herojinio mokslo* autoritetą susiformavusios scientistinės ideologijos atstovai *net sąmoningai nuslėpdavo* kai kuriuos istorinius faktus arba juos *sąmoningai interpretuodavo* iš scientistinių pozicijų.

Scientistiniai stereotipai gyvi iki šiol. M. Coperniko, G. Bruno, G. Galilei'aus „bylos“ yra eksploatuojamos iki šiol. Iki šiol mokslo herojumi (gerai dar, kad nors ne kankiniu!) vaizduojamas I. Newtonas. Net 2004 m. pabaigoje dar buvo tvirtinama, jog mokslo ir religijos nesuderinamumą geriausiai iliustruoja tas faktas, kad skleisti Mikalojaus Coperniko teiginį, jog planetos sukasi apie Saulę, Bažnyčia draudė net iki 1828 metų¹⁴⁴, ir kažkodėl neatkreipiama dėmesio į tai, kad pagrindinis Coperniko veikalas buvo išleistas tik krikščionių protestantų pastangomis, kad Coperniko heliocentrinės pasaulio sistemos modelis buvo dėstomas net Vilniaus universitete, kurį kuravo jėzuitų ordinas. Dar daugiau, išivyravęs stereotipinis teiginys, kad „mokslas neturėjo (ir gal niekada neturės) tokių akivaizdžių įrodymų, kokiais patvirtinamas heliocentrinės sistemos tikrumas“¹⁴⁵, kinematinio požiūriu neturi jokios prasmės. Tiek Coperniko heliocentrinis, tiek Klaudijaus Ptolemajo geocentrinis pasaulio modeliai *kinematinio požiūriu* yra lygiaverčiai, jų skirtumus lemia tik atskaitos taško pasirinkimas. Geriausias šio teiginio įrodymas – tikslūs astronominiai kalendoriai, kuriais vadovautasi iki pat heliocentrinio pasaulio modelio įsigalėjimo. Tad tas teikiamas „akivaizdumas“ anaip tol nėra akivaizdus, greičiau tai yra tik scientistinė *mokslininko humanitaro* pretenzija kalbėti *viso mokslo* (taip pat ir fizikos bei astronomijos, kurių jis nepažįsta) *vardu*. Be abejo, Coperniko pasirinktas kitas žvilgsnio į visatą rakursas (beje, puikiai žinomas dar V a. pr. Kr. pitagorininkams ir konkrečiai Aristarchui iš Samo salos¹⁴⁶) leido į visatą ir joje vykstančius procesus pažvelgti visiškai kitokiu, nei iki tol vyravęs – dinaminiu (sąveikų, jėgų) – požiūriu, ir tai, pasak T. Kuhno, buvo pirmoji mokslo revoliucija.

143 Uždavinsys, A. *Simbolių ir atvaizdų interpretacijos problema senovės civilizacijose*. Vilnius: Sophia, 2006, p. 20.

144 Piročkinas, A. Keli klausimai dėl mokslo ir religijos derinimo. *Mokslas ir gyvenimas*, 2004, Nr. 11, p. 10–12.

145 Ten pat.

146 Еремеева, А. И. *Астрономическая картина мира и ее творцы*. Москва: Наука, 1984, с. 42.

Bet ilgokai užsitęsęs heliocentrinio visatos modelio pripažinimo procesas mokslo ir religijos nesuderinamumo teiginio visiškai neįrodo. *Tai buvo ne mokslo ir religijos konfrontacija, o dviejų paradigmų* – senojo ir naujai kylančio – *konfrontacija*. Katalikų bažnyčia gana ilgai palaikė senąją paradigmą.

Eskaluojant mokslo ir religijos nesuderinamumo teiginį, kur kas plačiau yra aptariama Galilei'aus (1564–1642) „byla“. Teigiama, kad paskelbusiam didžiulius astronominius atradimus Galilei'ui ne kartą teko vykti į Romą aiškintis Bažnyčios hierarchams, ir dėl gresiančių kankinimų 1633 m. jis buvo priverstas viešai atsisakyti savo „paklydimų“¹⁴⁷. Jau legendiniais, įprasmintais net ir grožinėje literatūroje, tapo paskutiniai mirties patale pasakyti Galilei'aus žodžiai: „O vis dėlto ji sukasi!“ Bet šiuo mokslininko *heroizmu* patikėti sunku jau vien todėl, kad po teismo Galilei'us gyveno dar devynerius metus, ir būtent tuo laikotarpiu jis parašė savo brandžiausius darbus. O tai, kad Žemė sukasi apie savo ašį, žinojo net Platonas, nekalbant apie pitagorininkus¹⁴⁸, ir apie tai Galilei'aus laikais beveik atvirai buvo šnekama visuose Romos, Venecijos, Milano aristokratų salonuose. Galilei'aus byla buvo grynai politinė, – nagrinėdamas šiuos ir panašius istorinius faktus, daro išvadą W. G. Tarpley'us¹⁴⁹. Kova vyko dėl valdžios, politinių įtakų, ir šioje kovoje jau XVII a. ne paskutinį vaidmenį vaidino mokslo bei mokslininko autoritetas.

Pasak Tarpley'aus, tarp 1200–1600 m. Europoje nepaprastai didelę įtaką turėjo Venecijos *oligarchija*. Jai buvo žinoma, kad „idėjos yra kur kas galingesnės, nei šautuvai ir bombos“. *Jei kontroliuoja žmogaus mintis*, – teigė Venecijos oligarchai, – *tai kontroliuoja ir įvykius*. Apie 1500–1600 m. (Bruno, Galilei'aus laikai!) Venecijoje buvo bent trys įtakingos grupės, dariusios įtaką ne tik Bruno pažiūroms, bet ir Galilei'aus mokslinėms idėjoms, taip pat (jau daug vėliau) kovojusioms su G. W. Leibnizo pažiūromis. Apie 1500 m. lyderiu tapo Gasparas Contarinis, kurio įtaka siekė M. Lutherio bei J. Calvino ir net Britų karaliaus Henry'io VIII gyvenimą. G. Contarinis buvo Katalikų bažnyčios kardinolas, jėzuitų ordino įkūrėjo Ignatius'o Loyola'os asmeninis globėjas; būtent jis suvaidino lemiamą vaidmenį įsteigiant jėzuitų

147 Ten pat, p. 64–65. Taip pat žr.: Galilėjų inkvizicija sudėgino ant laužo. *Lietuvos žinios*, 2010 01 09, Nr. 6 (12535), p. 14. (Pastebėsime, kad straipsnelyje paneigta jo antraštėje skelbiama „tiesa“, bet įvardyti stereotipai kartojami.)

148 Tatarkiewicz, W. *Filosofijos istorija*. I tomas. Vilnius: Alma littera, 2001, p. 66.

149 Tarpley, W.G. *How the dead souls of Venice corrupted science*. EIR Feature. 1994 September 23, p.18–29.

ordina. Iki maždaug 1600 m. Venecijos oligarchijos laikysena *mokslo atžvilgiu* buvo daugiau ar mažiau atvirai priešiška, *ji buvo kur kas palankesnė, pasak Tarpley'aus, juodajai magijai*. Bet apie 1600-uosius Venecijos oligarchai, kurių lyderiu tapo Paolas Sarpis, savo viešą laikyseną pakeitė. *Atsisakė būti atvirais mokslo priešais*, jie ėmė skelbti būtinybę *mokslą* laikyti *minties didžiausio rafinuotumo* įkūnijimu, *minties progresu*. Būtent tai, pasak Tarpley'aus, leido Venecijos oligarchijai tarpti mokslinės visuomenės viduje ir ją itin reikšmingai veikti, o kartu *reikšmingai veikti ir politinius įvykius*.

Vienuoelis P. Sarpis buvo nuolatinis Ridotti Morosini *salono* (t. y. savotiško bendraminčių „klubo“) dalyvis. Salone buvo diskutuojama ir mokslo klausimais. Sarpis tapo to salono, vienos iš Venecijos oligarchijos frakcijų, pavadintų *Giovani* vardu, „siela“. Po 1582 m. *Giovani* tapo Europos politine ir ideologine lydere. Būtent Sarpis, pasinaudodamas savo *agentais*, inicijavo visiems žinomą Trisdešimties metų karą. Sarpis buvo ir žymus matematikas, tai pripažino ir Galilei'us. 1592–1610 m. Padujos universitete matematiką studijuodamas Galilei'us priklausė nuo Sarpio įtakos, bet ir buvo jo *apmokamas agentas*. Yra išlikę Galilei'aus laišku su Sarpium, iš kurių aišku, kad abu jie bene labiausiai domėjosi *magnetizmu*, šį laikydami esant slaptų (*okultinių*) jėgų pasireiškimu. Galilei'aus daiktus mėtyti nuo Pizos bokšto irgi paskatino Sarpis. Jis parėmė Galilei'ų, kai šis sumanė pasidaryti teleskopą ir stebėti dangaus šviesulius. Dėl tų stebėjimų Galilei'us tapo Europos mokslo šviesuliu, *o tai buvo ir Venecijos autoriteto bei galios įrodymas*.

Pasak Tarpley'aus, Galilei'aus epistemologija buvo tiesioginės katalikų vienuolio Sarpio įtakos padarinys. Būtent dėl Sarpio įtakos Galilei'us ėmė neigti Aristotelio fiziką (nors save laikė aristotelininku metafizikoje) ir tvirtino, kad tiesa yra parašyta gamtos knygoje ir ji parašyta matematine kalba (*neoplatonizmo*, kuris vėlyvajame savo periode susipynė su *neopitagorizmu*, įtaka).

Tam, kad būtų galima suvokti Galilei'aus kosmologijos ir fizikos revoliucingumą, reikia prisiminti iki tol vyravusios aristoteliškos kosmologijos ir fizikos esmę.

Žemė buvo laikoma pasaulio centru. Apie ją sukasi Saulė, Mėnulis, planetos. Pasaulis ribojamas žvaigždžių skliauto, už kurio nieko, net erdvės nėra. Aristoteliška visata padalyta į dvi skirtingas sritis. Vidinė žemiau Mėnulio esanti sritis aprėpė visatos centre esančią Žemę ir Mėnulio orbitos vidinę pusę. Išorinė aukščiau Mėnulio iki pat žvaigždžių skliauto esanti sri-

tis pripildyta tobulo elemento *eterio*. Eteris pasižymi prigimtinio polinkiu judėti apie visatos centrą Žemę taisyklingais apskritimais. Kartu su eteriu juda ir dangaus šviesuliai – Saulė bei planetos (Venera, Merkurijus, Marsas, Jupiteris, Saturnas). Tam, kad būtų galima paaiškinti planetų judėjimą kilpomis, aristoteliškos kosmologijos plėtotojai (žymiausias jų – Klaudijus Ptolemajas) į aristotelišką sistemą įtraukė judėjimo diferentėmis bei epici-klais sampratą.

Aukščiau Mėnulio esanti visatos sritis pasižymi taisyklinga ir nekin-tama tvarka, o vidinė visatos sritis esanti paženklinta pokyčių: augimo ir irimo, atsiradimo ir nykimo. Šios srities substancijos sudarytos iš keturių elementų – oro, žemės, ugnies ir vandens. Medžiagos savybes lemia joje esančių keturių elementų tarpusavio santykis. Visi kūnai pasižymi savybe judėti tiesiomis linijomis į viršų arba į apačią, savo prigimtinės vietos link. Akmenys natūraliai juda tiesiai žemyn (krinta), o ugnis (liepsnos) natūraliai kyla aukštyn. Visam judėjimui, išskyrus prigimtinių (natūralų), reikia prie-žasties. Pavyzdžiui, tam, kad judėtų vežimas, reikia arklio (jėgos). Todėl nė vienas kūnas, išskyrus prigimtinius, jei jo kiti kūnai neveikia, nejuda pats savaime. Sunkesni kūnai krinta greičiau, lengvesni – lėčiau.

Galilei'aus manymas, kad tiesa yra parašyta *gamtos knygoje* ir ji išdėstyta *matematinė kalba*, viena vertus, tęsė aristoteliškos fizikos tradicijas, antra vertus, kardinaliai nuo jų nutolo. Pasak garsaus mokslo filosofo A. Chal-merso, aristoteliškos fizikos esmėje glūdėjo reikalavimas niekada neneigti juslinės patirties¹⁵⁰.

Būtent elementari juslinė patirtis byloja, kad kūnai juda tik juos stu-miant, kad liepsnos kyla, o akmenys krinta, ir akmuo nukris greičiau, nei iš to paties aukščio krintantis pūkų gniužulas. Ta pati juslinė patirtis byloja, kad Saulė sukasi apie Žemę, o planetos juda kilpomis, tuo tarpu besisukantis žvaigždžių skliautas per amžius išlieka tas pats. Bet ar juslinė patirtis mūsų neapgauna? Ar nėra taip, kad mes paprasčiausiai neregime kitų jėgų, kurios neleidžia kūnams judėti jų nestumiant ar netraukiant? Ar negali būti, kad *regimą* spinduliavimą lemia šviesos šaltinio ryškumas, tolumas ir mažumas? Juk kuo toliau yra šviečiantis daiktas, tuo jis mažesnis atrodo, nors iš tiesų jo dydis nekinta. Juk plaukiančiame laive krintantis daiktas nukrinta lygiai į tą pačią vietą, kaip ir neplaukiančiame. Tuo tarpu patirtis tarsi rodo, kad per

150 Chalmers, A. F. *Kas yra mokslas?* Vilnius: Apostrofa, 2005, p. 187.

tą laiką, kol daiktas kris, laivas spės bent truputį pajudėti į priekį, ir daiktas turėtų nukristi kitoje vietoje nei stovinčiame laive.

Šie paprasti pavyzdžiai įtikinamai rodo, kad Galilei'ų prie naujų atradimų mechanikoje atvedė jokių būdu ne eksperimentai (juslinė patirtis), o *matematinė kalba*, t. y. grynai *racionalūs samprotavimai*, teorinis mąstymas¹⁵¹. Dar daugiau, būtent Galilei'aus atliekami eksperimentai ir stebėjimai buvo didžiausias jo amžininkų kritikos taikiny. Ir Galilei'ų pirmiausia kritikavo *ne dvasininkai*, o jo *kolegos mokslininkai*. 1609 m. sukonstravęs ir nukreipęs į dangų teleskopą, Galilei'us padarė stulbinamų atradimų. Pirmiausia jis atrado, kad egzistuoja daugybė plika akimi nematomų žvaigždžių. Mėnulyje jis išvydo kalnus ir kraterius, atrado Jupiterio palydovus, Veneros fazes ir t. t. Tačiau Galilei'aus amžininkai, net patys pažvelgę per jo sukurtą teleskopą, ilgą laiką nematė nei Jupiterio palydovų, nei kalnų Mėnulyje. Tai, pasak A. Chalmerso, neturėtų kelti nuostabos, nes stebėjimų rezultatus nepaprastai veikia išankstinės žinios ir nuostatos. Jeigu, pavyzdžiui, biologiją studijuojančiam studentui iš anksto nepaaiškinsi, ką jis turi matyti per mikroskopą, jis jokių ląstelių ar mikrobus neregės¹⁵². Tad darsyk būtina pakartoti, kad Galilei'aus „byla“ faktiškai buvo „byla“ tarp aristoteliška fizikine paradigma besivadovaujančių daugumos to meto mokslininkų ir radikaliai naujos mokslinės minties, o *ne* tarp mokslo ir religijos. Tiesa, to meto Katalikų bažnyčia palaikė jai parankią geocentrinę kosmologiją, bet naujausi istoriniai tyrinėjimai rodo, kad dalis dvasininkų ne tik rėmė Galilei'aus tyrinėjimus, bet netgi juos skatino.

Pasikeitus popiežiaus Urbono VIII politikai (gresiant karui ir siekiant politinės bei karinės pagalbos atsigrįžus į ortodoksalią Ispaniją), 1616 m. Sarpis įspėjo Galilei'ų, kad netrukus teologai ims svarstyti fizikos ir astronomijos klausimus tik teologijos kontekste, todėl jam reikia būti atsargesniam. Jis tarsi numatė ateitį, netgi Galilei'aus pasmerkimą, dėl kurio *politizuoto* teismo Katalikų bažnyčia viešai atsiprašė tik gana neseniai. P. Sarpis mirė 1623 m., kai R. Descartes'ui buvo jau 27-eri. Datos šiuo atveju gan svarbios – jos leidžia suprasti to *laikotarpio dvasią*. Po P. Sarpio mirties G. Galilei'aus dvasiniu vadovu tapo vienuolis Fulgenzio Miranzio ir jam teikė net finansinę paramą.

151 Chalmers, A. F. *Kas yra mokslas?* Vilnius: Apostrofa, 2005, p. 128.

152 Ten pat, p. 41–45, 118–119.

„Herojinio mokslo“ *tikra istorija* būtų neišsami, jei nepamintume dar vieno to laikotarpio esminio bruožo. Vadinamojo Renesanso laikais greta „grynojo“ krikščioniško tikėjimo sparčiai plito ir maginės, mantinės, hermetinės idėjos. Jau minėjome, kad tiek Sarpis, tiek Galilei'us itin domėjosi *magnetizmu*, t. y. *slaptųjų jėgų* apraiškomis. *Sinkretinis hermetizmas* kaip žydų mistiциzmo šedevro *kabalos*, bibliinių padavimų ir maginių fantazijų mišinys buvo to meto išsilavinusių žmonių dėmesio centre. Nors buvo domimasi ir *filosofine hermetika* (tarp III a. pr. Kr. ir IV a. po Kr. platonizmo ir stoicizmo terminais reinterpretuotais Egipte sukurtais filosofiniais tekstais, kurie menkai skyrėsi nuo ankstyvosios krikščionybės *gnostinių* idėjų), bet vyravo *techninis hermetizmas*, t. y. *praktiniai* hermetizmo filosofijos *taikymai*, arba, paprasčiau sakant, *alchemija*, *astrologija*, *magija*¹⁵³. Hermetizmo kaip mistinės ir filosofinės srovės pavadinimas kildinamas iš senovės graikų dievo Hermio – menų, amatų, magijos globėjo. Hermis – tai psichinis archetipas, „labirintų vedlys“, triksteris (t. y. slapukaujantis vagis, išdaigininkas, pokštaujantis apgavikas, net suvedžiotojas). Jis, pasak A. Uždavinio, kaip ir žemaičių Algis, buvo laikomas *tarpininku* tarp žmonių ir dievų¹⁵⁴. Anks-tyvajame hermetizme jis buvo siejamas su Egipto dievu Totu. Bizantijos krikščionys jį tapatino su arkangelu Mykolu, vyskupas Augustinas Aurelijus (šv. Augustinas) svarstė, ar Hermis Trismegistas nebuvęs Mozės pirmtakas, o gal jis savo išmintį gavęs iš Mozės. Totui-Hermiui „tris kartus pagarbin- tojo“ (Trismegisto) „titulą“ suteikė 317 m. po Kr. gyvenęs Senovės Romos filosofas Laktancijus¹⁵⁵. Hermetine filosofija ne tik domėjosi, bet ir ją sklei- dė ir dominikonų vienuolis Giordano Bruno. Būtent jam priklauso teiginys, kad *prisca magia* yra ne tik nauja universali filosofija, bet ir tikroji religija¹⁵⁶. Mintis, kad žvaigždės yra ne kas kita, kaip nepaprastai nutolusios saulės, kad visata yra begalinė, G. Bruno faktiškai „pasiskolino“ iš hermetizmo. Jis pats pirmiausia garsėjo ne savo poetiniais bei filosofiniais gebėjimais, o *alcheminiais*, t. y. *maginiais*. Net į inkvizicijos akiratį jis pateko tik dėl savo alcheminių eksperimentų (nežinia kiek čia tiesos, bet išlikęs pasakojimas, kad Bruno pasižadėjo vienam Venecijos didikui varį paversti auksu ir pa- žado neištesėjo; supykęs už tai didikas Bruno inkvizicijai apskundė visomis

153 Uždavinys, A. *Hermio Trismegisto išminties kelias*. Vilnius: Sophia, 2005, p. 13–15.

154 Ten pat, p. 16–17.

155 Ten pat.

156 Ten pat, p. 25.

būtomis ir nebūtomis nuodėmėmis). Tad faktiškai Bruno ant laužo buvo sudegintas *ne už savo mokslines pažiūras*, o *už mistines, magines*, pagaliau už bandymą kurti „naują universalią religiją“, ir jį laikyti *mokslo herojumi* bei *kankiniu* vargu ar teisinga.

Venecijos oligarchų paramą moksliniams ieškojimams (ir pirmiausia – Galilei’ui) Tarpley’us įvertino kaip *Venecijos oligarchų* inspiruotą *mokslo korupciją*, kuri netrukus *persikėlė* į Didžiosios Britanijos Kembridžo universitetą ir labiausiai suklestėjo to universiteto „tamsaus dėstytojo“ *Isaaco Newtono* veiklos metu.

Nors mokslo istorijoje I. Newtonas paprastai laikomas Galilei’aus darbų tęsėju, bet, pasak Tarpey’aus, jie buvo tik varžovai dėl prioritetų. Lygiai kaip Venecijai buvo svarbu pagrįsti savo galią ne tik karine jėga bei ekonomika, bet ir mokslu, taip ir Didžiajai Britanijai rūpėjo tas pats. „Jei kontroliuojai žmogaus mintis, tai kontroliuoji ir įvykius“, – darsyk pakartosime Venecijos oligarchų pamėgtą teiginį. Būtent tuo ir paaiškinama, kodėl tiek oficialūs Britų akademiniai sluoksniai, tiek Anglikonų bažnyčia, tiek *pasaulietinė* valdžia, nors ir gana anksti sužinojo apie Newtono pasaulėžiūros, švelniai sakant, prieštaringumą, ne tik nesiryžo atskleisti jo tikrųjų pažiūrų, bet ir, *siekdami dominuoti* moksle bei technikoje, *kūrė mokslo herojaus mitą*, beveik du šimtmečius dėl tikrų ar tariamų I. Newtono prioritetų kovojo su žemyninės Europos mokslo autoritetais.

Darsyk prisiminkime jau cituotą teiginį, jog „tikrasis mokslas nieiškojo savo išvadoms grįsti tezių, paimtų iš religijos arsenalo“¹⁵⁷.

Tenka konstatuoti, kad tas teiginys visiškai neatitinka tiesos, kaip ir tai, kad kovojusio už eksperimentinio mokslo grynumą *tikrojo mokslininko* ir *mokslo herojaus* I. Newtono mitas iš dalies išliko iki šių laikų.

Paradoksalu, bet tarp fizikų iki pat XX a. antrosios pusės vyravo įsitikinimas, jog *mechanistinės* gamtos *sampratos* autorius yra I. Newtonas. Fizikos istorijoje dažnai cituojami I. Newtono žodžiai, jog filosofija esanti tokia įžūli dama, kad turėti su ja reikalų – tai tas pats, kaip bylinėtis teisme¹⁵⁸. Dar geriau žinomi I. Newtono teiginiai, jog „hipotezių aš nekuriu“, kad „metafizinėms hipotezėms (...), paslėptoms savybėms ne vieta eksperimentinėje

157 Piročkinas, A. Keli klausimai dėl mokslo ir religijos derinimo. *Mokslas ir gyvenimas*, 2004, Nr. 11, p. 10–12.

158 Кудрявцев, П. С. *Курс истории физики*. Москва: Просвещение, 1974, с. 63.

filosofijoje¹⁵⁹. Pasak B. Kuznecovo, būtent šie teiginiai labiausiai imponavo Voltaire (tikr. Francois Marie Arouet), ne be kurio iniciatyvos Newtono *Matematiniai natūraliosios filosofijos pagrindai* buvo išversti į prancūzų kalbą, o dėl prancūzų švietėjų d'Alamberto (d'Alembert), Lametri (Lamettrie), Didro (Diderot) pastangų šis veikalas, kaip ir visi I. Newtono darbai, buvo interpretuotas grynai materialistine ir mechanistine dvasia¹⁶⁰. Tuo tarpu iš tiesų, kaip parodė nuodugnesni I. Newtono kūrybos ir jo biografijos tyrimėjimai XX a. antrojoje pusėje, I. Newtonas greičiau buvo *teologas* nei fizikas, greičiau *filosofas* (nors ir tvirtino, jog filosofija esanti „įžūli dama“) nei „mechanikas“, greičiau *okultistas* nei mokslininkas šiuolaikine šio žodžio prasme. *Newtonas faktiškai buvo teologas, be to, rimtas teologas* – yra įsitikinęs žinomas rusų mokslo filosofas B. Kuznecovas¹⁶¹, ir jam pritaria W. Tatarkiewicz'ius, tvirtindamas, jog *Newtonas gamtoje ieškojo tik Dievo buvimo įrodymo*¹⁶².

To paties ieškojo ir Descartes'as. Kita vertus, Newtonas bene labiausiai polemizavo su kartezininkais, t. y. Descartes'o pasekėjais¹⁶³. Ši polemika aktuali bent dėl dviejų priežasčių: a) joje gerai regima *metafizikos ir net teologijos įtaka* konkrečioms mokslinėms koncepcijoms; b) iki šiol tęsiasi ginčas tarp Newtono ir Descartes'o pasekėjų dėl erdvėlaikio kontinualumo ar diskretumo.

Descartes'o pažiūros yra gana skaidrios ir visuotinai žinomos (išskyrus jo kosmologiją), o su Newtono pažiūromis yra kur kas kebliau.

1994 m. buvo išspausdintas kolektyvinis J. Appleby, L. Hunt ir M. Jacob veikalas *Tiesos sakymas apie istoriją* (vertimas į lietuvių kalbą – 1998

---

159 Cit. pagal: Раджабов, У. И. От „Начал“ Ньютона к теории относительности Эйнштейна *Ньютон и философские проблемы физики XX века*. Москва: Наука, 1996, с. 77–88.

160 Кузнецов, Б. Г. *История философии для физиков и математиков*. Москва: Наука, 1974, с. 265.

161 Ten pat, p. 267.

162 Tatarkiewicz, W. *Filosofijos istorija*. II tomas. Vilnius: Alma littera, 2002, p. 104.

163 Žr.: Аршинов, В. И.; Курдюмов, С. П.; Свирский, Я. И. Классическая механика Ньютона и проблема самоорганизации в современном научном познании. *Ньютон и философские проблемы физики XX века*. Москва: Наука, 1991, с. 98–116.; Гайденко, П. П. *Эволюция понятия науки (XVII-XVIII в. в.)*. Москва: Наука, 1987, с. 241.

m.)¹⁶⁴. Septyneriais metais anksčiau P. Gaidenka paskelbė savo darbą *Mokslų sąvokos evoliucija (XVII–XVIII a.)*¹⁶⁵. Dar anksčiau (1974 m.) apie tas pačias problemas, kurias netrukus aptarsime, praktiškai tą patį (tik kiek atsargiau) rašė jau minėtas B. Kuznecovas¹⁶⁶. Į paskutinius du veikalus atkreipiame dėmesį tik todėl, kad jie (ypač – Kuznecovo) buvo rašyti veikiami sovietinės ideologijos.

Appleby, Hunt ir Jacob savo darbe *Tiesos sakymas apie istoriją* daro išvadą, jog, vaizdžiai sakant, jokios „tiesos sakymo“ apie istoriją nėra ir nebuvo, o gal ir nebus. Istorinė „tiesa“ dažniausiai esanti sufalsifikuota, geriausiai atveju – ideologizuota, „pritaikyta“ prie to laikotarpio, kuriame gyvena istorikas, politinės ir ideologinės konjunktūros. „XX amžiuje White'o mokslo istorijos sekėjai, rašydami apie tokius XVII amžiaus mokslo atstovus, kaip Robertas Boyle'is ar Isaacas Newtonas, visiškai neužsimena apie neeilinį jų religingumą. Iki pat XX amžiaus septintojo dešimtmečio mokslo istorikai teigė, kad didžiausia įtampa, kurią šie didvyriai turėjo panaikinti, buvo įtampa tarp mokslo ir religijos. [...] Herojinio mokslo istorija, kuri buvo rašoma Amerikos ir Britanijos universitetuose, tvirtai brėžė ribas tarp herojinio mokslo, religijos ir, žinoma, magijos“, – teigia J. Appleby ir bendraautorės¹⁶⁷. Tad vargu ar reikia stebėtis, kad ir sovietiniai marksistai, mokslo filosofijoje labai dažnai kartodami esminius faktiškai pozityvistinės filosofijos teiginius, tvirtino tą patį (išskyrus ką tik mūsų paminėtus autorius).

Tačiau iš tiesų Newtonas „buvo visiškai kitoks“, nei jį aprašo „herojinio mokslo“ apologetai. Pasak Appleby ir kt. (jos teikia gausias nuorodas į autentiškus šaltinius), minint 200-ąsias Newtono mirties metines, 1936 m. visuomenei buvo pateikta tūkstančiai iki tol neskelbtų jo rankraščių. Juos pateikė Sotheby's *aukcione*, ir rankraščiai buvo išparduoti pusvelčiui, nes jų vertintojams pasirodė, kad jie yra aiškiai „ne mokslinio pobūdžio“. Tiesa, fizikas, matematikas ir mokslo istorikas L. Kulviecas nurodo, jog dar 1962 m. vieną iš anksčiau nežinomų Newtono rankraščių *Gravia in trochoide descendientia* kartu su kai kuriais kitais neskelbtais Newtono tekstais išleido

164 Appleby, J.; Hunt, L.; Jacob, M. *Tiesos sakymas apie istoriją*. Vilnius: Margi raštai, 1998.

165 Гайденко, П. П. *Эволюция понятия науки (XVII–XVIII в.в.)* Москва: Наука, 1987.

166 Žr. 145 išnašą.

167 Appleby, J.; Hunt, L.; Jacob, M. *Tiesos sakymas apie istoriją*. Vilnius: Margi raštai, 1998, p. 57.

R. ir M. Hall'ai, o 1968 m. jau su gana išsamiais komentarais išleido D. T. Whiteside'as. Būtent minėtame darbe Newtonas pirmąsyk fizikos istorijoje pavartojo pagreičio (*acceleratio*) sąvoką – tokią išvadą, pateikdamas Newtono teksto originalą ir minimos sąvokos analizę, padarė L. Kulviecas¹⁶⁸. XX a. septintajame dešimtmetyje išlikusius Newtono darbų fragmentus (dauguma parduotų aukcione rankraščių dingo be žinios) įvertino ne tik fizikai ir matematikai, bet ir profesionalūs istorikai. Štai tada ir ėmė aiškėti, jog „tikrasis Isaacas Newtonas nė iš tolo nepanašus į pasaulietinį didvyrį“¹⁶⁹.

Ėmė aiškėti, jog Newtonas kategoriškai atmetė *Descartes'o ateizmą* (būtent tuo buvo įsitikinęs šis fizikas ir matematikas!) ne vien todėl, kad jam buvo nepriimtina Descartes'o *kontinuuali* materijos samprata (jis pats buvo *atomistas*), bet ir todėl, kad, Newtono manymu, Descartes'o *visata* buvo ne tik autonomiška, bet ir nuolat atsinaujinanti, taigi be Dievo. „Neskelbti Newtono raštai, išsibarstę po bibliotekas nuo Kalifornijos iki Izraelio, byloja, kad jam siaubą kėlė galimi Descartes'o samprotavimų padariniai religinei pasaulėžiūrai“ – tvirtino Appleby ir bendraautorės¹⁷⁰. Pasak P. Gaidenkos, tai, jog savo pagrindiniame veikale *Natūraliosios filosofijos matematiniai pagrindai* Newtonas atkakliai tvirtino, kad fizinių žinių šaltiniu gali būti tik stebėjimai ir eksperimentai, kad jokių būdu negalima pasikliauti grynojo proto spekuliacijomis, kaip tą daręs, pasak Newtono, Descartes'as, mokslo istorikų ir filosofų gretose suformavo vienodą, deja, klaidingą požiūrį, jog Newtono mechanika iš esmės skiriasi nuo Descartes'o, Leibnizo mechanikos. Tačiau Newtonas savo fiziką grindė filosofiniais principais ne ką mažiau, nei tą darė Descartes'as ar Leibnizas¹⁷¹. Tai, kad Newtonas savo fiziką iš tiesų grindė ne vien eksperimentiniais duomenimis, bet ir *filosofinėmis prielaidomis*, liudija jo suformuluotas *visuotinės traukos dėsnis*: jame yra implikuotos *paslėptos jėgos ir kokybės*, kurių neįmanoma stebėti tiesiogiai. Į tai dėmesį atkreipė jau kartezininkai, ir XVII–XVIII a. į kovą su Newtono postuluotais faktiškai „paslėptais parametrais“ kilo dauguma Europos fizikų¹⁷². Galop įveikė Newtono požiūris, nors, kaip minėta, ne be prancūzų

168 Kulviecas, L. *Tarp trijų fizikos jubiliejų*. Vilnius: Arėjas, 1994, p. 5–11.

169 Appleby, J.; Hunt, L.; Jacob, M. *Tiesos sakymas apie istoriją*. Vilnius: Margi raštai, 1998, p. 176.

170 Ten pat, p. 177

171 Гайденко, П. П. *Эволюция понятия науки (XVII–XVIII в.в.)*. Москва: Наука, 1987, с. 243.

172 Ten pat, p. 244–245.

švietėjų materialistų pagalba. Siekiant pabrėžti *visuotinio traukos dėsnio* atradimo *eksperimentinį pobūdį*, dažnai prisimenama vaikiška pasakėlė, jog kartą Newtonui ant galvos nukrito obuolys, štai tada jis ir susimąstęs, kodėl krinta obuoliai, kodėl krinta daiktai. Iš tiesų, pasak *rusų sovietinio* fizikos istoriko P. Kudriavcevo (atkreipsime dėmesį, kad dar 1974 m. fizikams ir matematikams skirtame vadovėlyje jis nurodė, jog didžioji dalis Newtono mokslinių paieškų buvo inspiruoti grynai religinių motyvų ir net alchemijos¹⁷³), analizuodamas Mėnulio judėjimą, Newtonas iš tiesų padarė prielaidą, jog Mėnulis „krinta“ ant Žemės lygiai taip pat, kaip krinta obuolys ar akmuo. O nukristi jis negali dėl išcentrinių jėgų, kurias kiek anksčiau atrado K. Huygenas. J. Keplerio atrasti geometrija aprašyti planetų judėjimo apie Saulę dėsniai Newtonui padėjo susigaudyti, kad traukos jėgos turi būti atvirkščiai proporcingos atstumui tarp sąveikaujančių kūnų. Tad su jokiais eksperimentais ar bent savo atliktais stebėjimais Newtono suformuluotas visuotinės traukos dėsnis neturi nieko bendra. Geriausiu atveju jis yra tik genialus ankstesnių teorinių pasiekimų apibendrinimas¹⁷⁴. Be abejo, tokio abstraktumo ir universalumo lygio, kuris regimas visuotiniame traukos dėsnyje, nerasime nei Huygenso, nei Keplerio darbuose, tad nors Newtono prioritetas ir šioje srityje buvo ginčijamas, dėl tam tikrų priežasčių, kurias netrukus aptarsime, šis dėsnis siejamas tik su Newtono vardu. Bet rimtuose mokslo istorijos darbuose galima aptikti, jog savo garsiuoju dėsniu Newtonas pirmiausia norėjo įveikti tuo metu vyravusią Descartes'o koncepciją, kad trauka esanti pasaulinės materijos *sūkurinio judėjimo* rezultatas¹⁷⁵.

Ir Descartes'o, ir Newtono kosmologijose centrinę vietą užima Dievas. Būtent Jis esąs visatos kūrėjas, suteikęs jai visas savybes, o svarbiausia – judėjimą. Tačiau tuo šių kosmologijų panašumas ir baigiasi. *Esminis jų skirtumas* – ne tiek pasaulio kaip *kontinuumo* suvokime (Descartes'as) ar pasaulio kaip *diskretiškų kūnų tuščioje erdvėje* suvokime (Newtonas), o *Dievo suvokime*. Descartes'as Dievą suprato tik kaip pirmąpradį visatos išjudintoją, kuris po kūrimo akto į materialaus pasaulio reikalus daugiau nesikiša. Tuo tarpu Newtono suvokiamas Dievas yra aktyvus, nuolat veikiantis: jis ne tik „paleidęs“ pasaulio „mechanizmą“, bet ir jį nuolat smulkmeniškai kontroliuoja. Newtono kosmologijoje kiekvieną jėgą, pasak minimų autorių, gali-

173 Кудрявцев, П. С. *Курс истории физики*. Москва: Просвещение, 1974, с. 64.

174 Ten pat, p. 74–76.

175 Ten pat, p. 74.

ma aiškinti kaip savotišką Dievo direktyvų nurodymą. *Natūralios filosofijos matematiniuose pagrinduose* Newtonas rašė: „Tokia nuostabi Saulės, planetų ir kometų jungtis negalėjo kilti kitaip nei dėl visagalės ir visažinės būtybės noro ir valdžios (...) Ji valdo viską ne kaip pasaulio dvasia, o kaip visatos valdovas ir dėl savo valdžios turi vadintis Viešpačiu Dievu.“¹⁷⁶

Dar daugiau, net Newtono *beorė erdvė* kaip kūnų „talpykla“ iš esmės skyrėsi nuo Descarteso *erdvės (res extensa)* suvokimo. Jau minėjome, kad Descartes'as *erdvę* tapatino su tuo, kas dabar vadinama *materija*, laikydamas ją esant *kontinualia*, sūkurine. Tuo tarpu Newtonui *erdvė* – ta erdvė, kurioje juda kūnai, – *nesanti ir negalinti būti materialinė*. Būdamas absoliučia erdve, ji esanti *absoliučios substancijos*, arba *Dievo*, atributas (savybė); taigi ji veikia lyg koks Dievo organas (*sensorium*), dėl kurio Dievas būna ir veikia visur ir visada¹⁷⁷. Tuščia erdvė esanti dvasinės prigimties ir yra *dvasinė tarpinė* tarp kūnų, o *gravitacija (visuotinė trauka)* toms *dvasinėms prigimties jėgoms* tik atstovauja. Negyva, „šurkščia“ visatos materiją gali išjudinti ir palaikyti judėjimą, valdyti ją tik *kūrybingos nematerialios jėgos* – tokia mintimi vadovavosi Newtonas¹⁷⁸, net neįtardamas, kad netrukus prancūzų materialistai jį „padarys“ vos ne materialistinės pasaulėžiūros kertiniu akmeniu.

Tuščia *dvasinio pobūdžio erdvė*, kuri „perneša“ gravitacines jėgas, yra ne kas kita, kaip jau Newtono amžininkų kritikuotos *paslėptos jėgos*, kurias šiuolaikiniai kosmologai vadina *paslėptais parametrais*. Jų atsiradimą Newtono fizikoje Tatarkiewicz'ius sieja su krikščioniška *substancijos* samprata. Bet žinant, kad Newtonas Kembridžo Trinity koledže turėjo *didelę slaptą alchemijos laboratoriją*, kad jis slėpė ne tik savo alcheminius eksperimentus (kurių mastai išryškėjo tik 1936 m. Sotheby's aukcione), bet ir daugybę teologinio pobūdžio traktatų, galima daryti ir kiek kitokią prielaidą. Tame aukcione nemaža Newtono rankraščių įsigijęs ir juos ištyrinėjęs J. M. Keynes'as priėjo prie išvados, kad Newtonas jokia būdu nebuvo ortodoksalus krikščionis jau vien todėl, kad jis, neįgdamas Dievo trejybės dogmą, palaikė Ariano erezii-

176 Cit. pagal: Аршинов, В. И.; Курдюмов, С. П.; Сви́рский, Я. И. Классическая механика Ньютона и проблема самоорганизации в современном научном познании. *Ньютон и философские проблемы физики XX века*. Москва: Наука, 1991, с. 98–116.

177 Tatarkiewicz, W. *Filosofijos istorija*. II tomas. Vilnius: Alma littera, 2002, p. 103–104.

178 Appleby, J.; Hunt, L.; Jacob, M. *Tiesos sakymas apie istoriją*. Vilnius: Margi raštai, 1998, p. 177–178.

jas¹⁷⁹. Tą patį tvirtina ir kiti mokslo istorikai: Newtonas priklausė krikščionims unitaristams¹⁸⁰. Pasak Keynes'o, jam atitekę Newtono tekstai rodo, kad greičiausiai jis buvo net ne krikščionis unitaristas, o judėjų monoteistas, dar daugiau, Maimonido mokyklos šalininkas, tai reiškia, jog jis buvo *kabalistas*¹⁸¹.

Kyla klausimas: kaip Newtonui tiek ilgai pavyko slėpti savo tikrąsias pažiūras net tada, kai jis jau buvo miręs? Galima neabejoti, kad būdamas gyvas ir įtakingas, be to, siekdamas savo įtaką išlaikyti, tą jis galėjo padaryti nesunkiai. Tačiau po mirties viskas turėjo paaiškėti, tuomet Newtono šlovė turėjo išblėsti. Juo labiau kad *jis pats* savo slaptuose užrašuose teigė, jog visuotinį traukos dėsnį atradęs tik dėl Keplerio darbų, ir kad *praktiškai tu pat metu* tą patį padarė seras Christopheris Wrenas bei R. Hooke'as. Dar daugiau, Newtono amžininko ir draugo J. Locke'o manymu, tuoj po 1692 m. patirto nervinio priepuolio Newtonas faktiškai pamišo. Tikrąjį Newtono darbų pobūdį padėjusio suvokti ekonomisto lordo Johno Maynardo Keynes'o požiūriu, *Newtonas greičiau buvo ne pirmasis modernus mokslininkas, o paskutinis didelis magas*. Bet magijos kratėsi ne tik Krikščionių bažnyčia, bet ir jos veikiamą pasaulietinę valdžią.

Tad vėl tenka klausti, kodėl netrukus po Newtono mirties Bishop'ui Horsley'ui peržiūrėjus jo slaptus tekstus ir tą patį XIX a. padarius serui Davidui Brewster'ui¹⁸², *Newtono autoritetas neišblėso*, kodėl ir dabar vis grįžtama prie jo mokslinių įžvalgų, jo visą gyvenimą trukusių ginčų dėl prioritetų? Kodėl net ir XXI a. pradžioje apeliuojama į Newtono autoritetą ir tvirtinama, jog „tikrasis mokslas“ (kurio standartu buvo ir yra laikomi Newtono darbai) „neieškojo savo išvadoms grįsti tezių, paimtų iš religijos arsenalo“?

Atsakymai į iškeltus klausimus reikalingi nuodugnios analizės, bet galima manyti, kad pretenduojantis religijos vietą užimti scientistinis mokslas (scientistinė pasaulėžiūra) negali apsieiti be „herojinės kovos“ mito ir net mokslo istorijos mitologizavimo ar jos iškraipymo.

179 Tarpley, W. G. *How the dead souls of Venice corrupted science*. EIR Feature, 1994, September 23, p. 18–29.

180 Гайденок, П. П. *Эволюция понятия науки (XVII–XVIII в.в.)* Москва: Наука, 1987, с. 267.

181 Tarpley, W. G. *How the dead souls of Venice corrupted science*. EIR Feature, 1994, September 23, p. 18–29.

182 Ten pat.

Jei Newtono *religinės* pažiūros nebuvo itin slepamos, tai, kaip minėta, kabalizmo inspiruoti jo alcheminiai tyrinėjimai paslaptimi liko daugiau kaip du šimtmečius, o ir dabar ne visiems žinomi. Mokslo (scientistinė jo prasme) autoriteto išsaugojimas pasirodė esąs svarbesnis už tą autoritetą žeidžiančius istorinius faktus.

Net ir scientistui su religiniu tikėjimu kaip socialiniu reiškiniu susitakyti yra kur kas lengviau nei su *misticizmu*. To reiškinio priežasčių yra daug. Bene svarbiausia iš jų yra paprasta. Religinės bendruomenės turi ryškią moralinę ir politinę įtaką visuomenei, tad su religinėmis pažiūromis norom nenorom tenka skaitytis. Tuo tarpu įvairialypis misticizmas retai būna institucionalizuotas, o mistiniai judėjimai dažnai tampa opozicija vyraujančioms politinėms jėgoms.

Viena iš neprielankumo misticizmui priežasčių, matyt, yra ir ta, kad scientistinių pažiūrų mokslininkai dažniausiai net *atsisako pažinti* misticizmą, *apriori* laiko jį esant *grynu iracionalizmu*, neturinčiu jokio sąlyčio taškų su mokslui imanentišku racionali pažinimu. Tiesa, išimčių esama, kelias jų paminėjome (transpersonalinė psichologija, bioenergoinformatika ir pan.), bet ir tos išimtytys dažniausiai yra priskiriamos ne mokslui, o paramokslui, misticizmui.

Atsisakymą pažinti tą tikrovės sritį, kuri anksčiau priklausė archetipinė mąstysena grindžiamai mitologijai, o dabar priskiriama iracionalumui, V. Villinbachovas vadina *išstūmimo efektu*¹⁸³. Šis terminas pasiskolintas iš gelmių psichologijos: neretai žmogus, susidūręs su jam itin nemalonia informacija, bematant ją pamiršta, „išstumia“ į sąmonės gelmes. Kažkas panašaus, pasak Villinbachovo, vyksta ir moksliniame pažinime. Kai kuriuos net ir dažnai pasikartojančius reiškinius (pavyzdžiui, pranešimus apie vadinauosius neatpažintus skraidančius objektus (NSO) arba apie poltergeistus) akademinis mokslas *paprasciausiai ignoruoja*. Atrodytų, kad masiški NSO stebėjimai 1897, 1913, 1917, 1933–1934 m. JAV, Anglijoje, Rusijoje, Austrijoje, Portugalijoje, Skandinavijos šalyse turėjo atkreipti mokslininkų dėmesį, bet to nebuvo. O juk, pasak Villinbachovo, mokslininkui turėtų būti visiškai nesvarbu, apie ką tie pranešimai byloja: ar apie realius fizinius, ar apie socialinius reiškinius, ar net apie haliucinacijas, kolektyvias psichozes ir

183 Виллинбахов, В. Б. ВЦ, контакт и „эффект отторжения“. К. Э. Циолковский и союз философии, науки и техники. Труды XVII Чтений, посвященных разработке научного наследия и развитию идей К. Э. Циолковского. Москва: Академия наук СССР, 1983, с. 109–116.

kitus psichinius reiškinius. Mokslininkui turėtų rūpėti tik viena – atsakingai patikrinti tuos pranešimus ir bandyti paaiškinti reiškinių kilmę. Tačiau to nebuvo ir praktiškai nėra. Pranešimai apie reiškinius, kuriuos sunku ar net neįmanoma paaiškinti esamos mokslinės paradigmos pagrindu, paprasčiausiai *išstumiami*, ignoruojami. O kartais tiesiog pareiškiami, jog *visa tai esą mistika*, tarsi tuo žodžiu „mistika“ viskas būtų paaiškinta.

Mūsų manymu, „išstūmimo efekto“ priežastis glūdi ne vien psichiniuose procesuose. Kur kas gilesnė daugelio *mokslininkų neprielankumo misticismui* priežastis jų pačių, deja, yra neišsąmoninta. Ir ji glūdi jau nepaprastai gilias šaknis įleidusioje *Descartes'o ontologijoje*, kurią lenkų kilmės Oksfordo universiteto filosofas L. Kolakowskis pavadino *metafiziniu siaubu*.

2.5. „Metafizinis siaubas“ ir ontinės misticismo šaknys

Filosofai visuotinai pripažįsta, kad didžiąją ir radikalią perskyrą tarp dvasios ir materijos, tarp sielos ir kūno, pagaliau tarp gyvosios ir negyvosios gamtos padarė, tariant L. H. LaRouche žodžiais, *tas, žinoma, kvailys*, kuris pasakė: *Cogito, ergo sum*¹⁸⁴. JAV politiko disidento ir naujos ekonomikos krypties – *fizinės ekonomikos* – pradininko LaRouche pažiūros yra išsakytos jo programiniame interviu, teiktame Tarptautinės ekologijos akademijos viceprezidentui T. Muranivskiui¹⁸⁵. Kaip *įsitikinęs platonikas*, LaRouche kategoriškai pasisakė ne tik prieš J. Locke'ą, D. Hume'ą, A. Smitho, D. S. Stewardto ir kitų filosofų bei ekonomistų empirizmą¹⁸⁶, bet ir prieš N. Wienerio „kibernetinę doktriną“, kuri, pasak LaRouche, net žmogiškąją būtį ir žmogaus protą (jame esančią informaciją) redukuoja į L. Boltzmano termodinamiką.

Save *platoniku* laikančiam LaRouche pavadinti Descartes'ą „žinomu kvailiu“ vargu ar derėtų jau vien todėl, kad niekada nebuvo ir nebus *didesnio platoniko* nei Descartes'as. Nes Descartes'o filosofija yra ne kas kita, kaip *iki kraštutinumo „išgrynintas“ platoniskasis dualizmas*. Net jo abejonė savo abejonėmis ir manymas, kad vienintelis tikras dalykas, kuo jis negalįs abe-

184 LaRouche, L.H. *In Defense of Common Sense*. Washington: Schiller Institute, 1989, p. 91.

185 *Философия физической экономики*. Бюлетень Шиллеровского Института в Москве, № 3.

186 Ten pat, p. 4.

joti, yra paties abejojimo procesas, yra implikuotas *kriščiioniškojo platoniko dualisto* Augustino Aurelijaus kur kas anksčiau išsakytose mintyse. Tad faktiškai Descartes'as savuoju *Cogito, ergo sum* nepasakė nieko nauja, kas nebuvo pasakyta iki jo. Bet, matyt, jo mąstymo būdą visiškai atitiko tuometė vadinamoji *laikotarpio dvasia* – konkrečioje istoriškai susiformavusioje visuomenėje vyraujančių pažiūrų, idėjų, dorovinių principų, mąstymo būdo, socialinių ir ekonominių veiksnių visuma¹⁸⁷. Tą mūsų jau kiek praskleistą *laikotarpio dvasią* nesunku suprasti, žinant, jog Descartes'as (1596–1650) gimė vos prieš ketverius metus, kai Romoje Gėlių aikštėje buvo sudegintas G. Bruno (1548–1600), kad jis buvo tik keliais dešimtmečiais jaunesnis už G. Galilei'ų (1564–1642).

Pasak E. Nekrašo, teigiančio, jog sunku atsakyti į klausimą, kodėl Naujųjų amžių filosofijos pradininko garbė atitenka būtent Descartes'ui, reikšmingą su Descartes'o vardu susijusią permainą lėmė Renesanso epochos žmogaus prometėjiškumas, titanizmas, savo galios ir laisvės suvokimas¹⁸⁸. Bandant tą laisvę (ar bent žmogaus patirčių autonomiją) įteisinti, pirmiausia reikėjo atsikratyti scholastikos, ir būtent Descartes'o ontologija, kaip minėta, tapo tuo pagrindu, kuriuo remiantis buvo galima tarti, kad „mokslas priklauso tik mokslininkams, o teologija – teologams“.

Tarp filosofijos istorikų paplitęs manymas, jog savojo mokslinio metodo *grindimo ontologiniais irgnoseologiniais argumentais* Descartes'ui prireikė tik tam, kad *įveiktų* tuo metu vyravusį scholastiniame metode implikuotą *bažnytinį autoritarizmą*. Kur kas kategoriškiau, nei tai darė Platonas, *tikrovę* suskaidęs į *dvi* visiškai savarankiškas ir *nesąveikaujančias būtis* (*res cogitans* ir *res extensa*), Descartes'as vieną iš jų „atidavė“ teologams, metafizikams, o antrąją – gamtos tyrinėtojams, mokslininkams. Pasaulis, pasak L. Kolakowskio, tapo padalytas pusiau „į dvi beviltiškai nekomunikabilias dalis – tašką primenantį asmenį ir vienaarūšę, begalinę, be pabaigos dalį erdvę“¹⁸⁹. „Suplėšdami tikrovę, kartezininkai ėmė patys save neigti; erdvėje neliko vietos sielai, o amžinai skaištus „aš“ – pažinimo atrama – išgaravo“, – taip Kolakowskis apibūdina Descartes'o filosofinės minties pasekmes¹⁹⁰.

187 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Filosofija ir psichologija: santykis ir pasaulėvaizdžio kontekstai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 92–94.

188 Nekrašas, E. *Filosofijos įvadas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2004, p. 60–61.

189 Kolakowski, L. *Metafizinis siaubas*. Vilnius: Amžius, 1989, p. 69.

190 Ten pat, p. 69–70.

Net pačiam Descartes'ui, pasak Tatakiewicz'iaus, suartinti materijos ir dvasios sritis, susieti gamtos filosofiją ir dvasios filosofiją atrodė neleistinas dalykas¹⁹¹.

Grįžtant prie E. Nekrašo teiginio, jog sunku atsakyti į klausimą, kodėl Naujųjų amžių filosofijos pradininko garbė atitenka būtent Descartes'ui, manytume, jog tai įvyko ne tiek dėl minėto *laiko dvasios* prometėjiškumo, kiek dėl *substancijos* sąvokos *naujos traktuotės*.

Šią sąvoką į filosofiją įvedė Aristotelis ir ją apibrėžė kaip *savaiminę būtį, apiformintą materiją*, o vaizdžiai sakant, kaip *įkūnytas idėjas*. Kiekvienas daiktas yra substancija, nes kiekvieno *materialaus* daikto *esmę* lemia jo *forma* (ją suprantant ne tik kaip *geometrinę formą*, bet ir kaip jo *struktūras* bei *funkcijas*). Taigi aristoteliškoje *substancijos* sąvokoje *idealumas neatsiejamas nuo materialumo* ir atvirkščiai.

R. Descartes'as *substanciją* apibrėžė visai kitaip. Jam *substancija* – tai *savaiminė būtis, kuri nereikalauja nieko, išskyrus savęs*. Pirmoji šio apibrėžimo dalis sutampa su aristoteliškojo apibrėžimo pirmąja dalimi, bet Aristotelis *substanciją* suprato kaip *įkūnytas idėjas*, o Descartes'as pabrėžė tik *substancijos savaimingumą*, o *materialumą ir idealumą griežtai atribojo*. Būtent tai, mūsų manymu, ir yra svarbiausias Descartes'o nuopelnas, o gal atvirkščiai – didžiausias jo filosofijos trūkumas.

Tiek *res cogitans*, tiek *res extensa* pavadinęs *substancijomis* ir *substanciją* suprasdamas ką tik perteikta prasme, Descartes'as „įteisino“ mintį, kad ne tik *Dievas* yra *savaimingas, nereikalaujantis nieko kito, išskyrus savęs*, bet ir *materija*. Nors materialus erdviškas pasaulis (*res extensa*) yra Dievo sukurtas, bet kadangi Dievas po kūrimo akto jau nesikiša į jo reikalus, taigi ir *materija*, esanti *substancija* ta prasme, kad ji jau nereikalauja nieko, išskyrus savęs, yra *savaiminga*.

Jau minėjome, kad būtent ši mintis buvo visiškai nepriimtina Newtonui. Bet *substancijos* kaip *savaiminės būties*, nereikalaujančios nieko, išskyrus savęs, idėja nepaprastai patiko T. Hobbes'ui, J. Locke'ui. Jei *materija yra savaiminė, nieko, išskyrus savęs, nereikalaujanti būtis*, tai kuriam galui tada reikalingas Dievas ar koks nors idėjų pasaulis? – ir taip galima perteikti šių bei kitų materialistų logiką. Materialiam (daiktiškam) pasauliui ir jo reikiškimams paaiškinti nereikia nieko kito, išskyrus pačią materiją. Net ir tai, kas vadinama siela, idėjomis, dvasia ir pan., esą tik materijos vystymosi rezul-

191 Tatakiewicz, W. *Filosofijos istorija*. II tomas. Vilnius: Alma littera, 2002, p. 65.

tatas. Bene pirmasis nuosekliai laikęsis šios koncepcijos mąstytojas buvo J. O. LaMetrie – jo veikalas *Žmogus mašina*¹⁹² iki šiol laikomas mechanistinio materializmo simboliu.

Tad Descartes'o įtvirtinta¹⁹³ nauja *substancijos* samprata atvėrė vartus *filosofiniam materializmui*, kuris iki tol Europoje neturėjo jokios įtakos.

Pagaliau jo radikalusis dualizmas, kaip ir nauja substancijos samprata, sudarė prielaidas dar jam gyvenant imti formuotis *mechanistinei gamtos sampratai*¹⁹⁴. Ta pasaulio dalis, kurią dabar priimta vadinti *materija*, egzistuojanti panašiai kaip ir žmogaus sukurta *mašina* – tokia mintis praslysta net ir paties Descartes'o darbuose.

Galima manyti, jog Descartes'as net neįtarė, kur nuves jo filosofiniai ieškojimai. Vargu ar jis būtų likęs patenkintas, jei būtų žinojęs, kad netrukus Newtonas jį pavadins *ateistu*. Tačiau tik jo *radikalusis dualizmas* sukūrė iki šiol vyraujančią įsitikinimą, kad tai, kas vadinama materija ir siela, dvasia, yra absoliučiai nesusiję, nesuderinami dalykai, kad žmogaus mintis ar jausmas iš principo negali daryti įtakos fiziniams procesams, ir atvirkščiai. *To negali būti vien todėl, kad to negali būti*, – aptardamas parapsichologijoje nagrinėjamus reiškinius, teigė vienas žinomas rusų matematikas. O negali būti tik todėl, kad mintis negali veikti fizinio kūno, ir atvirkščiai. Todėl visi pasakojimai apie telekinezę (fizinių kūnų judėjimą juos veikiant žmogaus mintimis) ar poltergeistus esą nieko verti vien todėl, kad to negali būti...

Nors Descartes'as ištiesai kartojo, kad jis savo metodu ir mokymu siekia tik vieno – įrodyti Dievo buvimą¹⁹⁵, nors jis ir aiškino, kad prieš trejus metus parašytą traktatą *Samprotavimas apie metodą* ilgam atsisakė spausdinti vien todėl, kad jo gerbiami žmonės nepritarė „kažkokio fiziko nuomonei“ (jis pats to fiziko darbe nepastebėjęs nieko, kas būtų galėję kenkti religijai), bijodamas, kad ir jo darbas galėtų būti kam nors (be abejo, Bažnyčiai) žalingas, prisiverė pakeisti savo ankstesnę nusistatymą spausdinti tą traktatą ir nutarė darsyk atidžiai peržiūrėti ir pataisyti parašytą tekstą¹⁹⁶. Savo pagrindi-

192 Lametri, Ž. *Du traktatai*. Vilnius: Mintis, 1981.

193 Reikia pastebėti, kad *substancijos* kaip *savaiminės būties*, o ne *apiformintos materijos* samprata buvo vartojama jau neoplatonikų darbuose; Descartes'as faktiškai tik *įtvirtino* ją, *pabrėždamas* substancijos *absoliutų savaimingumą*.

194 Гайденко, П. П. *Эволюция понятия науки (XVII–XVIII в. в.)*. Москва: Наука, 1987, с. 150–151.

195 Dekartas, R. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1978, p. 154–157, 234–245.

196 Ten pat, p. 138.

nį veikalą *Metafiziniai apmąstymai* Descartes'as pradėjo viešu laišku „Ponui Paryžiaus teologijos fakulteto dekanui ir ponams daktarams“. Šiame laiške jis šlovino Sorbonos vardą ir siejo jį su jo *įtaka tikėjimo* ir žmogiškosios filosofijos klausimais¹⁹⁷. Descartes'as tikėjosi šio universiteto įtakingų teologų prielankumo, bet jo nesulaukė¹⁹⁸. Dar daugiau, dar tuomet, kai Descartes'as buvo gyvas, jo raštų studijavimas buvo uždraustas Utrechto ir Leideno miestuose, o 1663-aisiais, kaip minėjome, jie buvo įtraukti į Romos bažnyčios draudžiamų knygų sąrašą (indeksą)¹⁹⁹.

Tad regime, kaip akivaizdžiai žlunga Descartes'o *intencijos* savo ontologija ir moksliniu metodu *pagrįsti Dievo buvimą*. Nors Descartes'as aiškiai pasisakė prieš ateizmą²⁰⁰, bet jo filosofija, kaip minėta, atvėrė duris tiek materializmui (pvz., materializmo Prancūzijoje pradininkas LaMettrie save laikė esant kartezininku²⁰¹), tiek net ateizmui. Ši bet kuriam mąstytojui kaip asmeniui *tragiška priešara tarp jo intencijų* mokslu pagrįsti savo religinį tikėjimą bei *to grindimo realių padarinių, matyt*, visada kildavo ir kils.

Nagrinėdamas XIX a. pabaigos ir XX a. katalikiškąją filosofiją, B. Kuzmickas konstatavo bent kelis panašius nesenus atvejus. Pavyzdžiui, Miunsterio ir Bonos universitetų teologijos ir filosofijos profesorius G. Hermanas laikėsi požiūrio, jog metodologinės teologijos refleksijos pagrindas turi būti *abejonė* (kaip karteziška!), tad kiekvienas katalikas turįs teisę abejoti religijos dogmomis ir pats jas išsiaiškinti. Romos popiežius Grigalius XVI 1835 m. Hermano įkvėptas mintis *pasmerkė* kaip „racionalizmą“²⁰². Filosofas, teologas ir valstybės veikėjas Antonio Rosminis Serbatis, kuris 1848–1853 m. buvo popiežiaus Pijaus IX patarėju, manė, kad „būties idėja“ esanti kertinė filosofijos sąvoka, ir skyrė tris viena nuo kitos neatsiejamas būties pakopas, arba modusus. Nors jau šv. Tomas Akviniėtis rašė apie laipsnišką būties hierarchiją, Rosminio Serbačio svarbiausias veikalas *Penkios šventosios Bažnyčios klaidos* 1848 m. buvo įtrauktas į draudžiamų katalikams skaityti knygų sąrašą (indeksą). Tiesa, Vatikano antrojo susirinkimo metu kai kurie

197 Dekartas, R. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1978, p. 153–156.

198 Ten pat, p. 330.

199 Tatarckiewicz, W. *Filosofijos istorija*. II tomas. Vilnius: Alma littera, 2002, p. 70.

200 Dekartas, R. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1978, p. 158.

201 Tatarckiewicz, W. *Filosofijos istorija*. II tomas. Vilnius: Alma littera, 2002, p. 160.

202 Kuzmickas, B. *Katalikiškoji filosofija. XIX ir XX amžiai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 27.

tame veikale išsakyti teiginiai buvo pripažinti teisingais²⁰³. Popiežius Leonas XIII 1899 m. paskelbė kardinolui J. Gibbsonui adresuotą ganytojišką laišką, kuriame kardinolą kaltino amerikietišku liberalizmu.²⁰⁴ Bažnyčios buvo pasmerktas ir A. Loisy, kurio teiginiai galop tapo katalikybės modernizacijos prielaida. „Vakarykštės erezijos tampa rytdienos ortodoksijos dalimi“, – cituoja A. Loisy B. Kuzmickas²⁰⁵.

Jau vien ką tik pateikti Bažnyčios santykių su filosofine mintimi bei mokslu istorijos fragmentai, mūsų požiūriu, leidžia ginčyti kartais išsakomą net tokią mintį, jog atseit religija „operuoja beveik išimtinai apreiškimu ir iš jo kylančiomis dogmomis“, o mokslo ir religijos suderinimu „suinteresuota tik religija“²⁰⁶. Palyginti liberaliame XX a. įtampos tarp scientistinių mokslinių pažiūrų ir teologijos, net tarp įvairių katalikiškos filosofijos srovių nenuslūgo, ir, ko gero, jos tvyros tol, kol bus žmogiškas troškimas bent priartėti prie to, kas vadinama tiesa.

Beje, dalis konfliktų tarp mokslinio pažinimo ir religinių tiesų – tikri jie būtų ar tik tariami – kyla ir dėl to, kad Bažnyčia labai rimtai nagrinėja ir *vertybinius* (tarp jų ir *dorovinius*) mokslo pažangos aspektus, juose išvelgdama tam tikrų pavojų.

Mums svarbu pabrėžti tik tai, jog, pasak mokslo istorijos tyrinėtojo P. Gaidenkos, mechanistiniai gamtos mokslai XVII a. buvo sukurti *ne prieštaraujant krikščioniškai teologijai, o būtent dėl jos*, nes kaip tik *joje* yra implikuotas *būties skaidymas į dievišką transcendentinę būtį ir sukurtą imanentiinę būtį*²⁰⁷. Descartes'as šią krikščioniškai teologijai imanentišką mintį tik bandė įprasminti racionalia filosofine kalba, *pagrįsti protu*, palikęs *religinį tikėjimą* tarsi nuošalėje ir, matyt, būtent tuo sukėlęs kai kurių teologų nepasitenkinimą.

---

203 Kuzmickas, B. *Katalikiškoji filosofija. XIX ir XX amžiai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 36–37.

204 Ten pat, p. 52.

205 Ten pat, p. 68.

206 Piročkinas, A. Keli klausimai dėl mokslo ir religijos derinimo. *Mokslas ir gyvenimas*. 2004, Nr.11, p. 10–12.

207 Гайденко, П. П. *Эволюция понятия науки (XVII–XVIII в.в.)*. Москва: Наука, 1987, с. 284.

Svarstomo *mokslo ir misti­cizmo santykio* kontekste kur kas svarbesnis, mūsų požiūriu, yra kitas *metafizinio siaubo* aspektas.

Jau minėjome, jog Descartes'as sekė Platono pėdomis. Bet platoniška­sis ir kartezinis dualizmas ryškiai skiriasi. Tam, kad paaiškintų žmogaus pro­to gebėjimą pažinti daiktišką pasaulį, kuris esąs „netikroji būtis“ ir su idėjų pasauliu tiesiogiai nesusijęs, Platonas į savo ontologiją įvedė mitologinę bū­tybę *Demiurgą (Kūrėją)*. Materialiam pasauliui priklausančiam Demiurgui Platonas priskyrė savybę pažinti visas idėjų pasaulyje esančias idėjas, tarp jų ir materialaus pasaulio „planą“. Remdamasis tuo „planu“, Demiurgas tarsi inžinierius, kuris vadovaujasi projektais, brėžiniais ir schemomis, iš chaotiš­kos materijos pagal „upės planą“ sukūrė upę, pagal „medžio planą“ sukūrė medį, pagal „stirnos planą“ sukūrė stirną, pagal „žmogaus planą“ – žmogų, ir t. t. Amnezės metu pamirštas idėjas žmogaus protas pamažu ima prisimin­ti (anamnezė), o jas prisimenant, t. y. pažįstant idėjas („planą“, „schemą“, „projektą“, „brėžinį“), pažįstami ir pagal tas idėjas sukurti daiktai. Tad min­ties (idėjos) atitiktis daiktui Platonui yra ir tiesos kriterijus.

Žodžiu, *platoniška­sis dualizmas* iš tiesų *dualizmu* (t. y. būties skaidy­mu į dvi nesąveikaujančias tikrovės sritis) *vargu ar vadintinas*. Platoniškoje ontologijoje yra implikuotas ir *trečias elementas* – Demiurgas, arba *tarpinė tarp idealaus ir materialaus pasaulių sritis*.

Viena iš priežasčių, kodėl Aristotelis atsisakė savo mokytojo būties kon­cepcijos, buvo ir Demiurgo mitogeniškumas. Kas tas Demiurgas, iš kur jis atsirado, kodėl būtent tokias jis turi savybes? Platonas to neaiškino. Ne­paaiškinti dalykai Aristoteliui buvo nepriimtini. Pagaliau jam būtis atrodė esanti vientisa, substancionali. Kaip minėta, *substancija* Aristoteliui – tai ne kas kita, kaip „apiforminta materija“, arba, paprasčiau sakant, *įkūnyta idėja*. Idėjos „įsikūnijimo“ proceso problemą Aristotelis sprendė įvesdamas poten­cialiosios ir aktualiosios būties sąvokas ir teigdamas, jog *potencija aktuali­zuojasi* (galimybė virsta tikrove). Potencijos aktualizacija iškelia *veikiančiąją priežastį*, kuri savo ruožtu egzistuoja tik kaip galimybė, jeigu nėra *formalio­sios* ir *materialiosios* priežasčių, o svarbiausia – *tikslo priežasties*.

Aristotelio įvesta substancijos sąvoka paplito tarp *neoplatonikų*, vėliau – krikščioniškoje filosofijoje, ir galop – Descartes'o bei jo įvairialypių pase­kėjų darbuose. Nors ir būdama palyginti abstrakti, ji neišvengė dar didesnio abstrahavimo ir dėl to, kaip minėta, ji plačiai atvėrė duris tiek filosofiniam materializmui, tiek subjektyviajam idealizmui. *Substancijos* kaip *savaiminės*

būties samprata imta aiškinti dvejopai. Dalis filosofų laikėsi aristoteliškos (idėjų įsikūnijimo) tradicijos, dalis – Descartes'o požiūrio, ir tose filosofinėse prieštarse *filosofuojantiems gamtos mokslų specialistams* susigaudyti yra gąnėtina sunku. Dažnai jie *substancijos* sąvoką vartoja *painiodami* šios sąvokos *aristotelišką* prasmę su *kartezine*, ir dėl to savo filosofavime „pasiklysta“.

Pateiksime tik vieną pavyzdį. Rusijos medicinos mokslų akademija 1996 m. išleido medicinos mokslų daktaro (Lietuvoje būtų – habilituoto daktaro) F. Chanceverovo monografijos *Eniologija* pirmąjį tomą²⁰⁸. Šio veikalas turinys panašus į jau minėtos L. Grimako knygos *Biolauko magija* turinį. Vienintelis skirtumas yra tik tas, jog Chanceverovas kur kas daugiau dėmesio skiria savo teikiamų idėjų įprasminimui *filosofiniame kontekste*, ir konkrečiai – *dialektinio materializmo* kontekste.

Chanceverovas perteikia tradicinį marksistiniam materializmui tvirtinimą, kad įvairios materijos formos amžinai kinta, ir tvirtina, kad jau vien tai „verčia pripažinti objektyvią realybę viso to, kas egzistuoja“. Čia pat jis priduria, jog „tam, kad būtų galima pagrįsti eniologiją kaip mokslą, reikia įvesti kartinį ontologinį principą – *pasaulio substancionalios vienovės principą*, kuris tvirtina, kad tarp *materialių objektų* yra vientisa juos jungianti *materiali substancija*“²⁰⁹ (išskirta mūsų).

Be abejo, bet kuris filosofas nesunkiai pastebės šio mediko „filosofinį neraštingumą“ tiek marksizmo, tiek klasikinės filosofijos kontekstuose. Net marksistai netvirtino, kad „objektyvios realybės“ buvimą įrodo pasaulio kaita, nekalbant apie tai, kad jau J. Locke'as tvirtino, jog *pati materija yra substancija*, be to, vienintelė substancija. Bet mums labiau rūpi ne šio mediko klaidos, o jo pastangos net ir „dialektiniu materializmu“ pagrįsti psichofizinių reiškinių tyrimo galimybę ir būtinumą, *įteisinti* tą galimybę vyraujančios materialistinės pasaulėžiūros kontekste.

Gilinantį į aptariamą tekstą ima ryškėti, jog tai, ką Chanceverovas vadina *materialia substancija*, yra ne kas kita, kaip senovės Indijos išminčių teikta *subtili materija*, o gal net platoniskasis neregimajame pasaulyje esantis *eidos*, kuris, pasak Chanceverovo, yra ne kas kita, kaip retoje, subtilioje materijoje esanti *informacija*²¹⁰. „Ir emocija, ir mintis – materialūs, bet tas materialumas turi visiškai kitokias savybes nei, pavyzdžiui, akmenis arba

208 Ханцеверов, Ф. *Эниология*. Т.1, Москва: Издательство АМН, 1996.

209 Ten pat, p. 130.

210 Ten pat, p. 155.

medžio gabalo materialumas, – aiškina Chanceverovas. – Materijos lygiai, kuriems priklauso emocijos ir mintys, vadinasi astraliniu ir mentaliniu²¹¹. Taigi net ir mintys, t. y. idėjos, esančios materialios ar bent neatsiejamos nuo materijos...

Šie XX a. pabaigoje išsakyti teiginiai Descartes'o paspęstų *metafizinio siaubo* spąstų neišvengia. Dviejų pasaulių nekomunikabilumo teiginys iškelia mintį, kad jokia „subtili“, t. y. turinti idealumo požymių, materija egzistuoti negali, nes materialumas ir idealumas nesuderinami. Kita vertus, negali egzistuoti ir šiurkšti, t. y. kuo nors ir kaip nors su materija susijusi idėja.

Tą iš savo ontologijos išplaukiančią mintį suvokė jau pats Descartes'as. Vėliau ji buvo pavadinta *psichofiziniu paradoksu*: jeigu idėjos ir materija yra absoliučiai nesusijusios, tai kyla klausimas, *kaip* žmogui kilusi *mintis (idėja)*, jog reikia pakelti nuo stalo daiktą, gali *paveikti niekaip su mintimis (idėjomis) nesusijusį* žmogaus kūną, jo raumenis?

Psichofizinio paradokso esmę suformuluosime aštriau, *misticizmo kontekste*.

Parapsichologijoje yra žinomas reiškiny, pavadintas *telekineze*, arba *psichokineze*. Teigiama, jog yra žmonių, kurie savo „minties valios galia“ per atstumą gali priversti judėti daiktus. Šio reiškinio egzistavimo galimybė paradoksaliai parodyta... net *sovietiniame* teisme. Į teismą kreipėsi pagarsėjusi rusų ekstrasensė Nina Kulagina, teigdama, jog žurnale *Čelovek i zakon (Žmogus ir įstatymas)* 1986 m. Nr. 9 ir 1987 m. Nr. 7 išspausdintuose straipsniuose ji apšmeižta, nes pavadinta šarlatane, apgavike. Teismas ieškinį patenkino, mat Kulaginos naudai liudijo garsūs rusų mokslininkai akademikai J. Kobzarevas, J. Guliajevas, profesorius E. Godikas ir kt.²¹² Tačiau teismo sprendimai – tai ne moksliniai įrodymai. Nepaisant pranešimų apie psichofizinių reiškinų realumą gausos, akademiniam mokslė šie reiškiniai atkakliai ginčijami ne tik dėl jų metodologinių tyrimo sunkumų, bet ir dėl to, jog atseit jų pripažinimas *reikštų antgamtės pripažinimą*²¹³. Paprasčiau sakant, tai reikštų, jog ideali (materijai, *gamtai nepriskirtina*) mintis išties gali daryti *stebuklus*, t. y. *pažeisti žinomus gamtos dėsnius*.

211 Ханцеверов, Ф. *Эниология*. Т.1, Москва: Издательство АМН, 1996, с. 156.

212 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Parapsichologija*. Vilnius: Vilniaus planetariumas, 1991, p. 14–16.

213 Орфеев, Ю.В.; Панченко, А. И. Парапсихология наука или магия. *Вопросы философии*, 1986, № 12, с. 116–128.

Būtent to scientistinis požiūris į tikrovę pripažinti negali.

Bet su telekineze (psichokineze) kiekvienas žmogus susiduria kasdien, kiekvieną minutę, net akimirka!

Užsimanę pakelti nuo stalo daiktą, pajudinti ranką ar pirštą, mes ne nesusimąstome, jog, vadovaujantis kartezine substancijos samprata, šis veiksmas yra neįmanomas. Mums atrodo, kad viskas esą paprasta: mintis smegenyse sužadina elektrocheminius procesus, elektros impulsai nervų kanalais patenka į tam tikrus kūno raumenis, jie susitraukia ar atsipalaiduoja, atlikdami norimą veiksmą. Viskas šioje samprotavimų grandinėje tarsi dar nu. Galima tuos samprotavimus pratęsti aiškinantis elektros ir cheminių reakcijų prigimtį. Tada imsime kalbėti apie molekules ir atomus, gal net subatominės daleles ar „banginius paketus“.

Bet *mintis (idėja)* nėra nei molekulė, nei atomas ar subatominė dalelytė, nei „banginis paketas“! Tai kaip ji, būdama nemateriali, gali paveikti materialias struktūras (atomus, molekules ir t. t.)? Kaip pagaliau materialios struktūros gali kurti idėjas (mąstymą, mintį), *jeigu idėjų (dvasios) ir materialus pasauliai tarpusavyje neveikia, tarp jų nėra nieko bendra?*

Štai tokia yra *psichofizinio paradokso* esmė.

Yra galimi bent trys jo sprendimo būdai.

Pirmasis – paprasčiausias ir radikaliausias. *Galima tarti, kad jokio paradokso nėra.* Galima tarti, kaip tą padarė L. H. LaRouche, jog Descartes'as buvo tik „žinomas kvailys“, kuris savo radikaliu dualizmu sujaukė žmonijos protus. Be abejo, šiuo atveju teks tarti ir tai, jog egzistuoja tik viena vienintelė substancija – arba materialioji, arba ideali (monizmas). Bet filosofijos istorija rodo, jog tiek „grynas“ materializmas, tiek „grynas“ idealizmas (spiritualizmas) problemos neišsprendžia. Tarti (kaip tą daro Chanceverovas), jog emocijos ir mintys yra materialios, aiškus nesusipratimas. Vaizdžiai sakant, toks manymas reikštų, jog tuo metu, kai žmogus pagalvoja apie namą ar katiną, jo smegenų žievėje (mąstymo procesas lokalizuojamas būtent čia) atsiranda koks nors mažutėlis namukas ar katinukas. Kita vertus, tarti, kad egzistuoja tik ideali substancija, vadinasi, tarti, jog visi daiktai yra tik iliuzija, jog materialus pasaulis yra tik (kieno, ko?) vaizdinys. Be abejo, žmonijos istorijoje būta ir esama ir tokių pažiūrų, bet vyrauja vienokio ar kitokio tipo „realizmas“, pripažįstantis to, kas vadinama idealumu ir materialumu, bent jau autonominę būtį ir tam tikrą tarp jų esamą distanciją. Todėl „papas-

čiausias“ psichofizinio paradokso sprendimo būdas jokių būdų nėra toks paprastas, kaip atrodo.

Antrasis psichofizinio paradokso sprendimo būdas buvo pasiūlytas netrukus po Descartes'o mirties ir pavadintas *okazionalizmu*, arba *psichofizinio paralelizmu*. Jo pradininkas – A. Geulincx'as, o išvystė N. Malebranche'as. Jeigu idealaus ir materialaus pasaulių negali sieti jokie priešastiniai ryšiai (kertinis Descartes'o teiginys), tai, pasak Malebranche'o, visa to, kas vyksta priešastis glūdi ne daiktuose, o tik Dieve, nes tik Dievas yra veiksnus. Tarp mąstančios būtybės ir tįsaus (erdviško) kūno jokio sąlyčio nėra, todėl tiesioginis daiktų suvokimas neįmanomas. Pažinimo procesas vyksta be proto sąlyčio su pažinimo objektu, daiktus pažįstame ne tiesiogiai, o stebėdami Dieve glūdinčias jų idėjas. Dievas pasirūpino, kad kai yra *tinkamos* (lot. – *occasio*) aplinkybės, fizinis ir dvasinis procesai vyktų kartu (paraleliai) – tarsi dvasia būtų informuojama apie tuo pat metu vykstantį fizinį procesą²¹⁴.

Psichofizinio paralelizmo idėja siekia kur kas ankstesnius nei XVII a. laikus. Ji siejama su jau minėto Hermio Trismegisto vardu. Šis asmuo, kuriam neoplatonikas Jamblichas – vienas iš nedaugelio neoplatonikų, artimiau susipažinusių su vadinamąja hermetine helėnizuoto Egipto literatūra²¹⁵, priskiria arti 20 tūkstančių knygų autorystę²¹⁶ ir kurio žinomi 42 veikalai sudegė per Aleksandrijos bibliotekos gaisrą²¹⁷, yra apipintas legendomis, jis graikų tapatintas ne tik su filosofu žyniu, bet ir su graikų dievu Hermiu, su egiptiečių dievu Totu, net su bibliiniu Enochu, o Jamblichas pastarąjį teigia esant Orfėjui ir Pitagorui prilygstančiu dieviškuoju vedliu²¹⁸. Hermis Trismegistas yra laikomas ir magijos teorijos (okultizmo) pradinin-

214 Tatarkiewicz, W. *Filosofijos istorija*. II tomas. Vilnius: Alma littera, 2002, p. 76–78; Kunzman, P.; Burkard, F. P.; Wiedmann, F. *Filosofijos atlasas*. Vilnius: Alma littera, 1998, p. 167; Stančienė, D. M. Malebranche'o tiesos pažinimo metodas. *LOGOS*, 2004, Nr. 38, p. 65–78.

215 Uždavins, A. *Helėniškoji filosofija nuo Numenijo iki Sirijano*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003, p. 216.

216 Холл, М. П. *Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии*. Санкт-Петербург: СПИКС, 1994, с. 111.

217 Ten pat, p. 113.

218 Uždavins, A. *Helėniškoji filosofija nuo Numenijo iki Sirijano*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003, p. 216.

ku²¹⁹. Įdomu tai, jog, pasak Manly P. Hallo, prieš magiją ir magus kategoriškai pasisakė jau ankstyvieji krikščionys apie Hermį Trismegistą neištarė nė vieno blogo žodžio²²⁰. Minėjome, kad net šv. Augustinas šį mitinį mąstytoją bandė sieti su Moze. Dar daugiau, viena Hermio Trismegisto ištara, pavadinta Pirmuoju Hermio Trismegisto dėsniu, yra ir pagrindinėje krikščionių maldoje „Tėve mūsų...“ (Lk 11, 2–4). Šis dėsniu skamba taip: „Patikima tiesa (ir iš principo, ir teorijoje, ir praktikoje) yra ta, jog tai, kas yra viršuje, panašu su tuo, kas yra apačioje, ir tai, kas yra apačioje, panašu tuo, kas yra viršuje; ir taip atsiranda vientiso daikto stebuklai.“²²¹ Minėtoje maldoje išlikę tik žodžiai „kaip danguje, taip žemėje“. Pirmąjį savo „dėsni“ Hermis Trismegistas papildė jo paaiškinimais, iš kurių svarbiausia yra nuoroda, jog visi daiktai kilo iš vieningo aukščiausiojo prado. Šis „dėsniu“ dažniausiai vadinamas *analogijos dėsniu*, bet žodį „analogija“ galima pakeisti žodžiu „lygiagretumas“ (paralelizmas) – *lygiagrečiai* tam, kas vyksta *viršuje* (t. y. dvasiniame, idėjų pasaulyje), vyksta ir *apačioje* (t. y. materialiam, žemiškame pasaulyje) bei atvirkščiai.

Vykimo lygiagretumas yra implikuotas ir *G. W. Leibnizo monadologijoje*. Monadų, būdamas sielomis (entelechijomis), fiziškai nesąveikauja, tačiau dalyvauja iš anksto nustatytoje harmonijoje, „jaučia“ viena kitą ir, vaizdžiai sakant, savo veiksmus koordinuoja. Koordinacija (arba vykimo lygiagretumas) reiškiasi per monadų elgesio *synchronizaciją*.

Psichofizinio paralelizmo (lygiagretumo) idėja išplėta K. G. Jungo darbuose, jo teiktoje *synchroniškumo* sąvokoje. Ją Jungas vartojo siekdamas pabrėžti psichinio ir fizinio būvių arba įvykių, kurių nesieja kauzualūs ryšiai, vienalaikiškumą (lygiagretumą), arba vienodų minčių, kylančių įvairiose vietose, vienalaikiškumą²²². Jungas tvirtino, kad „synchroninis nepriežastinis ryšys“ užsimezga dėl neverbalizuojamų archetipų, kurie įsakmiai įsibrauna į

219 Žr. plačiau: Uždavynys, A. *Hermio Trismegisto išminties kelias*. Vilnius: Sophia, 2005.

220 ХОЛА, М.П. *Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцерской символической философии*. Санкт-Петербург: СПИКС, 1994, с. 112.

221 Cit. pagal: Тухолка, С. *Оккультизм и магия*. Ярославль, 1991 (С издания А. С. Суворина, Санкт-Петербург, 1907), с. 14. Taip pat: Verlinde, J. M. *Bevardė ir beveidė dievybė. Ezoterikos iššukis krikščionybėje*. II dalis. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2008, p. 19.

222 Юнг, К. Г. *Аналитическая психология*. Санкт-Петербург: МЦНК и „Кентавр“, 1994, с. 130.

sąmonę ir sinchronizuoja „vidų“ su „išore“, tampa „tvarką darančiais operatoriais“²²³. Šios idėjos sudomino kai kuriuos žymius fizikus, prie jų grįšime paranormalių reiškinių tyrimų metodologijos kontekste.

Pagaliau *trečias* galimas psichofizinio paradokso sprendimo būdas – „susigrąžinti“ platoniškąjį „Demiurgą“.

Be abejo, prieš jį „susigrąžinant“ pirmiausia būtina atsisakyti mitologemų, t. y. būtina išsiaiškinti Platono teiktos Demiurgo sąvokos racionalią prasmę.

Aptardami Platono ontologiją, Demiurgą palyginome su šių laikų inžinieriumi – jis yra kūniškas, galintis fiziškai veikti, ir tuo pat metu jis geba „skaityti“, suprasti brėžinius, schemas, projektus ir t. t., kitaip sakant, turi protą ir, pasak Platono, tame prote esančias idėjas. Žodžiu, platoniškasis Demiurgas yra *tarpinė* (tarp materialaus ir idėjų pasaulio) *būtybė*, arba, atsisakius pačios Demiurgo sąvokos ir vartojant Descartes'o teiktą *substancijos* sąvoką, *tarpinė substancija*.

Tarpinė substancija, kaip ir Platono teiktas Demiurgas, turi būti materiališki, ir kartu savyje privalo turėti inteligibilumą, idealumą, t. y. turi būti *dvilypė*. Ji turi priminti Pitagoro „aukštąjį pasaulį“. Pitagoras mokė, jog visas pasaulyje suskirstyta į tris dalis (triadas), tarp jų taip suskirstyta ir pati būtis, arba visata. Ji irgi turi tris dalis: aukščiausiąjį, aukštąjį ir žemąjį pasaulius. Aukščiausiojo pasaulio esmė yra grynai dvasinė, žemiausiojo – materiališki. O aukštasis pasaulis, būdamas nemirtingųjų ir „atspaudų“ (t. y. archetipų) buveine ir nebūdamas panašus nei į aukščiausiąjį, nei į žemiausiąjį pasaulius, yra valdomas aukščiausiojo ir valdo žemąjį pasaulį²²⁴, t. y. yra *tarpinis lygmuo*. Jį, tą tarpinį lygmenį, pitagoriečiai dažnai vadindavo „žvaigždiniu“, arba *astraliniu*. Šis terminas pasiekė mūsų laikus ir dažnai vartojamas *okultizme*.

Tarpinio lygmens, arba *tarpinės substancijos*, idėja buvo išplėtotą *neoplatonizme*.

Žymiausiu neoplatoniku laikomas Plotinas (apie 203–270), kuris pats save laikė grynų platoniku, bet rėmėsi ir Aristoteliumi (ne tik vartodamas subs-

223 Орфеев, Ю. В.; Панченко А. И. Парапсихология: наука или магия. *Вопросы философии*. 1986, № 12, с. 116–128.

224 Холл, М. П. *Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцерской символической философии*. Санкт-Петербург: СПИКС, 1994, с. 226.

tancijos sąvoką), ir stoikų filosofija, ir Filonu Aleksandriečiu, ir *neopitagorininkais*. Tarp Absoliuto (Dievo) ir materialaus pasaulio, pasak Plotino, egzistuoja *hierarchiškai subordinuotos tarpinės sritys – hipostazės*. Pats Plotinas skyrė tris hipostazes – dvasią (idealų pasaulį), sielą ir materiją. Sielą Plotinas skirstė į dalis panašiai, kaip Platonas – į su kūnu susijusias žemesnes sielos dalis (augalinę bei gyvulinę) ir į aukštesniąją, protui priskiriamą dalį, kuri nėra saistoma kūniškumo ir yra neprieinama netobulumui. Siela priklauso aukštesnėms būties sferoms (hipostazėms), bet ji leidžiasi į žemesnes, jas įdvasina ir pakylėja. Yra ir kitas sielos kelias – siela gali „atsiversti“ ir, įveikusi į netobulų būties sferų tempiančią trauką, gali imti kilti į tobulas būties sferas.

Hipostazes *emanuoja* (išspinduliuoja) Absoliutas, esantis virš visų idėjų ir nusakomas daugiausia negatyviais apibūdinimais – nepasiekiamas, neaprepiamas, nesuvokiamas ir t. t.²²⁵ Pati emanacija – tai tarsi Absoliuto (išliekant tuo pat metu savo pilnatvėje) nuolatinis tolygus „materialėjimas“, „nusižeminimas“, absoliutumų praradimas, tariant krikščioniškais žodžiais, „savęs apiplėšimas“, t. y. *kenozė*. Absoliutas ir jo emanacijos Plotino filosofijoje metaforiškai vaizduojamas kaip Saulė ir jos išspinduliavimai. Bet, pasak A. Uždavinio, emanacijas suvokti tik kaip paprastą išspinduliavimą būtų klaida – dieviškoji būtis skleidžiasi antlaikiškų triadų žiedais, ir toje sklaidoje regimas grįžtamasis ryšys²²⁶. Pagaliau ir emanacijų procese susiformavusias *hipostazes kaip tarpines sritis* skirtingi neoplatonikai apibūdina skirtingai. *Emanacinė* ir faktiškai *panenteistinė* Plotino bei kitų neoplatonikų sistema, į save įtraukusi ne tik angelų, velnių, demonų, šventųjų ir t. t. sielas, bet ir graikų bei Rytų tikėjimų elementus, krikščionybei nebuvo priimtina, ir vis dėlto per Klemenšą Aleksandrietį, Origeną bei kai kuriuos kitus pirmuosius Bažnyčios Tėvus (*patristus*) krikščionišką mintį neabejotinai veikė, tapo ne vienos vadinamosios *erezijos* šaltiniu²²⁷. W. Tatarkiewicz'ius, pavyzdžiui, teigia, jog būtent Origeno sistemoje krikščioniškoji tiesa įgavo aleksandriškojo neoplatonizmo bruožų. Tos sistemos idealas buvo monizmas: parodyti Dievo ir pasaulio vienumą. O priemonė – *gradualizmas*, arba *tarpinių pako-*

225 Tatarkiewicz, W. *Filosofijos istorija*. I tomas. Vilnius: Alma littera, 2001, p. 189–191.

226 Uždavinys, A. *Helėniškoji filosofija nuo Numenijo iki Sirijano*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003, p. 104–105.

227 Žr. plačiau: Кернс, Э. *Дорогами христианства. История церкви*. Москва: Протестант, 1992, с. 73–80.

pu būtyje išryškkinimas²²⁸. Naujaisi nuodugnesni neoplatonizmo ir krikščionybės santykio tyrimai leidžia manyti, kad minėtuose vertinimuose esama ir istorinių klaidų. Pavyzdžiui, dabar manoma, kad buvo *du Origenai*, vienas – neoplatonikas, o antras – krikščionis²²⁹. Todėl teigti, kad būtent Origenas į krikščionybę įnešė neoplatonizmo elementų, yra rizikinga vien todėl, jog kyla natūralus klausimas: kuris Origenas? Kita vertus, A. Uždavinio atlikta helėniškosios filosofijos analizė rodo, jog neoplatonizmas į krikščionybę skverbėsi net ir ezoterikos pavidalu²³⁰, ir ta ezoterika akivaizdžiai implikuota rozenkreicerių, tamplierių, masonų, iliuminatų ir kitų religiniuose bei politiniuose judėjimuose.

Iki šiol aiškinamasi, kiek ir kaip neoplatonizmas, neopitagorizmas yra susiję su Rytų filosofinėmis sistemomis. Vieni autoriai pabrėžia buvusius aktyvius senovės graikų mąstytojų ryšius su Rytais, kiti, pripažindami net ir vėlyvojo platonizmo artumą tradicinei Rytų filosofijai, labiau pabrėžia racionalaus graikiškojo mąstymo originalumą. Bet vargu ar ginčytina, jog neoplatoniška *emanacijų* ir tarpinių būties lygių *hipostazių* filosofinė koncepcija yra labai artima vedantinei ir net budistinei būties sampratai. Vedantos pasekėjams *tarpinė* (tarp Brachmano ir Prakriti) sritis yra ištisa „pakopų grandinė“ – aukštasis ir žemasis budhi, aukštasis ir žemasis manas, kama, kama rupa, linga šarira, živa ir pagaliau rupa, t. y., „rupi“, „šturkšti“ medžiaga (patsėbėsime, kad A. Beinorius sąvoką „rupa“ aiškina kaip „pavidalą“, „formą“, arba subtilų būties pradą, susijusį su pirmine ugnimi²³¹). Neoplatonizme „du keliai“ – *emanacijos* kaip dvasios „nusileidimas“ į šurkščią materiją, ir „atsivertimas“ bei *sielos kilimas* dvasios link – vedantizme nusakomi terminais *involiucija* ir *evoliucija*. *Evoliucijos* terminą dauguma žmonių supranta panašiai – kaip vystymąsi nuo žemesnio, mažiau sudėtingo aukštesnio link, sudėtingiau ir subtiliau organizuoto būvio, o *involiucijos* sąvoka Vakaruose dažniausiai siejama su struktūrų griuvimu, chaoso augimu, entropija. Tokioje sampratoje tiesos yra, bet neatsižvelgiama į tai, jog *involiucija* yra *Brachmano* (vakarietiškais terminais – *Absoliuto*) savotiška „kosminė auka“ ,

228 Tatarckiewicz, W. *Filosofijos istorija*. I tomas. Vilnius: Alma littera, 2001, p. 210.

229 Uždavins, A. *Helėniškoji filosofija nuo Numenijo iki Sirijano*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003, p. 97.

230 Ten pat, p. 253.

231 Beinorius, A. *Sąmonė klasikinėje indų filosofijoje*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002, p. 484.

kurios metu *kuriamos ir valdomos* „žemesniųjų pasaulių“ struktūros. Šiuo požiūriu *involiucija* yra analogiška neoplatoniškoms *emanacijoms*.

Platonui *mediatorius (tarpininkas)* tarp idėjų pasaulio ir profaniško, netikro daiktų pasaulio buvo *Demiurgas*. Neoplatonikams tai buvo *emanacijos* ir dėl jų susiformavusios „pasaulio pakopos“ *hipostazės*. Perėmusiems dalį neoplatonikų idėjų *vėlyviesiems gnostikams* mediatorius buvo *eonai*. Vedantos pasekėjams – ištisa hierarchiškai subordinuotų tarpinių lygių sistema. *Okultizme* mediatoriumi laikomas *astralas*, arba *astralinis planas* (terminas perimtas iš pitagorininkų), savo ruožtu skaidomas į žemesnius, vidurinius ir aukštesnius „planus“. *Kabalistai* mediatoriaus vaidmenį priskyrė gan sudėtingai *Sefiroto (Sefiro) medžio struktūrai*. *Krikščioniškas* Tomo Akviniečio mokymas aiškino, jog tarp Dievo ir Jo kūrinio turi būti nepertraukiamumas, todėl egzistuoja *tarpinės esybės* – angelai. Tos esybės turi *tarpinių savybių* – jos pažįsta ne juslėmis, kaip žmogus, ir ne pačia prigimtimi, kaip Dievas, o *iluminacijos* būdu. *Iliuminacija* – sąvoka, įvesta Augustino Aurelijaus ir reiškianti dievišką *apšvietimą* – be jokios abejonės, yra susijusi su neoplatonikų *emanacijomis*²³², nors Augustino Aurelijaus ji buvo suprantama kaip tiesioginė intuicija, kontempliacijos aktas²³³.

Descartes'as bet kokių *tarpinių substancijų* atsisakė. Jo sampratoje Dievas, pasak L. Kolakowskio, liko „tašką primenančiu asmeniu“, nieko bendra neturinčiu su materialiu pasauliu. Būtent tai ir tapo *psichofizinio paradokso* problema.

Tad *trečiasis* šio paradokso galimas *sprendimo būdas*, kaip minėta, yra „susigrąžinti“ tą Descartes'o dėka „prarastą“ *tarpinę substanciją*.

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje susiformavusiame dabartiniame okultizme be tos *tarpinės substancijos* arba *astralinio plano* jau neapsieinama – *astralas* tapo bene svarbiausia okultine sąvoka. *Tarpinės substancijos* (tiesa, nevartojant šios sąvokos) samprata yra implikuota ir jau minėtų Chanceverovo (pastarasis neretai vartoja ir *astralo* sąvoką), Grimako, Kaznačejevo bei kitų autorių darbuose. *Tarpinė substancija*, arba *astralas*, jų įvardijami *biolauko*, *energoinformacinio lauko* ir panašiomis sąvokomis. Rusų fizikai A. Akimovas ir G. Šipovas, vystydami savo „torsioninių laukų teoriją“, kuri

232 Tatarkiewicz, W. *Filosofijos istorija*. I tomas. Vilnius: Alma littera, 2001, p. 318.

233 Ten pat, p. 222.

pretenduoja į A. Einsteino taip ir nesukurtą „vieningo lauko teoriją“²³⁴, *tarpine substancija* laiko esant *pirminį torsioninį lauką*²³⁵. Pasak J. Orfejevo ir A. Pančenko, į *tarpinę substanciją* (tiesa, jie nevartoja šio termino) pretenduoja ir kai kuriuose kosmologiniuose teorijose panaudoti *paslėpti parametrai*, tarp kurių gali būti ir su žmogaus psichika bei sąmone susiję reiškiniai²³⁶. Žmogaus sąmonės samprata aprėpia *informacijos* sampratą. Be abejo, bent kol kas sąmonės su informacija tiesiogiai susieti nepavyksta jau vien dėl *informacijos sąvokos* daugiaprasmiškumo, skirtingų jos supratimų²³⁷. Bet tarpusavio sąsaja tarp sąmonės ir informacijos akivaizdi, ir būtent todėl kosmologinio pobūdžio fizikinėje „superstygų teorijoje“²³⁸ *sąmonė visatoje* suprantama kaip *informacija*, slypinti žmogui transcendentiniuose (neprieinamuose) šešiuose iš dešimties erdvėlaikio matavimuose. Čia „tarpininko vaidmenį“ atlieka vadinamosios *superstygos*, keturmatėje erdvėje analogiškos elementariosioms dalelėms.

Tiek „superstygų“, tiek kitos paminėtos teorijos turi du, atrodytų, nesuderinamus aspektus: *substancinį* ir *reliacinį*. Substancionalumo esmę jau aptarėme. Reliaciniame pasaulio suvokime implikuota mintis, jog pasaulio esmę ir jo reiškinius lemia *santykiai*, o laikas esąs ne kažkas savarankiško (substancionalaus), bet tik fundamentalesnės realybės funkcija²³⁹. Šiuo požiūriu pirmąją *reliacine koncepcija* galima laikyti pitagoriečių mokymą apie skaičiais (santykiais) grindžiamą pasaulio harmoniją, o reliacionizmo „viršūnę“ – Einsteino *reliatyvumo* teoriją. Reliacionizmui priskiriama ir Leibnizo

234 Акимов, А. Е. Эвристическое обсуждение проблемы поиска новых дальнейших действий. EGS концепции. *Сознание и физический мир*. Вып.1. Москва: Издательство агентства Яхтсмен, 1995, с. 36–84.

235 Шишов, Г. И. Явления психофизики и теория физического вакуума. *Сознание и физический мир*. Вып.1. Москва: Издательство агентства Яхтсмен, 1995, с. 85–103.

236 Орфеев, Ю. В.; Панченко, А. И. Парапсихология: наука или магия. *Вопросы философии*. 1986, № 12, с. 116–128.

237 Jouko, S. Systems Ideology ang Social Sciences. *SYSTEMS. New Paradigms for the Human Sciences*. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1998, p. 219–220.

238 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 90, 233–236.

239 Молчанов, Ю. Б. Понятие одновременности и концепция времени в специальной теории относительности. *Эйнштейн и философские проблемы физики XX века*. Москва: Наука, 1979, с.138–162.

monadologija su joje implikuota *sinchronijos* idėja. Reliacinė yra ir *budistinė sąmonės (srauto)* koncepcija.

Būties reliacinis ir substancinis aspektai atrodo esą nesuderinami tik iš pirmo žvilgsnio. Neaptardami to (ne) suderinamumo filosofinių aspektų, pateiksime vaizdžią analogiją.

Radio bangomis yra perduodama informacija. Elektromagnetinės (radio) bangos – tai materija, fizinis pasaulis. Perduotos (priimtos) *informacijos turinys* – idėjų, „dvasios“ pasaulis. O elektromagnetinėms bangoms suteiktas *charakteristikas* (svyravimų dažnis, amplitudė ir t. t.) galima pavadinti *tarpiniu pasauliu, astralu*. Kai nėra materialaus informacijos „nešėjo“, informacija nebus nei perduodama, nei priimama. Kai nėra vienokio ar kitokio tipo elektromagnetinių bangų moduliacijos (t. y. „astralo“), elektromagnetinės bangos bus „negyvos“, „inertiškos“. Būtent moduliacija („astralas“) *perteikia* informacijos turinį. Kita vertus, radio fizikai puikiai žino, jog moduliacijos tipą ir net elektromagnetinių bangų dažnį veikia perduodamas *informacijos kiekis*, kuris savo ruožtu priklauso nuo *informacijos turinio*.

Taikant šią analogiją būties sampratai, dėl idealumo ir materialumo principinio nesuderinamumo kylančias įtampas („metafizinį siaubą“) ji naikina ta prasme, jog ima aiškėti, kad *idealumas* (informacija) *gali reikštis* tik dėl *materijos*, bet yra būtina, kad *idealumas* (informacija) *valdytų materialius procesus*. Pats valdymas įmanomas tik keičiant specifinius materialų informacijos nešėjų parametrus, sukuriant *specifinę tarpinę grandį* tarp materialų objektų ir juos valdančių idealių esmių²⁴⁰.

Substancionalumas šiame pavyzdyje regimas tiek elektromagnetinių bangų materialume, tiek informacijos turinyje (*idealumas*), tiek pagaliau moduliacijos parametruose (*tarpinė substancija* kaip aristoteliškos *įkūnytos idėjos*). *Reliacionizmas* irgi akivaizdus – viskas nuolat kinta, veikiama *santykių*, todėl yra ir sąlygiška, priklausoma net nuo procesų stebėjimo rakurso. Be to, teiktas pavyzdys atskleidžia dar vieną *reliacionistinės koncepcijos* ypatybę, implikuotą jau Leibnizo monadologijoje: tie *santykiai* reiškiasi per *virpesių, banginių procesų* savybes, konkrečiai – per *sinchronizaciją, rezonansus* ir t. t.

Sakoma, jog „nieko naujo nėra po šia saule, ir tik šiek tiek viskas kitaip“. Šio posakio teisingumas atsiskleidžia ir moksliniuose tyrinėjimuose,

240 Plačiau žr.: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 80–99.

net misticizme. Senovės mąstytojų sukurtos substancionalumo, monizmo, dualizmo, „tarpinių sričių“, pagaliau reliacionizmo idėjos protarpiais išskyla *naujais praturtintais pavidalais*, kurių esmę kur kas lengviau būtų suvokti, jei giliau pažintume tų idėjų ištakas, jų grindimą. Toks pažinimas, ko gero, skatintų ne konfrontaciją tarp mokslo ir religijos, tarp mokslo ir misticizmo, tarp religijos ir misticizmo, o vaisingo dialogo paieškas.

Dar daugiau, moksliniame ir religiniame diskursuose, susijusiuose su racionalumo, iracionalumo, misticizmo, mistikos ir t. t. problemomis, daugybė nesusipratimų ir nesusikalbėjimo, mūsų požiūriu, kyla net dėl to, kad dauguma ką tik pavartotų ir kitų sąvokų interpretuojamos ganėtinai skirtingai, o kartais net iškraipytomis, neadekvačiomis jų esmei prasmėmis.

Todėl racionalumo bei iracionalumo santykio kontekste verta trumpai aptarti ir svarbiausias tiek šiame tekste pavartotas, tiek kitas prie *iracionalumo srities priskiriamas sąvokas*, jų sampratas.

2.6. Iracionalumo sklaida: sąvokos ir esmės

Konceptuali racionalumo ir iracionalumo analizė pateikta šios knygos pirmuosiuose puslapiuose. Iš racionalumo ir iracionalumo sąvokų yra kildinamos racionalizmo ir iracionalizmo sąvokos, kurias trumpai aptarsime.

Racionalizmas gnoseologine prasme – tai įsitikinimas, jog vienintelis teisingų žinių šaltinis yra žmogaus protas. Juslinė patirtis reikalinga tik tam, kad būtų galima patikrinti, kaip prote kylančios idėjos atitinka realybę. Priešingas racionalistinei pažinimo koncepcijai manymas – *empirizmas*. Šios koncepcijos šalininkai yra įsitikinę, jog vienintelis teisingų žinių šaltinis yra juslinė patirtis. Sukurti prietaisai tik praplečia juslių galias ir leidžia tiksliau bei objektyviau įvertinti gaunamą informaciją. Protas šiuo požiūriu yra tik priemonė gautai informacijai apibendrinti (indukcijai) bei analizei (dedukcijai).

Racionalizmas epistemologine, t. y. mokslinio pažinimo *prasme* – tai, trumpai sakant, yra įsitikinimas, jog tiek proto konstruktai, tiek empirinė patirtis turi būti logiškai darni, patenkinti tiesos kaip praktinės naudos kriterijus. Ši racionalizmo koncepcija moksle įgyvendinama naudojantis vadinamoju *hipotetiniu-dedukciniu metodu*, aprėpiančiu ir „grynąjį“ racionalizmą, ir „grynąjį“ empirizmą bei proto konstruktyvų atitikties empirinei

patirčiai *patikrinimo procedūras*, taip pat besiformuojančių teorijų derinimą su jau egzistuojančiomis paradigminėmis pasaulėžiūrinėmis nuostatomis („moksliniu pasaulio vaizdu“).

Pastarasis *racionalizmo* epistemologine prasme (teglu ir itin supaprastintas) apibrėžimas archetipinio binarinio mąstymo pagrindu leidžia *iracionalizmą* apibrėžti kaip *opoziciją racionalizmui*.

Šiuo (*opoziciniu*) požiūriu *iracionalizmą* turėtume apibrėžti kaip atsisakymą pažinti tikrovę tiek pasitelkus proto konstruktus, tiek empirine patirtimi, tiek juo labiau moksliniais metodais. Iracionalaus pažinimo sritis šiuo atveju būtų tai, kas yra neprieinama racionaliam mąstymui, kas galbūt iš principo yra už racionalaus pažinimo ribų. Tokią galimą pažinimo sritį numato pati *tikrovės* (realybės) sąvoka. Nes *tikrovė yra tai, kas egzistuoja*, ir niekas nepaneigs, kad egzistuoja nuojautos ir sapnai, haliucinacijos ir vadinamieji mistiniai potyriai. *Tikrove*, arba *realybe*, fizikai vadina ir *niekį*, t. y. juslėms ir prietaisams neprieinamą *absoliučią tuštumą*, arba *fizikinį vakuumą*, kuriame esant tam tikroms sąlygoms atsiranda materialių dalelių ir antidalelių poros (apie *tikrovės* sąvoką moksliniame pažinime žr. plačiau A. Mostepanenkos knygoje *Buvimo problema fizikoje ir kosmologijoje*²⁴¹). Pačia plačiaja prasme *tikrove* reikėtų laikyti ir *proto konstruktus* (teorijas, hipotezes), nes ir jie egzistuoja. Tokiu proto konstruktui galima laikyti jau minėtas *superstygas*: jų koncepcija yra racionalaus mąstymo rezultatas. Tačiau *superstygų teorija* tam tikra prasme yra ir *iracionali*, nes joje implikuota mintis, kad *superstygos* egzistuoja empiriškai iš principo nestebimuose erdvėlaikio matavimuose. Būtent tai kai kuriuos fizikus šią teoriją verčia aiškinti kaip *iracionalią, mistišką*²⁴².

Šie pavyzdžiai iliustruoja aukščiau išsakytą mintį, jog *iracionalizmy esama įvairių*, kad jie įvardijami sunkiai apibrėžiamomis tokiais dažnai sinonimiškais sąvokomis kaip intuicija, kontempliacija, meditacija, mistika ir t. t. Minėta ir tai (žr. 1.1. poskyrį), kad pažintiniu požiūriu akivaizdu, jog skirtingos iracionalumo atmainos pasižymi *skirtingo laipsnio ir skirtingo pobūdžio kognityvumu*.

241 Мостепаненко, А. М. *Проблема существования в физике и космологии*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1987.

242 Казаков, Д. И. Суперструны, или за пределами стандартных представлений. *Успехи физических наук*. 1980. Т. 150. Вып. 4, с. 561–575.

Pastaroji mintis, mūsų manymu, yra itin svarbi nagrinėjant konkrečias iracionalizmo atmainas, nes dažniausiai jos visos vertinamos vienodai (reikėtų pridurti – vienodai neigiamai).

Ne mažiau svarbu turėtų būti suvokti ir iracionalizmo sklaidą konkrečiuose pavidaluose, nes čia gana dažnai viskas suplakama į vieną, sąvokos menkai diferencijuojamos, o kartais vartojamos net sinonimiškai.

Žemiau mūsų teikiami sąvokų apibrėžimai ir paaiškinimai jokiū būdu negali pretenduoti į „paradigminį statusą“. Nors žemiau teikiamas sąvokų interpretacijas mes stengsimės pagrįsti, bet rimtam pagrindimui reikėtų išsamios studijos. Todėl mūsų teikiami sąvokų, terminų aiškinimai gali būti nepakankami ar net ginčytini. Vis dėlto turime vilties, kad šie aiškinimai padės geriau susigaudyti sudėtingoje iracionalizmui priskiriamų sričių aibėje. Tikimės, kad jei mūsų teikiama sąvokų ir terminų sistema nebus tobula, tai bent skatins tokią sistemą sukurti ateityje.

Iracionalizme nesunku pastebėti du aspektus: *kognityvinį* ir *tiesioginių patirčių* („empirinių“).

Pirmasis aspektas, mūsų požiūriu, reiškiasi *misticizmu*, antrasis – *mistika*.

Tokį sąvokų *misticizmas* ir *mistika* skyrimą galima ginčyti, nes jos ir literatūroje, ir verbaliniame diskurse dažnai vartojamos sinonimiškai. Bet įvairiems iracionalizmo aspektams skirtos literatūros²⁴³ analizė leidžia daryti išvadą, kad šias dvi sąvokas tapatinti vargu ar galima.

Nepaisant gana paprastos *mistikos* etimologinės prasmės (gr. *mystikos* – paslaptingas, neišaiškinamas), nepaisant jos tradicinio interpretavimo kaip *tikėjimo*, jog visi realaus pasaulio reiškiniai turi paslaptinę juslėmis nefiksuojamą ir protu nepaaiškinamą antgamtėje esantį šaltinį, mistikos (misticizmo) sklaida ir raiška yra palyginti sudėtinga. Diskutuojama net dėl to, ar mistika (misticizmas) kaip pirmapradis religinis reiškinys, per kurį tiesiogiai, intuityviai išgyvenamas Dievas, yra tik Vakarų krikščioniškos kultūros

243 Pvz.: Campbell, J. *Myths to live by*. New York, Toronto, London, Sydney, Auckland: Bantam Books, 1973; Weber, M. *Religijos sociologija*. Vilnius: Pradai, 2000; Касавин, И.Т. Размышления о магии ее природе и судьбе. *Магический кристал. Магия глазами ученых и чародеев*. Москва: Республика, 1994, с. 6–27; Пахомов, С. В. Аспекты эзотеризма. *Метафизические исследования. Вып. 8. Религия*. Санкт-Петербург: Алестейя, 1989, с. 89–107.

reiškinys, ar jis priskirtinas ir Rytų filosofinėms-religinėms sistemoms²⁴⁴. Tokia klausimo formuluotė iš pirmo žvilgsnio atrodo esanti paradoksali, nes Vakarų žmogui pati Rytų kultūra – paslaptinga, iracionali, magiška. Bet klausti dera jau vien todėl, kad Rytų kultūrose nėra net *mistikos* sąvokos – ji kilo tik racionalių mąstymų garsėjusioje senovės graikų kultūroje. Bendrai sutariama tik dėl to, kad mistika (misticizmas) implikuota bet kuriame religiniame tikėjime. Tačiau mistikos (misticizmo) santykis su krikščioniška religija ir mokslu, kaip ir pačios religijos santykis su mokslu, esąs problematiškas. Nagrinėdamas *religinio proto* reiškinių modernybės ir postmodernybės akivaizdoje, K. Wuchterlis prieina prie išvados, kad šiuo metu yra visuotinai paplitę du tradiciniai ir vienas specifinis tų santykių vertinimai: a) *mistika esanti tik šalutinis religijos kelias*, b) *mistika esanti mokslinio mąstymo klystkelis*, c) *mokslo niekintojai yra pikčiausi religijos (ir misticizmo) priešai*²⁴⁵.

Pirmąjį požiūrį palaiko nemaža katalikų teologų. Bene geriausiai šį požiūrį išsakė vienas iš žymiausių dabarties katalikų teologų kardinolas Jozefas Ratzingeris (tapęs popiežiumi Benediktu XVI). Nagrinėdamas krikščionišką „prisikėlimo su kūnu“ iš mirusiųjų dogmą proto akimis ir teigdamas, kad „mirusiųjų prisikėlimas“ iki šiol tebėra „mąstymo skandalas“²⁴⁶, Ratzingeris siūlo šią (kaip ir kitas) religinę dogmą *priimti krikščionišku tikėjimu*. Bet krikščioniškas tikėjimas – tai tikėjimas tik Dievą ir nieką kitą. „*Tikėjimo numitinimu* pasirūpinta iš anksto: viskas, kas yra kosmologiška, antropologiška, spekuliatyvu, psichologiška, chronologiška, atmetama...“ – teigia Ratzingeris²⁴⁷ (išskirta – mūsų). *Tikėjimo numitinimą iš anksto* pirmiausia reiktų suprasti kaip jau pirmaisiais krikščionybės formavimosi šimtmečiais prasidėjusią kovą su neoplatoniškėmis ir ypač gnostinėmis erezijomis, kuriose buvo ryškių misticizmo (mistikos) ir net magijos elementų. Religijoje ir misticizme implikuota „anapusybės“ (transcendencijos) samprata jas suartina, bet „grynoji“ mistika, kaip minėta, pripažįstama tik kaip „šalutinis religijos kelias“. Be to, tokia misticizmo apraiška kaip okultizmas ir su juo susijusi magija ne tik kad nelaikoma „šalutiniu religijos keliu“, bet smerkiama kaip paklydimas.

244 Beresnevičius, G. *Religijotyros įvadas*. Vilnius: Aidas, 1997, p. 230–234.

245 Wuchterl, K. *Religinis protas. Analizė ir kritika*. Vilnius: Taura, 1994, p. 26.

246 Ratzinger, J. *Eschatologija*. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1996, p. 153.

247 Ten pat, p. 112–113.

Antrojo labai paplitusio *požiūrio* šalininkai yra dauguma mokslininkų (ypač – scientistinių pažiūrų) ir „blaiviai mąstančių“ žmonių. Jie įsitikinę, kad mistika yra ne tik mokslinio mąstymo klystkėlis, bet ir mokslinio mąstymo priešas.

Pagaliau *trečiojo* specifinio *požiūrio* šalininkai – kai kurie neotomistinių pažiūrų teologai ir (nors tai paradoksalu) modernaus („mokslinio“) misticizmo atstovai bei okultistai. Jų pažiūras trumpai aptarsime okultizmo sąvokos kontekste.

Pirmasis požiūris iš tiesų sietinas su *mistika*, o *antrame* teiginyje (*mistika* esanti mokslinio mąstymo klystkėlis), mūsų požiūriu, glūdi nesusipratimas, susijęs su *mistikos* ir *misticizmo* sąvokų vartojimu.

Jau minėjome, kad šios sąvokos dažnai vartojamos sinonimiškai. Ir iš tiesų jos nusako panašius dalykus. Bet esama ir tam tikrų reikšmingų skirtumų, apie kuriuos verta žinoti.

1991 m. išleistame *Religijotyros žodyne* teikiami šie mistikos ir misticizmo apibrėžimai: a) *mistika* – tai religinė *praktika*, kuria siekiama įėjus į ekstazės būseną išgyventi susiliejamą su absoliutu, dievybe; taip pat teologinės ir filosofinės doktrinos, pateisinančios, įprasminančios ir reguliuojančios šią *praktiką*; b) *misticizmas* – tai *religinės, filosofinės kryptys*, pripažįstančios, kad žmogaus siela gali pažinti (patirti) transcendentinį Absoliutą (Dievą), su juo tiesiogiai (intuicija, apreiškimu) susiliesti (susijungti), kad visi pasaulio reiškiniai turi paslaptinę, jutimais nefiksuojamą ir protu nepaaiškinamą, taigi antgamtinį aspektą²⁴⁸.

Šiuos teikiamus mistikos ir misticizmo apibūdinimus galima perteikti paprasčiau: *misticizmas* faktiškai yra ne kas kita, kaip vienokia ar kitokia *mistikos* teorija.

Teiktame *misticizmo* apibrėžime yra akcentuojama religija ir filosofija, bet pasaulėžiūrinės koncepcijos nebūtinai turi būti teoretizuotos, sistemiškos. Tai gali būti paprasčiausias *tikėjimas*, jog egzistuoja gamtinius dalykus veikianti antgamtė. Šiuo požiūriu *misticizmą* galima apibrėžti kaip pripažinimą, jog visko, kas egzistuoja, kilmė yra antgamtinė²⁴⁹. Kita vertus, *misticizmas* gali būti ne vien religinis ir filosofinis, bet ir *mokslinis*. Misticizme implikuotas manymas, kad visi pasaulio reiškiniai turi paslaptinę, jutimais

248 *Religijotyros žodynas*. Vilnius: Mintis, 1991, p. 252.

249 Гуревич, П. С. *Возрожден ли мистицизм?* Москва: Издательство политической литературы, 1980, с. 8.

nefiksuojamą ir protu nepaaiškinamą aspektą, kai kuriems mokslininkams yra *svarus iššūkis tą teiginį paneigti*, parodyti ir įrodyti, jog paslaptį yra tariamas. Todėl tų mokslininkų *tyrimų objektu* tampa *mistiniai reiškiniai*. Mokslas operuoja *moksliniais faktais*, tai yra *teoretizuotais empiriniais faktais*. Todėl mistikai priskiriamus reiškinius (*empirinius faktus*) pirmiausia būtina įprasinti vienokia ar kitokia mokslinė teorija ar hipoteze. Štai tokios kuriamos ar sukurtos mokslinės teorijos (greičiau – hipotezės), kurios bando paaiškinti mistinius reiškinius, ir vadintinos *moksliniu misticismu*.

Šios sąvokos paradoksalumas akivaizdus: *mokslas* grindžiamas *racionalumu*, o *misticizme* implikuotas transcendencijos pripažinimas suponuoja *iracionalumą*. Tačiau, kaip minėta, skirtingos iracionalumo atmainos pasižymi skirtingo laipsnio ir skirtingo pobūdžio kognityvumu. Net ir įvairiose „mokslinio misticizmo“ atmainose regimas skirtingo laipsnio kognityvumas, bet visas jas vienija paradoksali mintis, kad ir *iracionalumas gali būti grindžiamas racionalumu*, t. y. protu: mokslo metodologija, moksliniais metodais. Prie „mokslinio misticizmo“ paprastai priskiriama parapsichologija, jau minėtos ir kitos rusų pansociokosmizmo atmainos, „emergentinis interakcionizmas“, „ekzopsichologija“, K. Pribramo holografinė paradigma ir D. Bohmo holokinetinė paradigma, kai kurios kosmologinės teorijos ir t. t. Scientistinių pažiūrų žmonės ši „mokslinį misticizmą“ laiko esant ne „moksliniu“, o tiesiog misticizmu ar mistika. Tuo stebėtis nevertėtų, nes „mokslinio misticizmo“ *tyrimo objektai* iki šiol vienareikšmiai priskiriami mistikai. Jų tyrimuose mokslininkai, kaip minėta, neišvengiamai pakliūva į „metafizinio siaubo“ spąstus, ir vaduodamiesi iš jų patenka arba į *tarpinės substancijos*, arba į *psichofizinio paralelizmo* spąstus. Spąstus net ta prasme, kad abi šios koncepcijos ilgus šimtmečius buvo naudojamos misticizmui priskiriamuose *okultiniuose, ezoteriniuose* mokymuose. Galima *suprasti* scientistinių pažiūrų mokslininkų nusistatymą prieš viską, kas nors kiek primena mistiką ir misticizmą. Bet toks nusistatymas irgi paradoksalus: mokslinio pažinimo galia tikintys scientistai pereina į agnosticizmo (principinio būties nepažinumo) pozicijas. Kai imama kalbėti apie galimybę pažinti mistikai priskiriamus reiškinius, jie tokią galimybę atmeta tardami, kad mokslas tiria realius reiškinius, o ne iracionalius, kurių pažinti iš principo neįmanoma, nes jie yra už mokslinio pažinimo ribų.

Apibūdinti *mistiką* vargu ar lengviau nei *misticizmą*. Daryk pakartosi-me, kad mistika yra siejama su religine *praktika*, kuri padeda įėjus į ekstazės būseną išgyventi susiliejamą su absoliutu, dievybe. Daryk atkreipsime dėmesį ir į tai, kad ši praktika nebūtinai turi būti religinė, nes religijos sąvoka numato ir tam tikrą teologiją, ir kultūrą, apeigas, struktūras, ir t. t., tuo tarpu tokios mistinės praktikos kaip šamanizmas ar ekstrasensorinis gydymas, magija ar burtininkavimas, ir pan. su institucionalizuota religija gali būti visiškai nesusijusios, nors tose praktikose ir „kreipiamasi“ į „anapusinę realybę“.

Misticizmo ir *mistikos* (taip pat jos konkrečių formų) skyrimo proble-miškumą parodysime remdamiesi bene pirmąja Lietuvoje studija, skirta misticizmo analizei²⁵⁰. Jos autorius Ž. Beliauskas tvirtina, kad „pirmiausia *misticizmas* yra aktyvus ir praktinis dalykas, o *ne teoretizavimas*“²⁵¹ (išskirta mūsų). Bet netrukus jis ima nagrinėti tokias *misticizmo koncepcijas* (t. y. *teorijas*) kaip kabalizmą, neoplatonizmą, neovedantizmą, panteizmą, krikščionišką teologiją ir t. t. Tad viename ir tame pačiame tekste šis autorius *misticizmą* vadina ir praktiniu, *su teorija nesusijusiu* dalyku, ir *mistines kon-cepcijas*, t. y. *teorijas*. Griežtai skirdamas *maginį* „nematomojo pasaulio“ pažinimo būdą nuo *mistinio* („...vieną jų galima pavadinti magiškuoju būdu, o kitą mistiniu“), autorius vietoje ką tik pavartoto termino *mistika* ima vartoti *misticizmas* („magija nori gauti, misticizmas nori duoti“) ²⁵².

Toks sąvokų *mistika* ir *misticizmas* painiojimas yra dažnas ir kelia ne-supratimą bei nesusipratimus. Todėl siūlome jas skirti. Siūlome *misticizmo* terminą vartoti tik tais atvejais, kai kalbama apie bandymus *mistinius reiškinius* paaiškinti *teoriškai, konceptualiai*. O *mistiką*, mūsų požiūriu, plačiąja prasme reikėtų suprasti ir kaip betarpiškas *antgamtės* (t. y. *mistinės*) *patirtis*, ir kaip tų *patirčių siekimo būdus, metodus*, t. y. kaip „empirinių iracionalizmą“.

Be to, reikia skirti *religines* ir *mistines patirtis*, pagaliau *mistinius potyrius* ir *mistines patirtis*²⁵³.

Religinės patirtys irgi yra mistinės, bet jose ši patirtis neatsiejama nuo tikėjimo Dievą, tuo tarpu *grynai mistinėse* patirtyse nepaprastai intensyvus

250 Žr. plačiau: Подликарпов, В. С. *Наука и мистицизм в XX веке*. Москва: Мысль, 1990, c. 49–97.

251 Beliauskas, Ž. Misticizmas. *Kultūra ir religija*. Vilnius: Valstybinis leidybos cen-tras, 1995, p. 333–392. *Pastaba*: dėl didelės studijos apimties toliau nurodysime konkrečius knygos *Kultūra ir religija* puslapius.

252 Ten pat, p. 355.

253 Ten pat, p. 362–367.

dvasinis, fizinis bei psichologinis išgyvenimas ir jo suvokimas yra *be turinio*.

Mistinių *potyrių* ir *patirties* skyrimas yra problematiškesnis vien todėl, kad mistikos raiškos analizei skirti tekstai, dažniausiai parašyti anglų kalba, o joje dviejų žodžių *potyris* ir *patirtis* nėra, šios abi sąvokos išreiškiamos vienu žodžiu *experience*. Todėl tai, kas vadinama *mistiniu potyriu* ar *mistine patirtimi*, išreiškiama tuo pačiu terminu *mystical experience*. Verčiant jį į lietuvių kalbą skirtumo tarp *experience* kaip *potyrio* ir *experience* kaip *patirties* dažniausiai neregima. Nors, pasak A. Budriūnaitės, jis yra. Tam, kad jį būtų galima išryškinti, anglų kalba rašantys specialistai ėmė vartoti du iš pirmo žvilgsnio nesusijusius ar bent menkai susijusius teminus: *mystical experience* ir *permanent mystical state*. Šis terminas reiškia *nuolatinį mistinį būvį*, apimantį ir išgyventą potyrį, ir jo refleksiją, jo įtaką tolimesniam žmogaus gyvenimui, kuriame mistiniai potyriai gali pasikartoti, bet gali ir nepasikartoti. Tuo tarpu terminas *mystical experience* vartojamas tais atvejais, kai kalbama apie *mistinius potyrius*, t. y. apie *intravertinius trumpus išgyvenimus*.

JAV psichologijos „tėvas“ ir vienas iš pragmatizmo filosofijos kūrėjų W. Jamesas iki šiol nepraradusioje aktualumo studijoje *Religinių patirčių įvairovė* „tiesiogines antgamtės patirtis“ (mistinius aktus) apibūdina kaip neverbalizuojamus, t. y. nenusakomus jokiais žodžiais išgyvenimus, kurie trunka labai trumpai ir kurių metu „prabunda intuicija“. Tokių patirčių metu žmogaus valia lieka visiškai neveikli, o mistiniai aktai nepaprastai giliai įstringa žmogaus atmintin ir vertinami kaip itin reikšmingi²⁵⁴. Jameso laikų medikai (knyga išleista 1902 m.) mistines ekstazes vertino kaip isterijos priepuolių sukeliamas hipnozės būsenas, o jų turinys susijęs tik su prietarais. Jamesas šį požiūrį komentavo paprastai: gal tai ir tiesa, bet ji visiškai nepaaiškina ypatingos mistinių potyrių svarbos žmogaus gyvenimui²⁵⁵. „Jeigu šv. Teresės teologija išlaikė laiko išbandymus, tai koks mums skirtumas, ar šv.

254 Čia ir toliau remiamasi: Budriūnaitė, A. Mistinės patirties tyrinėjimo galimybės. *LOGOS*. 2008, Nr. 57, p. 104–113; Budriūnaitė, A. Mistinės patirties tyrinėjimo galimybės (pabaiga). *LOGOS*. 2009, Nr. 58, p. 63–75.

255 Джеймс, В. *Множественное религиозное опыта*. Санкт-Петербург: Андреев и сыновья, 1992 [Репринтное издание, Москва, 1910 г.], с. 104. Pastebėsime, kad į lietuvių (žr.: Trimakas, K. *Žmogaus aukščiausi skrydžiai. Religinių išgyvenimų psichologija*. Kaunas: Tarpdiecinė katechetikos komisija, 1996, p. 20–24) ir rusų kalbas šio darbo pavadinimo angliškas terminas *experience* verčiamas žodžiu *patirtis*, o ne *potyris*.

Teresė buvo isterikė, ar ne?²⁵⁶ – retoriškai klausė Jamesas²⁵⁶, tuo savo klausimu teikdamas ir atsakymą: apie mistinių patirčių reikšmingumą galima spręsti tik iš jų rezultatų²⁵⁷. Mistinių patirčių analizė Jamesui leido padaryti išvadą, kad *neregimo realumo jausmas turi milžinišką įtikinamumo jėgą*. Tie, kurie tai patyrė, yra įsitikinę, kad mistiniai potyriai yra tiek pat realūs, kaip ir tiesioginis juslinis patyrimas. Dar daugiau, tokiais potyriais pasitikima kur kas labiau nei logika grindžiamais sprendimais²⁵⁸. Be abejo, yra daug žmonių, kurie niekada tokių patirčių neturėjo ir neturės, kurių sąmonėje viską stelbia intelektualumas, materialistinė ar pesimistinė pasaulėžiūra²⁵⁹, ir tokiems mistinių būvių nepatyrusiems žmonės, pasak Jameso, liudijimai apie kitų žmonių mistines patirtis atrodo esą ne tik neautoritetingi, bet ir ginčytini. Kita vertus, mistiniai būviai yra absoliutus autoritetas tiems žmonėms, kurie juos patyrė, ir jokia logika, jokia kritika neprivers jų suabejoti tų potyrių realumu²⁶⁰. Laikydamas tiesos kriterijumi *naudą*, kurią įmanoma patikrinti *praktikoje*, Jamesas išanalizavo gausybę literatūros šaltinių ir aptiko, kad *praktikoje mistinių potyrių nauda neabejotina*. Patyrę mistinius išgyvenimus žmonės dažniausiai iš esmės pasikeičia, pagerėja jų gyvenimo kokybė. Jie ima patirti „gyvenimo skonį“, pajunta džiaugsmą ir ramybę. Nuo akių tarsi nukrinta raištis, ir jie į pasaulį ima žvelgti nekasdieniškai, tarsi prisiliesdami prie visatos paslapčių, ima giliai tikėti, kad viskas pasaulyje turi prasmę, kad pasaulis nuolat atsinaujina, gražėja ir „galų gale viskas bus bus gerai...“²⁶¹

W. Jamesas tyrinėjo tik *tiesiogines antgamtės patirtis* (teisingiau būtų sakyti ir rašyti – *potyrius*), kurias, pasak Ž. Beliausko, įvairių mistikos tipų klasifikacijoje įprasta vadinti *spontaniškomis* arba *reakcijomis*. Bet esama ir *veikiančiųjų* mistikų, kurie, *siekdami* mistinių patirčių, specialiais pratimais sąmoningai treniruoja²⁶². Tokius pratimus ar kitus būdus reikia atrasti, sukurti tam tikras metodikas, metodus. Ši *antrąjį* mistikos aspektą, implikuojantį *sąmoningą* mistinių patirčių siekį, mes ir pavadiname *empiriniu iracionalizmu*. Jam, mūsų manymu, priskirtinos ne tik meditacijos, joga ir kiti psichofiziniai pratimai, bet ir įvairios *magijos* rūšys.

256 Ten pat, p. 328.

257 Ten pat, p. 31.

258 Ten pat, p. 32.

259 Ten pat, p. 70.

260 Ten pat, p. 169.

261 Ten pat, p. 336.

262 Ten pat, p. 201–202.

Ž. Beliauskas tvirtina, kad *magija* yra akivaizdi misticizmo (reikėtų – mistikos) antitezė, nors jai priskiriamas ir šis pavadinimas bei stilius. Kita vertus, tvirtina autorius, apibendrintai galima teigti, kad visos transcendentlizmo formos, siekiančios naudoti sau, gali būti vadinamos *magija*²⁶³.

Tokiame *magijos* ir *mistikos* priešpriešinyje, mūsų požiūriu, suplakami *du magijos aspektai – aksiologinis (vertybinis) ir kognityvinis*.

Aksiologinį (vertybinį) magijos aspektą bene plačiausiai apžvelgė ir taikliausiai apibūdino anglų etnologas Georgas Jamesas Frazeris. Savo pargarsėjusiam veikale *Auksinė šaka. Magijos ir religijos tyrimai*²⁶⁴ jis pateikia gausios empirinės medžiagos ir tam tikrą maginių veiksmų sistemą. *Vertybiniu* požiūriu Frazeris *magiją* skirsto į juodąją ir baltąją. Pirmosios tikslas – pakenkti, o antrosios – padėti. Bet tiek pirmoji, tiek antroji ne visada duoda pageidaujamų rezultatų, todėl, pasak Frazerio, žmogus ėmė ieškoti kitokių, aukštesnių galių, kurios pranoksta magų galias, ir atsiduoti jų globai. Taip kreipiantis į aukštesnes galias, pasak Frazerio, atsirandanti religija. Tarnaujančio religijai *šventiko* ir *mag*o esminį skirtumą Frazeris apibūdina šiais žodžiais: „Šventikas nusilenkia Dievui ir prašo jo malonių, yra paklusnus, myli jį; magas bando priversti Dievą paklusti jam, tarnauti jo interesams.“²⁶⁵ Šis *esminis skirtumas* tarp giliai *religingo* žmogaus ir tikinčio antgamtės egzistavimu *mag*o (burtininko, būrėjo, raganautojo ir pan.), kuris savo maginiais veiksmais bando daryti įtaką antgamtei, o per ją ir gamtos, socialiniams reiškiniams, ir paaiškina tą faktą, kad didžiosios religijos į *magiją* žvelgia itin kritiškai, o labai dažnai net priešiška. Jau minėjome, kad net budizme, kurio kai kuriose tėkmėse maginių elementų daug, pasak M. Weberio, viena iš mirtinų nuodėmių yra laikomas tuščias gyrimasis maginiais sugebėjimais²⁶⁶.

Ši *religijos* ir *magijos* santykį galima paaiškinti ir modernia terminologija. Tai santykis tarp *natūros* ir *kultūros*. Ir šiandieną aštriai diskutuojama, ar gali žmogus kištis į natūralius gamtos procesus, o jei gali, tai kiek; kur yra galimos to kišimosi ribos? Ar, tarkime, genų inžinerija, kurios vaisiais jau šiandieną sėkmingai mėgaujamasi, vieną gražią dieną netaps tuo nesuvaldo-

263 Beliauskas, Ž. *Misticizmas. Kultūra ir religija*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1995, p. 337.

264 Ten pat, p. 351.

265 Фрэзер, Дж. *Золотая ветвь. Исследования магии и религии*. Москва: Прогресс, 1980

266 Ten pat, p. 64.

mu arabų pasakų veikėju – iš butelio paleistu džinu, kuris, užuot atsidėkojęs išlaisvintojams, ims siautėti ir viską naikinti? Ar jau kuriami vadinamieji „torsioniniai generatoriai“²⁶⁷, kurių autoriai entuziastingai skelbia neapsakomą jų naudą tiek plėtojant mokslinius tyrimus, tiek „liaudies ūkyje“, netaps (o gal jau tampa?) tais monstrais, kurie leis per atstumą daryti įtaką žmonių jausmams, net sveikatai? Jau minėjome, kad panašaus tipo eksperimentai buvo atliekami ir JAV, ir buvusioje SSRS, ir dabartinėje Rusijoje.

Be abejo, galima manyti, jog šios baimės taikytinos mokslui, o ne magijai. Bet jau rusų egzistencinis filosofas Nikolajus Berdiajevas (1874–1948) atkreipė dėmesį į tai, kad gamtos mokslai ir technika pamiršo savo kilmę. Gamtos mokslais ir jų pritaikymu, lygiai kaip ir magija, siekiama valdyti gamtą. Berdiajevas tvirtina: „Savanaudišką troškimą įvaldyti gamtą ir gauti iš jos viską, kas žmogui suteikia jėgą, šiuolaikinis mokslas kaip palikimą gavo iš magijos.“²⁶⁸ Panašiai apie mokslo ir magijos santykį atsiliepė ir 1948 m. išleistoje knygoje *Magija, mokslas ir religija* JAV etnografas B. Malinowskis: magija panaši į mokslą ne vien ta prasme, kad tiek mokslas, tiek magija ne tik siekia tam tikrų su praktiniais žmonių poreikiais susijusių tikslų, bet ir tuo, kad tiek mokslas, tiek magija paklūsta tam tikriems principams, kurie virsta tam tikra sistema ir diktuoja efektyviausių veiksmų būdus. Magija, kaip ir mokslas, turi savo specifinius metodus, specifines technikas. Ir mokslo, ir magijos technikos gali žmogui ne tik padėti, bet ir jį pražudyti. Ir mokslo, ir magijos technikos leidžia taisyti savo klaidas²⁶⁹. Tiesa, Malinowskis magiją vadina pseudomokslu ir esminį jos bei mokslo skirtumą įžvelgia, kad atseit mokslas remiasi universalia žmogiškojo gyvenimo patirtimi, o magija remiasi tik specifine patirtimi, patirtimi tų žmonių, kurie išgyvena aštrius emocinius būvius, krizes ir t. t. Bet šis Malinowskio nurodytas skiriamasis mokslo ir magijos bruožas, mūsų požiūriu, vargu ar esminis. Nes antraip tektų teigti, kad emocinės, proto ir psichofizinės krizės žmogaus gyvenime yra retos išimtys. Dar daugiau, E. H. Eriksono plėtota vadinamoji „amžiaus tarpinių psichologija“ rodo, kad įvairaus tipo (tarp jų ir itin aštrios) krizės palydi vos ne kiekvieną žmogaus gyvenimo tarpinį, kad

267 Weber, M. *Religijos sociologija*. Vilnius: Pradai, 2000, p. 80.

268 Žr. plačiau: *Поисковые экспериментальные исследования в области спиритических взаимодействий*. Томск: Министерство науки и технической политики Российской Федерации, 1995.

269 Cit. pagal: Василенко, Л. И. Магия: старое зло или новое благо? *Вопросы философии*. 1994, № 2, с. 25–34.

jos yra neišvengiamos ir dažnai tampa tiek „atsivėrimų transcendencijai“, tiek galimų nuopolių šaltiniu²⁷⁰.

Atsižvelgiant į ką tik pateiktą trumpą magijos apžvalgą ir kartu pripažįstant, jog Ž. Beliauskas *magijos* ir *spontaniškosios mistikos* santykį nusakė visiškai teisingai *aksiologiniu požiūriu*, sunku pripažinti, kad *magija* ir *veikiančioji mistika* kuo nors iš esmės skirtusi *kognityviniu požiūriu*.

Ir vienu, ir antru atvejais, siekiant antgamtės potyrių ir per antgamtę stengiantis daryti įtaką gamtos reiškiniams, atliekami tam tikri „techniniai“ veiksmai. *Veikiančiosios mistikos* atveju jie pirmiausia nukreipti į veikiančiojo asmens *psichofiziologinius būvius* (joga, narkotizuojančios medžiagos, meditacijos ir t. t.), tuo tarpu *magijos* atveju veiksmai nukreipti į *magijos objektą* ir *mediatorių*, t. y. vienokius ar kitokius *tarpininkus* tarp mago ir magijos objekto, pagal tai, kokios rūšies magija taikoma. Klasikiniu tapęs Frazerio teiktas magijos pagal technikas skirstymas į *kontaktinę* bei *simpatinę* lemia ir pasirenkamus mediatorius bei jų vartojimą. Mūsų manymu, pagal šių magijos rūšių apibūdinimą pirmajai labiau yra būdingas operavimas su *tarpinėmis sritimis* arba „planais“, o antrajai – *psichofizinio paralelizmo*, arba *analogijos*, principas, susijęs su sinchronizacijos reiškiniais.

Nesigilindami į minėtas ir kitas magijos subtilybes, darsyk pabrėšime, kad, mūsų požiūriu, sąvokos *magija* ir *mistika kognityvine* prasme yra panašios, ir iš esmės skiriasi tik *aksiologine (vertybine)* prasme.

Dar daugiau, apibrėžiant *mistiką* kaip tam tikrą veiksmą, praktiką ir *misticizmą* kaip tam tikrą koncepciją arba vienokios ar kitokios mistinės praktikos „teoriją“, panašiai apibrėžti galima ir *magiją* bei *okultizmą*.

Mes *okultizmą* trumpai apibrėšime kaip *magijos* „teoriją“. Okultizme *magija kaip okultizmo praktika* nuo pačių okultinių koncepcijų praktiškai neatsiejama. Šios koncepcijos (pavyzdžiui, astrologijos, chiromantikos, spiritizmo, alchemijos, kabalos ir t. t.) be maginės ar mantinės praktikos yra tuščios²⁷¹. Magija, be abejo, gali egzistuoti ir savo primityviu pavidalu kaip užkalbėjimai, būrimai ir t. t., bet dar Senovės Egipto laikais ji buvo pradėta

270 Малиновский, Б. Магия наука и религия. *Магический кристал. Магия глазами ученых и чародеев*. Москва: Республика, 1994, с. 84–127.

271 Geriausia šio teiginio patvirtinimą galima rasti filosofijos daktaro R. Dodelcevo parengtoje *Okultizmo enciklopedijoje (Энциклопедия оккультизма. Т. 1. Москва: AVERS, 1992; Энциклопедия оккультизма. Т. 2. Москва: AVERS, 1992)* – čia greta kabalistinių „teorinių“ konstrukčių apstu konkrečių „maginių formulių“, patarimų.

racionalizuoti, t. y. imta grįsti teoriniais konstruktais²⁷². *Okultizmas* kaip *sisteminis magijos grindimas* (kitai sakant, *magijos „teorija“*) susiformavo XVII a. pabaigoje–XIX amžiuje²⁷³, nors jo ištakos, kaip minėta, kur kas ankstesnės.

Paradoksalu, bet *okultistai* tvirtina, kad jie ne tik *neneigia mokslo pasiekimų*, bet ir *nepripažįsta to, kas vadinama antgamte, egzistavimo*. Pasak jų, reiškinų, kurie laikomi antgamtiškais, stebuklais ir pan., paprasčiausiai nėra. Stebuklai – tik žmogaus riboto pažinimo, nežinojimo rezultatas. Visa tai, ko žmogus dar nepažįsta, jis laiko stebuklais, antgamtės pasireiškimu. Bet viskas pasaulyje dėsninga, ir pažįstant tuos dėsningumus „stebuklai“ nyksta. Okultizmas siūlo šiuos dėsningumus pažinti. Tiesa, nemaža žmonių okultizmo baidosi vien todėl, kad *okultizmo doktrina aprėpia ir magijos pažinimą*, bet ir magijos bijoti nereikia. Tik *burtininkai* iškviečia tamsiąsias jėgas, o *magai* sąmoningai bendrauja su gerosiomis ir padeda žmonėms²⁷⁴.

Pateiktame okultizmo apibūdinime irgi randame terminologinės painiavos (*magų* ir *burtininko* skirtis, mūsų požiūriu, ginčytina). Bet svarbiau yra kas kita. Šių dienų mokslininkui jau vien okultizmo terminas yra tarsi keiksmazodis. Tuo tarpu *patys okultistai*, regime, *mąsto panašiai, kaip ir scientizmu besivadovaujantys mokslininkami*: jie irgi nepripažįsta antgamtės, transcendencijos, stebuklų. Jie irgi įtikėję mokslo galia ir žmogaus teise kištis į gamtos ir visuomenės reikalus pagal savo poreikius. Mintis, kad mokslo pasiekimai gali ir turi būti panaudoti gamtai bei visuomenei valdyti, vienodai priimtina ir scientizmui, ir okultizmui.

Iš pirmo žvilgsnio okultistų pretenzijos į *mokslinį* pažinimą atrodo keistos jau vien todėl, kad pati sąvoka *okultizmas* etimologiškai susijusi su slaptais, paslėptais dalykais (lot. *ocultus* – slaptas, paslėptas), tuo tarpu mokslas yra atviras visiems, kurie jį nori pažinti. Tačiau nors okultizme ir yra *ezoterinių* žinių (žr. toliau), bet tas „slaptumas“ yra labiau ontologinis nei kognityvinis. Paprasčiau sakant, okultiniuose mokymuose kalbama apie žmogaus jauslams tiesiogiai neprieinamus („slaptus“) būties lygius. Pasak vieno iš žymesnių XIX a. pradžios okultistų Barle, *pozityvūs mokslai* tiria gamtą ir visuomenę, o *metafizika* gilinaisi į pirmines priežastis ir ieško pirminių

272 Žr. pačiau: Uždaviny, A. *Hermio Trismegisto išminties kelias*. Vilnius: Sophia, 2005.

273 Тухолка, С. *Оккультизм и магия* (С издания А. С. Суворина, Санкт-Петербург, 1907). Ярославль, 1991, с. 3–4.

274 Ten pat.

priežasčių, pagaliau „bendros nematerialiosios priežasties“. Tarp tų dviejų tyrimų sričių žioji praraja, ištisa *tarpinė sritis*, ir būtent tos milžiniškos *tarpinės srities* tyrimais užsiima okultistai.²⁷⁵ „Pozityvių mokslų“ tiek tyrimo objektai, tiek metodai esą pernelyg šiurkštūs, kad gebėtų pažinti tą *subtilią tarpinę sritį*, o metafizika esanti pernelyg abstrakti, kad ji iš savo nematerialių substancijų srities galėtų nusileisti iki „transcendentalios materijos“. Tik *okultizmas* kaip *tarpinis mokslas* esąs pajėgus *sujungti fiziką su metafizika*, teikia galimybę ne tik protu, bet ir jusliniu suvokimu pažinti esmes ir esybes, jungiančias žmogų su „Pirmąja priežastimi“ ir esančias tarpininkėm tarp Pirmapradės būties ir gamtinio pasaulio bei žmogaus²⁷⁶. Barle tvirtina, kad *okultizmo paskirtis* – suteikti žmonėms galimybę ir priemones *valdyti materiją ir joje veikiančias jėgas*²⁷⁷.

Barle – teoretikas. Jis pateikia išsistą okultinių žinių klasifikaciją ir ją sistemiskai grindžia. Pasak Barle, okultizme reikia skirti *doktriną* (koncepcijas) ir *praktiką* („praktinę magiją“). *Doktrinai* priklauso *teognozija, fiziognozija, kosmognozija, antropognozija*, pagaliau *gnosis*, arba „šventasis mokymas“. Prie *praktinės magijos* Barle savo sudėtingoje klasifikacijoje priskiria tokius reiškinius kaip *psichometriją, aiškiaregystę, intuityją, astrologiją, fiziognomiką, minčių skaitymą, geomantiją, chiromantiją, Taro kortas, sapnų aiškinimą, telepatiją, užkeikimus, gydomąjį magnetizmą, jogą, mantras, itaigą, nekromantiją, spiritizmą, juodąją magiją* ir t. t. *Okultinė doktrina*, pasak Barle, ne tik grindžia, bet ir paaiškina *praktinę magiją*, leidžia ja tinkamai naudotis.

Tarpinė sritis, kurią bando tirti ir ja naudotis okultistai, dažniau yra vadinama *astralu* arba *astraliniu planu* ir siejama su *energija*²⁷⁸. Ši sąvoka susijusi su pitagorininkų kosmologija ir antropologija. Minėjome ir tai, jog *tarpinė sritis* yra platonizme, neoplatonizme, gnosticizme ir t. t., bet jos buvo atisakyta Descartes'o filosofijoje, dėl to pasireiškė „metafizinis siaubas“. Teigėme, kad šiuolaikiniame rusų pansociokosmizme „tarpinės srities“ idėja atgimsta „energoinformacinių laukų“ idėjoje bei kitais su *subtilia materija* bei *energija* siejamais pavidalais.

275 Барле. *Оккультизм*. Ленинград: Прометей, 1991, с. 5.

276 Ten pat, p. 7.

277 Ten pat.

278 Тухолака, С. *Оккультизм и магия* (С издания А. С. Суворина, Санкт-Петербург, 1907). Ярославль, 1991, с. 25–30.

Visuotinai (taip pat ir okultizme) vartojama *energijos* sąvoka ir jos taisyklingo vartojimo galimybės jau aptartos (žr. 1.4 poskyrį), todėl atkreipsime dėmesį tik į tai, kad *fizikoje* ji apibrėžiama kaip gebėjimas atlikti vienaip ar kitaip išmatuojamą darbą. Kitaip sakant, fizikoje ši sąvoka yra *verifikuojama*, tad turi prasmę. Bet vargiai ar tą galima pasakyti apie šios sąvokos vartojimą kitose srityse. Matyt, vien dėl to fizikai ir atsisako kalbėti apie visokias „psichines“, „astralines“, „dvasines“ ir t. t. *energijas*. Kita vertus, fizikams svetimos ir tokios neverifikuojamos sąvokos kaip *emocijos*, *jausmai*, bet tai nereiškia, kad žmogus nei emocijų, nei jausmų neturi. Galbūt *energiją* suprantant pirmaprade plačiau šios sąvokos prasme – kaip *aktyvumą*, *veiklumą*, *gyvastingumą* – moksliniame pažinime kiek sumažėtų įtampos dėl šios sąvokos atseit neprasmingo vartojimo. Pavyzdžiui, ir *okultizme* kai kurios vartojamos sąvokos atrodo beprasmės, neturinčios visiškai jokių atitikmenų realybėje (astrosomai, astraliai, elementaliai, astroidėjos, agregorai, lervos, ir pan.²⁷⁹). Bet ima aiškėti, kad didesnė jų dalis turi atitikmenis psichologijoje, psichoterapijoje ir net socialiniuose moksluose. Pavyzdžiui, *astroidėjų* atitikmeniu gali būti tai, kas vadinama *pasąmonės turiniu* ar net *vaizduote*²⁸⁰. *Lervos* – tai ne kas kita, kaip Jungo teiktas *šėšelio* analogas²⁸¹. Okultizme dažnai vartojama sąvoka *reportas* kaip nepaprastai stipri „simpatija“, net „hipnotinis ryšys“ šiuolaikinėje psichoterapijoje vadinama „nesąmoninga komunikacija“ (kuri, beje, dažnai atsiranda tarp psichoterapeuto ir paciento)²⁸². *Agregoro* sąvoka, okultizme suprantama kaip „žmonių, visuomenės pagimdytos astralinės būtybės“²⁸³, tai ne kas kita, kaip vienkiių ar kitokių *idėjų agregatai*, arba *kolektyvios idėjos*. *Agregorais* galima vadinti vienokias ar kitokias religines, politines, tautines, nacionalines, mokslines ir t. t. pažiūras, kurios vienija didesnes ar mažesnes žmonių bendruomenes. *Agregoro* sąvokai yra artimos V. Vernadskio ir P. Teilhard de Chardino

279 Тухолка, С. *Оккультизм и магия* (С издания А. С. Суворина, Санкт-Петербург, 1907). Ярославль, 1991, с. 30–43.

280 Ten pat, p. 38–39.

281 Ten pat, p. 43–44; Taip pat: Юнг, К. Г. *Аналитическая психология*. Санкт-Петербург: МЦНХ и „Кентавр“, 1994, с. 131.

282 Melanas, D. *Individuali psichoterapija ir psichodinamikos mokslas*. Vilnius: AVICENNA, 1994, p. 24–35.

283 Тухолка, С. *Оккультизм и магия* (С издания А. С. Суворина, Санкт-Петербург, 1907). Ярославль, 1991, с. 41–42.

teiktos *noosferos* sąvokos, iš dalies – K. Popperio teikta *trečiojo pasaulio* kaip „kultūros pasaulio“ sąvoka.

Be abejo, dauguma okultizme ir magijoje vartojamų sąvokų yra neverifikuojamos, itin specifinės, ir net analitinės psichologijos pradininkas K. G. Jungas, kuris pats turėjo mistinių potyrių ir kurių misticismo bei mistikos tyrinėtoja E. Wanderhill priskiria ir prie mokslininkų, ir prie mistikų²⁸⁴, tik iš dalies praskleidė kai kurių iš jų *racionalias prasmes*.

Bet mums *racionalaus mokslo* ir *iracionalaus misticismo* santykių kontekste pakanka atkreipti dėmesį į tai, jog net ir *misticizmo iracionalumas* tam tikra prasme yra... mokslui būdingo *racionalizmo raiška*. Jau senovės graikai tiek *spontanines mistines patirtis*, tiek *veikiančiosios mistikos reiškinius* bandė *sistematizuoti, racionalizuoti*, kurdami tam tikra prasme *logiškai darnias* filosofines mistines koncepcijas, kuriose yra ir dabarčiai aktualių išvalgų. Todėl, mūsų požiūriu, misticismą ir mistikos apraiškas būtina tyrinėti, o ne kategoriškai ir arogantiškai atmesti kaip nevertas dėmesio ir prieštaraujantis „mokslo dvasiai“. Bent jau okultizmas ir magija, kaip minėta, yra kur kas arčiau „mokslo idealų“, nei mano dalis pačių mokslininkų.

Misticizmas dažnai kaltinamas ir dėl į jį įtraukto *ezoterizmo*, arba *hermetizmo*. Šios sąvokos yra jei ne sinonimiškos, tai bent panašios. *Ezoterizmas* suprantamas kaip religinių mistinių mokymų *uždarumas, slaptumas*. Ezoteriniai mokymai prieinami tik *pašvęstiesiems, inicijuotiems* (išventintiems) į slaptas žinias, neprieinamas profanams. Aristotelis tvirtino, kad ir Platonas buvęs ezoterikas: nemažą dalį savo žinių jis perduodavo tik žodžiu ir tik išrinktiesiems savo mokiniam²⁸⁵. *Hermetizmo*, arba *hermetinio mokymo*, sąvoka irgi susijusi su *uždarumu, sandarumu* (t. y. sandariai paslėptomis nuo profano akių ir ausų žiniomis). Sąvoka „hermetiškas“ reiškia „sandarus“, itin uždaras. Hermetizmo sąvoka siejama su graikų dievo *Hermio* vardu. Jis buvęs ne tik amatų, prekybos globėjas, bet ir *tarpininkas tarp dievų ir žmogaus* – tarpininkas, perduodantis žmogui *slaptų žinių, ir magiją*. Pasak A. Uždaviny, hermetinis mokymas (*paideia*) įsivaizduojamas kaip kelionė, kuriai vadovauja dvasinis mokytojas, perduodantis slaptų žinių ir moka-

284 Вандерхилл, Э. Мистики XX века. Энциклопедия. Москва: Миф - Локна, 1996, с. 485–498.

285 Uždaviny, A. *Helėniškoji filosofija nuo Numenijo iki Sirijano*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003, p. 38.

tis, kaip jomis naudotis. Svarbiausia tame mokyme – žinojimas, kaip tapti nemirtingam. Ir nors hermetizmas neatmeta filosofijos racionalumo, jis vis dėlto labiau nukreiptas į iracionalų tikėjimą²⁸⁶.

Priešpriešinant mokslą ir misticizmą, kuris reiškiasi ir hermetiniais, ezoteriniais pavidalais, dažnai teigiama, jog mokslas yra atviras visiems, norintiems jį pažinti, ir jau vien todėl jis nesuderinamas su slaptais, iš principo nesuprantamais iracionaliais mokymais. Bet atkreiptinas dėmesys į tai, jog iš esmės *ir mokslas yra ezoterinis*, t. y. skirtas tik išrinktiesiems, pašvęstiesiems į mokslo paslaptis. Tam, kad taptų mokslininku, pirmiausia žmogus turi būti „išrinktas“, t. y. milžiniškos konkurencijos sąlygomis turi gebėti įveikti visas „iniciacijų“ kliūtis – gausybę egzaminų, profesinių testų ir t. t. Jis turi būti ir „pašvęstas“ į paslaptis, t. y. turi išmokti suprasti specifinę ir anaipol nelengvą mokslinių disciplinų terminologiją, ja naudotis, ir t. t. „Profanas“, arba „neinicijuotas“ į fizikos ar genetikos paslaptis žmogus, gali nors šimtą kartų skaityti specialią šių mokslo sričių literatūrą, bet tai, ką jis skaitys, jam taip ir liks gilia paslaptimi. Be to, ne visi norintys ir trokštantys gali būti „pašvęsti“ į mokslo paslaptis. Tam reikia bent minimalių gabumų bei tokių savybių, kaip atkaklumas, darbštumas ir t. t. Dar daugiau, kai kurių mokslo šakų specialistams taikomi ir tam tikri specifiniai *doroviniai kriterijai*. Pavyzdžiui, medikams būtina vadinamoji Hipokrato priesaika, savotiškas *kategorinis imperatyvas* savo profesinėje veikloje elgtis taip, kad niekam nepakenktų ir visiems padėtų. Beje, Hipokrato medicinos tradicija teigia, jog „šventi dalykai atveriami tik šventiems žmonėms. Profanai neturi jų žinoti tol, kol nebus iššventinti į žinijos misterijas.“²⁸⁷ Regime, kad ir pirmą kartą medicinos samprata buvo grynai hermetinė, ezoterinė.

Būtina bent trumpai išsiaiškinti ir plačiai vartojamą *parapsichologijos* sampratą.

Tiek Lietuvoje, tiek Rusijoje, tiek kitose šalyse yra nemažai žmonių, kurie save vadina parapsichologais ir net parapsichologijos magistras, daktarais, nors jų veikla, mūsų įsitikinimu, su parapsichologija turi tik tiek bendro, kiek bendro turi, tarkime, šamano veikla su medicinos profesoriaus darbu: šamanas, kaip ir profesionalus medikas, irgi rūpinasi savo gentainių sveikata, tačiau neturi nė menkiausių medicinos žinių.

286 Uždavinys, A. *Helėniškoji filosofija nuo Numenijo iki Sirijano*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003, p. 216–219.

287 Ten pat, p. 32.

Parapsichologija kaip „mokslas“ ar „paramokslas“ (kol kas kartu vartosime abi šias sąvokas) susiformavo 1882 m., kai Didžiosios Britanijos mokslininkai įkūrė Psichinių tyrimų draugiją. 1885 m. panaši draugija buvo įkurta JAV. Bet tikraisiais parapsichologijos gimimo metais laikomi 1927-ieji, kai Djuko universitete prof. Josephas B. Rhine įkūrė pirmąją pasaulyje parapsichologijos laboratoriją ir pradėjo sistemingus tyrimus. 1937 m. jis išleido pirmąjį pasaulyje *Parapsichologijos žurnalą*. 1969 m. Jungtinių Valstijų parapsichologų asociacija buvo priimta į Jungtinių Amerijos Valstijų paramos mokslo plėtrai asociaciją. XX a. devintojo dešimtmečio viduryje vien tik JAV buvo leidžiama pusšimtis parapsichologijos žurnalų, veikė keletas parapsichologijos laboratorijų, universitetuose buvo skaitomi parapsichologijos kursai. JAV parapsichologų asociacija gauna tam tikrą vyriausybės paramą, parapsichologijos sričiai priskiriamus tyrimus finansavo tiek karinės žinybos, tiek JAV centrinė žvalgybos valdyba²⁸⁸. Gana plačiai pasaulyje vykdyti parapsichologiniai tyrimai aprašyti E. Grubnerio knygoje *Psi protokolai*²⁸⁹.

Jau vien tai, kad parapsichologijos sričiai priskiriami tyrimai buvo (ir tikriausiai yra) vykdomi valstybinių ir privačių universitetų bei mokslo tyrimo institutų laboratorijose, *parapsichologiją verčia vadinti ne paramokslu, o mokslu*.

Bet toks požiūris išsyk tampa ginčytinu, kai tik susipažįstame su *va-dinamajai* ezoterikai skirtais populiariais žurnalais. Štai, pavyzdžiui, žurnale *Lemtis* skelbiamas straipsnis „Naujos parapsichologijos tiesos“, kurio autorius prisistato esąs parapsichologijos mokslų daktaras ir aiškina, kaip „hipnozės ir kiti įdirbiai leis kalbėti per atstumą“²⁹⁰. Kiek toliau spausdinama reklama, kurios turinį perteiksime beveik ištisai: „Gerbiami verslininkai, laimės ieškotojai svetimose šalyse, jeigu jums reikalinga įvairiapusė pagalba, kreipkitės į parapsichologą Vytautą Kazlauską. Paslaugos: karmos diagnostika; prakeikimų, nužiūrėjimų pašalinimas; biolauko, ateities korekcija; šeimyninių santykių reguliavimas; sveikatos būklės diagnostika.“ Tame pačiame žurnalo puslapyje parapsichologė Leila Mainelienė siūlo savo paslaugą – išmokyti burti Taro kortomis²⁹¹.

288 Орфеев, Ю. В.; Панченко, А. И. Парапсихология: наука или магия. *Вопросы философии*. 1986, № 12, с. 116–128.

289 Grubner, E. *Psi protokolai*. Kaunas: Knygų naujienos, 2000.

290 *Lemtis*. 2002 m. rugpjūtis, Nr. 8 (55), p.15.

291 Ten pat, p. 29.

Visa tai, ką savo galimiams klientams siūlo šie bei kiti „parapsichologai“, jokiems *psichinių fenomenų tyrimams* (t. y. *parapsichologijai*) nepriskirtina. Tai vienareikšmiai *priskirtina magijai ir mantikai*, galbūt ir jų „teorijoms“, t. y. *okultizmui*.

Būtent toks parapsichologijos kaip *paramokslo* supainiojimas su atvira magija bei mantika, mūsų požiūriu, ir yra viena iš svarbiausių priežasčių, kodėl dauguma mokslininkų parapsichologiją priskiria mistikai, misticizmui, iracionalizmui ir t. t.

Tokio *parapsichologų vardo* priskyrimo sau priežastis gana akivaizdi: nors parapsichologija yra laikoma tik *para-* mokslu (t. y. esančiu *šalia* mokslo), bet jau vien pavartota *mokslo* (šiuo atveju *psichologijos*) sąvoka savotiškai „hipnotizuoja“: mokslo autoritetas toks didelis, jog „eilinis žmogus“ greičiau patikės „paramokslininku“ nei burtininku, šamanu, magu, būrėju ir t. t.

Be abejo, yra ir Gilesnių tiek sąvokos *parapsichologija* netinkamo vartojimo, tiek nepasitikėjimo parapsichologija priežasčių. A. Dubrovas ir V. Puškinas atkreipia dėmesį į tai, kad *parapsichologijos* sąvoka turi bent dvi prasmes. Pirmąją mes jau nurodėme: *parapsichologija*, trumpai sakant, yra ne kas kita, kaip *psichofizinių fenomenų tyrimai*, t. y. *mokslo šaka*. Tačiau, pasak šių autorių, susiklostė ir kita *parapsichologijos* samprata: ši sąvoka tapatinama su tam tikra neįprastų psichofizinių reiškinių sritimi²⁹². Analogiška padėtis susiklostė ir Vakaruose. Pasak 1984 m. Londone išleisto straipsnių rinkinio *Baziniai eksperimentai parapsichologijoje* sudarytojo K. R. Rao, ir Vakaruose parapsichologija neretai tapatinama su astrologija, spiritizmu, ateities numatymu kortomis ir t. t., net su vadinamąja ufologija²⁹³. Kitaip sakant, *parapsichologija* kaip (tegu ir) *paramokslas* iki šiol dažnai yra tapatinama su *savo tyrimo objektais*. Toks tapatinimas yra gana keistas. Įsivaizduokime, kad vieni žmonės *psichiatrus, kurie tiria žmogaus psichikos patologijas*, ima vadinti šizofrenikais, kiti – neurastenikais ar idiotais, treči – alkoholikais ar psichopatais, dar kiti – epileptikais ar depresiniais maniakais, ir t. t. Tokį dalyką sunku net įsivaizduoti. Bet kai kalbama ar rašoma apie *parapsichologiją*, kuri tiria dar retesnes žmogaus ir gamtos „patologijas“, toks *jos* ir *jos tyrimo objektų* tapatinimas vos ne visuotinis. Paaiškinti šį nesupratimą sunku. Matyt, tai susiję su pačių tiriamų objektų ir reiškinių

292 Дубров, П. П.; Пушкин, В. Н. *Парапсихология и современное естествознание*. Москва: Соваминко, 1989, с. 6–7.

293 Орфеев, Ю.В.; Панченко, А. И. Парапсихология: наука или магия. *Вопросы философии*. 1986, № 12, с. 116–128.

netrivialumu, retumu, nereguliarumu, itin keistomis savybėmis, kurios nuo neatmenamų laikų priskiriamos stebuklų, mistikos, magijos, mantikos ir t. t. sritims. Deja, toks parapsichologijos tapatinimas su jos tiriamais objektais ir reiškiniiais paplitęs, ir tai, mūsų požiūriu, yra *antroji* itin neigiamo požiūrio į parapsichologiją *priežastis*.

Pagaliau *trečioji* ir rimčiausia tokio požiūrio *priežastis* yra susijusi su itin dideliais psichofizinių fenomenų tyrimo tiek metodologiniais, tiek metodiniais sunkumais. Bene geriausiai, mūsų požiūriu, juos atskleidė net ir klasikinius J. B. Rhine eksperimentus detaliam analizuojęs C. E. Hanselas²⁹⁴, kurio pozicijos parapsichologijos atžvilgiu nepasikeitė iki šiol. Parapsichologijos priešai yra ir garsus mokslo metodologas Mario Bunge, ir Urio Gelerio fenomeno tyrinėtojas fizikas J. Tyloras, ir tą patį reiškinį tyręs *iliuzionistas* J. Randi bei kiti²⁹⁵. Trumpai apibendrinant parapsichologinių tyrimų kritikų teiginius, galima pasakyti, kad jie aptikdavo ir aptinka daugybę klautočių, iliuzionistinių ir hipnotinių triukų, ginčijo ir ginčija net, atrodytų, „sterilias“ (nesuteikiančias jokios galimybės apgaulėms) eksperimentų sąlygas, metodikas ir metodologijas, o drauge ir pačių psichofizinių reiškinių egzistavimo galimybę.

Šis itin didelis nepasitikėjimas parapsichologiniais tyrimais yra visiškai normalus reiškinys. Konkurencinėje paradigmu kovoje visad buvo ir bus visomis įmanomomis priemonėmis atkakliai ginančių *vyraujančią* mokslinę pasaulėžiūrą (paradigmos prasme) žmonių, ir *tokia gynyba*, kaip parodė T. Kuhnas, *turi prasmę*, ji verčia naujų, netradicinių pažiūrų šalininkus itin kruopščiai grįsti savo argumentus, tobulinti metodus ir metodologijas, peržiūrėti pradines hipotezes.

Išankstinės neigiamos nuostatos parapsichologijos atžvilgiu turi ir gilesnes šaknis, susijusias su žinomo JAV mokslo metodologo G. Holtono *teminio kryptingumo* samprata, kurią jau šiek tiek aptarėme. Būtent *teminis kryptingumas* daro stiprią įtaką ne tik tyrimų kryptims, metodologijai ir metodams, bet ir tų tyrimų rezultatų interpretacijoms. Tokiomis *temomis*, kurios akivaizdžiai daro įtaką išankstinei neigiamai pažiūrai į parapsichologiją, galima įvardyti jau minėtas *scientistines pažiūras*, kaip ir *metafizinį siaubą*. Trečioji *metodologinė tema* – vadinamasis *tiesinis mąstymas*, arba, papras-

294 Ханзел, Ч. *Парапсихология*. Москва: Мир, 1970.

295 Орфеев, Ю. В.; Панченко А. И. Парапсихология: наука или магия. *Вопросы философии*. 1986, № 12, с. 116–128.

čiau sakant, iki šiol dar vyraujančios moksle pastangos *aptikti vienareikšmes funkcines priklausomybes*, kliautis kauzualizmu, kuris yra ne kas kita kaip konkreti laplasinio determinizmo išraiška. Būtent pastaroji nuostata, mūsų požiūriu, ir yra bene didžiausia kliūtis adekvačiai vertinant parapsichologinių eksperimentų tiek metodikas, tiek rezultatus.

3 skyrius

SINERGETIKA: IRACIONALUMO „ĮTEISINIMAS“ RACIONALUMU?

3.1. Sinergetikos magija ir magijos sinergetika

Racionalumas/iracionalumas moksle ir magijoje

Panagrinėsime dvi dėl intelektualios ir praktinės veiklos susidariusias „taikomasias“ kategorijas – šiuolaikinę *sudėtingų sistemų saviorganizacijos teoriją*, žinomą bendru *sinergetikos pavadinimu*, ir įvairiose kultūrose besireiškiantį *magijos reiškinių*. Jau iš pirmo žvilgsnio į akis krinta šių kategorijų skirtingos taikomosios sritys, kontrastingumas ir istoriškai susiklosčiusi opozicija, geriausiai atveju paremta taikaus sambūvio politika.

Pasitelkus paprasčiausią kombinatorikos formulę kėliniams be pasikartojimų²⁹⁶ ir pasinaudojus gramatinėmis taisyklėmis, iš šių dviejų sąvokų galima sudaryti du formaliai teisingus ir prasmingus junginius – *magijos sinergetika* ir *sinergetikos magija*. Šio darbo kontekste abi konstrukcijos turėtų savo referentus, tačiau temai apibūdinti sąmoningai pasirinkta *sinergetikos magija*.

---

296 Кухтенко, А. И. *Кибернетика и фундаментальные науки*. Москва: Наука, 1987.

Tai nėra vien tik duoklė šios publikacijos akademiškumo kriterijams ir pasinaudojimas galimybe išreikšti autoriaus *mokslines* preferencijas. *Sinergetikos* sąvoka čia yra kaip pagrindinė *bazinė* sąvoka, kuria remiantis bus nagrinėjamos sąsajos su visuotinai pripažintais²⁹⁷ magijos elementais bei išoriniais magiškojo proceso pasireiškimais. Tuo tarpu konstrukcija *magijos sinergetika* reikštų, jog magija yra išeities principas, o sinergetika būtų tik natūralus ir kartu eilinis magijos kaip *fundamentalaus* reiškinių elementas, kurį mokslas turėjo anksčiau ar vėliau atskleisti.

Kaip žinoma, jau senovės graikų filosofai mokslą stengėsi atskirti nuo religijos, tuo tarpu Egipte, iš kur kilo pagrindinės mokslo kaip „taikomosios kultūros“ formos²⁹⁸, paskui ir plačiame Romos imperijos įtakos regione abu šie nematerialiosios kultūros pasireiškimai buvo glaudžiai susiję iki pat Galilei’aus laikų. Vėliau atsiradusi ir vis didėjusi takoskyra, nors ir rodžiusi abiejų veiklų panašumus pragmatiniu lygmeniu, bet tuo pat metu pabrėžė kartais sunkiai pastebimus skirtumus. Ir tik šiais laikais dėl informacinių technologijų įtakos įvairios transcendentinio pažinimo formos (meditacija, fenomenologinė redukcija, intuityvi savimonės analizė) neišvengiamai pateko tarp rekonstruktyviųjų (algoritmizuojančių) mokslų. Jie nagrinėja tokius dar visai neseniai klasikiniame moksle „uždraustus“ elementus kaip keisti ir iškreipti pasisakymai, bandoma sumodeliuoti ikiteorinį „kompetentingai“ kalbančių, veikiančių ir pažįstančių subjektų normatyvinį žinojimą. Kadangi šios rekonstrukcijos yra nukreiptos jau ne į anapus reiškinių glūdinį inteligibilumą, o į aktualiai besireiškiantį ir istoriškai susiformavusį normatyvinį žinojimą, tai atkrinta ontologinio transcendencijos ir empirikos dualizmo poreikis. Atrodytų, jog rekonstruktyvios ir empirinės prielaidos leidžiasi su-

297 Turima galvoje etnologinius, psichologinius ir kitus aspektus, kuriuose reiškiasi magija kaip žmogaus veiklos produktas; čia nesiekiama nagrinėti įvairiose kultūrose ir bendruomenėse naudojamų normatyvinių magijos elementų; pirmykščio mitologinio mąstymo analizė šiame straipsnyje nagrinėjamame kontekste geriausiai pateikta C. Lévi-Strausso darbuose, aptariant nelokalų struktūros poveikį individualiai sąmonei. Vėliau atsiradęs struktūralizmui artimas sisteminis metodas nustato efektyviausius ryšius tarp struktūrinių elementų.

298 Kaip tik Egipte buvo žinomi septyni metalai – auksas, sidabras, varis, geležis, alavas, švinas ir gyvsidabris.

jungiamos į vieną teoriją²⁹⁹, tačiau bet kokio teorinio konstrukto imanentiškas nepilnumas nesunkiai sugriauna tokios programos perspektyvumą³⁰⁰.

Magijos ir sinergetikos bendrumų ar bent analogijų paieškos projektas, be jokios abejonės, yra rizikingas, nes rigoristiškasis mokslas jį gali interpretuoti kaip tiesiogiai neišreikštą norą *sujungti* atvirose mokslininkų bendruomenėse pripažintas teorijas bei metodologijas³⁰¹ su uždaroje iracionalumu besivadovaujančiose specializuotose grupėse (pvz., religinėse sektose) naudojamomis nemokslo (pseudomokslo, antimokslo) praktikomis. Tai yra toks projektas gali pasirodyti esąs siekis atlikti sunkiai įsivaizduojamą aritmetinės sudėties operaciją *sinergetika+magija* ir net pasiūlyti tobulesnius procedūrinius magijos įrankius³⁰². Bet mes tokio tikslo sau nekeliame, nors ir galima numanyti, kad žemiau pateikti kai kurie sinergetikos ir su ja susijusių kitų mokslų pasiekimai gali veikti mokslėškumo kriterijų neatitinkančias anomalijų reiškinių sampratas ir skatinti naujas jų pateikimo formas. Mokslo ir kultūros transautonominė dinamika³⁰³ anksčiau ar vėliau išprovokuoja naujai pažvelgti į ankstesnės paradigmos pagrindu *suprastus* gamtos reiškinius ir socialinės tikrovės pasireiškimus ir peržiūrėti vienareikšmiai nustatytų darinių tarpusavio santykius, įtakas bei priklausomybes. Tiesa, nemaža dalis mokslo visuomenės atstovų gali tvirtinti, kad vienintelė tokios revizijos rimta ir dėsnių pateisinanti kliūtis yra neišvystyta tarpdisciplininė terminija. Vis dėlto tikslųjų³⁰⁴ bei gamtos mokslų skverbimasis į nekonvencines

---

299 Šį projektą puikiai demonstruoja J. Piageto genetinis struktūralizmas su įvestomis struktūros ir funkcinio invarianto sąvokomis.

300 Geriausias pavyzdys būtų K. Godelio teorema apie aksiomatinės teorijos nepilnumą.

301 Išties sinergetika yra labiau metodologija, kuria remiasi įvairių sričių mokslininkai, pripažįstantys, jog nagrinėja *sudėtingas* sistemas, kurios savo elgsenoje rodo bent minimalius reguliarumo požymius.

302 Iš karto užbėgsiu už akių teiginiu, kad jei ir yra magijos efektas, šiuolaikinio mokslo teoriniu požiūriu jis neformalizuojamas labiau, nei dabar yra formalizuotas.

303 Mokslas kaip autonomiška pažinimo sistema nuolatos pasipildo naujomis priemonėmis – tiek technologinėmis (pvz., kompiuteriai, įvairūs spektrometrai, dalelių greitintuvai), tiek metodinėmis (ląstelių automatai, agentais paremtas modeliavimas), tiek ir naujais konstruktais (chaoso teorija, fazinių virsmų teorija).

304 Kalbant apie *tiksluosius* mokslus, būtinai reikia pabrėžti, kad „tikslumas“ tuose moksluose suprantamas kaip esančių teorijų aksiomatiškumas ir dėsnių buvimas, o ne operavimas su *tiksliais* duomenimis. Geru pavyzdžiu gali būti neryškių aibių (*fuzzy sets*) teorija, kurioje operuojama su netiksliai nustatytais ar iš principo tikslai nenustatomais duomenimis. Panašiai yra ir tokiose tiksluosiose gamtos mokslų teorijose kaip statistinė ir kvantinė mechanika.

veiklos sritis vyksta nenumaldomai. Nuolat peržiūrimi ir inkorporuojami „neapibrėžtieji“ kultūros pasireiškimai, jie tiriami pasitelkus sudėtingų sistemų analizės metodus, į kuriuos įeina ir kompiuterinis modeliavimas bei eksperimentavimas. Tad ir magijos reiškinių analizei sinergetiniu aspektu, mūsų požiūriu, jau ateina laikas. Tačiau kol kas, išskyrus kai kuriuos psichologų ir sociologų bandymus³⁰⁵ susigaudyti praktinės magijos procedūrų labirintuose, *savo kilme* giminingų kultūros reiškinių aukščiau minėtais metodais tirti dar nepradėta, dar neanalizuotas jų *panašumas* ir galbūt principinis nesuderinamumas³⁰⁶.

„Praktiškosios“ magijos, kaip teigia jos atstovai ir žinovai, veiksmų tikslas yra realaus virsmo užtikrinimas ir lydėjimas, galbūt paremtas (kaip pasakytų stebėtojas – *mokslininkas*) labiau psichologiniais (jei kalbama apie žmogų) ar socialiniais (jei kalbama apie grupę žmonių) nei gamtos dėsnin-gumais ir tų dėsningumų žinojimu operacijų lygmeniu (neatmetama ir ezoteriškumo dimensija, kai žiniomis naudojasi tik nedidelė grupė pašvęstųjų ir(arba) žinios yra intuityvios, neišreikštos). Jei intelektualios veiklos svarbiausias kriterijus nebūtų formalizuotas dėsnių ir dėsningumų pateikimas viešumoje, tai tarp mokslo ir magijos esminio skirtumo neliktų. Mokslinių žinių panaudojimas (pavyzdžiui, farmakologijoje, medicinoje) irgi galėtų būti pavadintas magišku, nes mokslinių žinių panaudojimo rezultatai pagal priimtą reglamentą turi būti žinomi iš anksto³⁰⁷. Tačiau maginių veiksmų metu veikiančių jėgų *formalizavimas* pažeistų kokius nors esminius principus, o mokslo teorijoje naudojamos *žinios* apie veikiančias jėgas yra atviros racionaliam suvokimui ir universalios. Kita vertus, būtent tame uždaru-me, kaip vėliau matysime, slypi magijos poveikio esmė. Placebo efektas yra vienas iš įteisintų magijos pasireiškimų, naudojamų ir šiuolaikio mokslo

305 Thomas, K. *Religion and the Decline of Magic*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1971; Freud, S. *Totem and Taboo: Some Points of Agreement Between the Mental Lives of Savages and Neurotics*. New York: W. W. Norton, 1950; Piaget, J. *The Child's Conception of the World*. Totawa, New York: Littlefield and Adams, 1967; Frazer, J. G. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. New York: Macmillan, 1959; Mauss, M. *A General Theory of Magic*. New York: W. W. Norton, 1972.

306 Ypač kalbant apie konstruktyvaus modelio pateikimą.

307 Falsifikavimo principas pagal K. Popperį leidžia atskirti mokslines teorijas nuo nemokslinių, kai mokslo procese vertybe tampa pastangos pateikti teoriją paneigiančių pavyzdžių.

praktikoje. Kita vertus, Saulės užtemimų numatymas įvairiose kultūrose ir epochose iš magiško veiksmo perėjo į mokslo kompetencijos sritį.

Visuotinai pripažįstama, kad magijos fenomenas yra realus socialinis-psichologinis reiškinys, kurį galima tirti moksliniais metodais. Vienas iš svarbiausių bet kokių reiškinų sėkmingo nagrinėjimo kriterijų yra fenomenų registravimas, o jis reikalauja įvesti tam tikrą *metriką*. Tačiau kyla klausimas, *kaip išmatuoti* dinامينius procesus, kurie sunkiai nustatomi ir išreiškiami žodžiais? Pavyzdžiui, ar galima pakartoti laboratorinius eksperimentus, kurie patvirtintų nepriklausomai nuo išorinių sąlygų tą patį eksperimentą taip, kad bent statistiškai galėtume konstatuoti efekto buvimą? Kita vertus, ne mažiai svarbus klausimas, ar magija kuria tokias socialines vertes kaip, pavyzdžiui, biotechnologija (ekonominės, etinės, medicininės) arba informacinės technologijos?

Įvairių kultūrų ir patirčių menką susikalbėjimą reikėtų apibūdinti kaip atgyveną, kuri šiuolaikinei moderniai visuomenei nepadedą efektyviai veikti senkant ištekliams. Žmogaus sugebėjimas aprėpti tik tam tikro sudėtingumo sistemas yra vienas iš veiksmų, ribojančių racionalumą.

Yra tokių sričių, kurios neprieinamos *racionaliam mokslui*, bet jose patogiai jaučiasi *iracionali magija*, turinti savo veikimo metodus ir savo žinių arsenalą. Visiškas tų metodų skirtingumas, daugelio požiūriu, tų pažinimo sričių niekada negali ir negalės susieti, todėl lieka tik apžvelgti, kur ir kas išsidėstę. Tačiau mokslo raidos istorija rodo, jog tai, kas ilgą laiką atrodė esą iš principo nesuderinama ir neįmanoma, galop randa savo vietą naujuose požiūriuose. Tad reikia manyti, jog grindžiant ar bent aiškinant magiją atsiras naujų teorinių konstrukčių, kurie į tradiciškai susiklosčiusią situaciją leis pažvelgti kitais, naujais aspektais.

Be abejo, bandant bent gretinti tokias tradiciškai, atrodytų, nesugretinamas sritis kaip *magijos iracionalumas* bei *mokslo racionalumas*, kyla pagrindinis klausimas: ar yra bendri pažinimo dėsniai, bendri visų būties sričių pažinimo metodai?

Kai kurie autoriai nurodo, kad metodas turi atitikti pažinimo objektą panašiai kaip raktas atitinka spyną. Pagaliau patys tyrimų metodai evoliucionuoja, ir gali atsirasti ne vienas jų, nukreiptas į tą patį objektą. Kuris iš jų geresnis? Štai, pvz., visuomenę galima tirti estetikoje taikomais metodais, bet ją galima modeliuoti ir vadinamais „ląstelių automatais“, ir sudarant diferencialinių lygčių modelius. Žinoma, esama ir tam tikrų apribojimų.

Pavyzdžiui, statistiniais metodais neįmanoma gauti to, kas gaunama sprendžiant diferencialines lygtis. Todėl vienus metodus, kurių galimybės yra universalesnės, galima vadinti metametodais, o kiti yra „lokaliniai“ metodai. Kada ir kuriuos tikslinga vartoti, tiriant itin sudėtingas problemas?

Atsakymas į šį klausimą, pasirodo, gana paprastas. Į tai žvelgiama grynai pragmatiniu požiūriu. Kiekvienu konkrečiu atveju naudojami tie metodai, kurie leidžia tirti efektyviau, t. y. dėl kurių rezultatus gauti lengviau negu kitais metodais.

Viena iš pastaraisiais dešimtmečiais audringai besiplėtojančių kompleksinių mokslo šakų yra sinergetika³⁰⁸, kuri dažnai įvardijama kaip metateorija ar net sinergetinė paradigma. Šiuo metu ji yra viena iš labiausiai viską apibendrinančių teorijų, pasižyminti konstruktyvumu ir universalumu, ir būtent sinergetikoje taikomi metodai (metametodai?) jau leido gauti efektyvių daugelio buvusių problemų sprendimų.

Todėl, mūsų požiūriu, tokiu teoriniu konstruktą, kuris į aukščiau minėtą tradiciškai susiklosčiusią situaciją leistų pažvelgti naujai, novatoriškai, galėtų būti būtent *sinergetika*, galinti ginčyti net tikrą ar tariamą mokslo ir magijos principinį nesuderinamumą³⁰⁹.

Sinergetikos magija

Sinergetika kaip vienas iš vėliausiai pasirodžiusių reiškinų kilmės pažinimo ir supratimo projektų pretenduoja pateikti išbaigtą metodą, kuris leistų unifikuotai nagrinėti įvairiose srityse esantį *savirangos (saviorganizacijos) reiškinį*. Spontaniškas erdvinių, laiko ir funkcinių formų susidarymas ir ilgalaikis jų egzistavimas aptinkamas tokiose srityse kaip fizika, chemija, biologija, sociologija, kognitologija, įvairios technologijos. Vienas iš vertingiausių sinergetikos bruožų, ypač aktualių tarpdisciplininės plėtros požiūriu, yra įvairioms sistemoms siūlomi bendri savirangos *principai*, ir tuo sinergetika primena kitus reikšmingus mokslo projektus, pavyzdžiui, bendrąją sistemų teoriją³¹⁰. Trumpai sakant, pagrindinė (bet ne vienintelė)

308 H. Hakeno įvestas *sinergetikos* terminas Didžiojoje Britanijoje, JAV, Skandinavijos šalyse dažniausiai keičiamas terminais *kompleksiškumo teorija (complexity theory)* ar *naujuoju mokslu (new science)*.

309 Ypač kalbant apie konstruktyvaus modelio pateikimą.

310 Bertalanffy, L. von. *General System Theory: Foundations, Development, Applications*. New York: George Braziller, 1976.

sinergetikoje strategija – tai *sistemų*, kurių būsenos yra gana arti *nestabilumo* taškų (t. y. taškų, kuriuose makroskopinė elgsena keičiasi kokybiškai) tyrimas.

Istoriškai susiklostė, kad iš pradžių konkrečios sistemos *buvo aprašomos* ir nagrinėjamos remiantis vadinamaisiais stochastiniais modeliais, bet vėliau paaiškėjo, kad daugumą fundamentalių rezultatų galima pasiekti apsiribojant netiesiniais deterministiniais modeliais, nors panašu, kad pačių rezultatų analizei dar ilgai liks pranašesni stochastiniai metodai. Kad ir kokie būtų sinergetikoje taikomi metodai, pagrindinis jos moksliskumo kriterijus lieka didžiausias eksperimento arba realios sistemos ir ją aprašančios teorijos atitikimas.

Sinergetika, trumpai apibūdinant, nagrinėja sudėtingų fizikinių, gyvosios gamtos bei *socialinių* sistemų savirangą, spontanišką³¹¹ tvarkos susidarymą, kokybinius savybių virsmus³¹². Sinergetika susiformavo apie aštuntąjį XX a. dešimtmetį veikiama H. Hakeno darbų (daugiausia netiesinės optikos ir statistinės fizikos srityje). Vėliau I. Prigoginas nagrinėjo netiesinius cheminius procesus, ir jo disipatinių (sklaidos) struktūrų teorija tapo sinergetikai tarsi konkurentė. Praėjus keliems dešimtmečiams paaiškėjo, kad tiek sinergetika, tiek ir disipatinių struktūrų teorija nagrinėja iš esmės tuos pačius bendriausius dėsningumus, dėl kurių sudėtingose sistemose atsiranda koherentinė (suderinta) elgsena. Todėl dažnai ir I. Prigogino teorija įvardijama kaip sinergetika.

Sinergetikoje ryškiai atitolstama nuo plačiai žinomo sisteminio metodo, į pirmą planą iškeliant uždaroje sistemose veikiančias netiesines sąveikas. Sisteminis metodas pasiteisina tik tais atvejais, kai sistemos elgesį galima suprasti ir paaiškinti praplėtus sistemos ribas. Tačiau to nepakanka, pavyzdžiui, plėšrūno ir aukos sistemos (kaip ir kitų realių sistemų) elgesiui numatyti. Šiame elgsenos modelyje (kaip ir daugelyje kitų realių sistemų) elgesio svyravimai atsiranda ne todėl, kad taip elgtis verčia išorinės jėgos, o

---

311 Spontaniškumas paprastai sinergetikoje išreiškia atsitiktinumų svarbą, tačiau teorija, kuri plačiai žinoma chaoso pavadinimu, nurodo, jog sėkmingai galima apsieiti ir be imanentinės atsitiktinumų kategorijos.

312 Faziniai virsmai turi modelinius referentus tik kai kurių fizikinių procesų atveju. Jei laikytumėme faziniu virsmu negyvosios materijos tapsmą gyvąja, o gyvosios – mąstančiąja, tai šie emergencijos reiškiniai turi geriausių atveju tik fenomenologinius modelius.

dėl dviejų sistemos komponentų grynai vidinių sąveikų (interakcijų). Paaiškėjo, kad elgsenų įvairovei sistemos sudėtingumas visiškai nereikalingas. Net ir dviejų komponentų sistemoje dėl jų tarpusavio netiesinių sąveikų gali vykti sunkiai prognozuojami pokyčiai. Sudėtingos sistemos yra sudarytos iš daugelio elementų, kurie dažniausiai susieti grįžtamaisiais ryšiais. Universaliosni tokias sistemas aprašantys modeliai yra *netiesiniai* – juose sistemos elementų sąveikos yra netiesinės, ir čia slypi tokių sistemų elgsenos įvairovė bei netikėtumai. Dėl grįžtamųjų ryšių bet kurios sudėtingos ar net nesudėtingos sistemos komponentai veikia vienas kitą, ir tokia sistema gali gyventi savarankiškai, užsitikrinti savo išlikimą, reproduktivumą, kitas stabilumą palaikančias savybes. Tiesa, viena iš sąlygų, kuri lemia grįžtamuosius ryšius bei ką tik įvardytus reiškinius, yra disipacija (sklaida), atsirandanti į sistemą patenkant arba iš jos pasišalinant energijos ir/arba materijos srautams.

Kai buvo sukurta *bendroji sistemų teorija (BST)*, apie netiesinius dėsnius dar nemąstyta. Bet jau ši programa siekė pažvelgti ne tiek į mokslo metodologiją, kiek *įvairiose sistemose* ieškoti bendrumų, rasti principus, pagal kuriuos evoliucionuoja *bet kokios prigimties* sistemos. Pagal savo pradinį sumanymą, kurio pradininku galima laikyti L. von Bertalanffį, BST turėjo tapti visų sudėtingų sistemų nagrinėjimo moksliniu metodu. Kaip mano A. Kuchtenka³¹³, pagrindiniu BST uždaviniu buvo laikoma nustatyti bet kokios prigimties sistemų veikimo dėsnius, kurie savo reikšmingumu ir universalumu prilygtų, pvz., fizikos dėsniams.

Įgyvendinant šį didžiulį projektą, jau iš pat pradžių buvo susidurta su nemažais sunkumais, kurių svarbiausias – šios teorijos per didelis deklaratyvumas ir akivaizdi konstruktyvumo stoka.

Sinergetikos pagrindu pavyko nubrėžti svarbiausių BST problemų sprendimo būdus. BST aksiomos tapo sinergetikos išvadomis. Kitaip sakant, nepagrindžiami teiginiai vienoje teorijoje tapo kitų dėsnių sinergetikoje išvadomis. Teko iš naujo apmąstyti ir tokias sąvokas kaip vientisumas, efektyvumas, patikimumas, jas pasitelkus atlikti matematinę, geometrinę (aukso pjūvis) verbalinę sudėtingiausių ir dažniausiai nepusiausvyrinių įvairiausių prigimties reiškinų analizę. Sistemos vientisumas visada turi nepaliaujamą probleminę fronto liniją, nes apima *sistemos ribų* apibrėžimo klausimą. Ribas turi mūsų supratimas, jis yra neišsamus. Tačiau tas neišsamumo principas gali tapti kito – apibendrinančio – principo sudėtine dalimi. Pa-

313 Кухтенко, А. И. *Кибернетика и фундаментальные науки*. Москва: Наука, 1987.

brėždami suvokimo paradoksalumą, mes patenkame į matematinę tų paradoksų sprendimo erdvę. Nors kai kurios BST problemos, kaip minėjome, jau išspręstos (pvz., paaiškėjo, jog efektyvumas yra atrankos rezultatas), dalis jų liko neišskios iki šiol.

Jau minėjome, kad sinergetika formavosi ir kaip *disipatinių struktūrų teorija*. *Struktūros* sąvoka yra viena iš pagrindinių priemonių, kuriomis operuojama teoriniuose samprotavimuose. *Struktūrą* paprastai suprantame kaip nagrinėjamos *konkrečios ar abstrakčios sistemos* konstrukciją, tos sistemos dalių sandarą. Sistema ją sudarančių elementų kiekiu bei sąryšių pobūdžiu gali būti *paprasta* arba net *labai sudėtinga*. Joje gali egzistuoti netiesiniai sąryšiai. Dinaminiu požiūriu struktūros nėra duotos iš anksto ir visumoje, jos atsiranda, keičiasi ir gali išnykti laikui bėgant. *Panašių* sistemų *struktūros ir funkcijos* yra *panašios*. Todėl tiriant sistemas galima naudotis *analogijos principu*. Šis principas kelia mintį, kad struktūrų įvairovė yra baigtinė. Kodėl taip yra ir ar tai nėra tik iliuzija, tik noras, kad taip būtų – tai klausimas, į kurį atsakymo kol kas nerasta. Tačiau pasitelkus netiesinius kompiuterinius modelius jau yra parodyta, kad struktūrų įvairovė išties yra nedidelė ir ta įvairovė apgaubta „netaisyklingumo debesėliu“, užtikrinančiu struktūrų kitimą (dinamiką). Bet kuri dinaminė struktūra yra metastabilios būsenos. Struktūros autonominė dinamika netiesinėje terpėje numato galimybę kurti naujas struktūras kaip metastabilius arba stabilius darinius.

Kai kalbama apie sistemas ir jų struktūras, šios sąvokos suprantamos itin abstrakčiai ta prasme, kad sistemos bei struktūros gali būti „bet kokios“ – molekulės ar atomo, planetos ar galaktikos struktūra, kūno struktūra, mąstymo, žinių struktūra, sąmonės ir pasąmonės struktūra, socialinė struktūra ir t. t. Metastabilių socialinių struktūrų pavyzdžiai gali būti elgesio ir teisinių normų, pažiūrų struktūros, pagaliau šeimos, kolektyvo, politinės ir net lingvistinės struktūros. Nors struktūros gali keistis, bet jos keičiasi taip, kad jas galima atskirti viena nuo kitos.

Struktūrų sampratos abstraktumas jas leidžia nagrinėti specialiais matematiniais metodais ir net šią sampratą taikyti tokioms lingvistinėms, elgesio, pažiūrų ir t. t. struktūroms, kurios tradiciškai priskiriamos prie *magijos srities*. Joms tirti labai pravartus yra minėtasis *analogijos principas*, kuris, beje, plačiai taikomas ir *magijoje*.

Paminėsime dar vieną mokslinių tyrimų sritį, kuri irgi jau tapo tarpdisciplinine ir *neatsiejama nuo sinergetikos* – tai *chaoso teorija*. Ji priklauso

tai pačiai netiesinių tikrovės modelių grupei. Sinergetiką ir chaoso teoriją sieja tai, jog bet kurios sudėtingos sistemos evoliucijos metu sistema vėliau ar anksčiau pereina į *disipatinį būvį*, kuris praktiškai neišvengiamai virsta *chaotiniu būviu*. I. Prigogino *disipatinių struktūrų teorijoje* toks būvis vadinamas *bifurkacija* („dvejimusi“), nes kitame sistemos raidos etape ji įgauna *bent dvi* skirtingas tolesnės raidos galimybes (bent dvi skirtingas evoliucijos „trajektorijas“). Būtent kai sistema yra chaotiška, griūva esamos struktūros, padaugėja *laisvės*. Kai yra toks būvis, vyksta ir vadinamoji *krizinė saviranga*, šis būvis siejamas su *keistaisiais atraktoriais* ir jų *fraktalinėmis* savybėmis. Pats sistemos perėjimas į chaotinį būvį dažnai vadinamas *krize*, *katastrofa*, o matematinė teorija, kuri tuos procesus aprašo, pavadinta *katastrofų teorija*. Tiek katastrofų, tiek chaoso teorijos, ima aiškėti, yra labai artimos, abi jas galima sąlygiškai vadinti sinergetikos „elementais“ arba, tiksliau sakant, tam tikrais *sinergetikos aspektais*.

Chaos samprata rodo dviejų rūšių pasirinkimus. Viena vertus, racionalus mąstymas yra grindžiamas tiesiniais modeliais, kurie gali turėti cikliškumo pavidalą. Pavyzdžiui, įvairaus periodo sezoniniai ciklai, gyventojų kartos ir t. t. sinchronizuoja mūsų veiksmus papročių pavidalu, ir žmonijos istorija susitvarko taip, kad nusistovėjusioje kultūrinėje terpėje emergentinės struktūros galėtų retai pasitaikyti. Kita vertus, chaosas suprantamas kaip jokių priklausomybių (tarp jų ir ciklinių) nebuvimas. Chaotinių (netvarkos) procesų padarinius įmanoma numatyti tik statistiniais ar tikimybiniais metodais. Tačiau tokia chaoso samprata šiuo metu ginčytina, nes chaosas paklūsta griežtam determinavimui. Net ir į statistiką galima pažvelgti remiantis baziniu determinizmu. Pastaraisiais metais atlikta daug naujų tyrimų, kuriais buvo nagrinėjami įvairius statistinius skirstinius kuriantys deterministiniai modeliai. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad tokios deterministinės sistemos yra tik laikinas teorinis darinys, todėl, nežinant duomenis sukūrusio dėsnio, galima manyti, jog susidūrėme su (klasikine prasme) atsitiktiniu procesu. Racionalus mąstymas remiasi prielaida, kad priežastis sukelia pasekmę, bet jei struktūra yra sinerginė, tos struktūros visumą pamatyti sunku, todėl sunku nustatyti, kokios struktūros yra atsakingos už priežastis, o kokios yra jau padarinių struktūros. Pavyzdžiui, minimi sunkumai kyla tiriant tokius socialinius ir psichologinius reiškinius kaip mintys, idėjos – jų judėjimai atsiranda iš netiesinių sąveikų, kurių supratimui turime pasitelkti naują paradigimą.

Jeigu chaosas yra determinuotas, tai kyla klausimas, ar iš principo galima nustatyti chaoso dėsnius, netiesinių ryšių struktūrą. O gal yra koks

nors draudimo principas, panašus į Heisenbergo neapibrėžtumo principą, neleidžiantį vienu metu nustatyti elementarios dalelės bei koordinatės ir impulso?

Naujausi tyrimai rodo, jog tai padaryti galima. Bet chaoso dėsnų atradimas turi nedaug praktinės naudos. Jis parodo mūsų pažinimo ribotumą ta prasme, kad chaoso dėsnų išmanymas neleidžia įsikišti į chaotinės sistemos elgseną. Teorine plotme kyla klausimų: kokios yra paliktos laisvės ir galimybės kurti naujas struktūras, atlikti struktūrų su šiomis funkcijomis dizainą, kur baigiasi sistemos ribos? Neatsakytas klausimas yra, ar nesusiduriame su tokia pat situacija, su kuria susidūrėme cheminių elementų atveju, kai iš esamų konkrečių molekulių galima sukonstruoti tik baigtinį stabilų elementų kiekį. Kita vertus, tie patys cheminiai elementai leidžia pagaminti tiek grafitą, tiek deimantą, t. y. visiškai skirtingų savybių medžiagas. Ar įmanoma gauti visiškai naujas sistemos savybes, pertvarkius vien esamos sistemos struktūrą?

Tai klausimai, į kuriuos dar iki galo neatsakyta. Atrodytų, kad jie yra grynai teoriniai. Bet žmonių visuomenė taip pat yra sistema (socialinė), turinti savo struktūras ir atliekanti toms struktūroms būdingas funkcijas, kurios savo ruožtu veikia struktūras. Tad klausimas, ar keičiant (šiuo atveju – visuomenės) struktūras įmanoma gauti visiškai naujas sistemos savybes, yra aktualus ir visuomenei, ir pagaliau individams. Beje, socialiniai utopistai sau į šį klausimą atsakė teigiamai. Visi utopistų planai struktūriniais pertvarkymais sukurti naujo tipo visuomenę buvo grindžiami aukščiau minėta (nors, be abejo, jų neįsisąmoninta) prielaida. Beje, šiuo principu (keičiant struktūras keisti ir žmogaus, visuomenės kokybę) vadovaujasi ir *magai*.

Įdomiausias ir mįslingiausias chaoso teorijos konstruktas – *keistasis atraktorius*, kurio atradimas laikomas vienu iš svarbiausių XX a. atradimų. Matematiškai keistasis atraktorius suprantamas kaip sistemos savybė savo skaitines reikšmes išlaikyti tam tikru diapazonu, išlaikant ir toms reikšmėms būdingą sistemos struktūrą. Vaizdžiai sakant, keistasis atraktorius – tai tarsi sistemos „piršto atspaudas“, leidžiantis ją nustatyti. *Vizualizavus* tokių reikšmių duomenis fazinėje erdvėje, gauname baigtinę struktūrizuotą figūrą. Pavyzdžiui, vizualizavus iteracinę funkciją $f_c(z) = z^2 + c$, kur z ir c yra kompleksiniai skaičiai, trimatėje erdvėje (dvi kompleksinės plokštumos ašys bei viena papildoma „spalvos“ ašis), gauname vadinamąjį Mandelbroto aibės vaizdą. Kita vertus, vizualizuota Mandelbroto aibė (Mandelbroto figūra) – tai klasikinis *fraktalinių struktūrų* pavyzdys.

Vizualizacija, kuri tapo įmanoma tik dėl galingų kompiuterių, leidžia pamatyti dinaminės sistemos paslėptąsias struktūras. Duomenų vizualizaciją galima aiškinti kaip žmogiškosios atminties tąsą. Ji leidžia suprasti aperiodinę (ir chaotinę) sistemos elgseną, ir tą sampratą vėliau perduoti bendruomenės nariams.

Taigi viena esmingiausių keistųjų atraktorių savybė yra fraktališkumas. *Fraktalai* – tai skirtingais masteliais (tiek laiko, tiek ir erdvės) į save panašios struktūros. Jų atskiri segmentai dažniausiai išlaiko mastelio simetriją. Didinimas ir mažinimas pakartoja vienas kitą. Bet svarbiausia yra ne tai. Tokioms struktūroms aprašyti naudojamos *rekursinės funkcijos*, ir tai yra labai dailus bei paprastas aprašymas. Nors netiesinė dinamika ir tos taisyklės, kurios kuria sistemos duomenis, yra chaotiški, bet tame chaose atrandama tvarkingų pėdsakų.

Dar vienas sinergijos pasireiškimas regimas *krizinės savirangos teoriją* pritaikant naujoms mentalinėms struktūroms incijuoti. Trumpai paaiškinime *krizinės savirangos* esmę. Fizikinėse sistemose *kriziniu (kritiniu) tašku* laikoma tokia valdoma parametro reikšmė, kuriai esant sistema iš esmės keičia savo elgseną ar būvį. Pavyzdžiui, keičiant temperatūrą (ir pasiekus nulį laipsnių pagal Celsijų), ledas iš kieto būvio pereina į skystą būvį (vandenį), o dar didinant temperatūrą ir pasiekus šimtą laipsnių pagal Celsijų, vanduo virsta garais (užverda). Šios temperatūros ir yra vandens (ledo, garų) *kriziniai* taškai. *Krizinė saviranga* pasižymi *savaiminiu* parametro (pvz., temperatūros, slėgio ir pan.) nusistatymu ties krizine būseną, ir tokia kaita nuo išorinių sąlygų nepriklauso, ji nėra išoriškai valdoma. Ji primena natūralią atranką, dėl kurios išlieka tik tie sistemos būviai, kurie yra kriziniai. Tuo tarpu ikikrizinė ir virškrizinė sistemos būseną yra nestabili.

Krizinės savirangos modeliu gali būti smėlio krūva, kurios šlaito statusas kinta iki tokios reikšmės, kai smėlio griūčių dydis yra pasiskirstęs pagal vadinamąjį *laipsnių dėsnį*. Šis dėsnis teigia, kad didelių griūčių yra mažiausias skaičius, o mažų griūčių – didžiausias. Be abejo, yra didžiulė įvairovė tarpinių dydžių. (Įdomu, kad net ir žodžių bet kuriame tekste pasiskirstymas pagal svarbą rodo krizinę savirangą.) Iš duomenų srautų analizės galima pastebėti atsiradimą tokių naujų struktūrų, kurių kitais metodais atrasti neįmanoma.

Matematinė modelių analizė rodo, kad arti nestabilumo taškų ir kitoje situacijose aukšta sistemos dimensija (kitai sakant, be galo daug laisvės

laipsnių) iš esmės gali būti suvedama į žemos dimensijos dinamiką, *validomą* vadinamaisiais *tvarkos parametrais*. Sudėtingos sistemos atskirų dalių „pririšimas“ prie tvarkos parametrų paklūsta vienam iš svarbiausių sinergetikoje *pajungimo principui*.

Minėtas sąvokas trumpai apibūdinsime.

Bet kurios sudėtingos sistemos tyrimas paprastai pradedamas nuo individualių sistemos dalių būsenų q_n aprašymo: $Q(t) = (q_1, q_2, \dots, q_n, \dots, q_N)$, kur kiekviena komponentė q_n reiškia n-tojo posistemiio skaitinę reikšmę. Jei sistema yra homogeniška (pavyzdžiui, skysčiai ar dujos), diskrečias reikšmes n pakeičiame į vieną tolydųjį kintamąjį x ir gauname būsenų dinamikos lygtį $Q(t) = q(x, t)$. Fenomenologiniu požiūriu sistemos posistemių skaičius n yra ne kas kita, kaip sistemos dimensija, charakterizuojanti ir *sistemos laisvės laipsnių skaičių*.

Paaiškėjo, kad svarbi yra aprašančių procesus lygčių prigimtis, o ne sistemos dimensija, t. y. sistemos *laisvės laipsnių skaičius*. Laikrodžio švyruoklė turi du laisvės laipsnius (greitis ir pagreitis), biliardo kamuoliukas – keturis (du greičio ir du pagrečio, nes gali judėti plokštumoje), žmogus jų turi be galo daug. Sistemos elgseną aprašančios lygtys yra tokios, kad sprendinys itin stipriai priklauso nuo pradinių sąlygų, o mažos pradinių sąlygų paklaidos faziniame sraute eksponentiškai auga, ir pradėdamas tam tikru momentu tampa neįmanoma nurodyti sistemos būsenos. Paaiškėjo ir tai, kad tris ir daugiau laisvės laipsnius turinčiose dinaminėse sistemose (pvz., sistemose, aprašomose Lorenco ir Reslerio lygtimis), arba sistemose, kurios turi dvimačius apgrėžiamus atvaizdavimus (pvz., Xenono ir Ikedo atvaizdavimus), arba vienmačius atvaizdavimus (pvz., logistinės lygtys), judėjimas gali vykti link naujo tipo atraktoriaus, kuris ryškiai skiriasi nuo seniai žinomų atraktorių tipo (pvz., fiksuotų taškų arba ribinių ciklų). Tokie naujo tipo atraktoriai pavadinti *keistaisiais atraktoriais*. Atraktorius pavadintas keistuoju ne tik dėl savo struktūros, bet ir dėl to, kad judėjimas jo link labai priklauso nuo sistemos pradinių sąlygų („pradinės programos“): net menkiausias jų pokytis po kurio laiko pateikia visiškai kitokius rezultatus, nei jie būtų, jei pokyčių nebūtų.

Be to, jau nustatyta, jog yra galima *didelį laisvės laipsnių skaičių* turinčių sudėtingų sistemų redukcija į sistemas, turinčias tik *kelis laisvės laipsnius*, kurie ir vadinami *tvarkos parametrais*. Tvarkos parametrai lazeriuose yra šviesos lauko intensyvumas, cheminėse reakcijose – reagentų koncentracija,

termodinamikoje – slėgis ir t. t. Didelio laisvės laipsnių skaičiaus redukcija į mažą jų kiekį yra galima dėl to, kad reali sinergetinė sistema laikui bėgant iš netvarkingos tampa susitvarkiusia, struktūrizuota.

Sinergetikoje dažniausiai yra nagrinėjamos toli nuo termodinaminės pusiausvyros esančios atviros sistemos, į kurias iš išorės patenka medžiagos ir/arba energijos srautai (t. y. vyksta disipatiniai procesai). Be to, tokios sistemos turi būti sudarytos iš didelio skaičius elementų (atomų, molekulių, žmonių skaičiaus ir pan.). Palyginti neseniai pavyko sukonstruoti matematinės lygtis, kurių sprendiniai yra tam tikrų erdvelaikio charakteristikų dinamikos taisyklės. Dažniausiai sukonstruoti modeliai turi netiesinių diferencialinių lygčių sistemos pavidalą, o jų sprendimas yra patikimas kompiuteriams. Tarp didžiulio kiekio sistemos kintamųjų paprastai yra vienas labiausiai nestabilus kintamasis. Tokių sistemų elgsenos analizė rodo, jog būtent *nestabilusis kintamasis* daro įtaką visiems kitiems kintamiesiems, kurių galima net netyrinėti. Tad paaiškėjo, kad visos sudėtingos disipatinės sistemos elgsena priklauso tik nuo vieno ar kelių nestabilių kintamųjų, kurie, kaip minėta, ir vadinami *tvarkos parametrais*. Pati netiesinė diferencialinė lygtis, kuri gaunama išmetus stabilus kintamuosius (nieko naujo sistemoje nedarančius), apibūdina tvarkos parametro savybes ir vadinama tvarkos parametro lygtimi, o tas vaidmuo, kuris tenka labiausiai nestabiliai savirangos procese komponentei, vadinamas *pajungimo principu*.

Įvairiose fizikinėse sistemose saviranga pasireiškia *faziniiais virsmiais*. Kintant temperatūrai, slėgiui ar kitiems parametrams, medžiagos pereina iš vieno būvio (*fazės*) į kitą. Pavyzdžiui, fazinis virsmas yra dujų virtimas skysčiu, ir šiame procese tvarkos parametras yra medžiagos tankis. Faziniai virsmai yra dviejų tipų. Kai nauja fazė (būvis) užgimsta esamoje ir pamažu ryškėja (pvz., vandeniui tampant garais, pamažu susidaro garų burbuliukai), tai vadinama *pirmojo tipo* faziniu virsmu. Kai visoje sistemoje nauja fazė (būvis) iš karto pakeičia buvusią, tai vadinama *antrojo tipo* faziniu virsmu. Taškas, kuriame įvyksta *antrojo tipo* fazinis virsmas, yra vadinamas *kriziniu (kritiniu) tašku*. Esant antrojo tipo faziniams virsmams, visa sistema yra krizinės („katastrofinės“) būklės ir tampa labai jautri net itin mažiems poveikiams. Krizinėje būklėje sistemos elementai tampa jautrūs ir vienas kitam, ir sistema elgiasi tarsi vienas organizmas. Todėl *antro tipo* faziniai virsmai priskiriami prie kolektyvių (*sinergetinių*) reiškinių. Fazinio virsmo metu susikuria *naujos struktūros, nauja tvarka*. Tad pusiausvyros stoka yra naujos tvarkos šaltinis, o pusiausvyros būklės elementai elgiasi visiškai nepriklaus-

somai nuo kitų. Prigoginas tokius elementus vadina hipnonais. Kiekvienas iš tų elementų pats savaime gali būti sudėtingas, bet jis nereaguoja į kitų elementų būsenas, ir tai yra svarbiausia. Sistemai perėjus į nepusiausvyrinę būklę, hipnonai tarsi pažadinami iš miego, jų elgsena tampa koherentiška (suderinta). Geriausias tokios elgsenos pavyzdys – lazerių fizikoje žinomas šviesos fotonų koherentinis sužadėjimas.

Pateiksime paprasčiausią savirangos procesus iliustruojantį pavyzdį. Įsivaizduokime pilną indą trijų spalvų mažų rutuliukų – raudonų (R), žalių (Ž) ir mėlynų (M). Kiekvienas rutuliukas, be kitų esamų, turi ir vieną „draugavimo tarpusavyje“ laisvės laipsnį. Kai yra tam tikrų apribojimų ir papildomų sąlygų, po kurio laiko inde susiformuos trys rutuliukų sluoksniai, nes „draugaujantys“ rutuliukai traukia vienas kitą, o „nedraugaujantys“ – stumia. Po tam tikro laiko tų sluoksnių išsidėstymas taps tvarkos parametrais ir galės įgyti įvairių (paprastai iš anksto nežinomų) reikšmių: RŽM, MŽR ir t. t. Bet reikia žinoti, jog sistemoje gali būti metasisteminiai draudimo principai, kurie neleidžia atsirasti tam tikroms parametro reikšmėms. Mūsų atveju gali būti „uždraustas“, pvz., sluoksnis RMŽ. Tokie draudimo principai yra žinomi genetikoje, biochemijoje, fizikoje ir kt. Tad iki tol, kol sistema nėra susiorganizavusi, susitvarkiusi, kol nėra išryškėję jos tvarkos parametrai, ją charakterizuoti, paveikti ir valdyti yra labai sunku. Bet kai tik sumaištis tampa tvarka, ją nustatyti ir valdyti kur kas paprasčiau. Inde su rutuliukais susidariusius sluoksnius galime atskirti, išimti ar sukeisti vietomis, t. y. galime struktūras pertvarkyti.

Kokiu poveikiu pertvarkomos tokios struktūros? Ar galima gauti bet kuriuos pageidaujamus struktūrų variantus, ar yra tokių struktūrų, kurios tarsi tik ir laukia, kad jas kas nors atrastų, pasiūlytų ir nežymiais poveikiais sukurtų?

Atsakymą į šį klausimą teikia fizikoje žinomas faktas, kad naujai susiformavusi sistemos struktūra pasižymi lokaliu naudojamomis energijos minimumu. O tai reiškia, kad globalaus sistemos gyvavimo ar evoliucijos dėsnio suprasti nebūtina, kad pakanka išmanyti lokalsios transformacijos taisyklę. Žinant sistemos jautrius taškus, pakanka minimalios energijos ir nedaug pastangų, kad ją galėtume pervesti į kitą būvį. Šis principas taikomas *homeopatijoje*, *refleksoterapijoje*, pagaliau pastaroji išvada grindžia ir tam tikras *magijos* taikymo galimybes.

Itin didelis disipatinių struktūrų jautrumas pradinių sąlygų pokyčiams chaoso teorijoje pavadintas *drugelio efektu*: net menkiausias drugelio sparno mostelėjimas gali sukelti kalnų griūtį. *Drugelio efektas* lyg ir legitimizuoja *maginio veiksmo* poveikį gamtai. Bet loginė analizė to patvirtinti negali. Kita vertus, jokie principai to nedraudžia. Kai žemės plutoje susikaupia didelės įtampos, dėl menkų poveikių kyla net ir žemės drebėjimas. Tas pats procesas vyksta akmenų ir sniego griūčių kalnuose metu. Manoma, kad ir karas prasideda nuo vieno šūvio, jei prieš tą šūvį yra susikaupęs itin didelis socialinis ir politinis nestabilumas, ir jei sistema į tą šūvį sureaguoja. Menkos jėgos reikia, kad nuspaustum mygtuką, o dėl to sprogsa griaujami namai. Žinant Saulės užtemimų dėsnius, galima valdyti žmonių minias. Net menka vieno geno mutacija gali padaryti žmogų nenormalų³¹⁴.

Šiame kontekste svarbu dar kartą pabrėžti, jog sinergetikoje daug dėmesio skiriama *savirangai* (angl. *selforganisation*, vok. *selbstorganisation*, rus. *самоорганизация*; anksčiau šie terminai į lietuvių kalbą buvo verčiami kaip *saviorganizacija*), t. y. patiems bendriausiems nestabilių procesų spontaniško struktūrų atsiradimo dėsningumams. Bet ne mažiau svarbu pažymėti, kad *saviranga kyla* tik dėl tarp elementų užsimezgančių *grįžtamųjų ryšių*.

Grįžtamojo ryšio principą 1913 m. atrado A. Messneris ir panaudojo jį aukšto dažnio bangoms kurti. Šis vienas iš reikšmingiausių atradimų turėjo nepaprastai didelę įtaką mokslinių teorijų raidai, o vėliau tapo svarbiausių kibernetikos (mokslu apie procesų valdymą) elementu. Kai yra tokia sistemos struktūra, kurioje pasitaiko uždarytų priežastinių ryšių grandinių, galima išoriškai įsikišti ir (stiprinančio grįžtamojo ryšio atveju) procesą veiksmingai valdyti.

Grįžtamieji ryšiai yra dvejopi – neigiami ir teigiami. *Neigiami* grįžtamieji ryšiai slopina nukrypimus nuo pusiausvyros (fluktuacijas), *teigiami* – juos stiprina.

Vienas iš *teigiamo* grįžtamojo ryšio pavyzdžių yra dažnai atliekamas eksperimentas su *rankoje laikoma švytuokle*. Tiesa, dažniau su tokia švytuokle yra ne eksperimentuojama, o su ja *burinama*, atliekami kiti maginiai veiksmai (pvz., ji naudojama ir *spiritizmo* seansuose). Kai į rankoje laikomą švytuoklę kiek ilgiau žiūrima, ji dėl ideomotorinių judesių ima svyruoti. Aišku, kad šiuo atveju susiduriame su grįžtamojo ryšio sistema, kur rankos judesius val-

314 *Вопросы философии*. 2004, № 10, с. 102–113; Ebelibng, W. *Selbstorganisation - Entwicklung des Konzepts und neue Anwendungen*. Leibniz: Sozietat Sitzungsberichte, 2003, S. 37–47.

dantys raumenys per regėjimo aparatą yra „informuojami“ apie švytuoklės judesius ir atitinkamai į juos reaguoja. Dėl to judesiai valdomi ir silpninami ar stiprinami, sukeliant dar didesnius svyravimus. Nutraukus grįžtamąjį ryšį (pavyzdžiui, užsimerkus ir nematant švytuoklės judėjimo), svyravimai neat-siranda arba jie išnyksta. *Maginio veiksmo* metu irgi turi būti informacinis kanalas, kuriuo nervų sistemą pasiekia signalas, užtikrinantis grįžtamąjį ryšį ir skatinantis naujos struktūros formavimą.

Grįžtamieji ryšiai yra itin svarbūs ir psichologiniuose, mentaliniuose, socialiniuose procesuose. Pavyzdžiui, sukurtos kad ir nedidelės simbolinės formos gali atlikti užuomazgos vaidmenį, inicijuojantį fluktuacijų perėjimą į kitus stabilias mentalinius, psichologinius, socialinius ar net materialius bū-vius. Paprastai nagrinėjamas toks struktūrinis stabilumas, kai, įvedus naujus elementus, sistema reaguoja į juos kurdama naujus metastabilius procesus. Pavyzdžiui, maginių apeigų metu jaunuolio iniciacija į suaugusiųjų katego-riją vieną metastabilų būvį pakeičia kitu, su kita struktūrine „sintakse“. Visi magijos veiksmai tam ir skirti – pakeisti būvius.

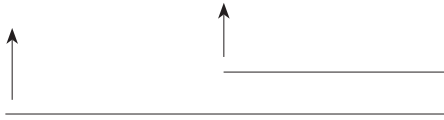
Evoliucijos teorijoje labai svarbus tas *grįžtamasis ryšys*, kuris atsiranda tarp sistemos mikro- ir makrolygių. Makroskopinė struktūra atsiranda iš mikroskopinių elementų ir savo ruožtu juos veikia, „styguoja“. Teigiamo grįžtamojo ryšio atveju tam tikros sistemos savybės išryškėja. Atsiradęs nau-jas elementas gali prigyti ar likti latentinės būsenos, atsižvelgiant į tai, ar tokiai fluktuacijai yra „pasirengę“ kiti sistemos elementai. Panašiai veikia ir kompiuterinės vaizdų atpažinimo sistemos.

Grįžtamieji ryšiai yra panaudojami ir aiškinant ar organizuojant moky-mosi procesą. Pastebėjus neatitikimą tarp perprastos medžiagos ir to, kaip turėjo būti suprasta mokymo medžiaga, neatitikimas dažniausiai pašalina-mas. Toks mokymas yra vadinamas *viengubos kilpos* mokymu. Jis primena termoregulatorių, kuris išsijungia, kai temperatūra kambaryje pasiekia nu-rodytą temperatūrą, ir vėl įsijungia nukritus temperatūrai žemiau normos. *Dvigubos kilpos* mokymasis atsiranda tada, kai pastebėta klaida yra taisoma ne tiesiogiai, o keičiant organizacijos normas, politiką ar tikslus. Dvigubos mokymosi kilpos modelį (jį galima pavadinti ir *dvigubais grįžtamaisiais ry-šiais*), kurį pasiūlė C. Argyris³¹⁵, galima pavaizduoti tokia schema (2 pav.):

---

315 Argyris, C.; Schön, D. *Organizational Learning: A theory of action perspective*. Addison –Wesley: Reading Mass, 1978; Argyris, C.; Schon, D. *Organizational Learning II*. Addison -Wesley: Publishing Company, 1996.

Sistemos parametrai → veikimo strategija → pasekmės

2 pav.

Dvigubos kilpos mokymosi atveju keičiama visa struktūra. „Nušvitimas“ besimokant, kai tarsi visiškai netikėtai suvokiama dalyko esmė, pa-vaizduotoje schemeje yra būtent kilpos užuomazga. Tuo metu pasikeičia struktūra, įvyksta pasikeitimai smegenų neuronų lygiu. Čia regimas sinergetinis efektas – tam tikros būsenos link einama visiems mentalinės sistemos elementams palaikant vienas kitą. Tuo tarpu vienguba kilpa, nors veiksmą koreguoja atsižvelgiant į rezultatus, struktūrinių parametrų nekeičia, struktūra išlieka nepakitusi.

Magijos kontekste iš dalies galima kalbėti apie mokymąsi *viršąmonės ir pasąmonės* lygmeniu per grįžtamąjį ryšį, kuris aprūpina besimokantį informacija apie medžiagos suvokimo kokybę ir padaro atitinkamas pataisas. *Psichologinių sistemų* atveju dar įvedamas *motyvacijos* elementas. Motyvacijos modelyje regimas vidinis grįžtamasis ryšys, darantis įtaką mokymosi veiksmo kartojimui. Šiuo atveju grįžtamasis ryšys gali būti tiek teigiamas, tiek neigiamas, tiek neutralus.

Grįžtamojo ryšio mokymosi procese svarba ypač pabrėžiama informacijos apdorojimo teorijose, nes rezultatų žinojimas yra labai svarbus koreguojant klaidas ir planuojant. Elgsenos teorijos kreipia dėmesį ir į motyvacijos svarbą kryptingai individo elgsenai. Vienas iš svarbiausių parametrų, veikiantis naujų žinių pasisavinimo kokybę, yra reakcijos laikas. Bendru atveju kuo greitesnis grįžtamasis ryšys, tuo geresni mokymosi rezultatai.

Susidarant *elgsenos tipams* bei *simboliams*, sinerģija yra socialinės sąveikos rezultatas. Įdomiausia, kad vienodi simboliai formuojasi visiškai uždaroje, nebendraujančiose socialinėse grupėse. Tai rodo esant *formų baigtinumą*. L. Vygotskis pabrėžė, kad aukštesnės pažinimo formos yra socialinės kilmės, o socialinė komunikacija – tai komunikacija tarp socialinių modelių. Kai kurie autoriai³¹⁶ nurodo šešiolika emocinio ir intelektualinio vystymosi pakopų, kurių kiekviena yra tarsi fazinis virsmas. Žmogaus evoliucijoje atsirado

316 Pz.: Greenspan, S. I.; Shanker, S. G. *The First Idea: How Symbols, Language, and Intelligence Evolved from Our Primate Ancestors to Modern Humans*. Da Capo, 2004.

ypač geros sąlygos tarpusavyje bendrauti ir emocines būsenas perduoti kitiems (teigiamiems grįžtamiesiems ryšiams), ir tai keitė kultūrinę aplinką. Suvokus simbolinį mąstymą kaip tikrovės struktūrų reprezentantus, susidarė sąlygos kilti kognityvinių funkcijų revoliucijai. Atskirų simbolių, kurie būtų izoliuoti nuo mentalinių modelių, net negali būti. Kaita regima ne tik žmonių santykiuose, bet ir atsirandant simboliams. Simbolių objektyvumas yra neginčytinas, nes jie veikia ne tik socialinę, bet ir materialią aplinką. Manoma, kad net aplinkosaugos problemos (pvz., užterštumo problema) kyla dėl vartojamų simbolių arba modelių neadekvatumo, sistemiškumo principo pažeidimų. Beje, simboliai leidžia suprasti ir įvertinti alternatyvas, dichotomijas, kurios turi skirtingų aktualių pasekmių.

Apibendrinami šiuos pastebėjimus, atkreipsime dėmesį į tai, kad per pastaruosius dešimtmečius *netiesinėje fizikoje* įvyko revoliucija, itin plačiai apėmusi ne tik gamtos mokslus, bet ir socialinius, ekonomiką, kognityvistiką, semiotiką bei kitas žmogaus pažinimo ir veiklos sritis. Dar syki pabrėšime, kad ta revoliucija vargu ar būtų buvusi įmanoma, jei nebūtų sukurti galingi kompiuteriai ir tikrovės modeliavimo jais metodai. Matematinų modelių sudėtingumas buvo toks didžiulis, kad įprastomis klasikinėmis priemonėmis juos analizuoti buvo neįmanoma. Būtent todėl ir padėjo kompiuteriai, kurie savo skaičiavimo pajėgumais lenkė žmogaus galias. Tie modeliai ir skaičiavimo eksperimentai veikė radikalų pokytį mūsų požiūryje į netiesiškumo prigimtį ir į netiesinius procesus. Nors ir iki šiol susiduriame su daugybe nesuprastų netiesinių procesų, (pavyzdžiui, su vadinamuoju išvystytu turbulentiškumu skysčių tekėjime ar kvantinėse sistemose esančiomis didelėmis fluktuacijomis), bet jau žinome gana daug kitų gamtoje pasitaikančių netiesinių elgsenų, kurios gali būti suklasifikuotos, suprastos ir šitaip numatomos. Galima teigti, kad dabar netiesiškumas, kuris pažodžiui suprantamas kaip tiesiškumo stoka, jau nebėra sinonimas srities, esančios už mūsų supratimo ribų³¹⁷. O dar visiškai neseniai tai buvo neįkandama jokia moksliniam metodui, ir savo domėn netiesinius reiškinius buvo įtraukę tik už mokslo ribų esantys požiūriai (*paramokslai, magija*).

Labai trumpai aptarsime vieną iš reikšmingiausių fizikinių objektų – solitono – atradimą. *Soliton* yra dramatiškai nauja koncepcija net ir netiesinėje fizikoje. Ir štai kodėl. Solitono atradimas – tai objektas, kurio egzistavimą lauko teorijos specialistai daugelį metų turėjo tiesiog postuliuoti,

317 Newell, A. C. *Solitons in Mathematics and physics*. Society for Industrial and Applied Mathematics, 1985, p. 7.

įvesti hipotetiškai, realizavimas neklasikiniu lygmeniu. Teorinėse konstrukcijose jis buvo būtinas, bet niekaip neįrodomas. Pavyzdžiui, buvo pastebimas lokalus bėgantis bangos impulsas, kompaktiška koherentinė struktūra, stebėtinai pastovus lauko lygčių sprendinys su dalelės savybėmis. Jis iš esmės yra netiesinis ir atsiranda dėl dviejų jėgų pusiausvyros (čia regime grįžtamuosius ryšius). Viena iš tų jėgų yra tiesinė ir siekia išsklaidyti impulsą, kita – netiesinė ir veikia „priešinga kryptimi“ – stengiasi suspausti impulsą. Iki solitonų kaip teorinių netiesinių sistemų sprendinių įvedimo fizikai dažnai kalbėjo apie abstrakčius *banginius paketus* bei *fotonus*, kurie yra tiesinės ir nepriklausančios nuo laiko Schrodingerio lygties sprendiniai. Bet tokie sprendiniai nebuvo panašūs į realius reiškinius, nes laikui bėgant jie „ištirpdavo“. Įvairių jėgų sąveikos netiesiškumas, pasirodo, yra būtinas tam, kad būtų sustabdytas ir subalansuotas dispersinis išsisklaidymas.

Solitono atradimo istorija parodė, koks svarbus yra mentalinio modelio turėjimas ir laukimas to, ko galima tikėtis. Turinčio nuostabių fizikinių savybių solitono paieškos vyko net 140 metų. Viskas prasidėjo nuo J. S. Russelo „didžiosios pernešimo bangos“ stebėjimo. Štai kaip jis pats apie tai pasakoja: „Aš manau, kad geriausiai šį reiškinį leis suvokti tų aplinkybių, kurioms esant aš pirmąsyk su juo susidūriau, aprašymas. Aš stebėjau, kaip juda barža, kurią siaurame kanale dideliu greičiu tempė pora arklių. Staiga barža nelauktai sustojo. Bet ta vandens masė, kurią barža išjudino, nesustojo, o veržliu srautu suplūdo ties laivo priekiu. Tuomet nelauktai atitrūko nuo laivo priekio ir judėdama didžiulių greičiu pirmyn įgijo didelio vienetinio – apvalaus, glodaus ir aiškiai apibrėžto – kalniuko pavidalą, kuris, nekeisdamas savo formos ir nemažindamas greičio, tęsė savo kelionę kanalu. Aš nusekiau jį jodamas žirgu ir kai jį vėl aptikau, jis sklido aštuonių devynių mylių per valandą greičiu išlaikydamas savo pradinį profilį, kurio ilgis buvo apie trisdešimt pėdų, o aukštis – nuo vienos iki pusantros pėdos. Vandens kalniuko aukštis vis mažėjo, o po vienos ar dviejų mylių vijimosi jis man dingo iš akių. Taip (...) susidūriau su neįprastu reiškiniu, kurį pavadinau atsiskyrusia pernešimo banga. Dabar šis pavadinimas visuotinai priimtas.“

Jeigu manytume, kad mokslininką nuo eilinio žmogaus skiria sugebėjimas suprasti, kas yra iš esmės nauja, tai Russelas nusipelnė mokslininko šlovės. Bet iš pradžių jo idėjos susidūrė su didžiuliu skepticizmu ir pasipriešinimu, ir bene labiausiai priešinosi žymiausi to meto specialistai. Jie abejojo, ar gali sklindanti banga nekeisti pavidalo, būti aukščiau vandens lygio; jie atkreipė dėmesį ir į tai, kad bet kurių bangų amplitudė neišvengiamai turi mažėti, ir t. t. Tik apie 1970 m. Russelo atradimas buvo galutinai patvir-

tintas. Tol, kol nebuvo netiesinio teorinio modelio, jo atradimas atrodė esąs neįtikėtinas, ir tik išaiškėjus netiesiškumo bei grįžtamų ryšių svarbai, buvo prisimintas ir tas atradimas, pradėta eksperimentuoti. Iki to meto grynai teoriniais konstruktais atrodę „banginiai paketai“ igavo realią fizikinę prasmę solitonų pavidalu.

Magija ir „pasaulio išburtinimas“

Garsusis sociologas M. Weberis (1864–1920) tvirtino, kad pasaulis pamažu yra „išburtinamas“, kad magiškas požiūris į mus supantį pasaulį nyksta. Net jau pirmojoje savo raidos stadijoje mokslas suabejojo tradiciniais tikėjimais. Organizuojantis emocijų vaidmuo buvo numarintas, nes tikrumo kriterijumi buvo paskelbta ne tai, kas juntama, o tai, kas įrodoma nuosekliais metodais. Bet antroje savo raidos stadijoje mokslas pats į save (į savo metodus, rezultatus, o vėliau ir į mokslo pasiekimų panaudojimą) pažvelgė kritiškai. Šiandieną jau vis mažiau pasitikimama mokslo žiniomis ir tuo, kad pažinimas turi universalumo bruožų, kad žinių nuolat daugėja. Tai esą mokslo uždarmo bei ribotumo padarinys. Be to, moksliniai ieškojimai jau nesiekia rasti tiesos, o greičiau tampa tarp savęs konkuruojančių hipotezių kova. Bet visos problemos susiveda į sistemų valdymo ribas, kai žinios dar nereiškia, kad galima valdyti. Kitaip sakant, sisteminės savybės yra už valdymo galimybių³¹⁸.

Būtent tokia situacija paskatino itin padidėjusį susidomėjimą magija, paramokslais, okultizmu, kuriuose viršnatūralūs momentai yra maskuojami ir taip jie gali pretenduoti į mokslo statusą. Susidaro paradoksli situacija, kai savo konceptualiais konstruktais mokslas ir tai, kas mokslu nelaikoma, artėja vienas prie kito, kai magija vėl imama laikyti natūraliu reiškiniu.

Magiškojo tikėjimo paplitimas, ko gero, yra galimas dėl to, jog: a) šis gyvenimo būdas yra natūralus ir neatskiriamas žmogaus proto atributas (o gal net magija ir yra aktualizuota intuicija³¹⁹); b) pasitelkus magiškąjį mąstymą dažnai galima neblogai numatyti ateities įvykius; c) pagrindinės magijos veiksmų ir ritualų funkcijos yra transformacijos³²⁰.

318 Peretti-Watel, P. Sous les étoiles, rien de nouveau? *Revue fr. De sociologie*. 2002, No 43-1, p. 3–33.

319 Sperber, D. Towards an epidemiology of representations. *Anthropology and psychology*. 1985, Man, 20, p. 73–89.

320 Tambiah, S. J. *Magic, Science, Religion, and the Scope of Rationality*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1990.

Tikėjimas magiškais reiškiniiais būdingas ne tik žemo išsilavinimo žmonėms, kurie yra patiklūs, nesavarankiški, nepasitikintys savo jėgomis. Be abejo, kai apie kurią tikrovės sritį yra sukaupta daugiau žinių, žmogus gali labiau pasitikėti savo jėgomis, tokių žmonių mentaliniai modeliai bei socialinės taisyklės yra stipresni ir jiems lengviau išvengti prietarų. Pati imliausia prietarams (tarp jų ir tikėjimu horoskopais bei kita mantika) yra vidurinioji klasė, nes būtent joje ryškiausias nestabilumas žmogui atsidūrus tarp asmeninių ir socialinių sampratų laukų. Šios klasės atstovai turi žinių, bet tam, kad priimtų savarankiškus sprendimus, jų nepakanka. Būtent jie yra imliausi šiuo metu skatinamam vadinamajam *instrumentiniam racionalumui* kaip gebėjimui paveikti supančią aplinką, kad paprasčiausiais būdais būtų galima pasiekti numatytų tikslų. T. Parsonsas tai vadina „instrumentiniu aktyvumu“³²¹. Jeigu tokių svertų, kurie pakeistų įvykius norima linkme, šiuolaikinis žmogus neturi, jis jaučiasi nepatogiai ir net nesaugiai. Tais paprasčiausiais ir veiksmingais svertais dažnai laikoma būtent mantika ir magija. Visuomenėje, kurioje žmonės paliekami vieni su savo problemomis ir kurioje auga nestabilumas, magija tampa tuo veiksmu, kuris mažina nerimą ir suteikia užtikrintumą, o kartu purena sau dirvą.

Magijos priemonė – tam tikros dažnai ezoterinės žinios, veiksmai ir ritualai. *Magiją* galima suprasti ir kaip *ženkle transformuojantį poveikį*, kuris savo fiziniu stiprumu (energetine charakteristika) neadekvatus rezultatams. Be abejo, kai kalbame apie magines žinias, tai išsyk kyla klausimas, ar kalbame apie žinias dabartine jų prasme kaip apie žinių modelius arba veikimo schemas. Būtent tai ir bandysime trumpai aptarti aukščiau įvardytų sinergetikos aspektų kontekste.

Dažnai ir šiandieną yra manoma, kad jau vien kalbėjimas apie magiją ir su ja susijusius dalykus yra mokslo krizės padarinys, „grįžimas į tamsiųjų viduramžių laikus“. Mūsų požiūriu, taip nėra. Mes manome, jog magijos tyrimas ne tik kad nėra mokslo krizės padarinys, o atvirkščiai – jis rodo, kad mokslas randa įrankių net ir iki šiol *iracionaliais* laikomų maginių reiškinių analizei. Mūsų manymu, būtent ką tik trumpai apibūdinta sinergetika ir gali pateikti tuos įrankius, kurie maginėje kultūroje slypintį iracionalumo užtaisą bent kiek leis racionalizuoti.

321 Parsons, T. *Structure of Social Action*. Publ. McGraw Hill, 1937. Žr.: <<http://evans-experientialism.freewebspace.com/parsons.htm>>.

Fragmentiškai panagrinėsime du sinergetiką ir magiją hipotetiškai jungiančius veiksnius – grįžtamąjį ryšį ir struktūrinių bei elgsenos formų baigtinumą. Jų pagrindu galima nagrinėti ir kitus dalykus, pavyzdžiui, veiksmo rezultatų numatymą ir galimybę pakartoti eksperimentą, kai yra tokios pačios aplinkybės.

Magijos „vartotojai“ daro kartais net nesąmoningą prielaidą, kad visi pasaulio reiškiniai priklauso vieningai sistemai, kuriai priklauso ir žmogus. Beje, būtent toks požiūris galėjo būti svarbiausias gamtos mokslų atsiradimo šaltinis, leidęs iš magijos pereiti į mokslą. Tačiau takoskyrą tarp mokslo ir magijos nubrėžę verifikavimo bei falsifikavimo principai magijai paliko tik subjektyviąją tikrovės sritį. Pagaliau skiriasi ir mokslo bei magijos vartojami poveikių į realų pasaulį įrankiai. Bet ar iš tiesų skiriasi?

Ilgą laiką vyravo mintis, jog tikslinga žmogaus ir gamtos sąveika yra galima jau vien todėl, kad vienodos priežastys kuria vienodas pasekmes. Ją grindė J. Bernoullio mintis, kad jei esant visiškai vienodomis sąlygoms visiškai vienodi objektai elgtųsi *skirtingai*, visa gamta būtų įtraukta į netvarką. O sumaištyje protas negali atsirasti. Tačiau Bernoullio laikais netiesinių ir, atrodytų, paradoksalių reiškinių dar net nebuvo pradėta tirti. Tad ar Bernoullio teiginys, kuriuo tiki ir nemažai šiuolaikinių mokslininkų, yra teisingas? Kita vertus, ar užtenka vien to, kad abu reiškiniai – sinergetika ir magija – aprašomi tais pačiais netiesiniais modeliais? Ar galima netiesinius procesus ne tik modeliuoti, bet ir (magijos atveju) jais eksperimentuoti realiame gyvenime?

J. Piaget įvedė eksperimentą į psichologiją, bet niekas iki šiol negali eksperimentuoti su visuomene. A. Adleris pateikė neginčijamus įrodymus, kad asmenybė yra socialinis, o ne seksualinis darinys. Tai buvo *sisteminio požiūrio* taikymo visuomenei rezultatas. K. G. Jungas dar labiau įtvirtino sistemiskumą, teigdamas, jog žmogus yra kultūros reiškinys. Dabar manoma, kad konkurencija koordinuojama ne ideologija, ne įsisąmoninta strategija, o kultūrine sąmone, tam tikrų dispozicijų matrica, kuri organizuoja emocinį suvokimą. Emocinis suvokimas esąs universalesnis už racionalųjį. Vis dėlto iki šiol vyrauja nuomonė, jog socialinių žaidimų dėsniai skiriasi nuo gamtos dėsnių³²². Todėl iki šiol išlieka jaudinantis klausimas, ar tikrai mes pajėgūs pagal savo išankstines nuostatas valdyti, kurti, konstruoti pa-

322 Martin, J. What is field theory? *American J. of Sociology*. Chicago, 2003, Vol. 109, No 1, p 1–49.

saulį toki, kokį norėtume jį matyti? Ar mūsų pasirinkimai turi struktūrinius atitikmenis sistemoje, ar tai tik mūsų fantazijos vaisius, iliuzija?

Bandysime į šį klausimą atsakyti, remdamiesi K. Popperio *trijų pasaulių modelių*, kuris bent conceptualiai leidžia paaiškinti verbalinės magijos, siekiančios kurti ir valdyti pasaulį, veikimo mechanizmą.

Pirmąjį pasaulį sudaro materija ir energija, t. y. fiziniai objektai, taip pat ir biologiniai objektai, tarp jų ir smegenys kaip neuronų ir kitokio tipo ląstelių sistema. *Antrajam pasauliui* priklauso žmogaus sąmonės būsenos, idėjos, subjektyvios žinios, laisva valia. Jį galima skirstyti į kelis lygmenis, pvz., suvokimo (spalvos, kvapai, garsai), emocijų ir jausmų, prisiminimų, vaizduotės bei ateities planavimo lygmenis, pagaliau „Aš“ (Self) lygmenį, kuris sudaro sąmonės esmę, branduolį³²³. Antrasis pasaulis yra mūsų suvokiamos tikrovės pagrindas. Pirmasis pasaulis yra antrojo pasaulio derivatas. *Trečiasis pasaulis* – tai jau kultūros pasaulis, labiau socialus nei asmeninis.

Išanalizavęs smegenų („pirmojo pasaulio“) ir sąmonės („antrojo pasaulio“) sąveikas, J. Ecclesas padarė išvadą, kad ir sąmonės pasaulis turi tam tikrą struktūrą, kad jame formuojasi „įtakų laukai“, kuriuos nesunku susieti su tam tikra smegenų sritimi. Ta sritis veikia kaip detektorius, kuriam būdingas savitas jautrumas. Iš jutimo organų į smegenis patenkanti informacija per detektorių zoną perduodama į sąmonės lauką, o sąmonės laukas, sąveikaudamas su fiziologine smegenų veikla, ten formuoja fiziologines konfigurasijas – paternus, sąmonės dublikatus³²⁴. Jei toks sąmonės modelis panašus į tikrovę, nesunku suprasti, kaip transformuojami paternai. Detektorinė zona yra teigiamais grįžtamaisiais ryšiais susieta su paternais, kurie atsiranda, pasak Eccleso, valios pastangomis. Nors šiame modelyje kultūros konstruktų (pvz., tradicijų, madų) įtaka paternų formavimuisi neminima, bet Ecclesas atkreipia dėmesį į tai, jog *žmogaus valia modifikuoja erdvinę ir laikinę neuronų tinklo veiklą*, sukuria naujus įtakų laukus, kurie tampa efektyvūs dėl unikalios detektorinės smegenų žievės funkcijos. Norint tokius procesus optimizuoti, reikėtų atsižvelgti į sisteminius efektus. Bet tai yra jau specifinis įvairių mokslų uždavinys.

1927–1938 m. panašią hipotezę skelbė rusų neurofiziologas A. Uchomskis. Bent keliuose savo darbuose jis tvirtino, kad bet kokį dėmesio tipą

323 Eccles, J. *The understanding of the brain*. New York, 1977, p. 195.

324 Eccles, J. *The human Mind. A Discussion at the Nobel conference*. Amsterdam, 1967, p. 8.

(valią) centrinėje nervų sistemoje atitinka stiprios dominantės, t. y. labiausiai veiksmingo nervų centro, kuriam paklūsta visa likusi nervų veikla, formavimasis. Šis *dominantės principas* yra panašus į savirangoje žinomą *pajungimo principą*. Be to, dominantė atlieka *tvarkos parametro* funkciją. Tyrimai rodo, jog pradinėse generalizacijos stadijose dominantės ir sąlyginio reflekso neurofiziologiniai mechanizmai sutampa, todėl jau pats dėmesio koncentravimo procesas yra *savirangos procesas*, kuris nervų sistemoje kuria naujas struktūras³²⁵. Dominantės principas rodo, jog neįprastam informacijos srautui užvaldant dėmesį, nebegalima mąstyti, analizuoti, ir tada tiesa gali tapti neatsiejama nuo išsigalvojimo.

Kita vertus, fiziologų nustatyta, kad stimulo ir mentalinio modelio neatitiktis ar laukiamo patirti jausmo atitiktis įvykiui pakelia smegenyse tam tikros medžiagos, kuri savo sandara analogiška morfijui, kiekį. Tad regime, kad net ir naujumas turi fiziologinį pagrindą. *Maginių veiksmų* metu yra sukuriamos neįprastos (žmogui visiškai naujos) situacijos, o tai sustiprina tų veiksmų poveikį. Pritrūkus naujumo žmonės gali palikti savo gyvenamąsias vietas, ir taip jie rizikuoja savo gerove³²⁶.

Magijos procese sąmonės būseną tampa *jautri* verbaliniams dirginiams ir į juos stipriau reaguoja. Kai tik magijos dalyvis pasieka tam tikrą suvokimo lygį, jis tarsi užkabina kitas prasmes ir taip dažnai įvyksta sąmonės struktūrų griūtis (*bifurkacija, katastrofa*), kurios metu atsiranda naujos struktūros, misticizme vadinamos sąmonės nušvitimu, praregėjimu.

Fraktališkumas magijos procese pasireiškia atvirksčiąja eiga; čia pradedama nuo menko sužadavimo ir einama vis stambesnių darinių link pagal rekursinę taisyklę (pasikartojimas, analogija). Be abejo, šis magijos proceso modelis turėtų būti praplėstas įjungiant į jį dinamines procesus, ir pirmiausia grįžtamuosius ryšius. Pagaliau net ir maginiame procese daug kas priklauso nuo to, kokioje erdvėje mes gyvename, kokia tos erdvės struktūra, topologija, kiek ten yra laisvės laipsnių³²⁷.

Jautrumas pradinėms sąlygoms ir poveikiams, kaip minėta, yra visų dipipatinių sistemų, keistųjų atraktorių savybė. Tačiau kaip atrodo konkretus

325 Евин, И. А. *Искусство и синергетика*. Едиториал УРСС, 2004, с. 118.

326 Симонов, П. В. Потребностно-информационная теория эмоций. *Вопросы психологии*. 1982, № 6, с. 44–48.

327 Ж. рлаčiau: Зеленый, Л. М.; Милованов, А. В. Фрактальная топология и странная кинетика: от теории перколяции к проблемам космической электродинамики. *Успехи физических наук*. Т. 174, № 8, август, 2004.

mentalinio jautrumo modelis, kiek jame yra tikėjimo/nežinojimo, ir ar tas tikėjimas yra kolektyvi žmonių savybė – šie klausimai kol kas neatsakyti. Tokie reiškiniai kaip masinės psichozės ir grupinės savižudybės irgi gali būti aprašomi grupiniais modeliais, kuriuose grupės elementai susiję dėl atitinkamoje semantinėje erdvėje esančio silpnų signalų priėmimo bei sustiprinimo. Bet išsamaus teorinio modelio, matyt, neišmanoma sukurti, neatsižvelgiant ir į laisvą, kūrybišką tą modelį aprašančių savokų sukūrimą.

Magija veikia semiotinėje (ženklų ir jų prasmių) *erdvėje*. Tad, atrodytų, dėl maginių poveikių gali pakisti tik semiotinė struktūra, kuri nepakeičia fizinių konsteliacijų. Galima manyti, jog magijos veiksmas yra tik semiotinis triukas, klaidinimas. Tačiau ką tik minėjome, jog naujausi tyrimai neurofiziologijos ir kognityvinės psichologijos srityse verčia šiais teiginiais suabejoti.

Tai, kad magijos priemonės keičia sąmonės būsenas, šiuo metu neabejojama. Bet ar dėl pakitusių sąmonės būsenų galima įgyti kokybiškai naujų ir reikšmingų žmogaus praktikai žinių – šis klausimas irgi išlieka atviras. Jis aktualus naujai atsirandančiame kontekste, kai didelė žmogaus veiklos dalis persikelia į *internetą*, kuris yra neribotos mentalinius modelius transformuojančios informacijos šaltinis. Pavyzdžiui, įdomios yra įvairių *kultūrų sinergijos*, kurios netiesiogiai veikia ir *interneto erdvėje*. Pagaliau laiką suprantant kaip pokyčių identifikavimo priemonę, galima kelti hipotezę, jog kvantiniu lygmeniu yra visai kitas temporalumas, todėl vyksta tam tikras mastelių „nesusikalbėjimas“. Socialinėse sistemose labiausiai reiškiasi mentalinių struktūrų sinchronizacija. Yra žinoma, jog dinamiškumas visur matuojamas vienodai, jeigu jį aprašančiose lygtyse yra tas pats laiko temporalumas. Laiko dinamika gali aprėpti ne tik psichologinį ir fiziologinį laiką, bet ir kvantinį laiką, kuris gali būti daugiatis. Tad sąmonės modeliai artėja prie to, kas vadinama idealumu, ir čia drįstume „papildyti“ Platoną bei neoplatonikus, teigiant, jog labai svarbios yra ne tik idėjos kaip struktūros, bet ir jų kilmė. Be abejo, reikia pastebėti, jog savirangos procesų tyrimas interneto erdvėje žengia dar tik pirmuosius žingsnius.

Maginis veiksmas atliekamas prieš tai tinkamai parengus priimančią terpę, sukongigūravus jos dėmenis. Čia galima pastebėti ryškų panašumą su įprastais mūsų veiksmais, pvz., ekonominiuose santykiuose. Jei mes rengiamės įvesti naują produktą, jau mūsų ruošimasis arba intencija daro įtaką rinkos dalyviams. Kodėl taip yra ir ar galima racionaliai tai paaiškinti? Ga-

lima, nes mūsų rengimasis arba intencija yra veikiami aplinkos, nes aplinka pasiūlė mums apie tai galvoti, jei tik mes reaguojame į tą aplinką. Mūsų reakcija yra aplinkos keitimo priežastis, ir ta aplinka keičiasi. Veiksmai, kuriuos pagavę kokią nors idėją imame atlikti, sujaukia aplinką. Bet gali būti, kad mes paliksime tuos planus ir užsiimsime kita veikla. Aplinka tai greitai pastebi.

Bet *terpės* rengimas negali trukti labai ilgai. Taip yra todėl, kad skirtingi įvairių procesų greičiai jau susidariusią tinkamą kompoziciją (savotišką „stovinčią bangą“) išardo. Be abejo, užuot sąmoningai parengus tinkamą terpę, galima laukti tinkamo momento, tinkamų savaiminio dėmenų konsteliacijos susidarymo. Bet toks laukimas turi prasmę tik suprantant *terpės* dinamikos dėsnius. Deja, tie dėsniai formalizuota kalba, kaip tai priimta Vakarų civilizacijoje, neužrašomi. Tačiau jau vien tokios pasižymintčios neverbališkos komponentėmis žinios yra labai artimos šiuolaikinei mokslo dėsnių interpretacijai, kai į lygtis įvedami „neryškūs“ elementai. Jau pats *maginis veiksmas* magijos dalyviui sukuria naują prasmę. Prasmę galima apibūdinti kaip tarpelementinių (sąvokinių, medžiaginių) sąryšių struktūrą, todėl yra galimas daugiaprasmiškumas. Mentalinių modelių tarp esamos bendruomenės narių ekvivalentiškumas numato ir hierarchiškai susijusių su kitų modelių struktūromis mentalinio bei kultūrinio virsmo galimybę. Perėjimas iš vieno mentalinio modelio į kitą reiškia struktūros kokybinį prasmės pokytį, kai tas pats ženklas įgyja naują prasmę. Tačiau tam, kad būtų galima nuodugniau paaiškinti šiuos procesus, turi būti sukurta dinaminė prasmės teorija. Šiuo metu galima pasakyti tik tiek, jog *prasmės* yra ne kas kita, kaip tam tikros *veikimo programos*, tam tikri šablonai, kurie pritaikomi esamoms situacijoms. Tokiu magišku (faktiškai – prasmių keitimo) veiksmu žmogui gali būti suteikiama nauja veikimo programa. Atrodo, jog kitokio būdo, išskyrus „magišką“, programoms perjungti net nėra. Bet veiksmas nebus „magiškas“, jei į jį einama nekryptingai, jeigu jam nepasirengiama. Norint pasirengti veiksmui, reikia turėti žinių ir būtina užmegzti tam tikrą grįžtamąjį ryšį tarp maginio veiksmo atlikėjo ir priėmėjo. Jeigu palanki „programoms perjungti“ situacija susiklosto savaime, tai vargu ar galima vykstantį procesą vadinti magišku.

Kaip jau minėta, bet kokia dinaminė struktūra yra metastabilios būsenos. Metastabilios socialinės struktūros – tai ne tik elgesio normų ar pažiūrų struktūros, bet ir lingvistinės, semiotinės. Struktūrų autonominė dinamika

numato galimybę netiesinėje terpėje kurti naujas struktūras kaip metastabilius ar stabilius darinius. Kyla klausimas, kokių poveikių reikia, kad būtų galima pertvarkyti tokias struktūras. Ar galima tikėtis bet kurių pageidaujamų struktūrų variantų ir ar yra tokių struktūrų, kurios tarsi laukia, kad jas kas nors atrastų, pasiūlytų ir nežymiais poveikiais sukurtų?

Atsakant į šį klausimą, reikia prisiminti jau minėtą *lokalios transformacijos taisyklę*: žinant sistemos jautrius „taškus“ (*valdymo parametrus*), pakanka minimalios energijos ir visiškai nedaug pastangų, kad ją būtų galima pervesti į kitą būvį. Tad žinant galimų struktūrų visumą ir distanciją tarp jų, atsiveria visos sąlygos maginiams veiksams.

Taigi magija yra *semiozės* (naujų prasmių kūrimo) įrankis. Maginiai semiozės elementai plačiai vartojami žiniasklaidoje formuojant žinių struktūras. Čia, vaizdžiai sakant, psichoterapija veikia kaip fizioterapija. Dar ryškiau semiozė reiškiasi maginiame gydymo procese. Pavyzdžiui, siekiant paveikti ligą (kad ji išnyktų) kartais naudojamos *ikonos*. Tai – neverbalinė maginė priemonė, dėl kurios vyksta semiotinis veiksmas: religinis ikonos šventumas tarsi įgyja sveikatos šventumo prasmę. Bet tam pačiam tikslui pasiekti vartojami ir verbaliniai (kalbiniai) veiksmai, pasireiškintys prašymais ligai pa(si) šalinti. Šiuo atveju veiksmas yra visiškai nematerialus, ir skirtingose kultūrose dėl skirtingų savo prasmių jis gali stipriau arba silpniau ligonį veikti. Bet abiem atvejais poveikio adresatas turi būti iš anksto pasirengęs galimam poveikiui, t. y. turi būti tam tikros pakitusios ar bent jau sužadintos sąmonės būsenos.

Viskas, kas susiję su sisteminėmis savybėmis, pvz., su išlikimu, sveikata ir sėkme, šiais postmoderniais laikais tampa ne tiek kultūrine, kiek ekonomine charakteristika. Tai būdinga ir šiuolaikinei magijai. Marcelis Maussas savo knygoje *Bendroji magijos teorija*³²⁸ nurodo, kad magijoje glaudžiai siejasi socialiniai pradai ir technologijos, siekiančios ekonomikai būdingo didžiausio veiksmingumo. M. Maussas pateikė ir tris bet kurioje socialinėje formacijoje *magijos veiksmingumą*, pasak šio autoriaus, paaiškinančius reiškinius: a) analogijos (panašus gimdo panašų) ir toliveikos principą; b) magiškų savybių perkėlimo (magiškų jėgų apraiškos reiškiniuose); c) demonologijos ir apsėdimo (susijusių su mirties tabu ir nekromantija) praktikavimą. Pasak Mausso, maginės praktikos *efektyvumas* priklauso nuo to,

328 Mauss, M. *A General Theory of Magic*. New York: W.W. Norton, 1972.

kokios yra toje konkrečioje visuomenėje nusistovėjusios proporcijos tarp tradicijos, tikėjimo ir „sveiko proto“, kurį galima vadinti ir „mokslinėmis tradicijomis“. Maussas tvirtina, kad bet kuriame magijos reiškinyje visada yra tai, kas negali būti įtraukta į loginę grandinę, ir būtent tai suteikia magijai papildomą vertę. Visuotinai pripažintų „jėgų“ kombinavimas su specifine magiška „aplinka“ žmogui suteikia jausmą, kad yra dar ir kažkas kita negu tai, kas tvirtai žinoma. Tokį „magiškų jėgų“ ir aplinkos kombinaciją Maussas vadina Polinezijoje plačiai vartojama sąvoka *mana*, kuri turi daug prasmių: magą, magišką veiksmą, ritualą, magiškas jėgas, magijos objektus, net situatyvią laimę ir sėkmę. Maussas tvirtina, kad ir daugelis šiuolaikinių „modernių“ kultūrų turi panašių sąvokų, aprėpiančių racionaliam protui sunkiai apčiuopiamas magijos apraiškas. Taigi magija yra socialinis reiškiny, turintis ne tik *instrumentinių*, bet ir *pragmatinių* bruožų.

Kai kurie instrumentiniai bei pragmatiniai magijos bruožai ir net magiški ritualai akivaizdžiai regimi *medicinos ir farmacijos praktikoje*. Pavyzdžiui, vaistų veikimą galima skirstyti magijoje priimta tvarka pagal simpatiją (vakcinas), antipatiją (antivirusiniai vaistai), artumą (genetiškai modifikuoti organizmai). Be to, į *manos* sampratą įtraukiami tokie elementai, kaip sveikatos draudimas, gydytojų ir pacientų bendravimas, vaistų išrašymo būdas, gydymo technologijos. Informacijos metafora buvo panaudota atskleidžiant DNR struktūrą, bet ji puikiai naudojama ir kaip maginio kodavimo priemonė. Dar daugiau, yra manoma, kad magija buvo sėkmingai pritaikyta genų inžinerijoje³²⁹.

Moksliniame žargone *magijos* tropas nepaplitęs. Jo netgi atkakliai vengiama. Bet to nepasakytume apie *alchemiją*, kuri tapo ne kuo kitu, kaip *biotechnologija*³³⁰. Biotechnologijos pramonėje jau įgyvendinta sena alchemikų svajonė ne tik valdyti materiją, bet ir per ją keičiant kurti naujas vertes, ypač ekonomines. Daug kontroversiškų genų inžinerijos eksperimentų paskubomis buvo atliekama septintajame XX a. dešimtmetyje, kai buvo privatizuojamos biotechnologinės žinios. Visada norima veikti ir net valdyti tiek žmonių sveikatą, tiek jų psichiką vadovaujantis kilniais humanistiniais tikslais,

329 Davis, E. *Techgnosis: Myth, Magic and Mysticism in the Age of Information*. New York: Three Rivers, 1999. Stivers R. *Technology as Magic*. New York: Continuum, 2001.

330 Robins-Roth, C. *From Alchemy to IPO: The Business of Biotechnology*. New York: Perseus, 2000.

ir tai yra tiek mokslo, tiek magijos skiriamasis bruožas. Tačiau ar išties tie tikslai yra kilnūs, pagaliau, ar mes esame tikri, kad tuos tikslus žinome? Atrodo, tikri esame tik dėl to, jog iki šiol visi pripažįsta, kad gyvybė ir psichika yra paslaptis ir ją trokštama valdyti. Tik ar visi ir visada vadovaujasi humanistiniais tikslais, kurie net patiems jų siekiantiems ne visuomet yra aiškūs?

Šis klausimas ypač aktualus, kai kalbama apie magiją. Jau nuo senų laikų pagal savo veikos tikslus ji buvo skirstoma į baltąją (gerąją), juodąją (blogąją, skirtą pakenkti) ir pilkąją (neutralią). *Juodoji magija* naudojama pražūtingiems tikslams (paskaloms, kerėjimams, demonologijai). Pagrindinė priemonė siekiant antgamtiniais būdais valdyti gamtą ir žmones *juodiesiems magams* buvo žmogiška *baimė*, dėl kurios visuomenėje ir žmogaus psichikoje kyla sumaištis. Juodosios magijos praktika Europoje suklestėjo Renesanso laikais ir sutapo su žydų ir krikščionių mistikų judėjimais. Liūdnai pagarsėję juodieji magai – pradedant Corneliumi Agrippa ir baigiant Eliphu Levi – yra laikomi *instrumentalistais*, manipuliavusiais gamtos jėgomis. Tiesa, buvo veikusių *baltosios magijos* pagrindu (kabala, alchemija).

Okultinės filosofijos šalininkai visada pabrėždavo savo aukštus moralės standartus (pvz., G. Gardneris pateikė net du šimtus „įstatymų“, kuriais turi vadovautis jo pasekėjai), o šiuolaikiniai vadinamieji *chaoso magai* prieš pradedant perprasti magijos technologiją nereikalauja jokių išankstinių nusistatymų ir moralinių standartų. Jie tvirtina, jog pakanka žinoti, kas iš esmės yra gera ar bloga konkrečioje aplinkoje, situacijoje, ir jokių specialių dorovinių standartų magijoje neturi būti, magija neturi ir negali turėti ribų. Šiuo požiūriu *chaoso magijos* praktika gali būti destabilizuojanti, nes pirmiausia ji skirta pakeisti esamus tikėjimus ir vertybes. Kaip ir psichodeliniai medikamentai, ji gali ryškiai pakeisti realybės suvokimą, taip žmones savotiškai žavinti ir patraukiant, bet vargu ar ji padeda atpažinti naujai suvoktą tikrovę.

Chaoso magai save kildina iš Austino Osmano Spare ir Peterio J. Carrollo darbų. Tiek vienas, tiek antras atsisakė daugumos tradicinių magijos teiginių, nes laikė juos nebūtiniais ir komplikuotais, kultūros požiūriu nepriimtinais ir neveiksmingais. A. O. Spare buvo pirmasis, kuris siekė sujungti magiją su to meto modernia psichologija. P. J. Carrollas eina dar toliau – jis siekia magiją, okultizmą ir paranormalius reiškinius susieti su *chaoso teorija* bei *kvantine mechanika*. Dabartinė magija, pasak Carrollo, yra labai artima garsiojo režisieriaus K. Stanislavskio metodui – čia kruopščiai apibrėžiamas vaidmuo, kuris turi būti besąlygiškai priimamas maginio ritualo metu (įskaitant ir tikėjimą magijos egzistavimu), „aktorius“ turi būti apsuptas pa-

laikančių jo rolę, jis turi išgyventi į sukonstruotą realybę. Jei pasiekiamas bent pakankamas metatikėjimo lygmuo, manoma, jog vartai į veiksmingą magiją jau atverti. Magai, panašiai kaip aktoriai, stengiasi sugriauti kasdienę tikrovę, atmesti netikėjimą. Tam jie naudoja specialius „įrankius“: butaforiją, kostiumus, žodžius, garsus, išankstines nuostatas ir emocinę atmintį. Įžengiant į emocinę atmintį ir sužadinant naujas mentalines struktūras yra leidžiama bet kokia galinga asmenybę keičianti patirtis. Tam tinka seksas, skausmas, sumaištis, pakili nuotaika, šleikštulys, ekstazė ir jų ypač netikėti deriniai. *Chaos teorija* čia taikoma, siekiant pagrįsti svarbią išvadą, kad chaoso būsenos žmogaus elgsena yra ypač jautri pačioms mažiausioms įtakoms. O šioje teorijoje implikuotas sistemiškumas leidžia aprėpti pačius jautriausius ir įtakingus veiksnius.

Žvelgiant filosofiškai, ši trumpai apibūdinta *chaos magija* skolinasi elementų iš *daoizmo* (išskyrus daoistų požiūrį į ramybę ir pasyvumą). Jų mokyme sėkmė paremta *ego* sunaikinimu, *ego* griovimu. Daoizme randama daug bendrumo ir su budistinėmis Nagarjuna ir Madhyamaka mokyklomis. Analizuojant Tibeto budistų *Chod* ritualus, galima gauti vertingų užuominų, kaip kurti efektyvius chaoso ritualus.

Magija visada remiasi vieno ar kito žmogaus būsenų kitimu ir per tai paveikia didesnių grupių būsenas. Iki tol neegzistavę materialioje tikrovėje žmogaus veiklos artefaktai ima veikti tikrovę dėl materialios žmonių veiklos, pavyzdžiui, stabdyti ar skatinti ekonomiką. Taip ir įstatymų substancialiu pavidalu realiai nėra, bet jie kuria informacijos, energijos ir materijos srautus. Maginėje kultūroje laikinai priimama viską nustelbianti tikėjimo ir pasitikėjimo sistema, kuri sudaro sąlygas magui pasiekti specifinius efektus. Vėliau tos tikėjimo sistemos atsisakoma, ji atmetama kaip atitarnavusi ir kurį laiką būna nereikalinga, gal net žalinga (įvykus virsmui reikia vėl grįžti prie kito atraktoriaus, kito tvarkos parametro, apimančio daugiau bendruomenės narių). Todėl net priešingos tikėjimo sistemos magijos proceso metu gali būti sukeičiamos vietomis ir priimamos taip, kaip reikia arba kaip būtina. Norint tai daryti ir išvengti sąmonės būsenų pakitimų, svarbiausia tampa nuostata, kad joks nuolatinis tikėjimas negali būti priimamas kaip absoliučiai teisingas ir ilgalakis.

Ar galima konstruktyvi magijos teorija?

Šios išsakytos idėjos bei pastabos kelia klausimą, *ar yra galima konstruktyvi magijos teorija*, išplaukianti iš mokslų apie netiesines sistemas? Ar

įmanoma magijos technologijas, kai nežinomos veikiančios jėgos, pritaikyti didelėms socialinėms sistemoms ar mažesnėms grupėms (pavyzdžiui, meditacijos grupėms)? O gal susiformavusi ar suformuota struktūra, jeigu ji yra gana didelė ir stabili, nepasiduoda jokiems poveikiams? Kada atsiranda visuomenės virsmų galimybė ir ar ji gali būti formuojama? Ar sinergetiniai (maginiai?) dėsningumai būdingi tik mažoms sistemoms ir pavieniams visuomenių nariams?

Atsakydami į šiuos klausimus, mes paprastai remiamės, atrodytų, modernia prielaida (kuri išties yra jau pasenusi), kad pasaulis yra reliatyvus ir kupinas atsitiktinumų. Ir nors iš tiesų esame panardinti į kvantinį „netikrumo“ pasaulį, kuriame tikrovė savo prigimtimi yra stochastiška, bet ima aiškėti, jog kiekvienas tos tikrovės protingas elementas susikuria savo tikrovę. Kita vertus, gali paaiškėti, kad magijos (kaip ir sinergijos) veikimo zona yra siaura. Pavyzdžiui, jau seniai aišku, kad struktūroms susidaryti didelės įtakos turi vadinamieji nukreipiamieji efektai, kuriuos sąlygiškai galima pavadinti *triukšmais*. Atrodo, kad jie gali būti tam tikri sinerginius procesus ribojantys veiksniai. Jų kilmė aiški ir aprašoma. Juos tiriant paaiškėjo netikėti ir paradoksalūs efektai, kurie panašūs į pastebėtus efektus sudėtingose savirangos sistemose. Vienas iš jų – tai eksperimentas, sąlygiškai pavadintas *mirusiojo plaukiojimu*. Jo metu žmogus yra įdedamas į aklinį skafandrą, į jį leidžiamas oras, o skafandras panardinamas į vandens telkinį. Bandomasis greitai užmiega. Atsibudęs jis pajunta netekęs jokios orientacijos erdvėje ir laike ir tampa *idee fixe* auka. *Idee fixe* arba atsiranda spontaniškai, arba ji yra pasiūloma išoriškai (per ausines). Paaiškėjo, kad tokie sutrikimai pasireiškia dėl *sensorinės deprivacijos* – triukšmo, garso, regėjimo, kvapo, svorio išnykimo ar itin reikšmingo sumažėjimo. Sensorinė deprivacija pasitaiko ir realiame gyvenime, pavyzdžiui, speleologinėse ekspedicijose, iš dalies – kosminiuose skrydžiuose, savanoriškoje atskirtyje vienuolynų celėse ar dykumose. Jos metu formuojasi būtent tie mentaliniai modeliai, kurie paprastai vadinami *mistinėmis patirtimis*, o eksperimentatoriai, kaip minėta, vadina *idee fix*. Tam tikra sensorinė deprivacija pasiekama ir monotoniškai, ilgai kartojant trumpas maldas, mantras ir t. t. Paaiškėjo, jog net paprastas triukšmas atkuria „normalų“ mąstymą, priirišimą prie „normalaus“ mentalinio modelio.

Tačiau net tie informatyvūs pastebėjimai *magijos teorijai* sukurti tėra tik tam tikros prielaidos. Yra manoma, kad magijos ir okultizmo kaip išbaigtos konstruktyvios teorijos galimas atsiradimas yra panašioje situacijoje,

kokioje yra *kvantinė mechanika* nuo pat savo atsiradimo iki šių dienų³³¹. Ji, anot M. Bunge³³², pasižymi nepaprastu rezultatyvumu ir kartu absoliučiu filosofiniu vakuumu. Tokią krizės esmę, kaip mano M. Bunge, lemia negebėjimas nurodyti savo referentų, o tai savo ruožtu yra svyravimų tarp subjektyvizmo ir labai aiškiai išreikšto realizmo pasekmė. Išties dažniausiai pasitaikanti kvantinės mechanikos interpretacija atitinka tarpukario loginių pozityvistų turinį ir formą. Akivaizdi yra modelių sanklota ir nesuderinamumas, bet iki šiol nekeliama klausimo, ar tie modeliai yra suderinami. Žmogus tiek kognityviniu, tiek technologiniu požiūriu labai giliai prasiskverbė į mikropasaulį, kuriam makroskopiniai tikrovės modeliai nebuvo parengti. Paradoksai, kurie dabar matomi vos ne visose aprašančiose pasaulio vienovė sąvokose, be abejo, pirmiausia buvo aptikti ne kvantinėje mechanikoje. Tai ir Zenono Elėjiečio aporijos, ir I. Kanto antinomijos. Bet ar pakanka priimti modelių sudarytą kalbą? O gal toje kalboje galime išvysti kažką daugiau, ką drįstume pavadinti žinojimo užribiais? Juk, pavyzdžiui, *atsitiktinumo sąvoka* irgi atsirado kaip grynai *instrumentinė sąvoka*, kuri tampa nereikalinga netiesinių determinuotų sistemų modeliuose, nesvarbu, kokių mastelių sistemas mes tirtume. Pagaliau tarsi savaime suprantama tarp mokslininkų tapo *teorijų neišbaigtumo koncepcija*, bet ši koncepcija taptų kur kas veiksmingesnė, jei ji būtų perprasta iki galo. Juk teorinio pagrindimo neišsamumas reiškia *toleranciją*. Bet dažnas mokslininkas su neišsamumu susitaikyti negali, todėl jis bet kokioms teorinio pagrindimo išsamumo stokojančioms koncepcijoms (tarp jų ir paramoksinėms, juo labiau okultinėms ar maginėms) nėra nei atlaidus, nei tolerantiškas. Kita vertus, akivaizdu, kad bet koks pasitenkinimas esama situacija veda prie stagnacijos ir žlugimo. Keisčiausi dalykai dedasi tada, kai susiduria du skirtingi pasaulio pažinimo ir jo pertvarkymo modeliai. Nepakantumas kitokiai mąstysenai ar gyvenisenai dažnai tampa ne tik psichologinių, mentalinių, socialinių įtampų priežastimi, bet ir destabilizuoja visuomenę, dažnai sukelia net karinius konfliktus. Tačiau kai kada vieno mentalinio ar socialinio modelio pertvarkymo išvengti neįmanoma...

Magijos reiškinys, kaip ir mokslas, gali pasireikšti ir *spekulyatyviomis formomis*. Šiuolaikiniai magiją tiriantys specialistai ieško bendrumų tarp

331 Anot kai kurių chaoso teorijos specialistų, to nebūtų buvę, jei kvantinės mechanikos priešaušriu būtų buvusi išplėtota netiesinių dinaminų sistemų teorija; vadinausi, mūsų laukia nemažas laikotarpis, kol visa jau klasikine tapusi kvantinė mechanika bus peržiūrėta...

332 Bunge, M. *Foundations of Physics*. Berlin: Springer, 1967.

skirtingų mentalitetų kaip universalių struktūrų, kurios valomos, atsikratant nereikalingų simbolizmų, ir kuriomis pasinaudojama kartu su bet kuria kita simbolių sistema. Tokio spekuliatyvaus metodo tikslas yra atskleisti praktinę techniką, kuri pagrįsta išoriniais efektais, ir siekia paversti simbolizmą asmeninio metodo išraiška. Todėl magijos specialistai dabar vartoja ir tokias sąvokas kaip postmodernizmas, dekonstravimas, studijuoja kultinius reiškinius, nes yra įsitikinę, kad be atitinkamo sąvokų rinkinio apie tikrąją magiją net kalbėti neverta. Buvo suprata, jog visos tradicinės maginės sistemos remiasi kultūra kaip tarpasmeninių santykių visuma, tad ir *magija yra galima* tik esant *išreikštinių žinių deficitui*, kuris suponuoja tikėjimo elementą. Šiuo požiūriu *magiją galima pavadinti* ir tam tikros rūšies *socialine inžinerija*, kada naudojamos ne tik racionaliais sąmonės lygmens metodais, bet ir iracionaliais. Tačiau, mūsų manymu, apie konstruktyvią magijos teoriją šiandieną kalbėti dar pernelyg anksti.

3.2. Parapsichologija: tyrimų objektas sinergetiniu požiūriu

Parapsichologija toliau vadinsime anomalių gamtos ir psichikos reiškinių, mistinių būsenų bei su jomis susijusių psichofizinių reiškinių *tyrinėjimus*.

Didžioji dalis tų reiškinių yra įvardyta įvairiuose okultiniuose mokymuose, okultinėse sistemose. Sąlygiškai juos suskirstysime į *maginius veiksmus* ir jų padarinius, *mantiką*, arba būrimą naudojantis įvairiais ženklais bei jų sistemomis, *ekstrasensorinį suvokimą* (ESS), *aiškiaregystę*, *psichokinezę*, „*kontaktavimą*“, *anomalius atmosferos ir kosmoso reiškinius* (AAKR).

Prie *maginių veiksmų* ir jų padarinių paprastai priskiriamas burtininkavimas, „nužiūrėjimai“, užkeikimai, maginis gydymas ir t. t.

Prie *mantikos* priskiriama astrologija, chiromantika, fiziognomika, haruspicija, būrimai paprastomis ir Taro kortomis, būrimai kauliukais, kavos tirščiais, vašku ir pan., sapnų aiškinimas ir t. t.

Prie *ekstrasensorinio* (arba viršjutiminio) *suvokimo* ir su juo susijusių reiškinių galima priskirti telepatiją, psichometriją (gebėjimą „matuoti“ tiesiogiai nejaučiamas aplinkos ir žmogaus charakteristikas; prie psichometrijos priskirtini ir „matavimai“ su virgulėmis), „bekontaktė diagnostika“, „bekontaktis masažas“ ir t. t.

Aiškiaregyste laikytini visi reiškiniai, susiję su gebėjimu orientuotis erdvėlaikyje. Tai ir pati aiškiaregystė, t. y. gebėjimas „regėti“ dabartyje ir dideliame nuotolyje vykstančius įvykius, ir retrokognicija, t. y. gebėjimas „regėti“ praeities įvykius, ir prekognicija, t. y. ateities įvykių numatymas. Prie šių reiškinų grupės dažnai priskiriami ir vadinamieji „reinkarnaciniai“ reiškiniai, t. y. spontaniškas arba išprovokuotas gebėjimas „įsiskverbti“ į gilią konkretaus žmogaus istorinę praeitį.

Psichokineze, arba *telekineze*, *laikytini* visi reiškiniai, susiję su „psichiniu“ poveikiu materialiams objektams ir sukeltas jų judėjimą ar pokyčius. Tai ir telekinezė, ir levitacija (kūno svorio sumažėjimas, leidžiantis, kaip sakoma, įveikti net Žemės trauką), psichochirurgija, poltergeistai (savaiminis daiktų judėjimas, užsiliepsnojimas ir kiti anomalūs su žmogaus psichika susiję fiziniai reiškiniai), „psichinė fotografija“ ir t. t.

Kontaktavimo arba *laidininkavimo* reiškiniais laikytinas vadinamasis „dvasinis apsidėmas“, „automatinis raštas“, „kontaktavimas“ su „ateiviais iš kosmoso“ ar „Šambalos“, „Atlantidos“ gyventojais, ir pan., taip pat spiritizmas arba mediumizmas, t. y. „kontaktavimas“ su mirusiais žmonėmis, vaiduokliais ir t. t.

Labai plačią reiškinų klasę sudaro vadinamieji *anomalūs atmosferos ir kosmoso reiškiniai*, dažniausiai įvardijami neatpažintais skraidančiais objektais (NSO). Šiuose reiškiniuose susipina praktiškai visi aukščiau minėti reiškiniai.

Mūsų pateikta parapsichologijoje tiriamų reiškinų (dažnai vadinamų *psi reiškiniais*, *psi fenomenais* ar tiesiog *psi*, *paranormaliais reiškiniais*) skirstymas, be abejo, nėra išsamus (tai ne šio darbo tikslas). Be to, skirstant dažnai taikomi skirtingi kriterijai, ir jau vien todėl mūsų teikiama klasifikacija gerokai skiriasi, pvz., nuo I. Vinokurovo pateiktų bent dviejų klasifikacijos sistemų, į kurias patenka net „išėjimai iš kūno“, „ektoplazminiai“ reiškiniai, fantomo materializacija, dematerializacija ir t. t.³³³

Būtina pastebėti, kad daugumą (jei ne visus) minėtų reiškinų daugelis mokslininkų laiko „šiuolaikine mitologija“, „mistika“, psichinių ligų išprovokuotais tikrovės neatitinkančiais vaizdiniais, fantazijomis, pagaliau mistifikacijomis, falsifikacijomis ir t. t. Tam, kad falsifikacijas ir mistifikacijas būtų galima „atsijoti“ nuo iš tikrųjų esamų psi fenomenų, pastaruoju metu parapsichologai į savo laboratorijas kviečia ir specifinius ekspertus – iliuzi-

333 Винокуров, И. *Парапсихология*. Москва: Олимп, 1998, с. 154–162.

onistus. Visi iliuzionistai (arba – „fokusininkai“), pasak buvusio (o gal ir esamo) Maskvos iliuzionistų asociacijos prezidento A. Kartaškino, kuris 1991 m. savo „triukus“ rodė ir Vilniuje bei Kaune, labai mėgsta save vadinti *magais*³³⁴. Bet su burtininkavimu ar mantika tokie „magai“ nieko bendra neturi. „Gyvenimas nėra toks paprastas, kaip daug kam atrodo, – juokauja iliuzionistai. – Jis yra kur kas paprastesnis!“³³⁵ Tik iš pirmo žvilgsnio dažnai atrodo, kad regime neįmanomus dalykus, stebuklus. O iš tiesų viskas yra nesudėtinga, paprasta, – šitaip tą iliuzionistų pasiūlymą perfrazuoja Kartaškinas. Be abejo, nesudėtinga, paprasta yra tik tam žmogui, kuris išmoko iliuzionizmo technikos. Tad tokie žmonės nesunkiai atpažįsta kitų žmonių daromas manipuliacijas, mistifikacijas, falsifikacijas. Todėl jų dalyvavimas parapsichologiniuose tyrimuose labai praverčia.

Taip yra todėl, kad parapsichologai su mistifikacijomis ir falsifikacijomis susiduria išties dažnai. Joms atskleisti C. E. Hanselas paskyrė išties knygą³³⁶. Paradoksalu, bet anuomet pagarsėjusi Rusijoje ekstrasensė Nina Kulagina, kurios ieškinį dėl šmeižto 1987 m. Maskvoje įvykęs teismas patenkino ir įpareigojo žurnalo *Čelovek i zakon (Žmogus ir įstatymas)* redakciją paskelbti paneigimą, kad ši moteris esanti šarlatanė ir apgavikė³³⁷, iš tiesų yra nesyk „pagauta už rankos“ apgaudinėjant. Taip yra atsitikę ne su vienu ekstrasensorinius (viršjutiminius) gebėjimus turinčiu žmogumi. Jie patys šias savo apgaules dažnai teisinga vadinamuoju *šventuoju melu*: mat taip labai trokšta žmonėms įrodyti jiems patiems akivaizdų dalyką, jog antgamtiniai reiškiniai egzistuoja, kad prasidėjus nesėkmėms griebiasi apgaulės³³⁸.

Be abejo, paprasčiausių apgaulių ar mistifikacijų ir falsifikacijų pagrindinė priežastis – ne vien *šventasis melas*. Yra ir materialus suinteresuotumas, ir grynai psichologinės bei socialinės priežastys, pavyzdžiui, noras savo tikrais ar tariamais neeiliniais gebėjimais išsiskirti iš kitų žmonių, jiems daryti įtaką, ir t. t. Bet dabar mus domina tik *šventjo melo* reiškinys ir iliuzionistų gebėjimas atpažinti apgaules.

334 Карташкин, А. *Искусство удивлять*. Москва: Профиздат, 1990, с. 8.

335 Ten pat, p. 11.

336 Хэнзел, Ч. *Парапсихология*. Москва: Мир, 1970.

337 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Parapsichologija*. Vilnius: Vilniaus planetariumas, 1991, p. 15–16.

338 Орфеев, Ю. В.; Панченко, А. И. Парапсихология: наука или магия? *Вопросы философии*. 1986, № 12, с. 116–128.

Šventasis melas paprastai yra susijęs su *laikiniu ar visišku ypatingų gebėjimų netekimu ar bent jų ryškiu sumažėjimu*, ir su šiuo reiškiniu parapsichologams tenka susidurti dažnai. Šis reiškinys, atrodo, yra net *dėsningas*; pagaliau jis yra ir skeptiциzmo vertinant psi fenomenus pagrindas.

A. Kartaškinas yra ne tik iliuzionistas, bet ir (bent tuo metu, kai viešėjo Vilniuje) Maskvos aviacijos instituto docentas, fizikas. Dalyvauti paranormalių reiškinų tyrimuose jį pakvietė kaip iliuzionistą, gebantį atpažinti mistifikacijas. Ne vieną mistifikaciją jis ir atpažino. Bet Kartaškinas susidūrė ir su tokiais reiškiniais, kurių jis nei kaip iliuzionistas, nei kaip fizikas paaiškinti negalėjo. Tie reiškiniai buvo realūs, fiksuojami ne tik daugybės liudininkų parodymais, bet ir matavimais aparatūra, nuotraukomis, vaizdo filmais ir t. t. Vis dėlto jų realumu patikėti buvo ir yra sunku. Savaiame nuo krosnies pakylantys ir skraidantys puodai, savaiame stebėtojų akyse išsisukantys elektros saugikliai, užsiliepsnoję daiktai, be regimo pašalinio poveikio judančios lovos ar stalai ir t. t., nekalbant apie neaiškios kilmės bildesius ir kitus garsus, šių reiškinų stebėtojus ne tik itin glumino, bet ir baugino. Ir, be abejo, šie nors ir itin reti reiškiniai visiškai prieštaravo paprasčiausiai gyvenimiškai patirčiai, sveikam protui, nekalbant apie mokslines patirtis, moksle nustatytus dėsningumus ir dėsnius.

Reiškiniai, kurių tyrimuose dalyvavo ir Kartaškinas, vadinami *poltergeistais* (lietuviškai šis vokiečių kilmės žodis reiškia „triuškšmingą dvasią“). Įsitraukęs į poltergeistų tyrimus, Kartaškinas juos apibendrino 1997 m. išleistoje knygoje *Poltergeistas*³³⁹. Joje autorius pateikė ne tik istorinių duomenų ir savų tyrinėjimų fragmentus, bet ir bent septyniolika hipotezių, bandančių aiškinti šį fantastišką reiškinį. Tarp hipotezių, be abejo, yra ir apgaulių, mistifikacijų „hipotezė“³⁴⁰, ir nemaža vadinamųjų „paramokslinių“ hipotezių („tetafantomų“, „lygiagrečių pasaulių“ ir t. t.)³⁴¹, bet dauguma jų siejamos su žinomais fizikiniais reiškiniais bei teorijomis. Poltergeistų tyrinėtojas jau greitai paaiškėjo, kad tie reiškiniai susiję su žmonėmis, jų *psichofizinio nestabilumu*, ir jie aprėpia nemaža kitų parapsichologijoje tiriamų reiškinų. Pavyzdžiui, patikimai nustatyta, kad poltergeistai dažnai kyla po ilgai truncančių ir aktyvių *spiritizmo* seansų³⁴². Savo ruožtu spiritizmas *mechaniškai*

339 Карташкин, А. *Полтергейст*. Москва: Сантакс-Пресс, 1997.

340 Ten pat, p. 119–126.

341 Ten pat, p. 177–208.

342 Fominas, J. *Neįtikėtini reiškiniai*. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 131–136.

pasireiškia dėl žmogaus sąmonės „diktuojamų“ *ideomotorinių judesių*, t. y. nevalingų ir sąmoningai nesuvokiamų *silpnų kūno judesių*, kurie žmonių grupėje gali tapti sinchroniškai ir išjudinti ne tik spiritizmo seansuose dažnai naudojamą ant stalo padėtą lėkštę, bet ir patį stalą. Ši „mechanizma“ dar 1853 m. aptiko ir ištyrė garsusis anglų fizikas M. Faraday’ius³⁴³. Bet patys savaime ideomotoriniai judesiai nepaaiškina nei jų galimos sinchronijos, nei spiritistinių seansų metu gaunamos (tikros ar tariamos) informacijos kilmės bei turinio. Apeliacija į sąmonę, be abejo, yra vertinga nuoroda, bet itin neinformatyvi. Be to, iki šiol svarstoma, ar „kontaktavimo“ („laidininkavimo“) reiškiniai³⁴⁴ yra endogeninės, ar egzogeninės kilmės. Paprasčiau sakant, jau suabejota, ar iš tiesų „laidininkavimo“ (tarp jų ir šiai reiškinų grupei priskiriamo spiritizmo) metu gaunama informacija kyla iš žmogaus sąmonės. Bent jau „apsėdimo“ atvejais, kurie psichiatrijoje apibūdinami Kandinskio ir Klerambo sindromu („svetimų“ minčių atsiradimas, kinetinis automatizmas, pseudohaliucinaciniai prisiminimai, išorinio apvaldymo jausmas ir jausmas, jog kažkas nuolat kontroliuoja ir daro įtaką, ir t. t.)³⁴⁵, pasak profesorės L. Serebrnikovos, informacijos šaltinis vargu ar yra endogeninis.³⁴⁶

Itin sudėtingas poltergeisto reiškinys tiek savo kilmė, tiek raiška yra kompleksinis, ir jo tyrimai, kaip minėta, atskleidė glaudžias daugelio *psi fenomenų* sąsajas.

Parapsichologijoje daugiausia dėmesio buvo skirta palyginti paprasčiausių *psi fenomenų* tyrimams: telepatijai, retrokognicijai, prekognicijai, elementariausiems telekinezės pasireiškimams. Tas paprastumas nereiškia, kad minimi reiškiniai yra plačiai paplitę ir mokslo paaiškinti. Atvirkščiai, jie net ir dabartiniam mokslui kelia tokių didelių problemų, jog stengiamasi juos paprasčiausiai ignoruoti („išstūmimo efektas“) arba laikyti mistifikacijomis. Pavyzdžiui, *pripažinti prekogniciją* – tai reiškia, pripažinti, jog vadinamoji „laiko strėlė“ (laiko vienkryptiškumas) neegzistuoja, kad A. Einsteino įvestas *artiveikos principas* yra niekinis. Prekognicijos realumo

343 Орфеев, Ю. В.; Панченко, А. И. Парапсихология: наука или магия? *Вопросы философии*. 1986, № 12, с. 116–128.

344 Žr. plačiau: Paškus, A. *Dievai, dvasios ir žmonės „Naujajame amžiuje“*. Kaunas: Caritas, 1993, p. 160–166.

345 Кебриков, О. В.; Коркина, М. В.; Наджаров, Р. А.; Снежневский, А. В. *Психиатрия*. Москва: Медицина, 1968, с. 97–99.

346 Винокуров, И. *Парапсихология*. Москва: Олимп, 1998, с. 485–490.

pripažinimas, kalbant paprastai, reikėtų, jog didžioji dalis XX a. fizikos yra ginčytina. Mokslas, be abejo, nėra sustingęs, jau XX a. pabaigoje kilo tam tikrų teorinių prielaidų ir „neatsisakant“ Einsteino, prekognicijoje išvelgti racionalią prasmę. Tačiau, kaip kartą su lengva ironija išsitarė kvantinės mechanikos pirmtakas Maxas Planckas, naujos koncepcijos užvaldo pasaulį tik tada, kai išmiršta senųjų šalininkai...

Todėl anksčiau daugiausia pastangų buvo skiriama įrodyti psi fenomenų realumą, o šiuo metu dėmesys skiriamas tam, kad būtų galima išsiaiškinti bent svarbiausius psi fenomenų *dėsningumus*, t. y. *kas ir kokiomis reguliariomis sąlygomis* tuose fenomenuose *pasikartoja*.

Ir jau *pirmas aptiktas dėsningumas* daug ką šokiravo: *jokio reguliarumo, jokių dėsningumų psi fenomenuose aptikti neįmanoma*

3.3. Parapsichologija: „nedėsningi“ dėsningumai

Dėsnis paprastai apibrėžiamas kaip *esminis (būtinis) pasikartojantis gamtos ar visuomenės reiškinių ryšys*³⁴⁷. Gamtos dėsniuose *ryšys* suvokiamas *funkcionaliai*, t. y. paprastai nurodoma, kaip, kokiu būdu vienas objekto ar reiškinio dėmuo yra susijęs su kitu ar kitais. Paprastai šios funkcijos išreiškiamos matematiniais simboliais ir operatoriais. Funkcionalumas reiškia ir *vienareikšmiškumą*. Net statistiniai ir tikimybiniai metodai leidžia gauti iš principo vienareikšmius sprendinius. Į *pasikartojimo* sąvoką (dėsnio kontekste) implikuota paprasta mintis, kad reiškinys yra *dėsningas tik tuo atveju*, kai *tose pačiose sąlygose* vyksta *tie patys procesai* ir gaunami *tie patys rezultatai (pasekmės)*. Šiame apibrėžime *pasekmių* sąvoka nurodo tai, kad *dėsnio* ir *priežastingumo (kauzualumo)* sąvokos yra glaudžiai susijusios. Be to, dėsniuose implikuotas funkcionalumas reiškia, kad juose slypi ne bet koks priežastingumas, o *diachroninis*, arba „dvilaidis“: priežastis visada esanti ankstesnė už pasekmę.

Į *dėsningumo* sąvoką implikuota ir dėsnio sąvoka, bet joje labiau akcentuojamas *pasikartojimas* nei esmiškumas, būtinumas. Paprasčiau sakant, kai kalbame apie *dėsnius*, turime omenyje griežtą funkcionalių ryšių vienareikšmiškumą, o kai kalbame apie *dėsningumus*, pabrėžiame tik reiškinį *pasikartojimą* ar bent nemažą pasikartojimo tikimybę.

347 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 165–189.

Pasikartojimas gali būti *periodinis* (t. y. tam tikrais taisyklingais laiko intervalais), kvaziperiodinis (netaisyklingais laiko intervalais) ir neperiodinis. Pirmuoju ir antruoju atvejais susiduriama su *funkcionaliai* aprašomais *svyravimais* (*virpesiais*) ir jų sklidimu (banginiais procesais). Jų dėsniai yra gerai žinomi. *Neperiodiškumas* reiškia, kad reiškinys *gali pasikartoti*, bet nebūtinai esant toms pačioms sąlygoms, o kartais jis pasikartoja esant visiškai kitokioms sąlygoms.

Susiduriant su *neperiodiniais* reiškiniais, akivaizdu, kad juose funkcionalumo rasti neįmanoma, jie tarsi iškrinta iš *dėsniais* grindžiamo mokslo konteksto.

Kita vertus, net ir visiškai skirtingomis sąlygomis aptinkamas tam tikras reiškinų pasikartojimas reiškia, kad jie vis dėlto *yra dėsningi*, nors žinomais *dėsniais* ir nepagrindžiami. Kitaip sakant, *dėsningumas* čia regimas pačiame *nereguliariame pasikartojime*. Nors ir nerandama vienareikšmių sąlygų, kurioms esant kiltų, tarkime, poltergeistai, nors jų neįmanoma net tikimybiškai numatyti nei erdvėje, nei laike, bet jie tai vienur, tai kitur nereguliariai *pasikartoja* įvairiausiomis aplinkybėmis; vadinasi, jų raiška yra dėsninga.

Regime, kad teikiamuose *dėsnio* ir *dėsningumo* apibrėžimuose bei jų eksplikacijose yra tam tikra priešara. Viena vertus, *dėsnio* sąvoka implikuoja ir *dėsningumo* sąvoką, kita vertus, tapatinti *dėsningumus* su *dėsniais* (kaip kartais daroma) vargu ar galima. Matyt, tai taptų įmanoma tik tuo atveju, *jeigu būtų pakeista pati dėsnio sąvoka*, atsisakant joje implikuoto funkcionalumo, arba (vartojant filosofinę terminologiją) atsisakant „laplasinio determinizmo“, dėsnuose *ieškant ir kitų priežastingumo* tipų. O jų esama, kai kuriuos jų nurodė jau Aristotelis, deja, jie buvo „gerai pamiršti“³⁴⁸.

Viena iš didžiausių parapsichologiniuose tyrimuose kylančių problemų – tai būtent to aukščiau minėto funkcionalumo, vienareikšmio pasikartojimo nebuvimas ar bent stoka. Pasak I. Kogano³⁴⁹ (kuris parapsichologiją apibūdina kaip mokslą, tiriantį žmogaus distancines sąveikas su aplinka), psi fenomenų būdingiausias bruožas – jų *labilumas, nestabilumas*, dėl to *neįmanoma* tų fenomenų *vienodai pakartoti*. Tiesa, Koganas pastebi, kad faktiškai nėra nė vienos tyrimų srities, kurioje būtų įmanomas tiks-

348 Plačiau žiūr.: Kanišauskas, S. *Filosofija ir psichologija: santykis ir pasaulėvaizdžio kontekstai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 195–221.

349 Коган, И. М. Парапсихология в естественно-научном освещении. *Известия высших учебных заведений. Физика*. 1992, № 3, с. 48–64.

lus reiškinių ir rezultatų pasikartojimas, tačiau bent gamtos moksluose parametrų sklaida tokia nedidelė, jog patenkinant praktines reikmes ją galima ignoruoti. Tuo tarpu parapsichologiniuose tyrimuose, pasak Kogano, tyrimų rezultatų sklaida tokia milžiniška, kad į tai nekreipti dėmesio jau neįmanoma. Dar daugiau, pasak šio autoriaus, tenka pripažinti, kad *tokia rezultatų sklaida tiriamiems fenomenams yra imanentiška*.

Pastarąją prielaidą savotiškai patvirtina 1988 ir 1990 m. Rusijoje, Tomsko politechnikos institute, vykusių mokslinių techninių seminarų net pavadinimas: „Nepperiodiniai greitaeigiai aplinkoje vykstantys reiškiniai“³⁵⁰. Šiuose seminaruose buvo aptariamose aukščiau minėtų psi fenomenų tyrimų problemos, tarp jų ir instrumentiniai tyrimai, prietaisai, eksperimentų technika.

Išnagrinėję tiek aukščiau nurodytą literatūrą, tiek kitą psi fenomenų tyrimų medžiagą³⁵¹, bandysime aukščiau minėtus ir kitus *dėsningus nedėsningumus* išryškinti, apibendrinti. Tai darysime *kognityviniu* aspektu, t. y. *vertybinių* ir su jais susijusių *dorovinių* aspektų beveik neaptarsime. Sąlygiškai psi fenomenus skirstysime į *informacinius* ir *energetinius*, nors ryškios ribos tarp jų nėra.

Pirmas ir svarbiausias psi fenomenų tiek pasireiškimų, tiek jų tyrimų *dėsningumas* yra minėtasis psi reiškinių *nestabilumas, labilumas, retumas*.

Tiek *informaciniai* (telepatija, aiškiaregystė, retrogognicija, prekognicija, iš dalies ir vadinamoji ekstrastensorika), tiek *energetiniai* (psichokinezė ir su ja susiję reiškiniai) psi fenomenai yra gana reti, „nekasdieniai“. Dažnesni

350 *Непериодические быстротекучие явления в окружающей среде*. Тезисы докладов междисциплинарной научно-технической школы-семинара 18–24 апреля 1988 года. г. Томск. Часть I. Томск: Всесоюзный совет научно-технических обществ, Томский политехнический институт, 1988.

Доклады Второй Всесоюзной междисциплинарной научно-технической школы-семинара „Непериодические быстротекучие явления в окружающей среде“ (научная методология и новые подходы) 19–30 апреля 1990 года г. Томск. Томск: Союз научно-инженерных обществ СССР, Министерство высшего и среднего специального образования, Томский политехнический институт, 1988.

351 Pvz.: Дубров А. П.; Пушкин В. Н. *Парансихология и современное естествознание*. Москва: Соваминко, 1989; Вандерхилл Э. *Мистики XX века. Энциклопедия*. Москва: Мнф-Локнд, 1996; Ханцеверов, Ф. *Эниология*. Кн. 1. Москва: Издательство АМН, 1996; Grubner, E. *Psi protokolai*. Kaunas: Knygų naujienos, 2000.

yra informaciniai reiškiniai. Jau vien jų retumas rodo, kad jie vyksta esant tik tam tikroms išskirtinėmis sąlygomis. Tų reiškinų intensyvumas, pasireiškimo trukmė kinta, ir labai sunku tame kitime įžvelgti reguliarumą. Kitaip sakant, jie yra neperiodiniai. Reiškiniai yra *ne tik labilūs*, bet ir *itin nestabilūs* ta prasme, kad jų trukmė dažnai būna labai menka, jie staiga gali išnykti, o netrukus vėl atsirasti, vėl išnykti, ir t. t. Nestabilumas pasireiškia ir dideliu tų reiškinų jautrumu išoriniams ar (ir) vidiniams trikdžiams.

Antrasis esminis psi fenomenų bruožas: net esant, atrodytų, visiškai vienodoms sąlygoms, jie niekada nėra vienodi. Kiekviename net tai pačiai klasei priskiriamame fenomene yra tam tikra jo pasireiškimų tiek kiekybinė, tiek kokybinė sklaida. Eksperimentuose tai pasireiškia reakcijų į poveikius ar sąlygas nevienareišmiškumu (taikant net statistinius ar tikimybinis metodus). Kitaip sakant, *funkcijinių priklausomybių neaptinkama*, o jei ir aptinkamos, tai jos yra neregulios, nestabilios.

Trečiasis psi fenomenų bruožas atsispindi jau jų pavadinime – visi šie reiškiniai yra ryškiai susiję su žmogumi, jo psichika (net ir anomalijų atmosferos bei geofizinių reiškinų atvejais).

Čia nurodyti psi fenomenų bruožai yra esminiai ir... abstrakčiausi. Todėl juos kiek praskleisime, atkreipdami dėmesį į kai kuriuos konkrečius tų fenomenų ypatumus.

Pirmiausia visi tyrinėtojai sutaria, kad su psi fenomenais susiję (kartais jiems to net neįsisąmoninus) žmonės yra itin labilios psichikos ar net turintys psichofizinių patalogijų. Psi gebėjimai paprastai atsiranda po rimtų fizinių traumų (ypač galvos), didelių psichinių sukrėtimų (artimųjų netektis, gili ilgai užsitęsusi egzistencinė vieatvė), sensorinės deprivacijos sąlygomis (ilgam užsidarius vienuolynų celėse ar pasišalinus į dykumas, kalnus, rengiant astronautus surdokameroje, arktinių ar speleologinių ekspedicijų metu ir pan.), taip pat dėl specialių pratybų (joga ir kiti psichofiziniai pratimai, meditacijos ir t. t.). Gana dažnai tie gebėjimai atsiranda išgyvenus klinikinę mirtį, veikiant natūraliems ir dirbtiniams psichotropiniams preparatams (paprastai jie vartojami šamanų praktikoje³⁵²). Psichiką destabilizuoja ir vadinamieji spiritizmo seansai – pradžioje juose dalyvaujančiam žmogui būna tik kaip savotiškas žaidimas, po ilgesnio laiko jiems atsiranda priklausomybė. Pastebėta ir tai, kad panašų poveikį turi ir ilgai trunkantis, reguliarius naudojimas įvairių tipų būrėjų (mantikų) paslaugomis. Dar

352 Žr., pvz.: Kastaneda, K. *Kelionė į Ikslendą*. Kaunas: INIT, 1992.

vienas ryškus psichofizinio būvio destabilizavimo šaltinis – geofizinės anomalijos. Anomalūs psichofiziniai reiškiniai dažniau pastebimi tose vietovėse, kuriose yra požeminių vandenių, požeminių ertmių, bent jau nedidelių žemės plutos lūžių, vadinamųjų „naudingųjų iškasenų“ telkinių, ten, kur yra padidėjęs radiacinis fonas, stiprūs lokalūs magnetiniai ar elektromagnetiniai laukai ir t. t. Psichofizinius nestabilumus stipriai veikia ir Saulės aktyvumo pokyčiai. Be abejo, geofizinės anomalijos ne visiems žmonėms daro vienodą įtaką – yra jautresnių joms, yra ir itin stabilios psichofizinės būklės žmonių, kurie nepajunta net ir ryškesnių nukrypimų nuo „normos“. Tai, ko gero, susiję su genetiniu paveldimumu. Nors ir labai reta, bet yra žmonių, kurie jau gimsta „anomalūs“, t. y. jau vaikystėje ir ankstyvojoje jaunystėje pasižymi neįprastais „psi gebėjimais“.

Antra, tyrimuose yra aptiktas vadinamasis „psi praradimo efektas“. Gana ilgą laiką demonstravę stabilius „psi efektus“, telepatai, pranašautojai, psichokinetikai ir t. t. pamažu ar staiga juos praranda. Dažniausiai tai susiję su minėtais nestabilumais, žmogus psichofizine būkle: kai ji *tampa stabili, neeiliniai gebėjimai dingsta*. Bet esama ir grynai psichologinių veiksmų, kurių esmė ir kilmė kol kas nesuprantama. Turima omenyje tai, kad kuo labiau „ekstrasensas“ stengiasi parodyti savo gebėjimus, kuo labiau jis siekia įtikinamesnių ir ryškesnių rezultatų, tuo labiau jam ima „nesisėkti“. „Psi praradimo efektas“ kartais vadinamas *Parsivalio efektu*: tik kvailėlis Parsivalis sugeba atrasti Gralio taurę. Parapsichologinių tyrimų efektyvumas, pasirodo, labai priklauso nuo juose dalyvaujančių asmenų... nenuovokumo. Kuo labiau pasikliaujama protu ir patirtimi, kuo labiau įtikima eksperimentų sėkme, tuo greičiau ir ryškiau atsiranda faktų, prieštaraujančių ką tik patikimai nustatytiems.

Kita vertus, naujokas, pradedantysis („kvailėlis“), jam pačiam to nesitikint, labai dažnai rodo tiesiog neįtikėtinus rezultatus. Tai pavadinta „naujoko sėkmės efektu“. Šis keistas dėsningumas išryškėjo ne vien parapsichologiniuose tyrimuose. Tai nustatyta ir nagrinėjant statistiką lošimų namuose. Nenuovokumas, spontaniškumas yra psi fenomenų sėkmės laidas – ir taip galima apibūdinti šį dėsningumą.

Trečia, parapsichologinių eksperimentų sėkmingumas (t. y. gana patikimas psi fenomenų užfiksavimas) labai priklauso tiek nuo eksperimentatorių, tiek nuo eksperimentus stebinčių žmonių *tikėjimo* psi fenomenų realumu.

Net menkiausias skepticizmas sukelia „psi stabdymo“ reiškinį. Bet jei eksperimentatoriai ir stebėtojai yra geranoriškai nusiteikę, nepaisant to, kad jie pabrėžtinai siekia tyrimų objektyvumo, psi fenomenai reiškiasi ryškiau, ilgiau.

Ką tik įvardyti dėsningumai iš dalies paaiškina ir minėtus sąmoningos ar nesąmoningos apgaulės atvejus: net pagarsėję „ekstrasensai“ kartais griebiasi apgaulės, mistifikacijų. Taip atsitinka tada, kai jie pernelyg trokšta įrodyti savo neeilinių gebėjimų tikrumą. Gali būti, kad jau pats tas troškimas (nekalbant apie spontaninius nestabilumus) sukelia „Parsivalio efektą“. Jį, kaip minėta, sukelia ir pernelyg didelis eksperimentatorių skepticizmas. Bet tos net sąmoningos mistifikacijos neįrodo, kad psi fenomenų nėra.

Žinant šiuos ir kitus dėsningumus ir sudarant tinkamas eksperimentams sąlygas, psi fenomenų realumą įrodyti pavyksta. Geriausiai tai parodo minėtas Ninos Kulaginos atvejis. Ji išties nesyk buvo pagauta falsifikuojant, bet kai buvo sudarytos tinkamos eksperimentų sąlygos, net autoritetingiausi Rusijos mokslininkai teisme paliudijo (be abejo, pateikdami ir „daiktinius įrodymus“), kad Kulagina „psi gebėjimus“ (nors ir kintančio intensyvumo) išties turi.

Ketvirta, pastebėta, jog bent informacinio pobūdžio psi efektus (pavyzdžiui, telepatinius ryšius, „distancinį įtaigojimą“ ar „distancinį gydymą“) labai stiprina žmonių emociniai, psichofiziniai ryšiai. Spontaninė telepatija (silpniausiai jos išreikšta forma yra nuojautos) dažnai užsimezga tik tarp artimiausių fiziškai ar emociškai susijusių žmonių: tėvų ir vaikų, brolių ir seserų, ilgą laiką kartu santarvėje gyvenančių sutuoktinių, artimų draugų ir t. t. Spontaniškus informacinius ryšius nesunkiai galima „pakeisti“ organizuotais, dalyvaujant daugeliui žmonių. Paprasčiausia tokia organizavimo forma – dalyvaujančių psi seansuose žmonių susikabinimas rankomis, kolektyvi meditacija, kolektyvi malda, kolektyvios apeigos, ritualai (nebūtinai religinio pobūdžio). Pastebėta, jog psi efektai pasireiškia kur kas stipriau, kai vienu metu juos įgyvendinant dalyvauja daug žmonių. Šamanai, burtininkai savo apeigas būtinai atlieka dalyvaujant daugeliui žmonių, ir jie aiškina, kad tik kolektyvus kreipimasis į dievybes ar kolektyvus poveikis į blogąsias dvasias gali būti veiksmingas.

Paprasčiausias psi efektų „stiprinimo“ pavyzdys gali būti kolektyvūs spiritizmo seansai. Bent kelių žmonių sinchronizuoti ideomotoriniai judesiai gali priversti judėti ne tik ant stalo esančią lėkštę, bet ir patį stalą. Jei

spiritizmo seanse dalyvauja vienas asmuo, tai jam prireikia ideomotorinių judesių „stiprintuvo“, kuriuo paprastai būna švytuoklė (rankoje laikomas ant siūlo, virvutės pakabintas nedidelis daiktas). Praktiškai nepastebimi ideomotoriniai judesiai sukelia regimus švytuoklės svyravimus, ji tampa savotišku indikatoriumi.

Kolektyvumo efektas dažnai naudojamas ir psi fenomenų (ypač aiškiaregystės, retrokognicijos, kartais ir prekognicijos atvejais) raiškos *interpretacijoms*. Aiškiaregiai, chiromantai, astrologai ir kt. kartais nelabai pasitiki savo daromomis išvadomis ir buriasi į grupes, į savotiškus „konsiliumus“, kuriuose kryptingai ir kolektyviai „tiria“ pačius dominantį reiškinį ir kolektyviai aptaria galimas interpretacijas, bando rasti konsensumą. Tokie „konsiliumai“ yra galimi tik tarp simpatizuojančių vienas kitam žmonių.

Penkta, kolektyvių ryšių metu ypač pastebimas tampa lyderio vaidmuo. Energetiniu požiūriu menki jo poveikiai (įtaiga) sukelia kartais sunkiai įvertinamas pasekmes. Apskritai vienas charakteringiausių psi fenomenų bruožų yra *poveikių ir jų rezultatų neadekvatumas* ta prasme, kad energetiniu požiūriu nepaprastai menki poveikiai gali sukelti ryškius veikiamų objektų ar subjektų, net aplinkos pokyčius.

Šešta, ypač maginėje kultūroje, o ir tarp didelę patirtį ar žinojimą turinčių „psi operatorių“ („ekstrasensų“ ir pan.) yra itin paplitęs įsitikinimas, kad visi veiksmai turi poveikį tik *tinkamu metu* ir *tinkamoje vietoje*. Ryškiausias šį teiginį pagrindžiantis pavyzdys gali būti *refleksoterapija* (tarp jų ir adatų terapija), kuri remiasi „mistiška“ kinų „energetinių meridianų“, „akupunktūros taškų“ ir t. t. sistema. Didžiausias gydomasis poveikis pasiekiamas duriant adatas ar atliekant taškinį masažą tik tam tikrose kūno vietose ir tik tam tikru laiku³⁵³. Atitinkama (dažniausiai sakrali) vieta ir atitinkamas (dažniausiai sakralus) laikas yra būtini ne tik religinėms ir maginėms apeigoms, bet ir paprasčiausiems būrimams. Šis (*vietos ir laiko*) parinkimas apeigoms ir būrimams būdingas visoms kultūroms, tarp jų ir lietuvių³⁵⁴. Tinkamo laiko būrimams, maginiams veiksams, maginiam (ekstrasensoriniam) gydymui parinkimas pirmiausia susijęs su gyvų organizmų biologiniais ritmais, kurių svarba žmogaus sveikatai nustatyta gana gerai³⁵⁵. Taip pat gerai nustatyta,

353 Табеева, Д. М. *Руководство по игло-рефлексотерапии*. Москва: Медицина, 1982.

354 Žr. plačiau: Beresnevičius, G. *Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius: Tyto alba, 2004, p. 47–53, 64–65.

355 Murza, V. *Bioritmai*. Vilnius: Mokslas, 1983.

kad cirkadiniai bioritmai (svyravimai su parai artimu periodu) akivaizdžiai susiję su įvairiais „kosminiais ritmais“ (be abejo, pirmiausia – su Žemės sukimusi apie savo ašį)³⁵⁶. Kita vertus, su įvairiais kosminiais ritmais (tarp jų ir su Saulės aktyvumu, Mėnulio fazėmis) yra siejami ir psi fenomenai³⁵⁷. Tinkama vieta dažniausiai susijusi su *achetipiniais simboliiais* (pasaulio medžio, pasaulio centro, pasaulio ašies ir pan.), prie kurių priskirtinos natūralios ar dirbtinės kalvos, kalnai, akmenys, medžiai ir t. t. Įdomu tai, kad sakralios vietos dažnai yra specialiai parenkamos naudojantis virgulėmis, rankoje laikomais svambalais, taip pat „pranašingais sapnais“, „burtų metimu“ ir pan. Šiuo metu jau žinoma, kad taip parinktos „tinkamos vietos“ gana dažnai yra susijusios su geofizinėmis anomalijomis. Kita vertus, net ir „tinkama vieta“ bei „tinkamas laikas“ nėra garantija, kad psi fenomenai pasireikš visa savo jėga, kad jie nesusilpnės ar neišnyks.

Septinta, dažnai parapsichologiniuose tyrimuose yra aptinkamas *toliveikos* fenomenas. Tolveika implikuota niutoninėje fizikoje, bet ji visiškai nepriimtina reliatyvistinei, grindžiamai baigtinio šviesos greičio postulatu: jokie materialūs procesai negali skliti greičiau, nei sklinda šviesa (elektromagnetinės bangos) vakuume. Todėl „akimirksniu“ nei energija, nei informacija negali būti perduodama ar priimama. O kadangi tiek energija, tiek informacija perduodama ir priimama per materialias struktūras, susiduriama su principiniu sunkumu – su energijos ir informacijos sklaida (disipacija), jos išsibarstymu ir slopimu didėjant nuotoliams. Tuo tarpu tokiuose psi reiškiniuose kaip telepatija ar aiškiaregystė nuotoliai didesnio vaidmens nevaizduoja. Tiesa, kai yra nedideli atstumai ir ypač glaudus fizinis ar psichinis ryšys, psi fenomenai reiškiasi stipriau, bet jie galimi ir esant didžiuliams atstumams. Tai reiškia, kad gali egzistuoti ir Einsteino fiziką (artiveikos principą) „pažeidžiantys“ kiti dėsniai (pvz., vadinamasis EPR paradokso realumas, legitimizuojantis *sinchroninius* ryšius³⁵⁸, arba matematiniai modeliai, aprašantys hipotetinių tachionų elgesį).

Aštunta, tiek maginėje kultūroje, tiek vadinamoje „ekstrasensorikoje“ nemažą vaidmenį vaidina *pasirengimas* įgyvendinti psi fenomenus. Kaip minėta, dažnai jie vyksta spontaniškai, bet patyrę magai, šamanai, ekstra-

356 Реушкин, В. Н. Суточные ритмы и процессы адаптации. *Кибернетика живого. Человек в разных аспектах*. Москва: Наука, 1985, с. 54–91.

357 Винокуров, И. *Парапсихология*. Москва: Олимп, 1998, с. 403–468.

358 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 151, 157, 219–223, 371.

sensai, aiškiaregiai ir pan. dažniausiai *rengiasi* būsimiems veiksams: atlieka specialius ritualus, medituoja, kartais vartoja psichotropinius preparatus, naudoja garsinius ritmus ir t. t. Visa tai būtina tam, kad galėtų pereiti į vadinamuosius *pakitusios sąmonės diskretinius būvius*³⁵⁹. Tuo tikslu yra naudojamos ir specialios psichofizinės priemonės. Pavyzdžiui, neosufizmo pradininkas G. Gurdžijevas tam, kad jo mokiniai gebėtų pasiekti ekstazės būsenas, vartojo ne tik hipnotizuojančių šokių „terapiją“, bet ir tai, ką galima pavadinti „šoko terapija“³⁶⁰.

Devinta, dauguma psi fenomenų vienaip ar kitaip yra susiję su *hipnotiniais* reiškiniais (hipnoze, autohipnoze, regresyviaja hipnoze, masine hipnoze, įtaiga arba sugestija, autosugestija ir t. t.). Pirmasis tas sąsajas dar XVII a. pabaigoje pastebėjo austrų gydytojas Francas Mesmeris, psi fenomenus pavadinęs *gyvuoju magnetizmu*. Ir tik XIX a. vidurio pradžioje šią sąvoką palengva išstūmė *hipnotizmo*, arba *hipnozės*, sąvoka³⁶¹. Hipnozė dabar yra plačiai žinoma, ji vartojama medicinoje, psichiatrijoje, psichoanalitikoje, jos nevengiama kai kurių iliuzionistų pasirodymuose. Todėl pamažu susiformavo įsitikinimas, kad visus ar bent daugumą mįslingų psichikos reiškinų galima paaiškinti hipnoze. Pavyzdžiui, masinio poveikio per televiziją į žmogaus sąsąmonę pradininko ruso Anatolijaus Kašpirovskio veikla aiškinama ne kaip ekstrasenso, o kaip paprasčiausio hipnotizuotojo. Bet, pasak garsaus prancūzų psichoanalitiko, hipnotinių reiškinų tyrinėtojo L. Chertoko, net ir nepaprastai gausi empirinė medžiaga *iki šiol visiškai neatsakė į klausimą, kas yra ta hipnozė ir įtaiga*, kokie yra jų veikimo mechanizmai. Hipnoze dabar naudojamosi taip, kaip naudojasi automobiliu žmogus, kuris visiškai nesupranta jo veikimo principo, bet žino, kad reikia spausti vieną ar kitą pedalą, mygtuką, sukti vairą ir t. t. Todėl, pasak Chertoko, visi hipnozės tyrinėjimai, tarp jų ir jo knyga apie hipnozę, turėtų priversti žmogų susitaisyti su nežinomybe ir savo pažinimo galių ribotumu³⁶². Deja, susiduriant su *psi reiškiniais*, kai kurie mokslininkai jau vien hipnozės sąvokoje regi beveik visus tų reiškinų paaiškinimus...

359 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Filosofija ir psichologija: santykis ir pasaulėvaizdžio kontekstai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 280–286.

360 Žr. plačiau: Вандерхилл, Э. *Мистики XX века. Энциклопедия*. Москва: Мнф-Лонка, 1996, с. 164–180.

361 Шерток, Л. *Непознающее в психике человека*. Москва: Прогресс, 1982, с. 34–43.

362 Ten pat, p. 228–230.

Mes išvardijome tik tuos ryškesnius psi fenomenų bruožus, kurie yra susiję su gamtos mokslų problemomis, palikdami nuošalyje jų sąsajas su archetipais, simboliiais, žmogiškosiomis vertybėmis ir apskritai su kultūra. Palikome nuošalyje ir religinius, dorovinius aspektus. Nors jie yra itin svarbūs, bet šioje analizėje užsibrėžėme tik vieną tikslą – parodyti, kad parapsichologiniai tyrimai gali būti kur kas vaisingesni, jeigu būtų atsižvelgta į psi fenomenų ypatumus. Būtent jie, mūsų požiūriu, ir nurodo svarbiausias galimų tyrimų kryptis.

3.4. Psichofiziniai fenomenai ir sinergetika

Trumpai išvardyti *psi fenomenų* bruožai įtaigiai rodo, kad čia susiduriama su *sinergetikoje* žinomais reiškiniais.

Sinergetikos mokslinės ir filosofinės problemos išsamiai apibūdintos ir išnagrinėtos monografijoje *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*³⁶³, kai kurie jos aspektai bei taikymo praktikoje galimybės nušviesti ir anksčiau skelbtuose straipsniuose³⁶⁴, magijos kontekste sinergetikos pasiekimai ir problemos aptarti ir šios knygos 3.1 skyriuje. Todėl čia paminėsime tik svarbiausius, mūsų požiūriu, dalykus.

Sinergetika vadinsime tarpdisciplininę mokslo šaką, kurioje tiriami *sudėtingų atvirų sistemų kolektyvių* procesų ypatumai. Vietoje paplitusio *sinergetikos* termino dažnai vartojami ir kiti. Pavyzdžiui, I. Prigoginas šią tyrimų sritį pavadino *disipatinių struktūrų teorija*. JAV ir kai kuriose Europos šalyse labiau pamėgtas *naujojo mokslo* pavadinimas, o pastaraisiais metais tiek Jungtinėse Valstijose, tiek Didžiojoje Britanijoje, Skandinavijos šalyse, iš dalies ir Prancūzijoje vietoje *sinergetikos* termino kur kas dažniau vartojamas *kompleksiškumo teorijos (complexity theory)* terminas. Kai kas

363 Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008.

364 Kanišauskas, S. Universalism in the Light of the Synergetic Paradigm: Philosophical, Social and Political aspects. *Dialogue and Universalism*, Vol. XIII, No 1–2, 2003, p. 39–50; Kanišauskas, S. Teorijos ir praktikos santykis valdyme ir jurisprudencijoje: sinergetiniai aspektai. *Višoji politika ir administravimas*, 2002, Nr. 2, p. 54–62; *Globalizacija: taikos kultūra, žinių visuomenė, tolerancija*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 247–254; Kanišauskas, S. *Filosofija ir psichologija: santykis ir pasaulėvaizdžio kontekstai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 152–194.

šią kompleksinę tyrimų sritį vadina ir *postmoderniuoju mokslu*. Pasak JAV Teksaso universiteto profesoriaus F. Turnerio, kuris parašė įvadą kolektyviam darbui *Chaosas, kompleksiškas, sociologija*³⁶⁵, tai, kas vadinama *sinergetika* arba naujuoju, postmoderniuoju mokslu, vadinama ir *emergentinio evoliucionizmo*, ir *saviorganizacijos (savirangos) teorijomis*, ir *kompleksiškumo paradigma*. Visos jos siejamos su *chaoso* ir *katastrofų teorijomis*, *fraktalais*, *faziniiais virsmis*, *netiesiškumu* ir t. t. Skirtingi tų pačių procesų tyrimų pavadinimai atsirado tik todėl, kad specifinių mokslo disciplinų atstovai linkę „naująjį mąstymą“ sieti tik su savosios mokslo šakos idėjomis ir laimėjimais. Dar daugiau, kiekvienos šakos mokslininkai yra įsitikinę, kad tik jų požiūris į tiriamus reiškinius yra teisingas, kad tik jų vartojama terminija tuos reiškinius atspindi adekvačiai. Turneris išreiškė viltį, kad „disciplininio grynumo“ adeptai gana greitai supras, jog tokie pat ar bent panašūs reiškiniai yra pastebimi ir kituose moksluose, kad tų reiškinų prigimtis yra kur kas fundamentalesnė, nei gali suvokti atskirų mokslo šakų specialistai.

Toliau vartosime *sinergetikos* terminą vien dėl jo trumpumo ir jame implikuoto prasminio imlumo – tai kompleksinė teorija (dažnai vadinama net paradigma³⁶⁶), kurioje pabrėžiamas *kolektyvus vyksmas*, kolektyvūs procesai.

Sinergetikos terminą 1972 m. į mokslą įvedė vokiečių fizikas, lazerinės technikos specialistas H. Hakenas, nors jos ištakos regimos XX a. pradžioje paskelbtuose A. Poincaré'o darbuose. Tiek *sinergetikos* naujumas, tiek jos tarpdisciplininis pobūdis, tiek joje vartojamas formalus matematinis aparatas ją daro sunkiai suvokiamą, o joje implikuotas holistinis pasaulėvaizdis – ir „mistišką“.

Psi fenomenų labilumas bei nestabilumas ir ypač tai, kad su šiais fenomenais susiję žmonės patys pasižymi itin labilia psichika, o kartais jos siekia net dirbtinėmis priemonėmis (t. y. siekia itin pakitusių sąmonės būvių), rodo, kad *psi fenomenai* yra susiję su *disipatiniais (sklaidos) būviais*.

Bet kuri sudėtinga sistema paprastai pasižymi dinamine pusiausvyra. Kitaip sakant, ji nuolat dalyvauja medžiagų ir energijos apykaitoje su aplinka ir kartu išlaiko savo esminius parametrus. Kalbant apie žmogų ir gyvūnus, *tokia būseną*, kurios metu, nepaisant gana reišmingų išorės veiksnių ir vidinių pokyčių, yra palaikomas santykinis organizmo veiklos

365 *Chaos, Complexity and Sociology. Myths, Models and Theories*. London, New Delhy: Sage Publications, 1997.

366 Ž.ч., рвз., *Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов*. Москва: Прогресс –Традиция, 2000.

pastovumas, vadinama *homeostaze*. Bet dinaminė pusiausvyra yra nuolat trikdoma jau vien dėl natūralaus energijos išsibarstymo, sklaidos. Fizikoje tai vadinama entropijos augimu. *Entropija* – tai ne vien fizikinis reiškinys, susijęs su netvarkos, chaoso augimu. Pasak S. Chaituno³⁶⁷, entropiją galima apibrėžti ir per materijos bei energijos pasiskirtymo tankį, tad entropijos sąvoka taikytina visur, kur egzistuoja energija – fizinė, biologinė, socialinė, psichinė ir t. t. Tiesa, entropija nuolat auga tik uždaroje, t. y. nepalaikančio ryšio su aplinka sistemose. Bet akivaizdu, kad medžiagų ir energijos apykaita su aplinka ne tik gali sutrikti, bet ir anksčiau ar vėliau ji sutrinka. Visos sistemos pamažu sensta, „išsieikvoja“, ir jų entropija kaip tam tikras netvarkos matas auga. Stabilumas (tiksliau sakant, kvazistabilumas) yra tik tariamas, bet kuri sistema anksčiau ar vėliau pereina į disipatinį (sklaidos) būvį, kai prasideda chaotiniai procesai, sistemos griuvimas, irimas.

Ilgą laiką buvo manyta, kad dėl energijos bei medžiagos sklaidos natūralus chaoso (ir jį apibūdinančios entropijos) augimas rodo neišvengiamą *visų* struktūrų suirimą ir „visatos mirtį“. Bet antrasis termodinamikos (entropijos augimo) dėsnis tiesiog prieštaravo regimybei: jei pasaulyje vyrauja tik griuvimo, sklaidos procesai, tai kaip galėjo atsirasti tokios sudėtingos sistemos kaip gyvi organizmai, žmogus, visuomenė? Kaip visa tai gebėjo evoliucionuoti?

Atsakymas į šį klausimą bemaž vienu metu kilo, kaip minėta, įvairiose mokslo šakose ir pirmiausia fizikoje, chemijoje. Tam padėjo ir Poincaré'io idėjos, jo sukurtas ir vėliau tobulintas matematinis aparatas. Bene lakoniškiausiai šį atsakymą pateikė Ilja Prigoginas: *chaosas gimdo tvarką!* Ir ne bet kokią tvarką, o *kokybiškai naują*. Sinergetiką be didesnių abejonių (nors tam tikrų teorinių niuansų ir esama) galima pavadinti ir *emergentinio evoliucionizmo teorija*. Pastarasis XX a. pradžioje kilęs pavadinimas siejamas su anglų filosofo A. N. Whiteheado *organizmine koncepcija*³⁶⁸, pasak kurios visos itin sudėtingos sistemos yra integralios visumos („organizmai“), kurių elementai yra glaudžiai tarpusavyje susiję ir pavaldūs visumai. Sistemos elementų „paklusimas visumai“ paprastai vadinamas *holistiniu principu*. Jis implikuotas ir anglų zoopsichologo C. L. Morgano (labiau žinomo

367 Хайтун, С. Д. Фундаментальная сущность эволюции. *Вопросы философии*. 2001, № 2, с.152–166.

368 Jouko, S. Systems Ideology and Social Sciences. *SYSTEMS. New Paradigm for the Human Sciences*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1998, p. 188–189.

kaip komparatyvistinės psichologijos pradininko bei „ekonomijos dėsnio“ kūrėjo darbuose³⁶⁹. Morganas *organizminę koncepciją* išplėtojo jau evoliuciniame kontekste. Todėl būtent jis laikomas *emergentinio evoliucionizmo* pradininku³⁷⁰. Svarbiausi Morgano teiginiai pateikti 1923 m. jo išleistoje knygoje *Emergentinė evoliucija*. Anglų žodis *emergence* reiškia nelauktą, staigų ko nors naujo atsiradimą, *kokybinį šuolį*. Organizminės koncepcijos įtaką čia rodo Morgano įsitikinimas, kad susiformavusi vykstant tam tikriems fiziniams ir cheminiams procesams gyvybė tampa „organizmais“, t. y. kažkuo „daugiau“ nei juos sudarantys elementai (*holizmas*), ir tie „elementai“ yra *hierarchiškai* priklausomi. Organizmų raidoje vyksta *šiuoliški kokybiniai pokyčiai*, kurie nukreipti į tam tikrus tikslus (*teleologinis principas*). Pasak Morgano, net ir fizinės sistemos turi *psichinį pradą*, ir *emergencijos periodai* kyla dėl kol kas žmogaus nepažintos organizuojančios jėgos.

Svarbiausias emergentinio evoliucionizmo idėjas perteikėme todėl, kad visos jos, išskyrus minimą „nepažintą organizuojančią jėgą“ bei hילוзоизmui imanentišką mintį, jog pati gamta yra gyva (turinti psichinį pradą), yra implikuotos ir sinergetikoje. Evoliucijos idėja mūsų analizei paranki tuo, kad ji leidžia visus sudėtingus ir net prieštarigus sinergetinius procesus apžvelgti tarsi vienu žvilgsniu, kompleksiška, *laike*.

Laike sudėtingų sistemų raidą galima suskirti į kelis etapus, kurie neperiodiškai kartojasi.

Pirmąjį etapą pavadinsime *dinamine pusiausvyra*. Šis etapas gali trukti gana ilgai, ir jo metu sistema „paklūsta“ žinomiems *dėsniams*, aprašomiems *funkcinėmis* priklausomybėmis.

Bet dėl entropijos galop sistemoje neišvengiamai kyla didesnių ar mažesnių nestabilumų, ir ji pereina į *antrąjį* (disipacijos) *etapą*, arba būvį. Būtent jis ir yra reikšmingas aptariamiems reiškiniams. Jame sistema tampa nepaprastai jautri bet kokiems savo pradinių parametrų pokyčiams bei išoriniams poveikiams. Tai vadinama *drugelio efektu*: bet kurioje nuo pusiausvyros labai nutolusioje sistemoje, vaizdžiai sakant, net drugelio sparno sukeltas oro virpesys gali paskatinti milžinišką sistemos pokytį, tragišką

369 Jouko, S. Systems Ideology and Social Sciences. *SYSTEMS. New Paradigm for the Human Sciences*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1998, p. 247.

370 *Современная западная философия. Словарь*. Москва: Издательство политической литературы, 1991, с. 394.

nelaimę. Šis „efektas“ gamtos moksluose vadinamas procesų *netiesiškumu*: poveikių rezultatai neatitinka pačių poveikių. Bet kokia funkcijinė priklausomybė (kaip *vienareikšmis* poveikio ir rezultato atitikimas) išnyksta. Vaizdžiai sakant, prie dvejeta pridėjus dvejetą, įmanoma gauti ir keturis, o gali būti ir šimtas penki arba pusantro ar dar kitas rezultatas. Rezultatą lems teigiami ar neigiami *grįžtamieji ryšiai*. Pirmieji efektus stiprins, antrieji – silpnins, todėl *vienareikšmės* ir *proporcingos poveikiams* priklausomybės neaptiksime.

Trečiasis raidos etapas – tai vėl praktiškai neišvengiamas (tiksliau sakant, išvengiamas tik *laiku* įvedus *neigiamus* grįžtamuosius ryšius) perėjimas iš disipatinio būvio į *chaoso* (krizės, katastrofos, griuvimo, *bifurkacijos*) būvį. Prigogino įvesta *bifurkacijos* sąvoka pabrėžia tą teorinį ir empirinį faktą, jog chaoso metu sistema įgyja papildomų *laisvės laipsnių* ir gali toliau evoliucionuoti *bent dviem* būdais. Bifurkacijos matematiškai aprašomos tiek diferencialinėmis lygtimis, tiek (kur kas paprasčiau ir vaizdžiau) Poincare teiktoje kompleksinėje plokštumoje. Su jomis susiduriama vykstant įvairioms katastrofoms, jomis apibūdinami įvairūs slenkstiniai reiškiniai fizikoje, biologijoje ir t. t. Tokių reiškinų pavyzdžiais gali būti faziniai virsmai termodinamikoje, lazerių spinduliavimo reiškiniai netiesinėje aplinkoje, kokybiniai širdies ritmo pakitimai biologijoje ir kt.³⁷¹. Esama įvairių bifurkacijų tipų³⁷², ir, pasak J. M. T. Thompsono, būtent bifurkacijos yra tie esminiai veiksniai, kurie chemines ir biochemines sistemas spontaniškai perveda į naujas tvarkingas struktūras³⁷³. Bifurkacijos yra susijusios su *atraktoriais* (traukikliais), kurie apibūdina per gana ilgą laiką nusistovėjusį sistemos elgesį. Atraktoriaus tipas lemia bifurkacijos tipą. 1963 m., tirdamas chaotinius procesus atmosferoje, E. N. Lorenzas atrado ir *keistuosius atraktorius*. Tai tapo vienu iš svarbiausių dabartinių mokslo pasiekimų³⁷⁴. *Keistieji atraktoriai* kaip būviai, kurių link evoliucionuoja sistema, skatina chaotišką ir iš esmės atsitiktinį, bet *deterministinį* elgesį³⁷⁵. Paprasčiau sakant, paaiškėjo, kad net chaosas (kuriame vyrauja atsitiktumai) yra savotiškai tvarkingas, determinuotas, kad

371 Pyragas, K. *Netiesinės dinamikos pagrindai*. Vilnius: Ciklonas, 2003, p. 50.

372 Ten pat, p. 51–111.

373 Томпсон, Дж. М. Т. *Неустойчивости и катастрофы в науке и технике*. Москва: Мир, 1985, с. 40.

374 Ten pat, p. 48.

375 Ten pat, p. 166.

keistieji atraktoriai pasižymi *fraktališkumu*³⁷⁶. Fraktalinėms struktūroms yra būdingas *savipanašumas*, kurį lemia gamtoje esantys *rezonansai*. Atkreipę dėmesį į tai, jog, pasak I. Prigogino bei I. Stengers, ir žmogaus smegenų veikloje (ypač jo miego metu) aptinkamas *determinuotas chaosas*³⁷⁷, taip pat į tai, kad būtent šiame būvyje esančias sistemas (veikiant vadinamuosius *tvarkos parametrus*, kurie yra ir *valdymo parametrai*) gana nesunku valdyti, minėtus trečiojo raidos etapo bruožus trumpai apibendrinsime.

Kokybiškai nauja tvarka (būvis) susiformuoja tik prieš tai sugriuvus esamoms struktūroms ir prasidėjus chaotiniams reiškiniams, kurių metu atsiranda naujos galimybės (nauji laisvės laipsniai). Tad chaoso (bifurkacijų, krizių, katastrofų ir pan.) metu sistema įgyja galimybę toliau evoliucionuoti bent dviem tolimesnės raidos keliais (trajektorijomis); taip kyla *invariantinės evoliucijos* galimybė. Iš anksto pasakyti, kurią iš bent dviejų ar daugelio galimų trajektorijų sistema „pasirinks“, praktiškai yra neįmanoma. Ji gali net visiškai žlugti („negyvybinga raidos trajektorija“). Bet paprastai tolimesnę jos raidą nulemia trys veiksniai: a) pradiniai sistemos parametrai, arba *pradinė programa*; b) sistemos gebėjimas po bifurkacijos prisitaikyti prie aplinkos; c) *grįžtamieji ryšiai*³⁷⁸.

Be abejo, šiam apibendrinimui reikia gana sudėtingų paaiškinimų jau vien dėl to, kad skirtingi autoriai minimus procesus dažnai supranta nevienodai, vartoja skirtingus terminus. Pavyzdžiui, Prigoginas vartoja *įvykių trajektorijos* sąvoką ir tuo pat metu tvirtina, kad disipatinėse sistemose ši sąvoka neatitinka vykstančių procesų, kad chaoso būviuose gamtos dėsniai turi būti formuluojami tikimybių pasiskirstymo terminais³⁷⁹. Kai kada nesutarimai yra net pasaulėžiūrinio pobūdžio (pavyzdžiui, Prigoginas savo teorijoje stengiasi pašalinti bet kokią subjektyvumo raišką, o H. Hakenas, kaip ir sinergetinių procesų tyrinėtojai S. Kurdiūmovas bei E. Kniazeva, ypač pabrėžia informacinius procesus, kurie susiję su žmogaus sąmone, subjektyvumu). Ypač didelių problemų kelia *keistųjų atraktorių* samprata. Jau pačioje *atraktoriaus* sąvokoje yra implikuota mintis, jog esama tam tikrų sudėtingų sistemų būvių (modų), kurie yra tiek sistemos elgesio *programa*, tiek *pritraukia* savęs

376 Пригожин, И.; Стенгерс, И. *Время, хаос, квант*. Москва: Прогресс, 1994, с. 77–79.

377 Ten pat, p. 89–90.

378 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 40–99.

379 Ten pat, p. 103–105.

link tos sistemos vystymosi *tikslus*. Tas pats pasakytina ir apie *keistuosius atraktorius*. Bet *tikslingumo* idėja, pasak V. Passenčio, siejasi tik su tikslinga kaita, t. y. su tokia kaita, dėl kurios sistema juda nuo mažesnio tobulumo į didesnį. Tačiau matematikoje, kuri tą judėjimą aprašo, didesnio ar mažesnio tobulumo sąvokos nėra³⁸⁰. Todėl, pasak Passenčio, *tikslu priežastis (teleologinis principas)*, kuri, Aristotelio požiūriu, yra pati svarbiausia tarp kitų jo teiktų priežastingumo tipų, iš gamtos mokslų buvo išguita, ir teleologija žmogaus mąstyme atsiranda arba išnyksta pagal tai, koks yra pasirenkamas mąstymo būdas – filosofinis ar mokslinis. Mokslinis mąstymas svarstymus apie tikslus atmeta iš anksto. Tiesa, atmesdami *teleologiją*, dalis mokslininkų pripažįsta *teleonomiją*.

Teleonomijos sąvoka gimė kibernetikos gelmėse ir susijusi su N. Wienerio, W. R. Ashby'io bei kitų kibernetikos pradininkų vardais. Wieneris į mokslą įvedė *grįžtamųjų ryšių* sampratą, parodė, kad egzistuoja sistema stabilizuojantys *neigiami* grįžtamieji ryšiai ir destabilizuojantys *teigiami* grįžtamieji ryšiai. Pastarieji, paaiškėjo, ne tik griaua sistemą, bet ir joje gali kaupti energiją ir pervesti sistemą į kokybiškai naują būvį.

Šis procesas buvo pavadintas *saviorganizacija (saviranga)*³⁸¹. Net ir „negyvos gamtos“ saviorganizacijos procesuose Wieneris išvelgė esantį *raidos tikslingumą*, arba *teleologiją*. Ashby'is grįžtamuosius ryšius tyrinėjo siekdamas paaiškinti *homeostatinę mechanizmą*, homeostazės terminą taikydamas ne tik gyvosioms, bet ir visoms sudėtingoms saviorganizuojančioms sistemoms. Ashby'is buvo įsitikinęs, kad kiekvienos sudėtingos sistemos raidos *tikslas* yra būtent *homeostazė*. Ji pasiekama tik esant *grįžtamiesiems ryšiams*, taip pat priklauso ir nuo sistemos pradinių parametrų (*pradinės programos*)³⁸². *Procesų*, kuriuos lemia pradinė sudėtingos sistemos programa bei grįžtamieji ryšiai, *nukreiptumas į tam tikrus tai sistemai būdingus būvius* ir buvo pavadintas *teleonominiu principu*, arba tiesiog *teleonomija*.

„Siekiamas“ sistemos *būvis*, kai jos elgesys tampa *nusistovėjęs* (asimptotiškas) arba stabilus, yra vadinamas *atraktoriumi*³⁸³. Toks būvis yra *home-*

380 Passenti, V. Gamta, gyvybė ir teleologija. *LOGOS*, 2002, Nr. 28, p. 15–30.

381 Angliška sąvoka *selforganization*, rusiška sąvoka *самоорганизация* į lietuvių kalbą paprastai buvo verčiama kaip *saviorganizacija*, bet pastaraisiais metais ėmė plisti ir kitas vertimas – *saviranga*.

382 Jouko, S. Systems Ideology and Social Sciences. *SYSTEMS. New Paradigm for the Human Sciences*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1998, p. 234–239.

383 Pyragas, K. *Netiesinės dinamikos pagrindai*. Vilnius: Ciklonas, 2003, p. 25–26.

ostatinis. Todėl jis, pasak kibernetikų, yra ir sistemos raidos *tikslas*. Ilgą laiką buvo manyta, kad *nusistovėjęs* (ilgam laikui asimptotinis) netiesinių sistemų *dinaminis* elgesys gali būti arba nuostovus, arba griežtai periodinis. Bet E. N. Lorenzas parodė, kad net labai paprastos dinaminės sistemos asimptotinis elgesys gali būti labai sudėtingas³⁸⁴. „Asimptotiniu elgesiu“, šią matematikos sąvoką aiškinant paprasčiau, reikia laikyti tokią sistemos evoliuciją, kuri *nukreipta kvazidinaminės pusiausvyros*, arba *homeostazės, link*. Ta kvazidinaminė pusiausvyra yra ne kas kita, kaip *determinuotas chaosas*. O *būviai*, kurių metu vyrauja *determinuotas chaosas*, buvo pavadinti *keistaisiais atraktoriais*³⁸⁵. Jie, kaip ir „paprasti“ atraktoriai, yra tie galimi būviai, į kuriuos sistema evoliucionuoja, kurie sistemos raidą „pritraukia“, kuriuos, vartojant filosofijos terminologiją, galima vadinti ir *sistemos raidos (evoliucijos) tikslais*.

Tikslingumo, teleologijos sąvokos yra metafizinės, ir jos, kaip ir visa metafizika, pozityvizmo buvo atmestos. Moksle, kuris vadovaujasi pozityvizmu, joms vietos neliko. „Koks yra ar gali būti šalikėlėje gulinčio akmens tikslas?“ – šis klausimas numato ir atsakymą, kad gamtoje tikslų nėra ir negali būti. Tikslingumas esąs galimas tik žmogaus veikloje. Bet jeigu *tikslus* suprastume kaip *būvius*, kurių link evoliucionuoja sistemos, ir jei tirtume gana (kartais *nepaprastai*) *ilgai trunkantį* pokyčių procesą, paaiškėtų, kad net akmuo kada nors virs dulkėmis ar kuo nors kitu, o dar vėliau jame esantys elementai dalyvaus formuojantis *visiškai naujoms struktūroms*. Šitaip mąstė Wieneris, Ashby'is, ši teleologinė mintis imanentiška ir sinergetikai. Kita vertus, *teleologijos* sąvoka moksle buvo ganėtinai diskretituota, ir „kibernetikos tėvai“ rado jai racionalų pakaitalą – *teleonomiją*. Ji tapo priimtina jau vien todėl, kad *teleonomijos* sąvoka *teleologijos* sąvoką *išplėtė*, paaiškino gamtos mokslų terminais. Bet abiejų šių sąvokų esmė faktiškai yra ta pati.

Keistųjų atraktorių atradimas parodė ne tik tai, jog chaosas tam tikra prasme yra determinuotas bei „konstruktyvus“, bet ir tai, kad bet kokioje sudėtingų sistemų raidoje yra implikuotas ir *teleonominis principas*, arba *teleologija*. Tai reiškia, kad galimybė bifurkacijos metu sistemai *laisvai pasirinkti* vieną iš daugelio tolesnės evoliucijos trajektorijų yra ribota, nes „pasirinkimą“ faktiškai nulemia kiekvienai konkrečiai sistemai būdingas *ateities būvis*, arba *keistasis atraktorius*. Be abejo, net menkiausi vidiniai ar išoriniai trikdžiai

384 Pyragas, K. *Netiesinės dinamikos pagrindai*. Vilnius: Ciklonas, 2003, p. 3.

385 Ten pat.

dėl procesų netiesiškumo sistema gali pervesti ir į *keistajam atraktoriui* „tolimus“ būvius, bet tais atvejais po adaptacijos galop nusistovėjusi dinaminė pusiausvyra bus itin nestabili ir netrukus vėl prasidės disipacija, vėl sistema išstiks krizė, katastrofa, kurios metu vėl *ateities būvis* (*keistasis atraktorius*) per *grįžtamuosius ryšius* „tikslingai“ kreips procesus sistemos *pradinės programos* bei *grįžtamųjų ryšių* nulemtu „tikslu“ link. Tokioje invarianteje evoliucijoje yra galimi ir „ilgi“ (su daugeliu bifurkacijų), ir „trumpi“ (kai sistema greitai pasieks „tikslą“) keliai. Galimas yra ir visiškasis sistemos suirimas. Visa tai priklauso nuo daugybės veiksnių, tarp jų ir nuo sistemos sąveikų su kitomis sistemomis, kurių posistemė yra ji pati. Šie procesai kol kas yra menkai ištirti, jų tyrimus itin apsunkina jų *holistinis pobūdis*.

Kritikuodamas *holistinę metodologiją*, K. Popperis atkreipė dėmesį į tai, kad „neįmanoma stebėti ar aprašyti visą pasaulį ar visą gamtą (...), nes kiekvienas aprašymas būtinai yra selektyvus“³⁸⁶. Ir tai yra tiesa. Tačiau vienas iš kvantinės mechanikos kūrėjų D. Bohmas, plėtodamas JAV neurofiziologo K. Pribramo *holografinę paradigmą*³⁸⁷, buvo įsitikinęs, kad galima mąstyti ir kitaip. *Holografinio* (*holistinio*) požiūrio į pasaulį galimybėms atskleisti ir suderinti su vyraujančia moksline metodologija pakanka tik gana radikaliai atkurti šiuolaikinės fizikos sąvokinį aparatą. Bohmo požiūriu, neapibrėžtumai, kurie kyla dėl to, kad „vienu žvilgsniu“ neįmanoma aprėpti visumos ir jos įvairovės, gali būti panaikinti dviem – *implikuotu* bei *eksplikuoju* – tikrovės pažinimo lygiais. Pirmasis nurodo tą realybės aspektą, kuriuo daiktai laikomi ne atskiromis esmėmis, o funkcionuoja kaip nedaloma visuma. Bet *implikuotą* tikrovės pažinimo lygį dėl teorinių konstruktyvų, instrumentų bei specialių stebėjimo metodų galima *eksplikuoti*. Fizikoje tokį eksplikavimą galima taikyti tiems reiškiniams, kuriuos įmanoma interpretuoti kontekstiškai, pavyzdžiui, kvantmechaniniams reiškiniams, kuriuos galima aprašyti tiek korpusulių, tiek banginių funkcijų terminais³⁸⁸. Ši Bohmo teikta metodologija išplaukia iš kvantinėje mechanikoje esančių *papildomumo* ir *neapibrėžtumo principų*. Atliekant metodologinę redukciją ir taikant tuos principus *parapsichologiniams* tyrimams, galima teigti, kad juose gaunamų rezultatų prieštaravimas yra ne epistemologinio, o ontologinio

386 Popperis, K. R. *Istoricizmo skurdas*. Vilnius: Mintis, 1992, p. 96.

387 Žt. Прибрам, К. *Языки мозга*. Москва: Прогресс, 1975.

388 Žt. Майков, В. В. Научные и мистические аспекты голографической парадигмы: „новая физика“ и „вечная философия“. *Естественнознание в борьбе с религиозным мировоззрением*. Москва: Наука, 1988, с. 193–209.

pobūdžio, t. y. slypi pačios būties paradoksalume. Todėl, užuot įvertinus kaip klaidingus, prieštaringus rezultatus reikėtų vertinti *papildymo principu*: jie yra lygiaverčiai, bet atspindi skirtingus būties aspektus. Be to, tuose tyrimuose būtina atsižvelgti į *neapibrėžtumo principą*, kurio esmę, taikant jį *parapsichologijai*, galima išreikšti ir taip: kuo tiksliau mes tirsime idealaus pobūdžio reiškinius, tuo mažiau ką galėsime pasakyti apie materialius, fizinius, ir atvirkščiai. Todėl tikslumo būtina atsisakyti, būtina pasitenkinti vienokiomis ar kitokiomis koreliacijomis tarp idealaus ir materialaus psi fenomenų aspektų³⁸⁹.

Kitas būdas spręsti holizme implikuotų neapibrėžtumų problemą regimas *keistųjų atraktorių* struktūrų *fraktališkume*. Nors fraktalinių objektų atradimas siejamas su Kantoro aibėmis, bet fraktalų reišmė buvo pripažinta tik 1977 m. B. Mandelbroto darbų dėka. *Fraktalais* yra vadinamos tokios geometrinės funkcijos, kurios, keičiant koordinačių mastelį, išlaiko savo struktūrą. Paprasčiau sakant, kiekviename vis mažesniame ir mažesniame fraktalinės struktūros elemente (ir taip iki begalybės) atrandami *tie patys esminiai* tiriamos struktūros bruožai³⁹⁰. Net pati mažiausia fraktalinės struktūros dalis yra panaši į visumą, todėl šis fraktalų bruožas dažnai vadinamas *savipanašumu*.

Filosofijoje *fraktalų* atitinkmuo regimas tiek Anaksagoro *homojomerijoje*, tiek pitagorininkų ir Leibnizo *monadose*. Tik pitagorininkai pabrėžė *skaičius* ir juos reprezentuojančių geometrinių figūrų *santykius*, o Leibnizas savo monadologijoje akcentavo monadų *koherenciją* (*synchronizacijos* procesus). Išsyk pastebėsime, kad šie du akcentai neprieštarauja vienas kitam: *antrasis* nurodo fizinius procesus, o *pirmasis* – išreiškia skaičiais ir jų santykiais tų procesų ritmiką laike ir erdvėje.

Fraktalinės struktūros ir jų ritmika pasireiškia beveik visoje gamtoje, visuose procesuose³⁹¹. Jų aptikimas kartais sukelia net nepasitikėjimą. Pavyzdžiui, makroskopinių fraktalinių struktūrų atradimą žurnalo *Fizikos mokslų pasiekimai* (*Uspechi fizičeskich nauk*) redakcija palydėjo pastaba, kad straipsnyje aprašomas reiškinys sukels skaitytojų nuostabą, nes yra susijęs

389 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Filosofija ir psichologija: santykis ir pasaulėvaizdžio kontekstai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 130–143.

390 Курдюмов, С. П.; Малинецкий, Г. Г.; Потапов, А. В. *Синергетика – новые направления*. Москва: Знание, 1989, с. 33–35.

391 Gleick, J. *Chaos. Making a New Science*. New York: Viking, 1987, p. 81–118.

su fundamentaliomis fizikos problemomis ir kol kas yra nepaaiškinamas³⁹². Daugiau kaip 40 metų trukę tyrimai parodė, jog dėl bet kokios prigimties procesų *fluktuacijų* (t. y. chaotinių procesų) nuoseklus laike matavimas įgauna diskretinių dydžių seką. Paprasčiau sakant, net ir dideliuose laiko bei erdvės masteliuose „vienur“ ir „vienu metu“ kai kurie biocheminiai ir fiziniai procesai vyksta, o „kitur“ ir „kitu metu“ – ne. Tai primena jau minėtą *maginėje kultūroje* esantį reikalavimą „veikti“ tik atitinkamu laiku ir atitinkamoje vietoje. Tyrimų autoriai šį reiškinį nedviprasmiškai sieja su *fraktališkumu* ir kosminiais veiksniais.

Fraktalinės struktūros aprašomos kartais net itin paprastais skaičių santykiais, kuriuose *užkoduota* visa sistemos raida, ją skleidžiant laike diskretiniais (fraktaliniais) „žingsniais“. Tad *keistuosius atraktorius*, kuriuose implitikuotos *fraktalinės struktūros*, visiškai teisėtai galima vadinti ir sistemos raidos *pradine programa* (savotišku *genetiniu kodu*), kuri jei ir nelemia sistemos raidos (kadangi, be jos, raidą lemia ir grįžtamieji ryšiai, ir adaptacijos procesai), tai bent nepaprastai ją veikia.

Šis net ir labai trumpas fraktalinių struktūrų apibūdinimas jau leidžia daryti tam tikras išvadas ar bent prielaidas.

Sinergetinių procesų *holistinį pobūdį*, neleidžiantį vienareikšmiai ir tiksliai nustatyti tiriamų reiškinų elgesio, *galima įveikti* tą elgesį *modeliuojant* tiriamų sistemų fraktalinėmis savybėmis. Žinoma, tam pirmiausia būtina gebėti fraktalus atpažinti ir nustatyti jų struktūras, reikalinga ir supergalinga skaičiavimo technika bei nauji skaičiavimų metodai, bet principinis problemos sprendimas, mūsų požiūriu, gali būti kaip tik toks.

Pats fraktalinių struktūrų *aptikimas* galėtų būti grindžiamas esmine fraktalų savybe – savipanašumu. Savipanašumas reiškia, kad *makrolygiu* bifurkacijų metu stebimų reiškinų esminės savybės kartoja tiesiogiai *nestebimų paslėptų parametrų* esminės savybes. Todėl bifurkacijų metu aptinkant fraktališkumą galima tikėtis, kad kartu aptinkama ir *paslėpta* sistemos *elgesio programa*. Taikant šį teiginį *parapsichologiniams* tyrimams, tų tyrimų metodika turėtų būti grindžiama spontaniškų ar dirbtinai sukeltų itin didelių nestabilumų metu kylančių trumpalaikių būvių ir reiškinų *esminių savybių* išryškiniu, *esmiškumą* suvokiant *ne identiško pasikartojimo* prasme, o ko-

392 Шноль, С. Э.; Коломбет, В. А.; Пожарский, Э. В.; Зенченко, Т. А.; Зверева, И. М.; Конрадов, А. А. О реализации дискретных состояний в ходе флуктуаций в макроскопических процессах. *Успехи физических наук*. Т. 168, № 10, октябрь, 1998, с. 1129–1140.

relicijų, analogijų prasme, nes fraktalinių struktūrų savipanašumas visiškai nereiškia jų tapatumo.

Be to, *parapsichologijoje* tiriami reiškiniai yra aiškiai susiję *ne tik ir ne tiek* su „fizika“, kiek su psichika, socialine žmogaus organizacija. Šioje realybės plotmėje (psichiniu ir socialiniu lygmenimis) *fraktalai* reiškiasi *archetipiniais simboliais*, verbalinėmis struktūromis ir pan. Todėl parapsichologiniuose tyrimuose, be jokios abejonės, turėtų dalyvauti lingvistikos, simbolikos, etnografijos, mitologijos, istorijos, hermeneutikos ir t. t. specialistai. Tai akivaizdu jau vien iš parapsichologijos *tyrimo objekto*: mistika, okultizmu laikomuose reiškiniuose apstu simbolizmo, mitogeninių prasmų, istoriškai susiklosčiusių jų interpretacijų ir pan. Net tokie okultizme, magijoje vartojami „kvaili“ terminai kaip, pavyzdžiui, „lerva“, „astralinis smūgis“ ir pan., turi gilių archetipinių prasmų. Siejant socialinius ir psichinius reiškinius su žmogaus psichofizika, nemažą vaidmenį parapsichologinių reiškinų tyrimuose galėtų atlikti *kognityvinė psichologija*, užsiimanti ir žmogaus *smegenų informacinių struktūrų* tyrimais, jų *veiklos modeliavimu*³⁹³. Iš jos išsirutuliojusiam „kognityviniame moksle“ jau ir dabar nagrinėjamos kalbinės struktūros, grindžiamos reprezentuojančių archetipinius suvokimus ir archetipinį elgesį *metaforų* vartojimu³⁹⁴. Žmogaus sąmonėje ir pasąmonėje esančių archetipų bei psichofizinių struktūrų *lygiagretus* tyrimas galbūt galėtų tapti konkrečiu *psichofizinio paralelizmo* pasireiškimu tyrimuose.

Sinergetinių procesų (kuriems priskiriame ir *parapsichologijoje* tiriamus reiškinius) *teleonominis* pobūdis, kaip minėta, grindžiamas sudėtingų sistemų *pradine programa* ir *grįžtamaisiais ryšiais*. *Pradinė programa* yra siejama su *keistųjų atraktorių* fraktalinėmis savybėmis, kurios savo ruožtu susijusios su *sinchronizacijos* reiškiniais. Su šiais reiškiniais susiję visi netiesiniai procesai, tai parodė dar A. Poincaré'as. Itin gausiai gamtoje paplitę sinchronizacijos reiškiniai, pasak žinomo jų tyrinėtojo I. Blechmano, yra vos ne filosofinio pobūdžio problema³⁹⁵. Blechmanas sinchronizaciją sieja ir

393 P.vz., žr.: Веккер, Л. М. *Психические процессы*. Ленинград: Ленинградский университет. Том 1, 1974 г.; Том 2, 1976 г.; Том 3, 1981 г.

394 Žr. plačiau: Lakoff, G.; Johnson, M. *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books, 1999; Дилтс, Р. *Фокусы языка*. Санкт-Петербург, Москва, Харьков, Минск: Питер, 2001.

395 Блехман, И. И. *Синхронизация в природе и технике*. Москва: Наука, 1981, с. 246.

su *saviorganizacijos* reiškiniiais, jų randa ir biologijoje, ir medicinoje, ir kai kuriuose reiškiniuose, priskiriamuose *parapsichologijos* sričiai³⁹⁶.

Sinergetika įtvirtino ir *laiko kryptingumo* bei *negrįžtamumo* sampratą. Laiko negrįžtamumas siejamas su bifurkacijomis: po bifurkacijos sistema *negrįžtamai pakinta*. Bet *laiko negrįžtamumo* koncepcija, atrodytų, yra visiškai nesuderinama su *keistųjų atraktorių* kaip sistemos specifinių būvių (modų), kurių link sistema evoliucionuoja, koncepcija. Taip yra todėl, kad toks raidos kryptingumas, kaip jau minėta, įmanomas tik esant *grįžtamiems ryšiams*, arba, kitaip sakant, tik tada, jeigu *galimi ateities būviai* darytų įtaką *dabartyje vykstantiems procesams*³⁹⁷.

Bet tokia prielaida atrodo esanti grynai „mistiška“. Grįžtamųjų *laike* ryšių pripažinimas reikštų ne tik pripažinimą, kad tuo galima grįsti *prekogniciją, aiškiaregystę*, įvairias *mantikos* formas, bet ir pripažinimą, jog *artiveikos principas* ir juo grindžiami reiškiniai fizikoje *galioja tik tam tikrose ribose*, kad įmanomi yra ir *psichokinezės* bei kiti panašūs reiškiniai. Beje, matyt, būtent dėl to I. Prigoginas daug dėmesio skyrė EPR paradokso, kurio realumas jau parodytas ne viename eksperimente, kritinei analizei³⁹⁸. Šio Einsteino suformuluoto paradokso esmė verčia manyti, kad Kopenhagos mokyklos kvantinėje mechanikoje implikuotas *holistinis principas* yra nieko vertas, jog negali taip būti, kad šviesos greičiu viena nuo kitos tolstančios elementariosios dalelės „skeveldros“ tarpusavyje *veiktų* ir per atstumą. Bet jos „tarpusavyje veikia“! Žodžių junginį parašėme su kabutėmis tik todėl, kad Einsteino pasiūlytame mintiniame eksperimente elementariųjų dalelių „skeveldros“ *fiziškai tarpusavyje veikti* negali, nes jokių energetinių ryšių tarp jų būti negali. Bet jos *elgiasi vienoda!* A. Pančenko tokį EPR paradokso tyrimų metu patvirtintą „skeveldrų“ elgesį vadina *sinchroniniu* ir teigia, kad bent jau mikropasaulio lygmeniu, be *diachroninio* (t. y. „dvilaikio“: priešastis ir pasekmė) priešastingumo, yra ir *sinchroninis*³⁹⁹. Kitaip sakant, bent jau mikropasaulyje net ir tuomet, kai nėra fizinių sąveikų, *sistemos elementai* gali

396 Блехман, И. И. *Синхронизация в природе и технике*. Москва: Наука, 1981, p. 245–259.

397 Plačiau ši problema aprariama ir jos galimas sprendimas pateikiamas: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 332–371.

398 Пригожин, И.; Стенгерс, И. *Время, хаос, квант*. Москва: Прогресс, 1994, с. 130–135

399 Панченко, А. И. *Философия, физика, микромир*. Москва: Наука, 1988, с. 88.

dalyvauti *susiderinusiuose* (*vienalaikiuose*) procesuose. Beje, šis autorius atsargiai kritikuoja parapsichologus tik dėl jų *dualistinės pasaulėžiūros*, kurią, jo požiūriu, įmanoma įveikti pasinaudojant kvantine mechanika grindžiama metodologija⁴⁰⁰. Šios kritikos nenagrinėsime, nes dabar mums svarbu tik tai, jog *rezonansai*, *sinchronizacija* yra *esminis sinergetinių procesų veiksnys*⁴⁰¹. Būtent sinchronizacijos reiškinys gali paaiškinti ir mūsų įvardytus *grįžtamuosius laike ryšius*: esamos struktūros *ir erdviškai*, *ir laiko ritme sinchronizuojasi* su fraktalinių struktūrų nulemtais galimais *ateities* būviais.

Taikant šį teiginį *psi fenomenams* ir žinant, kad sudėtingose (gyvose, socialinėse) sistemose egzistuoja ir *informacinės struktūros* (archetipai, paternai, geštaltai, pagaliau simuliakrai ir pan.), nesunku suprasti, kad *mitologinės struktūros* yra *analogiškos dabartinio mąstymo struktūroms*, kad egzistuoja *rezonancinės komunikacijos efektas*. Pastarasis terminas buvo įvestas siekiant aprašyti *šiuolaikines informacines technologijas*⁴⁰², ir jis siejamas ne tik su *simboline įtaiga*, bet ir su *krizių* (*bifurkacijų*) metu įsivyraujančiu *determinuotu chaosu* ir jame esančiomis *fraktalinėmis struktūromis*, kurios yra ne kas kita, kaip *informacinės struktūros*. „Užaštrinio režime“ (S. Kurdiūmovo įvestas terminas, reiškiantis sistemos perėjimo į chaoso būklę režimą) ir atskiras individas, ir socialinė sistema patiria tiek praeities būvių, tiek ateities lūkesčių formuojančią įtaką⁴⁰³, ir praeitis, dabartis bei ateitis tarsi „susišaukia“, tampa *kontingentiškos* (žr. toliau). O tai reiškia, kad „užaštrinio režime“ *magas, šamanas, ekstrasensas, būrėjas* ir pan. iš praeities ir dabarties esminių informacinių struktūrų *analogijos principu* gali daugiau ar mažiau teisingai spręsti *apie galimas (tačiau nebūtinai!) ateities struktūras*. *Užaštrinio režimas* šiuo atveju turi būti suprantamas kaip įvairiais būdais pasiekiamos *pakitusios sąmonės būsenos*, o *analogijos* randamos *instrumentalizme* (kavos tirščiuose, horoskopuose, delno linijose, kortų išsidėstyme ir t. t.). Teisingiau sakant, *priemonės tik padeda sinchronizuoti galimus ateities įvykius su dabartinėmis individo psichofizinėmis ar sociumo informacinėmis struktūromis*.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad jau du kartus pabrėžėme *galimumą*, bet *ne būtinumą*. Jeigu *magas, šamanas, būrėjas* ir pan. iš tiesų yra „tikras“,

400 Панченко, А. И. *Философия, физика, микромир*. Москва: Наука, 1988, p. 98–101.

401 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 66–73.

402 Ельчанинов, М. С. *Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна*. Москва: КомКнига, 2005, с. 73.

403 Ten pat, p. 77–79.

o ne šarlatanas, tai savo pranašystėse *būtinai pabrėž*, kad jis geba numatyti tik daugiau ar mažiau *tikėtiną galimybę*, nes yra ir kitos galimybės, o žmogus yra laisvas pasirinkti (nors tas pasirinkimas ir ribotas). *Kontingencija* kaip *galimybė*, kuri *nėra nei būtinybė, nei negalimybė*, implikuota pačioje sinergetinių procesų esmėje, ir ji ypač reiškiasi įvairiose *iracionalumo* srityse, *religiniame tikėjime*. Ima aiškėti, kad be šios sąvokos negali apsieiti ir mokslas (žr. toliau, skyrelį „Mokslinio pažinimo ribų problema“).

Sinchronizacijos reiškiniais aiškinamas ir vadinamasis *modų išsėdinimas*. *Modomis* vadinami *sistemos būviai*, nulemti sistemos savųjų virpesių dažnių ir jų harmonikų bei fazių. *Modų išsėdinimo* metu išlieka energetiškai stipriausios, kurios ir tampa *valdymo parametrais*. Kiekvienoje sistemoje jų yra ne itin daug, o kartais – tik du ar trys. Energetiškai stipriausios modos, kaip paaikšėjo, turi ir didžiausią *informacinę talpą*. Būtent tai leido padaryti išvadą, jog, vaizdžiai sakant, pasaulį *valdo ne brutali fizinė jėga, o informacija*, „nematerialios jėgos organizacija“ – kultūra, etika, vertybės, vizijos⁴⁰⁴.

Pastaroji sinergetikos erdvėje padaryta išvada yra reikšminga ne tik socialiniams ir politiniams mokslams, bet ir *parapsichologinių tyrimų metodologijai*. Būtent *informacinis*, o ne energetinis reiškinys *valdymas* yra būdingas visai *maginei kultūrai*, pagaliau daugumai *psi fenomenų*.

Sistemų evoliucijos *pradinė programa, grįžtamieji ryšiai* bei *gebėjimas* (ar negebėjimas) prisitaikyti prie aplinkos užtikrina sistemos kryptingos raidos *savaimingumą (saviorganizaciją, savirangą)*. Šis savaimingumas kinų kultūroje (dėl daoizmo įtakos) įvardytas *wu-wei* dėsniu ar principu. Sinergetikos kontekste jis pavadintas *autopoiesis*, kas reiškia *savikūrą*, „savęs darymą“. *Wu-wei*, arba *savaimingumo*, esmėje glūdi mintis, kad bet kurių sudėtingų sistemų ir reiškinų raida vyksta *natūraliai* ir pagal tam tikrus žmogui ne visai pažintus dėsningumus. Žmogus, būdamas tų sistemų ir reiškinų neatstiejama dalimi, gali *intencionaliai* daryti įtaką vykstantiems procesams. Tačiau, pasak K. Mainzerio (H. Hakeno pasekėjo ir bendražygio), *net pats intencionalumas paklūsta sinergetiniams principams*. Būtent tai ir fiksuoja *wu-wei*: aplinką ir patį žmogų keičia net *minimalios pastangos, tačiau tik tos, kurios suderintos su gamtos ir psichinės bei socialinės organizacijos ritmais* (fraktalinėmis struktūromis).

404 Wheatley, M. *Leadership and the New Science in a Chaotic World*. San Francisco: Berret Koher Publishers, 1999, p. 54.

Mūsų požiūriu, viena iš svarbiausių minėto ir, ko gero, išganingo *Par-sivalio efekto* („draudžiančio“ ilgai ir nuolat naudotis *psi fenomenų* „efektyvumu“) priežasčių yra būtent *wu-wei* principas. Spontaniškai kilusi ar specialiais metodais išprovokuota žmogaus ir (ar) aplinkos disipatinė būseną iššyk „įjungia“ sinergetinius „mechanizmus“, bet jie veiksmingi lieka *tik iki to meto*, kol *intencionalūs* (t. y. sąmoningai nukreipti į tam tikrą tikslą) energoinformaciniai poveikiai *reikšmingai nepažeidžia* veikiamų sistemų ar posistemų *natūralios raidos*.

Beje, būtent tuo *galima paaiškinti ir neigiamą religijos pažiūrą į magiją*. Natūrali raida, religiniu požiūriu, – tai Dievo nustatyta raida. O magai, siekdami grynai žmogiškos naudos „čia ir dabar“ bando tą *iš anksto nustatytą harmoniją* (vartojant Leibnizo terminologiją), tą *natūralią raidą* pakeisti, pakreipti savo naudai, taip pažeisdami Dievo valią ir galop anksčiau ar vėliau sulaukdami jei ne blogų, tai bent visiškai nelauktų padarinių.

Ši mūsų trumpa sinergetinių procesų apžvalga leidžia daryti prielaidą, jog *psi fenomenų* tyrimams *sinergetika* galėtų padėti kaip *metodologinė bazė*. Apžvalgoje mes nelietėme konkrečių *psi fenomenų* galimo aiškinimo ir atkreipėme dėmesį tik į tokio aiškinimo galimybes. Žinoma, tas *konkrečias galimybes* gali nustatyti tik specialistai. Dar daugiau, *sinergetikos kompleksiskumas*, jos *tarpdisciplininis ir net transdisciplininis*⁴⁰⁵ (arba – *transgresinis*) *pobūdis* reikalingi kompleksinių tyrimų bei *daugelio sričių specialistų*. Tas pats pasakytina ir apie tyrimus, priskiriamus prie parapsichologijos srities. Nei fizikai, chemikai, medikai, kibernetikai, psichologai, nei etnologai, mitologai, religijotyrininkai, teologai, kultūrų istorikai ir kt., tirdami *psi fenomenus* izoliuotai, kiekvienas tik savu aspektu ir savu specifiniu požiūriu bei specifiniais metodais, negali tikėtis, kad tuos reiškinius paaiškins. Net „sudėjus krūvon“ visą tų izoliuotų tyrimų medžiagą, vargu ar galima tikėtis sėkmės, jei nebus atsižvelgta į *psi fenomenams* būdingas sinergetinių procesų metu vykstančias *interakcijas, kokybinius virsmus* ir t. t.

Psi fenomenai yra priskiriami prie *iracionalumo srities*, dažnai net netikima jų objektyviu realumu, tad jie siejami su mistifikacijomis, apgaulė ar grynai subjektyviais išgyvenimais, psichosomatinėmis patologijomis. Bandymų juos tirti būta ir esama nemažai (kai kurie iš jų aprašyti tolesnia-

405 Apie *transdiscipliniškumo* esmę plačiau: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 207–212, 275–284. Pridursime, kad šiai sąvokai artima filosofijoje vartojama *transgresijos* kaip *sociokultūrinių ribų peržengimo* sąvoka.

me skyriuje), bet susiduriama su aukščiau įvardytais filosofinio ir metodologinio pobūdžio sunkumais, net su minėtu „Parsilvalio efektu“. Todėl šie bandymai dažnai susilaukia itin kritiško vertinimo (žr. skyrių „Mokslų ir paramokslų konfrontacija: realistinis požiūris“). Ir nors toks vertinimas grindžiamas tradicine (pozityvistine) mokslo samprata, bet tokio vertinimo autoriai visiškai teisūs sakydami, kad nemokšiška, sensancinga forma pateikiama *psi fenomenų* „reklama“ žiniasklaidoje ne tik skatina nesveiką domėjimąsi magija bei „neomagija“ ir kitais iracionalizmu laikomais reiškiniais, bet ir daro didelę žalą tų reiškinų tyrimams: joks save gerbiantis mokslininkas nesūims tirti aiškiai vulgarizuotų, profaniškų teiginių, kuriais „maitinama“ visuomenė. Pagaliau beveik nėra išsamios, kompetentingos *psi fenomenų* raiškos *dorovinių, vertybinių, politinių, teisinių* aspektų tyrimų, ir tai irgi trukdo suvokti šiuos reiškinius.

Tačiau *iracionalumas*, kaip ir *racionalumas*, yra neatsiejama *kultūros dalis*. Nors moksle ir kultūroje (pačia bendriausia to žodžio prasme) vyrauja racionalumas, bet ir tame racionalume jau regimi ir iracionalumo elementai (žr. toliau). Galima ir taip pasakyti: racionalumas bei iracionalumas egzistuoja *papildomumo santykyje*, todėl juos reikia tirti kaip „lygiaverčius partnerius“. Mūsų požiūriu, yra vilties, kad būtent *sinergetika* gebės iracionalumą „įteisinti“ grynai racionaliais argumentais ir metodais.

3.5. Bioenergoinformatika iracionalumo ir racionalumo kontekstuose

Sinergetikos metodologija *psi reiškinų* (toliau jie bus vadinami *paranormaliais reiškiniais*) tyrimuose kol kas beveik nenaudojama, arba juose tik numanomi aukščiau minėti dėsningumai. Greta *parapsichologijos* susiklostė jai labai artima tyrimų sritis, pavadinta *bioenergoinformatika*. Faktiškai ji yra *parapsichologinių tyrinėjimų tąsa* naudojant šiuolaikines modernias *technines tyrimų priemones* ir *specifinę ontologiją*, implikuojančią moderniais terminais nusakomą *tarpinę* tarp idealumo ir materialumo *sritį* (žr. aukščiau).

Žemiau pateikiama tiek trumpa paranormalių reiškinų (*psi fenomenų*) tyrimo istorija, tiek svarbiausi tiriamų fenomenų bruožai bei tyrimų techniniai metodai *bioenergoinformatikos* kontekste.

Paranormalių reiškinių tyrimų apžvalga

1882 m. Londone buvo sukurta Psichinių tyrimų draugija. Tai buvo pirmasis bandymas paranormalių reiškinių tyrimams suteikti oficialų statusą. Po kelerių metų Bostone buvo įsteigta analogiška Amerikos psichinių tyrimų draugija. Šių draugijų prezidentais buvo trys Nobelio premijos laureatai, devyni Karališkosios draugijos nariai, vienas premjeras ministras, taip pat Kenterberio arkivyskupas. Draugijų nariais buvo daug žymių asmenų, pavyzdžiui, Nobelio premijos laureatai fizikas W. Crookes'as, filosofas H. Bergsonas, veikloje aktyviai dalyvavo Pjeras ir Marija Curie, S. Freude'as, K. G. Jungas ir kt. Šiuo metu parapsichologijos kursai skaitomi penkiasdešimtyje JAV universitetų ir koledžų, tarp jų ir garsiausiuose Harvardo, Prinstono, Kalifornijos, Stenfordo. Parapsichologijos moksliniai laipsniai suteikiami Prinstono, Stenfordo, Pedju (Niujorko valstija) universitetuose⁴⁰⁶. Parapsichologija dėstoma ir Europos universitetuose. Švedijoje, Lundo miesto universitete atidaryta parapsichologijos katedra. Tokios katedros yra Olandijoje Utrechto universitete, Škotijos Edinburgo universitete⁴⁰⁷, magistrantūra įsteigta Oksfordo universitete. Visais atvejais tyrimo objektas – žmogus ir jį supanti aplinka.

Paranormalūs reiškiniai ir bioenergoinformatika

Žmogaus fizinį kūną tyrinėja anatomija, fiziologija, biologija, genetika ir t. t., o jo problemas – klasikinė medicina. Rytų religinėse-filosofinėse sistemose jau nepaprastai seniai kalbama ir apie „nematomą“, arba „subtilųjį“, žmogaus kūną. Apie jį daug rašė Vydūnas, žmogaus kūnas buvo ir yra taip pat ir okultizmo dėmesio centre. To „nematomo“, arba „subtiliojo“, kūno problemas tyrinėja vadinamoji netradicinė medicina. Pastaraisiais dešimtmečiais jos pakaitalu moksle tampa daug metų (o ir dabar) ignoruojama bioenergetika⁴⁰⁸, vibracinė medicina⁴⁰⁹, informacinė medicina⁴¹⁰, bioener-

406 Тихопап, В. Ю.; Тихопап, Т. С. *Кардинальный поворот (Серия „На пороге Тонкого Мира“)*. Санкт-Петербург: ИД Весь, 2002, с. 41–42.

407 Рубрика: Наша почта. *Природа и человек. Свет.* № 3, 2004, с. 51.

408 Лоуэн, А. *Биоэнергетика*. Санкт-Петербург: Ювента, 1998.

409 Гербер, Р. *Вибрационная медицина*. Москва: КОР, 1997.

410 Атаев, А. *Золотые лепестки информационной медицины. Методы и аппаратура для лечения цветом, звуком, ароматом и тонкими физическими телами*. Москва: Науч-

goinformatika⁴¹¹ ir pan. Nepaisant skirtingų terminų, visos šios sritys yra bent jau panašios, nes visose jose kalbama apie *informacinius ryšius* ir *ener-gijos kaitą* tarp vadinamosios gyvosios bei negyvosios medžiagos. Mūsų po-žiūriu, šiuos procesus geriausiai reprezentuoja *bioenergoinformatikos* sąvoka, todėl ją toliau (išskyrus specifinius atvejus) ir vartosime.

Bioenergoinformatikos terminas mūsų šalies mokslinėje literatūroje pirmą kartą pavartotas 1997 m.⁴¹² Jis apibūdina 1989–1994 m. Rusijoje susiformavusią naują mokslinių tyrimų kryptį, tiriančią informacines ener-getines sąveikas gyvosiose sistemose. Bioenergoinformatika tiria informa-cinius energetinius reiškinius *klasikiniais moksliniais metodais*, tarp jų ir matematinio statistiniu duomenų apdorojimu. Daug dėmesio joje skiriama praktiniams aspektams. Be to, kaip teigia Maskvos Baumano valstybinio technikos universiteto bioenergetikos ir informatikos katedros vedėjas prof. V. Volčenko, tyrimuose pabrėžiama ne energija, o informacija kaip visa ko esamo, taip pat ir gyvybės, forma bei programa⁴¹³.

Terminas „informaciniai poveikiai“ mokslinėje literatūroje pasirodė 1960-ųjų pabaigoje. Tuo metu tokiais poveikiais buvo laikomos energijos, kurios mažesnės už dalelių šiluminio judėjimo sistemose energiją. Terminas plačiai vartotas tiriant ypač aukštus dažnius, milimetrinių bangų poveikį organizmams, mikroorganizmams. Atrasta, kad dalies mikroorganizmų sen-soriniai atsakai į jas yra analogiški ekstrasensų poveikiams. Buvo nustatytas apytikris ekstrasensorinių sąveikų energijų diapazonas: 10^{-5} – 10^{-10} W/cm², kai kuriais duomenimis, net 10^{-12} W/cm² bei žemesnis. Iš to išplauktų, kad

---

но-медицинский центр „Элита“, 2000; Гримаков, Л. П. *Магия биополя. Энергоин-формационное лечение*. Москва: Республика, 1994.

411 Волченко, В. Н. *Концепция биоэнергoinформатики в альтернативных медицинских технологиях и целительстве. Научно-практические аспекты народной медицины*. Ма-териалы II международного конгресса, ч.1 Москва: ВНИЦТИМ „ЭНИОМ“, 1995, с. 68–71.

412 Dainauskas, J. A.; Šermukšnis, E. *Bioenergoinformatika tiriant žmogaus psichofizinę būklę. Informacinės technologijos – 1997*. Konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas: Technologija, 1997, p. 305–311; Dainauskas, J. A. *Žmogaus bioenergoinformacinių struktūrų tyrimo problemos ir galimi sprendimo keliai. Biomedicininė inžinerija*. Tarptautinės konferencijos pranešimų medžiaga. 1998 m. spalio 22–23 d. Kaunas: Technologija, 1998, p. 162–165.

413 Волченко, В. Н. *Концепция биоэнергoinформатики в альтернативных медицинских технологиях целительстве. Научно-практические аспекты народной медицины*. Ма-териалы II международного конгресса, ч. 1 Москва: ВНИЦТИМ „ЭНИОМ“, 1995, с. 68–71.

„informacija“ yra gyvųjų sistemų struktūros bei organizacijos energetinis lygis arba matas.

Bioenergoinformatika jau savo tapsmo pradžioje orientavosi ir orientuojasi į *holistinį* pasaulio suvokimą. Paprasčiau sakant, žmogus čia suvokiamas kaip neatsiejama visatos dalis, o pati visata esanti gyva ir sudėtinga holografinė sistema, kurioje materialieji ir „subtilieji“ informaciniai sąmonės lygiai yra neatsiejami. *Informacija* ir jos aukščiausia forma *sąmonė* visatos struktūroje bei raidoje laikoma lygiaverte materijai ir energijai. Akademikas N. N. Sočevanovas tvirtina: „Be materijos ir energijos, egzistuoja trečiasis dėmuo – informacija.“⁴¹⁴ Tad visos negyvosios ir gyvosios daiktinio ir dvasinio („subtiliojo“) pasaulio sistemos turi skirtingų lygių sąmones.

1995 m. Rusijoje buvo įkurta *Tarptautinė bioenergoinformatikos mokslų akademija*, kurios pagrindu tapo nuo 1990 m. pabaigos Rusijoje veikusi Energoinformacinių mokslų akademija. *Tarptautinės akademijos* tikraisiais nariais yra apie dvidešimt penki Rusijos mokslų akademijos, Medicinos akademijos, Inžinerijos akademijos ir t. t. tikrieji nariai, jos kolektyviniais nariais – Tarptautinė psichotronikos problemų tyrimų asociacija IAPR, Amerikos psichotronikos asociacija USPA, jos filialai (JAV, Vokietija, Šveicarija, Graikija, Izraelis ir kt.), taip pat mikroleptoninių technologijų, žmogaus energoinformacinių procesų, žmogaus sveikatos sisteminių problemų ir kt. mokslo tyrimų institutai⁴¹⁵.

Bioenergoinformatika savo ruožtu priklauso dar platesnei mokslo krypčiai – *eniologijai*. „Eniologija“ – rusų kalbos žodžių „energoinformacionnii obmen v prirode“ santrumpa. Ji apibūdinama kaip mokslų sritis, techninėmis priemonėmis tirianti žmogaus sąveiką su gamta ir visuomene. Tiriamos subtilios gyvųjų ir negyvųjų gamtos objektų sąveikos, pasireiškiančios tokiais reiškiniais kaip telepatija, aiškiaregystė, telekinezė ir t. t. Manoma, kad tokios sąveikos vyksta dėl įvairios kilmės kvantinių lokalių ir nelokalinių laukų. Nepažinti reiškiniai ir fenomenai bandomi aiškinti dešimtimis koncepcijų ir modelių, pavyzdžiui, bioelektrine (L. G. Priščepas), elektro-

414 Сочеванов, Н. Н. *Материя, энергия и информация. Непериодические быстротекучие явления в окружающей среде*. Доклады II Всесоюзной междисциплинарной научно-технической школы - семинара. Томск: 1990, с. 144–147.

415 Ханцеверов, Ф. *Эниология: непознанные явления биолокации, телекинеза, уфологии, телепатии, астрологии*. Кн. 1. От интуитивных догадок – к современной науке. Москва: АНМ, 1996; Ханцеверов, Ф. *Эниология: Эстественно-научное изучение чудес*. Москва: АНМ, 1996.

magnetinio lauko išilginės komponentės (A. V. Černevskis), mikroleptonų (A. S. F. Ochatriņas ir B. I. Ischakovas), fizinio vakuumo (G. I. Šipovas), vakuuminių energijos šaltinių (A. V. Černevskis), spinorinių laukų (G. I. Šipovas, A. E. Akimovas) ir kt. Rusijos Federacijos aukštojo mokslo valstybinis komitetas 1993 m. išleido mokslinio žurnalo *Priborostrojenije. Izvestija vysšich učebnich zavedenij* šeštą teminį numerį, skirtą bioenergetinių procesų tyrimų rezultatams. Jame daug vietos skirta psi fenomeno aparatūriniais tyrimams, energoinformacinėms sąveikoms, torsionių laukų poveikiui matavimo sistemoms bei medžiagoms ir t. t.

Šie pavyzdžiai liudija, kad anksčiau parapsichologijos (dažnai vadinamos pseudomokslu) sričiai priklausę reiškiniai šiuo metu aktyviai tiriami jau ir akademinio mokslo lygiu.

Patys tyrimų rezultatai neretai kelia ginčų, bet tai yra natūralus bet kurio mokslo raidos reiškinys. Be to, kai kurios šioje tyrimų srityje daromos išvados yra, švelniai tariant, netrivialios, o kartais ir šokiruojančios. Pavyzdžiui, kalbama apie sveikatos programavimo galimybę pasinaudojant ateities informaciniu lauku⁴¹⁶, apie prancūzų mokslininko Lui Kjevrvano atrastą cheminių elementų transmutacijos (tarpusavio virtimo) reiškinį dėl organizmo gyvybinės veiklos⁴¹⁷, apie minties ir dvasios atvaizdų gavimą nuotraukose fotoleptoniniu aparatu⁴¹⁸ ir pan.

Bioenerginformatika: racionalumo ir iracionalumo problema

Energoinformacinių sąveikų kontekste ypač svarbi žmogaus subtiliųjų struktūrų samprata. Vakarų filosofijoje ji išplėtota menkai ir sietina tik su Platono, Aristotelio, Tomo Akviniečio teiktomis žmogaus sielos struktūromis. Kur kas plačiau tos subtiliosios struktūros yra aptartos Rytų filosofijoje, ypač vedantizme, budizme. Pagrindinė problema tiriant „nematomas“, subtiliąsias žmogaus bioenerginformacines struktūras moksliniais metodais

416 Волков, В. К. *Энергоинформационное программирование здоровья. Научно-практические аспекты народной медицины*. Материалы II международного конгресса, ч. 1 Москва: ВНИЦТИМ „ЭНИОМ“, 1995, с. 63–67.

417 Решетникова, Т. Р. О возможности экстрасенсорной коррекции ядерных процессов в живой материи. *Парапсихология и психофизика*. № 6, 1992, с. 54–56.

418 Посысаев, Н. Душа на экране. *Аргументы и факты*. 1994, № 21 (43).

yra ta, kad susiduriame su *racionalumo ir iracionalumo* santykio tyrimuose problema. Tokios, pvz., vedantizme teikiamos žmogaus subtiliosios struktūros kaip *linga šarira, kama, budhi*, juo labiau *atman* jokiais racionaliais tyrimų metodais „nepasiekiamos“. Šios ir kitos analogiškos sąvokos yra neverifikuojamos. Būtent todėl klasikinės mokslo metodologijos požiūriu visi siekiai tirti tai, kas neverifikuojama, yra priskirtini prie paramokslo, pseudomokslo, nemokslo srities.

Bet mokslo istorija rodo, kad nemaža net stebuklais ar mistika laikytų reiškinių galop sulaukdavo racionalių paaiškinimų, jog kai kurios *metafizikos* problemos galop tapdavo *fizikos* problemomis. Ir atvirkščiai – kai kurios, ypač turinčios kosmologinį pobūdį *fizikos* *problemos* susilaukdavo ir susilaukia *metafizinių apmąstymų*, interpretacijų. Todėl galima manyti, kad biologinių sistemų tyrimuose greta sąvokos *biologija* gali egzistuoti ir filosofinio pobūdžio *metabiologija*. Būtent jai, mūsų manymu, reikėtų priskirti „subtilių“, pasižyminčių bioenergoinformacinėmis savybėmis žmogaus struktūrų tiek tyrimus, tiek jų metafizines (filosofines) interpretacijas. Ir tai, kas šiandien priskirtina prie *metabiologijos*, tikėtina, kad rytoj taps *biologijos* objektu. Tai, kas šiandieną atrodo esant visiškai *iracionalu*, tikėtina, kad rytoj pereis į *racionalumo* sritį. Tos *iracionalios* sąvokos ir terminai, kurie iki šiol vartojami tiek Rytų misticizme, tiek Vakarų okultinėje literatūroje (ir kurie labai erzina klasikinio mokslo atstovus), tikėtina, netrukus įgis empiriškai verifikuojamas prasmes ir pereis į *racionalaus* mąstymo sritį.

Šios mūsų viltys yra grindžiamos naujomis paskutiniojo dešimtmečio mokslinių tyrimų kryptimis ir kai kuriais netrivialiais rezultatais.

Bioenergoinformatikos pasiekimų apžvalga

Pirmiausia darsyk atkreipsime dėmesį į tai, kad *bioenergoinformatiką* galima vadinti ir *metabiologija*. Bent pradiniam tyrimų etape joje randame nemažą *metafizinių svarstymų* bei sąvokų ir terminų, atkeliavusių iš Rytų bei Vakarų „netradicinės medicinos“, įvairių misticizmo atmainų. Tad tuos terminus neišvengiamai teks vartoti ir mums. Kai kuriuos iš jų paaiškinsime kontekste, o paplitusį okultinį terminą *astralas* trumpai apibūdinsime išsyk. Pirmiausia jis sietinas su pitagorininkų būties *tarpiniu lygiu*, kurį jie vadino „žvaigždiniu“, t. y. astraliniu, taip pat su jam analogiška *platoniška* sielos samprata, su minėtomis kitomis *vedantinėmis žmogaus struktūromis*

(išskyrus *atman* lygi). Jis sietinas ir su minėtais terminais *nematomas kūnas*, *subtiliosios energijos* ir pan. Šioje apžvalgoje pirmiausia pabrėšime tyrimams taikytas *technines priemones, metodikas*.

„Subtiliųjų“, „nematomų“ žmogaus struktūrų samprata formavosi tūkstantmečiais. Labiausiai ji buvo išplėtoja Rytuose. Pirmoji sistematizuota aštuoniolikos tomų knyga, skirta tradicinei (Vakarams – netradicinei) medicinai, kurioje apibendrinta daugiau kaip 2000 metų patirtis, parašyta Kinijoje III a. pr. Kr. pradžioje. Ši medicina yra grindžiama *daoizme* susiformavusiomis *in bei jan, usin* ir *energijos ci* koncepcijomis. Praktiškai iki pat šių laikų kinų medicina Vakaruose neturėjo jokių atitikmenų. Pasak Latvijos medicinos akademijos profesoriaus N. Nikolajevo, gydymo praktikoje taikytos *kinų akupunktūros*, kuri grindžiama minėtomis koncepcijomis, *pagrindu* neseniai Latvijos valstybinėje sveikatos apsaugos sistemoje pavyko sukurti jau diegiamą visiškai naują medicinos koncepciją⁴¹⁹. Nors energetinių meridianų ir biologškai aktyvių taškų analizei vartojant aparatūrinius kompiuterizuotus kompleksus pagal J. Nakatanio metodikas skirtą žmogaus sveikatos tyrimų sistemą įdiegė, kiek mums žinoma, jau dešimtys Lietuvos medikų, bet oficialiai Lietuvoje ta sistema dar nepripažinta. Tuo tarpu Rusijoje ir kai kuriose Vakarų Europos šalyse minėtos metodikos jau transformavosi į biorezonansinės ir multirezonsansinės terapijos metodus su ypač ryškiomis naujas tyrimų perspektyvas turinčiomis galimybėmis. Jau sukurta ir naudojama daugybė tam skirtų techninių įrenginių⁴²⁰, atliekami netrivialūs tyrimai. Pavyzdžiui, Stenfordo tyrimų (JAV) institute „kvantu detektoriumi“ ir specialiu padengtu superlaidžiu skysčiu magnetronu, kurio viduryje įdėtas kintamo magnetinio lauko šaltinis, buvo parodyta, kad *ekstrasenso* (t. y. žmogaus, kuris turi viršjutiminius gebėjimus) *astralinio lauko* egzistavimas yra realus. Nustatyta, kad *astralas* sukelia elektromagnetinio lauko pokyčius net tame dažnių diapazone, kuri galima matuoti šiuolaikine aparatūra. Senovės Indijoje ir Tibete susiformavo žmogaus *energetinių centrų – čakrų* aptikimo ir jų veiklos panaudojimo sistema. Dabar *čakros* apibrėžiamos kaip žmogaus kūne esančios biologškai aktyvios nedidelės

419 Николаев, Н. А. *Этюды китайской акупунктуры*. Рига: Latvijas Medicinas Akadēmija, 1997, с. 229.

420 Готовский, Ю. В. Итоги и перспективы развития биорезонансной и мультирезонансной терапии. *Тезисы и доклады III Международной конференции „Теоретические и клинические аспекты применения адаптивной биорезонансной и мультирезонансной терапии“*. Москва: ИМедИС, 1997, с. 496.

zonos, arba biologiškai aktyvių taškų sancaupos. Jos su jokiais konkrečiais žmogaus kūno organais nesiejamos, nors jų lokalizacija ir artima kai kuriems svarbesniems iš jų (pvz., „širdies čakra“). Vakarų kultūrą žinios apie čakrų sistemą pasiekė per teosofų judėjimą. Bet pirmą kartą ir vertingiausia informacija apie jas randama indų vedantinėje literatūroje, ypač upanišado-se. Deja, net ir Indijoje čakrų pažinimas tarytum užsikonservavo. Tik visai neseniai jas ėmė tirti mokslininkai. Šių naudojant technines priemones tyrimų pradiniu galima laikyti japonų mokslininką (ir mistiką) dr. Hiroshi Motoyama. Specialioje ekranuotoje kameroje prieš čakrą pakabintu variniu judančiu elektrodu jis užregistravo bioelektromagnetines čakros charakteristikas. Įvaldęs jogos metodus žmogus sąmoningai reguliavo tiriamos čakros veiklą, ir aparatūra užregistravo čakros sklaidžiamo elektromagnetinio lauko amplitudės bei dažnio pokyčius.

Vėliau panašūs tyrimai buvo atliekami ir kitose šalyse. Kalifornijos universitete (JAV) dr. Valerija Hant naudojamų raumenų tyrimui EMG davikliais aptiko sinusinius čakrų elektromagnetinius virpesius 100–1600 Hz diapazonu, t. y. kur kas aukštesniu nei žinomų žmogaus kūno spinduliavimų dažniu. Panašūs tyrimai buvo atliekami ir buvusioje SSRS⁴²¹. Buvusiame slaptame Maskvoje įsikūrusiame institute CNII-4 tirtas žmogaus ląstelių, biologiškai aktyvių taškų, čakrų, meridianų spinduliavimas ir jame esanti informacija. Tam panaudota karo ministerijoje sukurta aparatūra, gebanti registruoti net nepaprastai menkus 10^{-18} W/cm² galingumo laukus. Šie tyrimai tęsiami 1994 m. Maskvoje įkurtame Informacinių-banginių technologijų institute ir, atrodo, Europos biomagnetizmo institute Liublianoje. Būtent dėl šių tyrimų ir buvo pateiktas aukščiau minėtas *čakros apibrėžimas*, akcentuojant, jog *čakra* yra ir savotiškas elektromagnetinio lauko spinduliavimo (1–10 mm diapazonu) *imtuvai ir siustuvai*, pakaitomis veikiantis vienu iš (priėmimo ar siuntimo) režimų. Prietaisais užregistruotas ir parapsichologijoje žinomas „fantomo efektas“ – aparatūra net keturias su puse sekundės fiksuoja elektromagnetinius signalus ir tada, kai tiriamas žmogus iš tyrimų zonos pasišalina. Beje, pagarsėjusio ekstrasenso O. Dobrovolskio „fantomo“ trukmė buvo net 40 sekundžių. Žmogaus *ligos* diagnozuojamos pagal signalo spektro charakteristikas. Fantastiška, bet faktas: užregistruotas

421 Готовский, Ю. В. *Итоги и перспективы развития биорезонансной и мультирезонансной терапии*. Тезисы и доклады III Международной конференции „Теоретические и клинические аспекты применения адаптивной биорезонансной и мультирезонансной терапии“. Москва: Имедис, 1997, с. 496.

net kai kurių žinomų asmenų *nuotraukų* elektromagnetinis spinduliavimas, analogiškas gyvo žmogaus spinduliavimui! Puikiai žinoma, jog kai kurie ekstrasensai apie žmogaus fizinę ir psichinę būklę sprendžia pasitelkę vien to žmogaus nuotraukas. Galima klausti, ar minėtų tyrimų rezultatai nėra vadinamosios ekstrasensorinės diagnostikos iš objekto atvaizdo aparatūrinis įrodymas?..

Žmogaus „subtiliojo“ kūno tyrimams naudojama aparatūra turi pasižymėti ypač dideliu daviklių jautrumu (ši problema, deja, dar neišspręsta) ir turi dirbti ypač plačiu dažnių diapazonu. Nors ir paradoksalu, bet tyrimuose susiduriama su nežinojimu, ką reikėtų matuoti, kokios yra tiriamojo objekto charakteristikos, kokie ryšiai tarp jų.

Tarp mokslininkų nenutyla ginčai dėl *biolauko* sampratos, jo egzistavimo. *Sensitivityvams* (žmonėms, kurie ypač jautrūs biologiniams ir fiziniams pokyčiams) tai, kas vadinama biolauku, yra natūralus dalykas, ir jiems biolauko tyrinėjimas *biolokaciniais* metodais problemų nekelia, o mokslininkams biolaukas atrodo esantis nerealus vien todėl, kad jam nustatyti reikiamų techninių priemonių panaudojimas ilgą laiką buvo sudėtingas. Ir tik 1997 m. dienraščio *Izvestije* korespondentai buvo išleisti į ypač slaptą Rusijos medicinos ir technikos mokslų akademijai priklausantį mokslinių tyrimų institutą „Binar“⁴²². Tada ir paaiškėjo, kad čia jau daugiau kaip dvidešimt penkeri metai yra tiriamas žmogaus biolaukas. Generalinis direktorius, RAMTH akademikas A. Kriukas pareiškė, kad pagaliau „rastas atsakymas į vieną iš pačių skausmingiausių mokslo klausimų. Biolaukas yra. Ir jis išmatuotas!“ Nustatytas ir jo bangų ilgio diapazonas: 7–8 mm. Tai – radijo dažnių diapazonas. Be to, įrodyta, kad žmogų galima laikyti atvirą rezonansiniu kontūru. O kiekvienas akupunktūros taškas yra analogiškas banginiam diodui.

Institutas atskleidė tik menką savo tyrimų dalį. Jame jau sukurta aparatūra, kuri skenuoja biolauką ir juo gydomas žmogus. Specialia aparatūra sukuriami fiziniai laukai ir juos pasitelkus atliekama biorezonansinė terapija, atkurianti ne tik fizinę, bet ir psichoemocinę („dvasinę“) sveikatą⁴²³. Šio instituto medicinos reabilitaciniame centre „Bio Kristal XXI“ diagnozuoti ir gydyti yra naudojami įrenginiai „Aura 015“, „Aura 001“, kurie atkuria organizmo funkcines sistemas ir nenutrūkstamus biorezonansinius ryšius tarp

422 Тихопаев, В. Ю.; Тихопаев, Т. С. *Гармония Хаоса или Фрактальная реальность*. Санкт-Петербург: ИД „Весь“, 2002, с.150–151.

423 Описание установок ВНИИ „Бинар“. *Бинар Аура* 3, № 3, 1997, с. 30–31.

jų, harmonizuoja atskirų organų, audinių, ląstelių biocheminius ir fiziologinius procesus. Pasitelkus aparatūrą „Scanner 001“ ir „Radij 001“ nustatomos žmogaus biolauko struktūrų charakteristikos milimetriniu diapazonu ir netgi prieš penkerius septynerius metus iki klinikinių pasireiškimų diagnozuojamos patologijos⁴²⁴. Tarp šio centro pacientų yra ne tik Rusijos turtuolių, bet ir JAV astronautų.

Stulbinančias biolauko savybių panaudojimo galimybes atrado iš Kinijos joje vykdytos „kultūrinės revoliucijos“ metu į SRSR pabėgęs mokslininkas J. V. Czian Kančzenas. Daugiau kaip prieš 30 metų jis paskelbė darbą „Laukų valdymo teorija“⁴²⁵, kuris tuoj pat patraukė Sovietų Sąjungos KP CK mokslo skyriaus dėmesį ir buvo užslaptintas. Žinomas jis tapo tik neseniai. Paaiškėjo, kad eksperimentais nustatyta, jog DNR molekulėje genetinė medžiaga egzistuoja dviem formomis: pasyvia (DNR pavidalu) ir aktyvia (elektromagnetinio lauko). Pirmoji forma išlaiko genetinį kodą ir užtikrina organizmo stabilumą, o antroji, veikiamą išorinių bioelektrinių signalų, leidžia jį keisti. Išvada: DNR – tai tarsi „kasetė“ su informacijos įrašu, o tos informacijos materialinė *pernaša* yra bioelektriniai signalai⁴²⁶.

Šios koncepcijos pagrindu atliktuose eksperimentuose, naudojant vadinamąją „Bio-UAD ryšio“ įrangą, informacija iš vieno objekto buvo perduodama kitam. Anties biolauku veikiant vištos kiaušinius išsiritusių viščiukų akys buvo pakitusios, o tarp pirštų buvo regimos antims būdingos plėvelės. Šie atradimai užpatentuoti. 1990 m. Novosibirske esančiame Klinikinės ir eksperimentinės medicinos institute buvo surengtas seminaras ir po jo šiame institute netrukus buvo įkurta speciali tyrimų laboratorija.

Sankt Peterburgo valstybinio universiteto bioenergetikos laboratorijoje spektrografiniais metodais buvo tirta, kaip informacija iš ampulės su insulinu perkeliama į distiliuotą vandenį. Analogišką poveikį atliko ekstrasetas, „pakraudamas“ vandenį gydyti nuo cukrinio diabeto. Abiem atvejais vandenyje atsirado ryškių insulino požymių. Tokie eksperimentai teikia rimtų prielaidų tirti ne tik ekstrasetų, bet ir hilerių gebėjimus⁴²⁷.

424 Описание установок ВНИИ „Бинар“. *Бинар Аура* 3, № 3, 1997, с. 30–31.

425 Жг.: Тихопаав, В. Ю.; Тихопаав, Т. С. *Кардинальный поворот*. Санкт-Петербург: ИД «Весь», 2002, с. 41–42.

426 Петров, А. Н. *Сотворение мира. Спаси себя*. Москва: Изд-во А. В. Калашникова, 2001, с. 39.

427 Халонмов, А. И.; Шурупова, Л. В.; Розин, И. Т. *Исследование эффектов энергетико-информационного взаимодействия методами инфракрасной спектроскопии*. *Ноология*,

Viename iš Tarptautinės informatikos akademijos institutų buvo tirta principinė galimybė priimti informaciją apie žmogaus organizmo būklę ir ją keisti⁴²⁸. Eksperimentų metu buvo fiksuojama percipientui nežinomo distancinio sąmoningo poveikio jam ir jo organizme esančių vandens tirpalų reakcija. Iš percipiento paimto kraujo išskirta viena frakcija, kurios spektro kitimai registruoti laboratorijoje chromatografu 210–280 nm diapazonu. Percipientas vaikščiojo 50–800 m atstumu nuo laboratorijos. Atsitiktiniu laiko momentu esančiam 5 km atstumu nuo laboratorijos induktoriui (ekstrasensui) buvo nurodoma, kad jis imtų veikti mintimis percipientą. Distancinė įtaiga trukdavo nuo 1 iki 3–4 min. su 3–7 min. pertraukomis. Distancinis poveikis užfiksuotas 210 nm diapazonu – spektrogamose aptiktas svyravimų amplitudės padidėjimas 5–8 kartus. Panašūs rezultatai gauti fiksuojant ir distancinį poveikį į tiriamojo kraujo frakcijas. Mūsų požiūriu, tiek šis, tiek aukščiau įvardyti eksperimentai nedviprasmiškai rodo, jog distancinis poveikis žmogui yra įmanomas. Beje, šis efektas seniai žinomas juodojoje magijoje.

Rusijos sveikatos ministerijos Tradicinių gydymo metodų institute sukurtas biopotenciografijos metodas, leidžiantis 0, 12–0, 27 Hz diapazonu tirti akupunktūros, fizioterapijos, net aprangos, papuošalų, amuletų, kosmetikos ir t. t. poveikį žmogui⁴²⁹. Šiuo metodu energoinformacinį poveikį žmogaus organizmui galima įvertinti greitai ir objektyviai. Tuo jis skiriasi nuo žinomų R. Folio, J. Nacatanio metodų.

„Subtiliųjų“ laukų (tarp jų ir Hartmano tinklu vadinamos energetinės tinklinės Žemės struktūros, ir požeminio vandens šaltinių, ir žmogaus bio-

---

экология ноосферы, здоровье и образ жизни. Материалы Международной конференции 22–24 марта 1996 г. Санкт-Петербург: Наука, 1996, с. 171–176.

- 428 Степанов, А. М.; Можайский, А. М. *Дистанционные информационные взаимодействия между организмом и растворами его биологических компонентов. Парапсихология и психофизика. Тезисы докладов III Международной конференции „Особые состояния сознания человека. Экспериментальные и теоретические исследования в парапсихологии“.* № 1 (23), 1997, с. 35–37.
- 429 Блинков, И. Л.; Пашников Д. А. *Метод регистрации сверхслабых информационно-энергетических полей. Парапсихология и психофизика. Тезисы докладов III Международной конференции „Особые состояния сознания человека. Экспериментальные и теоретические исследования в парапсихологии“.* № 1 (23), 1997, с. 56, 57.

lauko) „dydžiui“ nustatyti Rusijoje sukurtas specialus prietaisas, pavadintas fazoaurometru⁴³⁰.

Energoinformacinių sąveikų ir apykaitų gamtoje problema – viena iš esminių, bandant suvokti ryšį tarp gamtos ir žmogaus. Šiandien jau veikia mokslo centrai, kuriuose tiriamos neatskleistos žmogaus savybės, žemę supančioje erdvėje stebimi anomalūs reiškiniai, psichoenergetiniai ištekčiai, distancinės energoinformacinės sąveikos ir t. t. Distancinių poveikių fiziniams ir biologiniams sistemoms mechanizmams išaiškinti naudojami įvairūs gamtos indikatoriai: augalai, vanduo, kristalai, skystieji kristalai ir kt.

Kristalinės medžiagos būsenos biologinėse sistemose gana dažnos. Kristalais vadinami kūnai, pasižymintys periodine trijų matavimų erdvine atominė struktūra ir (esant tam tikroms jų susidarymo sąlygoms) turintys daugiabriaunio formą. Jiems priklauso natūralūs ir dirbtinėse sąlygose (laboratorijose) išauginti mineralai. Baltyminiai kristalai – unikalus objektas, iki šiol jų ištirta daugiau kaip tūkstantis. Pirmieji buvo mioglobinas, hemoglobinas. Skystieji kristalai gamtoje irgi gausiai paplitę, jie yra funkcionalios terpės, užtikrinančios apykaitos procesus gyvuosiuose organizmuose. Skystieji kristalai sudaro nukleido rūgščių, riebalų, cukrų, polipeptidų kompleksus. Skystieji kristalai – tai tokia medžiagos būsena, kai jai tuo pačiu metu būdinga ir skysto, ir kieto kristalinio kūno būsenos. Ląstelių membranos turi skystojo kristalo struktūrą. Tad žmogaus organizmas yra nuostabus biologinis kristalas, rezonuojantis su aplinka. Normalios būsenos kraujo plazmos kristalai – labai gražūs, ramunės žiedą primenantys dariniai su spinduline orientacija. Esama ir spiralės tipo struktūrų⁴³¹.

Daugiamečiai daktaro disertacijoje ir monografijoje apibendrinti L. Savinos tyrimai⁴³² parodė, kad skystųjų kristalų dariniai tarpusavyje veikia su juos supančia aplinka. Rankomis paveikęs sergančio (pvz., cukriniu diabetu) žmogaus kraujo plazmos kristalą, sveikas žmogus jį iš esmės pakeičia, harmonizuoja. Plazmos kristalas tampa tarsi sveiko žmogaus. Žmogaus kraujo plazmos kristalai, išdėlioti ant įvairių medžių (beržo, ąžuolo, eglės, tuopos, pušies) plokštelių, tapdavo skirtingų, kiekvienam konkrečiam me-

430 Кравченко, Е. П.; Калашников, Н. В.; Горемикин А. С. Фазауорметр (прибор для измерения сверхслабых полей, объектов естественного и искусственного происхождения). *Вестник биофизической медицины*. № 1, 1996, с. 51–53.

431 Савина, Л. В. *Я изучаю*. Краснодар: Издательский дом „Юг 7“, 2000, с. 132.

432 Ten pat.

džiui būdingų kristalogramų formų. Panašiai veikia pusbrangiai akmenys (lazuritas, jašma ir kt.), auksas. Tai paaiškina ir žinomus jų bioenergetinius poveikius žmogui.

Sveiko žmogaus kraujo plazmos kristalus apšvitinus iš garsiakalbio 20, 200, 500, 2000 Hz dažnio, 0, 1 W galingumo, 3 min. trukmės signalais, išryškėjo orientuotas gardelinis tinklas su skirtingais, priklausomais nuo dažnių, elementais. Buvo padaryta išvada, kad skystuosius kristalus veikiančios akustiniai virpesiai turi biotropinį poveikį. Tas pats vyksta ir televizijos seansų metu (tirti A. Kašpirovskio ir A. Čiumako fenomenai).

L. Savina tyrė dviejų komponentų cheminio junginio (SiO_2 ir MgSO_4), kuris pagal savo fiziologines funkcijas glaudžiai susijęs su ląstelių ir jų membranų veikla, pokyčius veikiant išoriniams veiksniams. Paaiškėjo, kad dėl to keitėsi to junginio spalvos. Ypač ryškiai tie pokyčiai buvo regimi, kai junginys kontaktavo su sergančiu organu. Be to, įdomus spinduliavimo poveikis nustatytas, kai virš žmogaus čakrų tiriamasis dirbo virgule (biolokacija).

Itin įdomūs rezultatai gauti lyginant kristalų formas ir spalvas, kai jie buvo laikomi 0, 5 m arba 1 m atstumu nuo operatoriaus galvos, kuris mintimis į savo sprandą siuntė oranžinę spalvą. Kristalai buvo fotografuojami, ir jų atvaizdai fotografijose buvo identiški mintiniams vaizdams (širdies, paukščio, rožės). Paaiškėjo, kad tirti skysčiai pasižymi aukštu imlumu signalams, sklindantiems iš žmogaus kūno. Skystieji kristalai tarsi skaitė tą informaciją, ir tai buvo užfiksuota stebint įvairias kristalizacijos formas bei būsenas.

Tiesiog fantastiški rezultatai gauti tiriant aminorūgštis, baltymus, neuromediatorius, veikiamus žmogaus spinduliuojamos energijos, kuriai įtaką darė jo mintys. Pavyzdžiui, aminorūgščių kombinacijos buvo laikytos virš įvairių žmogaus organus atitinkančių kūno vietų. Gautų kristalogramų charakteristikos atitiko žmogaus emocines būsenas, ligas. Jungiant organines ir neorganines medžiagas (pvz., silicio dioksidą, magnio sulfatą ir tris aminorūgštis) bei mintimis jas veikiant, sukurta erdvinė pelės formos struktūra, kuri formavosi 24 val. Dirbdama rankomis virš Petri lėkštelės su kristalais operatorė mintimis tartum lipidė šią formą. O tai jau – *mistika racionalisto akimis...*

Išvados

Mes pateikėme tik menką dalį tos informacijos, kuri atskleidžia netrivialius atradimus bioenergoinformatikos srityje. Instrumentiniai tyrimai leidžia daryti išvadą, kad prie *iracionalumo srities priskiriami reiškiniai yra realūs*, kad bent dalį jų *jau galima racionaliai paaiškinti*.

Be abejo, dauguma problemų lieka neišspręstos. Tuo stebėtis vargu ar verta, nes, kaip minėta, bioenergoinformatika žengia tik pirmuosius žingsnius.

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad dauguma tyrimų šioje srityje yra *užslaptinti*, o kita vertus, juos ir jų rezultatus stengiamasi *diskretituoti*.

Užslaptinimo priežastys visuotinai žinomos: net ir pasibaigus šaltajam karui, visi perspektyvūs tyrinėjimai, kurie gali būti panaudoti karinėms (tarp jų ir žvalgybos) reikmėms, yra slepiami. Pagaliau perspektyvūs tyrinėjimai gali leisti sukurti iš principo naujas netrivialias technologijas, kurios yra saugotinos nuo konkurentų.

Tyrimų *diskretitavimo* priežastys, mūsų požiūriu, yra bent trys. *Pirmoji* yra susijusi su darbų užslaptinimu. Dezinformacija ir tyrimų objekto diskretitavimas yra geras būdas nukreipti dėmesį nuo tyrimų esmės ir tikslų. *Antroji* susijusi su paradigminio mąstymo ypatybėmis. Jau pati „subtiliojo“ kūno samprata griaua klasikiniame moksle įsitvirtinusių požiūrius į tikrovę, ir jau vien todėl bet kokie tyrinėjimai aptariamose srityje priimami ne tik itin kritiškai, bet ir agresyviai, šiai tyrimų sričiai teikiant paramokslą, pseudomokslą, nemokslą ir pan. įvaizdžius.

Pagaliau *trečioji* priežastis susijusi su itin svarbiomis tų tyrimų etinėmis ir net religinėmis problemomis. Tyrimų rezultatai gali padėti harmonizuoti žmogų ir visuomenę, bet jie gali būti panaudoti ir nepaprastai baisioms griauančioms jėgoms sukurti, net žmogui nužmoginti.

Ir jau vien tai, mūsų požiūriu, turėtų priversti mokslininkus, politikus ir net dvasininkus atkreipti dėmesį, jog vieną dieną tai, kas šiuo metu dar laikoma iracionalumu, gali tapti gal net itin nemalonia realybe, arba realybe, kuri didelius dividendus neįprastų technologijų srityje duos tik toms šalims, kurios jau dabar tyrimams bioenergoinformatikos srityje skiria bent kiek dėmesio.

4 skyrius

RACIONALIZAVIMO KRITERIJAI ŽINIŲ VISUOMENĖJE

Panagrinėsime, mūsų manymu, itin svarbų iracionalumo raiškos aspektą – *kaip iracionalūs elementai yra vis labiau įtraukiami į socialinius ir ekonominius santykius*, kaip jie veikia šiuolaikinius veiklos modelius bei sprendimų priėmimą, kaip iracionalumas sugyvena, dera su tradiciniais organizavimo modeliais, o sykiu ir juos transformuoja.

Bendriausia prasme ši analizė paremta *vadybiniais kriterijais*, kurie leidžia apie iracionalumą kalbėti praktiškai. Svarbu, kad šie kriterijai sudaro sąlygas įvairias iracionalumo sritis įtraukti į tradicines racionalumo sistemas ir kartu sukuria prielaidas ieškoti esminių šių sričių atskirties ir sanglaudos taškų. Vadybinis požiūris leidžia atsisakyti ir mokslinių spekuliacijų, nes įvedami ekonominiai kriterijai, kurie tiesiogiai susieja iracionalumo elementus su realia praktika. Tiek, kiek iracionalumas įtraukiamas į praktinius santykius, jis tampa ir mokslinio tyrimo objektu.

Vadybinis požiūris kelia svarbiausią – sprendimų priėmimo – klausimą, t. y. koks formuojasi sprendimų priėmimo modelis žinių visuomenėje, kaip apibrėžti naują sprendimų priėmimo paradigmą, kokie yra žinių visuomenės racionalizavimo kriterijai ir kaip jie atitinka visuomenės raidos tendencijas, kokie yra metodologiniai sprendimų priėmimo mechanizmai ir jų ypatumai?

Antra ne mažiau svarbi metodologinė nuostata – *iracionalumo informacinis traktavimas*. Ši nuostata kelia mintį, kad informaciniu požiūriu ir tradicinis racionalumas, ir iracionalumas gali būti kokybiškai sutapatinti ir suprasti kaip to paties lygio reiškiniai, t. y. jie gali būti „padėti į tą pačią lentyną“. Tokia informacinio bendravardiklio samprata leidžia ieškoti racio-

nalumo ir iracionalumo tipologinių modelių teorinio pagrindo, atsisakant spekuliacijų ir nepamatuotų „mokslo ir nemokslo“ distinkcijų: informacinis požiūris integruoja iracionalumo problematiką į šiuolaikinio mokslo lauką *per se*.

Siekiant bent iš dalies atsakyti į aukščiau iškeltus klausimus, pirmiausia būtina teoriškai ir metodologiškai apibrėžti šiuolaikinių socialinių ir ekonominių kontekstą, kuris lemia kitokias socialinės tikrovės sampratas ir kitokius vertinimo principus. Kitokie *racionalumo kriterijai* žinių visuomenėje remiasi *informacine ontologija* arba informacinės pasaulio sąrangos principais, kurie iš esmės skiriasi nuo gamtotyrinio požiūrio suformuotų sprendimo priėmimo metodų. Daugelis dalykų, kurie netilpdavo į tradicinius požiūrius ir buvo įvardijami kaip iracionalumas (pradedant vertybėmis, kultūra, patirtimi, individualumu, suasmeninimu ir baigiant kūryba, nuojauta ir pan.), nūdienos globaliame, kintančiame, multisocialiniame visuomenės raidos tarpsnyje tampa natūraliais ekonominiiais veiksniais ir įgyja praktinių priemonių rangą. *Žinių visuomenė* ir *žinių ekonomika* vis labiau verčia tobulinti ne tik informacinius procesus, bet ir veiksmingus jų įprasminimo metodus, kurie vadybiškai vis stipriau kelia iracionalumo ir net misticizmo elementų įtraukimą į šiuolaikinės veiklos ir valdymo modelius.

Vadybos iracionaliųjų aspektų tyrimas – tai tarpdisciplininės analizės sritis, grindžiama teoriniais informacinio žinojimo modeliais. Svarbiausiu šio tyrimo tikslu mes laikytume siekį *suformuluoti racionalizavimo kriterijų* žinių visuomenėje *esmines problemas*, tikintis, kad fundamentalus klausimų formulavimas iš principo sufleruoja ir produktyvius keliamų problemų mokslinius sprendimus ar bent hipotezes.

4.1. „Iracionalioji vadyba“

Pagrindinis mus dominantis klausimas – kaip iracionalieji elementai veikia šiuolaikinės vadybos praktiką. Šį klausimą skaidysime į keletą aspektų.

Pirmiausia pabrėšime, kad šiuolaikinė vadyba išvis yra labai nevienareikšmė ir nevienalytė, nes ji iš esmės atspindi visuomenės raidos įvairiasluoksniškumą ir prieštaringumą. Būtent todėl joje yra nepaprastai įvairus iracionalumo ir mistiškumo metodologinio bei praktinio integravimo lygis, taip pat itin skirtingas iracionaliųjų gyvenimo aspektų interpretavimo laips-

nis. Čia reikėtų skirti konceptualų ir buitinių požiūrius. Pastarojo pavyzdys – kasdienis horoskopų naudojimas ir atitinkamos vertybinės aplinkos formavimas. Šiais laikais, kai asmeniniai veiksniai tampa vis svarbesniu ekonominės veiklos įrankiu, vertybinės personalizacijos perkėlimas į organizacinės kompetencijos lygmenį darosi itin įtakingu konkurentiškumo ir organizacijos kultūros formavimo veiksniumi.

Antra, šiandienos vadybą pačiais bendriausiais bruožais galima skirstyti į du konceptualius modelius, kuriuos sąlygiškai galima pavadinti *sisteminė* arba *tradicine paradigma* ir *kompleksinė* arba *tarpfunkcinė paradigma*. Ryškios tokoskyros tarp jų beveik nėra, ir bene svarbiausias jų skirties požymis – arba formaliosios, arba vertybinės tendencijos vyravimas. Būtent šios tendencijos nulemia ir skirtingą požiūrį į iracionalius dalykus, tai skatina skirtingą iracionalumo lygmenį ir misticismo laipsnį bei jų integravimo į vadybinę veiklą formas.

Vertybiškumo vaidmuo vadybos problematikoje išryškėjo aštuntojo dešimtmečio viduryje kartu su informacijos technologijų pažanga, globalizacijos stiprėjimu ir informacinės visuomenės pradų plėtra. Tai buvo tam tikra tuometės vadybos krizės pradžia: iš specializuotos disciplinos vadyba ėmė transformuotis į universalų tarpdalykinį kompleksą, įtraukiantį ne tik mokslo, bet ir meno, kūrybos, patirties, gyvenimo būdo, etinių normų ir kt. elementus, taip pat ir į technologijų bei kultūros aplinkų formavimo filosofiją bei politiką įvairiuose kontekstuose.

Trečia, šiuo metu vis auga vadybos metodologinis arsenalas ir metodų įvairovė. Vadyba tampa labai aiškia tapdalykinio integravimo lydere, suliejančia į holistinę erdvę daugelį mokslo elementų ir suteikiančia neribotų jų interpretavimo galimybių. Ypač tai akivaizdu socialinės ir humanitarinės srities kompleksinėje transformacijoje, siejant tai su informacijos technologijomis ir žinių perdavimu. Metodologinis vadybinio integravimo pagrindimas daug kur sutampa su socialinių mokslų vadybos problematika. Tuo tarpu metodologinis vadybos neapibrėžtumus sukuria tam tikrą vadybinę erdvę bei filosofiją ir iškelia „neapčiuopiamų“ metodų vaidmenį pabrėžiant pasaulėžiūros ir pasaulėjautos aspektus. Tradicinės gamtotyrimų požiūriu grindžiamos teorijos visokius „puklius“ (*fuzzy*), „minkštus“ (*soft*) ar neapčiuopiamus (*intangible*) metodus kategoriškai atmeta kaip nepatikimus, nepatikrintus, subjektyvius ir pan., nes tradiciniai metodologiniai mechanizmai nesugeba suformuoti šiuos metodus paaškinančio teorinio pagrindo.

Ko gero, būtent dėl to atsiranda naratyvinė vadybos tradicija, kuri labiau pasakoja, nei „moksliškai“ aiškina šiuolaikinio vadybinio mąstymo ypatumus⁴³³.

Taigi vadybinis požiūris vertybiškai „perkošia“ visą mokslą, ir kaip tarpdalykinį holistinį darinį suformuoja prielaidas iracionalumo plačiąja prasme adaptacijai, apimant religinius, mistiškuosius ir net magiškuosius elementus.

Žvelgdami praktiniu požiūriu, regime, jog tokia metodologinė vadybos situacija sukuria labai margus ir fragmentuotus vadybinių mokyklų, „bažnyčių“ ir „sektų“ tinklus. Kiekviena iš jų formuoja savitą pasaulio viziją ir jo ateities perspektyvą. Kiekviena iš jų stengiasi rasti tą magišką receptą, kuris taptų vis sparčiau besikeičiančioje ir vis mažiau prognozuojamoje daugialypėje aplinkoje veiklos sėkmės formule.

Tai panašu į rytietiškų kovos filmų žanrą, kuris iš esmės pagrįstas tuo pačiu siužetiniu archetipu: herojus, ieškodamas geriausio, blaškosi tarp begalės rytų kovos mokyklų, kurios viena per kitą įrodinėja savo pranašumus. Ši metafora anaip tol nėra atsitiktinė: šiuolaikinė vadyba vis dažniau remiasi visa apimančiomis lyderystės koncepcijomis, pabrėžiančiomis net tik individualiųjų ir kolektyvinių kompetencijų išskirtinumą, bet ir *charizmatinių* veiksmų svarbą. O tai, žiūrint tradiciškai, yra racionaliai sunkiai paaiškinami ir interpretuojami dalykai. Jie yra labiau komunikaciniai – sykiu procesiniai ir semantiniai, faktografiniai ir konceptografiniai, konstatuojamieji ir interpretuojamieji, objektyvūs ir asmenybiniai bei pan. Lyderystė vis labiau siejama su postmoderniomis komunikacinių elitų formavimosi idėjomis, su tarpinstitucinių praktikos bendruomenių (*communities of practice*) arba kolektyvaus žinojimo bei patirties plėtra, su bendravimo energetikos eskalavimu, su multiinteresų grupių vaidmens pabrėžimu (*multi-stakeholder approach*), su įvaizdžio sudaiktinimo kultu bei simbolinio kapitalo hipertrofavimu, jungiančiu kūrybinės fantazijos beribiškumą ir technologinį vizionavimą („matricos“ metafora).

Tad nieko nuostabaus, kad karščiausios vadybos naujovės kelia ne tik entuziazmą, bet ir ne mažesnę šaltos kritikos bangą. Reikia pripažinti, kad net puikiausios postmoderniosios vadybos teorijos iš principo nėra suprantamos – vos tik jos paskelbiamos, vaizdžiai sakant, tą pačią akimirką

433 Naratyvinio vadybos perteikimo būdą ir ironiją šių minčių autorius perteikė pranešime, skaitytame 1999 05 20 seminare INFORMACIJOS VADYBA LIETUVOJE'99 'IV: Informacinė visuomenė Lietuvoje: lūkesčiai ir tikrovė.

imanos interpretuoti, redukuoti, fragmentuoti, netgi būna subanalinos ir priderinamos prie tradicinių stereotipų. Labai retai šios teorijos bandomos taikyti praktikoje, o ir jų taikymas susiduria su dideliais sunkumais, tad dažniausiai jos lieka normatyvinio ideologinio žinojimo lygmens⁴³⁴. Todėl tokios „neapčiuopiamos“ vadybos kryptys kaip „žinių vadyba“ su visomis jos atšakomis ir transmutacijomis dažnai yra priimamos kaip „mistika“, iracionalumo invazija į ekonominę veiklą, kaip tvarkos ardymas ir sveiko proto naikinimas. Tokia yra skausmingo atsitraukimo nuo scientistinės vadybos sampratos kaina.

Dar didesnę painiavą sukelia įvairiakryptės vadybos raiškos įvairiais (*multilevel*) socialiniais lygiais ir skirtingų kontekstų sandūrose. Tokių problemų nekildavo taikant tradicinio arba sisteminio racionalumo sampratą, kur viskas buvo „aišku“. Vadyba buvo specifikuota ir specializuota – ji buvo uždaryta organizacijoje ar net tiksliai funkciškai apibrėžtoje to organizavimo zonoje ir tiesiogiai į socialinį gyvenimą „neišėjo“, juolab neveikė jo tiesiogiai. Šiuo metu matoma priešinga tendencija – visos gyvenimo sritys vis labiau ir sparčiau „suvadybinamos“, vadyba ima skverbtis net į intymųjį gyvenimą, suliejant gyvenimo ir darbo būdus, privataus ir viešojo gyvenimo elementus, individualųjį ir kolektyvinį žinojimą. Vadyba lydi ir visuomeninius pokyčius. Joje vyksta panašūs procesai kaip ir socialinėje tikrovėje, kurie apibūdinami kaip mikro ir makro lygių integracija, kaip buitinis ir tarpsteminis žinojimo generalizavimas, kaip profesinė individualizacija ir viešosios bendruomeninės praktikos dermė. Tai dar viena žiojėjanti landa, pro kurią iracionalieji veiksniai natūraliai įsilieja į žmogaus praktinę veiklą ir tampa ekonominio gyvenimo dalimi. Ir šitie veiksniai reikalingi jau visai kitokios racionalumo sampratos.

4.2. Susidvejinęs pasaulis

Sprendžiant šiuolaikinio racionalumo kriterijų problemą, vien vadybinio apibrėžimo nepakanka. Jis neatsiejamas nuo visuomenės raidos analizės, nes pati vadyba yra koncentruota visuomeninių procesų išraiška. Kuo tiksliau vadybos formulė atitinka socialines realijas, tuo ji yra veiksmingesnė ir konkurentiškesnė. Tai yra didžioji vadybos atitiktis, idealios vadybos sieki-

434 Augustinaitis, A. Šiuolaikinio žinojimo sandara. *Informacijos mokslai*. 2004, Nr. 29, p. 31–45.

nys – tobulas prisitaikymas prie visuomenės raidos tendencijų ir reikalavimų. Dėl to vadybos samprata visada yra vienokia ar kitokia kompleksinė socialinė samprata, arba – „teorija plius gyvenimo ir darbo stiliaus supratimas“. Galima ir taip pasakyti: vadyba – tam tikra „filosofija“, pripildyta žinių ir prietarų, kūrybos ir patirties, improvizacijų ir stereotipų, racionalumo ir mistikos...

Iracionalumo ir misticismo proveržis ir įtaka šiuolaikiniam gyvenimui – tai ne atsitiktinis reiškinys. Šias tendencijas lemia vis didėjantis *simbolinės veiklos* ir *simbolinio kapitalo* įsivyravimas visose žmogaus veiklos srityse. Ši labai sudėtinga visuomenės būklė, pasižyminti įvairiausių iki šiol žmonijos raidai lemiamos įtakos nedariusių ir dažnai net nepažįstamų veiksmų susipynimu, sąlygiškai apibūdinama kaip *žinių visuomenė*, kurios gyvavimo ir veikimo pamatinis pradas yra informaciniai procesai. Tie procesai vis labiau įtvirtina specifinę socialinės egzistencijos aplinką ir būvį, kuris apibūdinamas kaip virtualumas ar menamybė. Būtent vadinamoji virtuali erdvė ir tampa tuo pagrindu ir kriterijumi, kurio atžvilgiu tradicinis racionalumas ir iracionalumas tipologiškai ir kokybiškai sutampa.

Menamybė taip paprastai, kaip galėtų atrodyti iš pirmo žvilgsnio, nepaaiškinama. Iš tiesų reikėtų kalbėti apie menamybės tiek sudėtingą sampratą, tiek jos struktūrą, kuri lemia skirtingas menamybės raiškos formas, jų praktinę panaudojimą bei poveikį socialinei raidai. Bendriausiu atveju galima skirti „dvigubos“ arba „dvilypės“ menamybės struktūrą. Šio termino etimologija kyla iš vyraujančių „menamumo“ ir „meno“ sąvokų semantinių atributų bei jų vedinių. *Menas* – tai, kas yra netikra, kas sukurta, dirbtina, nenatūralu, simboliška, nematerialu, dvasinga, individualu, kūrybiška ir pan. *Menas* yra griežčiausias natūralumo ir gamtiškumo antonimas, reiškinys, nusakantis mus supančios aplinkos socialumą, išreiškiamą informaciniais ir komunikaciniais santykiais. Pirmoji menamybės pakopa – tai įprastinis vertybinis ir kultūrinis gyvenimo įprasminimas, kitaip sakant, sisteminis ir tarpsteminis lygis, turintis aiškią kriterijų gradaciją. Antroji menamybės pakopa – jau suformuotų vertybinių ir kultūrinių konstrukcijų įjungimas į virtualiąją erdvę ir antrinis kolektyvus interpretavimas; šis lygis yra kompleksinis, jį galima pavadinti dinamiška hipertekstine antrojo laipsnio menamybe.

Abi šios pakopos natūraliai susijusios – tarp jų vyksta nepaliaujamos sąveikos. Tik pirmoji labiau reprezentuoja ir „aptarnauja“ gamtinį, pramoninį pasaulį ir išreiškia gamtamokslinį racionalumo supratimą, o antroji sukuria

savitą simuliakrinę tikrovę, kuri taip pat yra praktiška ir gyvenimiška, nes tiesiogiai įsitraukia į ekonominius santykius ir ima lemti praktinius veiksmus bei sprendimus. Tai sukuria informacinės aplinkos arba „informacinės gamtos“ tikrovę, kurioje taip pat priimami sprendimai.

Ta *antrinė gamta* – tai informacinis pasaulis, kuris sudarytas pagal kitokius dėsnius ir logiką nei paveldėtas gamtos pasaulis. Todėl ji reikalinga kitokios logikos ir kitokios racionalumo sampratos. *Antrinės realybės* taisyklės yra informacinės taisyklės, jas nulemia informacijos savybės, jos kokybiniai bruožai. Tai reiškia, kad suprasdami informacijos esmę mes galime suprasti ir informacinio pasaulio veikimo būdą. (Apie tai jau rašyta, keliant informacinio problematikos arba informacinio žinojimo sandaros hipotezes⁴³⁵). Racionalumo sampratą čia lemia ne gamtos dėsniai, bet informacijos procesų prigimtis (žr. 3 pav.).

Tiesą sakant, pastaruoju metu šios dvi tikrovės ima panašėti. Vienos tikrovės racionalizavimo taisyklės veikia kitos tikrovės racionalizavimo principus, taigi kyla jų dermės ir praktinio naudojimo klausimas, kuris ir išreiškiamas universaliąja vadybos problematika. Metodologiškai šis dviejų pasaulių susipynimas ir abipusė skvarba atsispindi transinformatiškumo koncepcijoje, siūlančioje informacinio tikrovės legitimavimo būdą, pagrįstą informacinio žinojimo taisyklėmis ir metainformacinio mokslo samprata.

Formalusis racionalumas	Informacinis racionalumas
Gamtinė gamybinė erdvė	Globalioji informacinė erdvė
Sisteminis hierarchiškumas	Kompleksinis universalumas
Objektyvumas	Subjektyvumas
Išskaičiuojamumas	Vertybiškumas

3 pav.

Reikia pastebėti, kad vadybos reiškinys išvis neatsiejamas nuo informacinių reiškinų – vadyba visada pirmausia yra informacinis, o ne formalusis sprendimas. Vadybos kaip reiškinio kilmė bendriausiu požiūriu yra sietina su informacinio racionalizavimo logikos atsiradimu XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, t. y. tuo metu, kai visuomeninis gyvenimas tik pradėtas ref-

435 Augustinaitis, A. Šiandiena kaip transinformatiškumas. *Sociologija: Mintis ir veiksmai*, 1999, Nr. 6, p. 28–43.

lektuoti informaciškai per besikuriantį *media* tinklą. Tuo pat metu tikrovė pradėta suvokti kaip sistemiškai besiformuojantis filosofinis metodologinis kibernetinio požiūrio pagrindas, ir besikuriantis *media* tinklas buvo ne kas kita kaip antrosios menamybės pakopos užuomazgos⁴³⁶. O tai skatino kelti kokybinius kriterijus ir jų dermės su formaliuoju racionalizavimu problemą. Informacinis požiūris „atsinešė“ su savimi tokius bruožus, kurie netelpa į scientistinę vadybos sampratą, nes informacija aprėpia ir individualius subjektyvius, vertybinius, patirtinius, etinius, religinius veiksnius.

Būtent tai yra vienas iš esminių ir ypatingų informacinės logikos aspektų, kuris nulemia naują racionalumo sampratą. Beje, tradiciškai ši samprata vertinama kaip iracionalumas, neapibrėžtumas ir pan. Tačiau kitaip ir negali būti, nes informacinis racionalumas visada siejamas su idealybe, neapčiuopiomybe, virtualumu, t. y. būtent tokiomis savybėmis, kuriomis apibūdinamas iracionalumas. Tik susistemintos, sudaiktintos, t. y. pritaikytos prie gamtinio supratimo žinios galėjo įgauti gamtiškojo racionalumo formas ir padėti gamtotyriškai suprantamam ir naudojamam pasauliui. Visas kitas žinojimas ir jo formos buvo suvokiamos kaip iracionalūs.

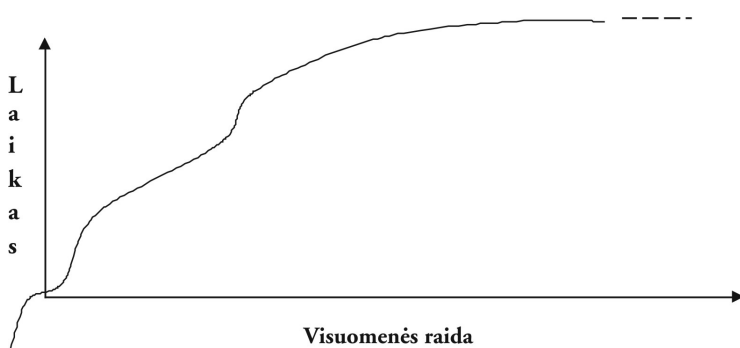
Nors per šimtmetį informacinis pasaulis neregėtu mastu ir staigiai išsiplėtė, ši metodologinė priešara lieka iki šiol. Socialinės teorijos iš principo įtvirtino dviejų lygiagrečių visuomenės raidos kelių alternatyvą, kuri bendriausiais bruožiais skiriama į vėlyvąją modernybę ir postmodernią visuomenę. Tokių dviejų visuomenių koegzistavimas faktiškai ir pagrindžia skirtingų racionalizavimo būdų egzistavimą, sugyvenimą ir konvergencijos pavidalus.

Tačiau informacinio pasaulio plėtra sustiprina ir jo savitų taisyklių galiojimo „svorį“. Tai reiškia, kad iracionalumo bei misticizmo elementai nūdienos gyvenime iš esmės įgauna kitokį socialinį įprasminimą ir ekonominį vaidmenį. Jie tampa vis praktiškesni ir pritaikomi. Pirmiausia tai siejama su „erdvėlaikio lūžiu“ – laikas tampa istoriškai nevientisas, suasmenintas, vis labiau atsietas nuo gamtos ritmų ir vis mažiau sinchronizuotas su astronominiu laiku, kuris lieka tik formaliąja atskaitos sistema. Šiam būviui nusakyti vis dažniau vartojami terminai „polichroninis laikas“ ir „horizontalus laikas“. Pirmasis susietas su laiko sąvokos vartojimo daugialypumu – laiko suvokimas įvairuoja skirtingais lygiais ir skirtingose srityse. Laikas vienu metu yra asmeninis, intymus, priklausantis nuo pasaulėžiūros bei pasaulėjautos, ir

436 Ritzer, G. *Postmodern Social Theory*. New York: McGraw-Hill, 1997.

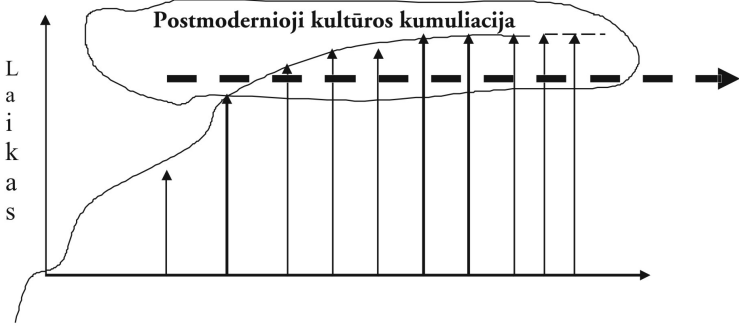
istoriškas, priklausantis nuo kultūros ir tradicijų. Laikas skirtingai suvokiamas globaliu ir lokaliu požiūriais, jis priklauso nuo technologijų pažangos, jų naudojimo masto bei kokybės. Kitaip sakant, laiką lemia gyvenimo ir darbo būdas bei sąlygos. Pagaliau laiko suvokimas priklauso ir nuo dorovinių pozicijų, religinių veiksnių – kalbama apie „dieviškąjį laiką“, „virtualųjį belaikiškumą“ ir pan. Galima metaforiškai teigti, kad laikas „išprotėjo“ – jis įgauna iracionalių bruožų.

„Horizontalioji“ laiko samprata siejama su fukujamiškąja istorijos pa- baiga ir J. F. Lyotardo „didžiųjų istorijų“ bei „granddiskurso“ epochos pa- baiga. Tai reiškia, kad laikas baigiasi šia diena, šia savaitė, šiais metais; toliau – nežinomybė, neprognozuojamumas ir „neperregimybė“ („Unübersicht- lichkeit“ – J. Habermasas). Tad pasaulis netenka sistemiškai apibrėžiamų – „objektyvių“ – atskaitos taškų. Tos istorinės raidos uolos, kurios šimtme- čiais atrodė esančios nepajudinamos, tampa tik vis labiau socialinės stichijos nuskalaujamosis salelėmis (4 pav.).

4 pav. Informacinė laiko raida

Antra informacinio racionalumo prielaida – tai kultūros įvairiakryptiškumas ir dinamiškumas. Tai yra antrosios menamybės pakopos raidos, kurioje vyksta nenusakomo masto kultūrinė difuzija (grūniant tradicinėms kultūros, etikos ir ideologijos sistemoms), pasekmė (5 pav.).

5 pav. Informacinė kultūros transformacija

Visi iki šiol istoriškai nuosekliai evoliucionavę ir vienas kitą keitę legitimavimo diskursai ir granddiskursų archetipai įgauna globalaus holistinio žinojimo pavidalą. Visi jie tarsi atsitrenkia į „horizontalaus“ laiko uždangą ir istoriškai tartum „pasiveja moderniuosius diskursus ir jų formuojamus informacinius darinius. Pavyzdžiui, ir pirmykštis animistinis mąstymas, ir senovės Rytų magija, ir antikinė kosmologija stoja į vieną gretą su moderniosios revoliucijos ar vėlyvosios modernybės diskursais. Informacinis kultūros kumuliacija tampa vientisu vertybinio racionalizavimo pagrindu. Jis vėlgi turi sudvejetainę struktūrą. Viena vertus, vyksta nuolatinė integracija ir hipertekstinis įtinklinimas, kita vertus – nepaliaujama kompleksinė fragmentacija ir interpretavimas. Faktiškai formuojasi specifinis šiuolaikinės visuomenės veiklos būdas, kurį galima nusakyti *interneto* ir *intraneto* santykio paradigma, kuri gal šiek tiek praplečia J. Boudrillard'o *simuliakrų* sampratą ir kreipia metodologinius tyrimus informacinio žinojimo teorinio aprašymo link. Tačiau informacinio žinojimo teorija pagrįstas postmodernusis legitimavimas – tai jau kita (nors ir metodologiškai susijusi su racionalizavimo kriterijų paieška bei vadybinėmis aplikacijomis) tema, ir mes čia jos neliesime.

Taigi vertybiškumo tendencijos ir kokybinio tipologizavimo principai šiandienėje veikloje įgyja vis didesnę vaidmenį. Nuo kultūrinių preferencijų, vertybinių mišų, nuo kultūrinės kūrybos tiesiogiai priklauso gyvenimo ir darbo stilius, kartu ir praktinės veiklos rezultatai. Tai sukuria tam tikras asmeninio ir kolektyvaus informacinio „intymumo“ zonas, kurios leidžia praktiškai neribotas interpretacijas ir suasmeninimą, suliejant formaliuosius

racionalizavimo komponentus su iracionaliaisiais, net su ezoteriniais, magiškaisiais.

4.3. Kultūros ekonomika ir sprendimų „sumuštinis“

Informacinio gyvenimo plėtros lemiamas racionalizavimo paradigmos formavimasis remiasi nauju socialiniu reiškiniu, kai kultūros veiksniai tiesiogiai „įvedami“ į ekonominius procesus. Kultūra tampa natūraliu ekonomikos veiksmiu ir vis labiau lemia veiklos efektyvumą. Dingsta riba tarp to, kas marksizme vadinama „baze“ ir „antstatu“. Nuo to meto, kada klasikinio kapitalizmo apogėjuje marksizmas gana taikliai apibūdino jo esmę ir tuo pagrindu bandė prognozuoti visuomenės raidą, *scientistinis ekonominio determinizmo* modelis pagaliau transformavosi į *kultūrinį ekonominės veiklos* tipą. Iš šių dienų retrospektyvos galima konstatuoti, jog klasikinio kapitalizmo viršūnė tapo tuo atskaitos tašku, nuo kurio ėmė keistis ekonominės veiklos archetipas. Šių pradžioje latentinių, o vėliau vis ryškėjančių pokyčių svarbiausia priežastis – informacinių procesų visuomeniniame gyvenime vaidmens didėjimas. Remiantis informacinių procesų plėtros kriterijumi, galima skirti keturias ekonominės raidos linijas (6 pav.).

Tipas Požymis	Klasikinis kapitalizmas	Modernioji revoliucija	Kiber- netizmas	Žinojimo ekonomika
Fizinė- mechaninė				
Informacinė				
Informacijos technologijos				
Kultūra				

6 pav. Ekonominės raidos linijos

Klasikinis kapitalizmo idealas – pramoninės gamybos mechanizavimas. Tuo tarpu moderniosios revoliucijos variklis – mokslo ir technikos pažanga, kai mokslinis žinojimas tampa natūraliu gamybos veiksmiu. Iš esmės jį galima vertinti jau kaip *informacinį* visuomenės postūmį. Būtent XX

a. pradžioje atsirado ir šiuolaikinė informacijos samprata, ir moderniosios vadybos ištakos. Tai buvo „informacijos sprogimo“ pradžia. Susiformavęs kibernetinis požiūris susijęs su pokariniu skaitmeninių technologijų bumu ir sisteminės metodologijos, dėl kurios pasaulis pradedamas suprasti kaip globali informacijos sistema, absoliutizavimu. Būtent šiuo tarpsniu informacinės technologijos tapo strateginiu ekonominės plėtros veiksniumi. Tačiau paskutiniame praėjusio amžiaus dešimtmetyje įvyko akivaizdūs visuomeniniai lūžiai, kurių socialinės, politinės, ekonominės, kultūrinės pasekmės leido konstatuoti, kad formuojasi naujas socialinės raidos tipas, apibūdinamas kaip informacijos ar žinių (tiksliau, žinojimo) visuomenė. Tai yra tam tikras simptomas, rodantis, jog įsivyrėja informacinis ekonominės veiklos tipas, kurio pagrindas – kultūrinių sąveikų ekonominė integracija. Pastaroji reiškiasi kokybinių kriterijų vyravimu, individualizacija, inovacinėmis interpretacijomis, sąsajomis su gyvenimo būdu ir stiliumi. Tai galima įvardyti ir kaip įvairovės valdymo mechanizmų paiešką bei išskirtinumu grįstą konkurentiškumą. Šiomis sąlygomis kuriasi nauja mitologija ir naujos labai sudėtingos bei daugialypės asmeninio ir kolektyvinio tapatumo formos, kuriose vyrauja vadinamieji žmogiškieji veiksniai, nukreipti į besimokančios ir verslios (antrepreneriškos) visuomenės poreikius.

Kultūros ekonomikos samprata tik pabrėžia šiuolaikinio veiklos tipo dominantę, kurios pagrindu konverguoja „naujoji“ ir „senoji“ ekonomikos. Tačiau ji nurodo ir tai, kad išlieka organizavimo ir sprendimų priėmimo būdo dualumas. Didžiausia problema – tai sisteminio (arba formaliojo) ir informacinio organizavimo suderinimo klausimas. Pats sudėtingiausias dalykas yra mąstymo inercija, kai naujus reiškinius, kuriems reikia informacinio racionalumo metodologijų, bandoma įsprausti į sisteminių sprendimų „Pokrusto lovą“, arba, vaizdžiau sakant, naujus reiškinius bandoma mauti ant senų metodologinių kurpalių.

Todėl reikia išsiaiškinti, kaip kultūrinis šiuolaikinės visuomenės būvis (tiksliau sakant, antrosios menamybės pakopos susiformavimas ir evoliucinio erdvėlaikio transformacija) veikia kokybinių arba vertybinių racionalizavimo kriterijų santykį su tradiciniais racionalizavimo modeliais.

Faktiškai visuomeninės raidos susidvejimas lemia ir sprendimų priėmimo mechanizmo susidvejimą. Tai leidžia vartoti „sprendimų sumuštinio“ metaforą, kuri atkreipia dėmesį į skirtingų sprendimų priėmimo pagrindų sugyvenimą.

Tokią „simbiozę“ lemia nūdienos socialinės sandaros ypatumai. Tai, kas šiuo metu apibrėžiama kaip *žinių visuomenė*, iš tiesų vis labiau suprantama kaip *visuomenės multisocialinės struktūros*. Tai reiškia, kad informacinėje kultūros erdvėje formuojasi ir gyvuoja patys įvairiausi socialinio ir ekonominio gyvenimo būdai ir modeliai, kurie integruoja skirtingus globalumo ir lokalumo lygius bei multierdvinius parametrus. Vadinasi, sąlygiškai vadiname *žinių visuomenėje* galima aptikti, pavyzdžiui, ir *inovacijų* visuomenę, ir *verslininkišką (antreprenerišką)* visuomenę, ir *besimokančią* visuomenę, net *svajų* visuomenę. Pagal gyvenimo stilių, pasaulėžiūrą ir ekonominio aktyvumo prioritetus informacinėje tikrovėje galėtume rasti, išskirti ar net pagaliau sugalvoti daugybę keisčiausių įvairaus kompleksiskumo lygio visuomeninių darinių, turinčių savitą socialinį, politinį, etinį, teisinį, ekonominį ar kultūrinį „dizainą“, kaip antai: „kosmoso visuomenė“, „elektronikos visuomenė“, „ekologinė visuomenė“, „harmonijos visuomenė“, „meno visuomenė“, „magų visuomenė“, „žynių visuomenė“ ir t. t. Tai kažkas panašaus kaip H. Hessės *Kastalijos utopijos*, kurių ypatumus nulemia tam tikros vertybės ir saviti idėjiniai leitmotyvai.

Tokį multisocialinį būvį lemia ne evoliucinė visuomenės plėtotė. Paradoksas: geometrine progresija didėjantis pokyčių greitis ir komunikacijos technologijų veiksmingumas (pasak P. Virilio, „dromologija“ kaip socialinio greičio teorija⁴³⁷) ne tik visuomenės nenutolina nuo istorinės praeities, bet ir ją vis labiau santykiškai priartina prie šios akimirkos „istorijos pabaigos“ taško („kuo toliau į ateitį, tuo arčiau į praeitį“). Multisocialinė visuomenės struktūra iš esmės keičia klasikinę socialinę sąrangą – joje tradicinius iš esmės klasikines paradigmas atspindinčius sisteminius kriterijus išstumia *vertybiniai kriterijai*, nusakantys socialinius santykius kaip *multistakeholder'ines* sąveikas ir jų balansą. Tai vis dažniau vadinama pilietinės visuomenės plėtros su veiksmingiausiais pliuralizmo ir tolerancijos įrankiais idealu. Taigi visuomenė vis labiau transformuojasi į tam tikrą individualizuotų vertybių ir interesų tinklą bei jį palaikančios komunikacijos mechanizmų tobulinimą. Kitaip sakant, visuomenės klasiniai kriterijai keičiami komunikaciniais kriterijais, kurie reprezentuoja vertybinius prioritetus (žr. 7 pav.).

437 Virilio, P. *The Lost Dimension, Semiotext(e)*. New York, 1991.

Visuomenių formacijų evoliucija	↔	Multisocialinis būvis
Klasiniai socialinės sandaros kriterijai	↔	Komunikaciniai socialinės sandaros kriterijai
Formalusis valdymas	↔	Informacijos ir žinių vadyba
Specialistas	↔	Plačių pažiūrų – „žinių darbuotojas“

7 pav. Formaliojo ir informacinio organizavimo dermės paieškos

Formaliojo ir informacinio organizavimo dermės paieškose sprendimų požiūriu šią problemą galima suformuluoti taip: „Kaip susisteminti kompleksiskumą?“ Arba – atvirkščiai. Tokia klausimo formuluotė iš principo yra alogiška, ir klausti iš esmės galime tik apie skirtingų racionalizavimo modelių dermę ir sugyvenimą. Nes nė vienas iš jų paimtas atskirai šiuolaikinės praktikos reikalavimų patenkinti negali. Pačios savaime formaliosios sistemos (teisinės, informacijos, organizavimo sistemos ir pan.) kuo toliau, tuo labiau tampa bejėgės besikeičiančioje kompleksinėje aplinkoje, kuriai klasikiniai *tiesiniai* sprendimų algoritmai netinka jau vien todėl, kad vis sunkiau sprendžiama atskaitos taško problema. Informacijos sistemos labiau pasiteisina rutininuose procesuose, funkciškai ribotų ir dalinių užduočių sprendimams, bet ne kūrybos ir vertinimo reikalingose srityse, kurios vis labiau vyrauja šiuolaikinėje veikloje. Pastarojo meto lietuvių politikos krizių pavyzdžiai puikiai parodo, kaip „buksuoja“ teisinė, politinė, socialinė ir kultūros sistemos, kurių erozija iš esmės susijusi tik su „pasikeitusiu“ pasauliu, kurio jau neįmanoma sutvarkyti tradiciniais būdais. Ir tų sistemų tobulinimas – tik dalinė išeitis.

Informacinis arba postmodernusis racionalizavimas, kuris pabrėžia vertybinius aspektus ir dinamišką bei nuolat komunikacijos optimizuojamą holistinę žinojimo terpę, deja, yra taip pat bejėgis kaip ir modernusis. Vien tik vertybinis multisocialinės aplinkos tendencijų reflektavimas be sisteminės kalkuliacijos lieka „tuščias“, nekonkretus, „mistinis“, spekuliatyvus. Kai yra sisteminiai spindimai, visada reikia apibrėžti ir formalizuoti aplinkos veiksnius, o kai yra kompleksiniai sprendimai, visada būtina redukcija. Pir-

mieji suformuoja informacijos trūkumą, antrieji – informacijos perteklių. Tad „sprendimų sumuštinyje“ *iracionalūs elementai* sudaro tik vieną iš jo dalių, o *misticizmas* gali būti suprantamas kaip viena iš informacinio racionalizavimo atmainų, padedančių suvaldyti informacinę tikrovę. Tai yra tam tikras sprendimų palaikymo stilius, atliekantis vertybinės integracijos ir suvisuotinimo funkcijas. *Iracionalumas čia paverčiamas kokybinių santykių valdymo įrankiu*. Realioje veikloje tai skleidžiasi kaip kompetencijų ir konkurentinio išskirtinumo kūrimas, pavyzdžiui, kūrimas atskirų organizacijų ir socialinių sistemų ribas peržengiančios vadinamosios „praktikos visuomenės“, arba kūrimas tokių socialinių utopijų kaip „gerovės valstybė“ arba „technokratinė kornukopija“⁴³⁸. Šiuo atveju sprendimus formuoja vaizdiniai, kolektyvinė kūryba, visuomeniniai mitai ir kitokios ideologemos bei mitologemos. Juose perkuriami istoriniai pavyzdžiai, susipina kultūrinės įtakos, religiniai elementai ir buitiniai prietarai, įgaunantys sinkretinių ideologijų rangą (žr. 8 pav.).

Modernusis racionalizavimas	Postmodernusis racionalizavimas
Informacijos trūkumas	Informacijos perteklius
Kibernetinis išskaičiavimas	Vertybiniai kriterijai
Specializuotas žinojimas	Tarpdalykinis žinojimas
Objektyvumas ir homogeniškumas	Individualizacija ir heterogeniškumas
Statika	Dinamika

8 pav. Sprendimų „sumuštinis“

Tuo pat metu atsiranda ir nauji strateginio mąstymo elementai, kurie atitinka multisocialinės raidos poreikius. Pirmiausia vis labiau pabrėžiami visuomeninės atsakomybės kriterijai, išskirtinės kompetencijos vaidmuo, *multistakeholderių* aplinkos valdymas. Išskaičiavimą vis labiau paremia vizionavimas, kūrybiniai meniniai elementai. Itin keičiasi laiko samprata. Kuriami „šios akimirkos strategija“, kurios principas yra toks: „Mes negalime planuoti ateities, bet galime planuoti ateičiai.“ Įteisinamas toks strateginio mąstymo būdas kaip „beplanis planavimas“, kurio *moto* – „įsivaizduok ateitį, planuok praeitį“.

438 Žr. plačiau: Šaulauskas, M. P. Homo informaticus apžavas: du prietarai, trys svajos. *Informacijos mokslai*. 2000, Nr. 13, p. 39–44.

Apibendrinant aukščiau išsakytas mintis, tenka konstatuoti, kad *iracionalumo skvarba į socialinę praktiką* ir ekonominį gyvenimą įgyja vadybinio suvisuotinio pavidalų ir *žinių visuomenėje nustumia į antrą planą scientistiinio mąstymo stereotipus*. Mistika, kuri pasireiškia vadyboje, ir „vadybinė mistika“ (arba „vadybinis iracionalumas“) tampa kasdienio gyvenimo praktika ir yra žinių vadybos probleminiame farvateryje. Dėl to šiuolaikinės vadybos kryptys tampa kontroversiškos ir jų praktinio įgyvendinimo sėkmė visada turi itin didelį kvalifikacijos barjerą ir rizikos laipsnį. Kita vertus, moksliniu požiūriu iracionalumo elementai vis dar nėra pripažįstami lygiaverte pažinimo sritimi, nes vis dar neperžengiamas metodologinio inertiskumo slenkstis. Praktikoje dažniausiai apsiribojama normatyviniu lygmeniu, neperžengiant ideologinio diskurso ribos⁴³⁹.

Todėl naujų racionalizavimo paradigimų formavimasis bendrąją prasme yra labiau stochastinis, sinkretinis ir imitacinis nei metodologiškai ir teoriškai vientisas, socialiai argumentuotas, konstruktyvus ir tikslingai nukreiptas į lemiančius socialinės tikrovės „mazgus“. *Tačiau iracionaliųjų veiksmių vaidmuo neišvengiamai didėja, nes to reikalauja pats gyvenimas*. Pavyzdžiui, viena iš vėlyvųjų žinių vadybos atmainų yra vadinamoji „Išminties vadyba“ (*Wisdom management*), kurioje sprendimai pagrįsti „sutechnologintomis“ pasaulėžiūros ir net pasaulėjautos sistemomis. Vaizdžiai sakant, „išminties vadyba“ = duomenų bazė + Biblija (ar greičiau Tora). Jos atsiradimas simptomiškas – jis demonstruoja naujų racionalizavimo paradigimų veržlumą ir gal net neišvengiamumą.

4.4. Informacinio racionalumo veidai

Buitinis intarpas (vietoje įvado). Kasdienė patirtis rodo, jog pasiekti tų pačių veiklos rezultatų kaip prieš kelerius ar keliolika metų daugeliui organizacijų ir net privačių asmenų kasmet darosi vis sunkiau ir sunkiau. Nėgana to: norint bent išlaikyti ankstesnį lygį, tenka kur kas daugiau paplušėti ir paprakaituoti, jau nekalbant apie tempą, įtampą, stresus ir – tai ypač svarbu – didėjantį neapibrėžtumą.

Kiniškų žuvyčių principas: vadybos būdas jautriausiai reaguoja į struktūrinius visuomenės pokyčius, panašiai, kaip besiblaškančios akvariumų žu-

439 Augustinaitis, A. Šiuolaikinio žinojimo sandara. *Informacijos mokslai*. 2004, Nr. 29, p. 31–45.

velės yra jautriausi artėjančių seisminių kataklizmų jutikliai. Organizacinių pastangų bergždumas ir milžiniškas dėmesys vadybos priemonių tobulinimui visame pasaulyje rodo, jog tradiciniai vadybos būdai išsemi. Vadybos būdo kaita visada yra kultūros kaita. Vadybos paradigmos transformacijos visada rodo visuomenės sandaros poslinkius.

Kosminio amžiaus idealas. Pati vadyba – moderniojo amžiaus produktas, sutapęs su industrinės galybės triumfu ir šimtmetį trukusiu spurtu informacinės visuomenės link. Būtent modernybėje objektyvioji organizavimo kalkuliacija pasiekė savo tobulybę. Formalioji tvarka siekė laikrodžio mechanizmo sąveikos tikslumo. Šioji tvarka iki šiol kelia senų gerų laikų vadybos ilgesį.

Neigimo neigimas, arba apie tai, kaip modernioji vadyba panaikino savo pačios prielaidas. Įdomiausia, jog pati klasikinės vadybos samprata plėtojosi beveik drauge su informacijos samprata ir informacijos technologijų pažanga. Galima net teigti, jog vadyba ir pati modernybė sietinos su informacijos pasirodymu socialinėje arenoje, pradžioje latentiniu pavidalu, vėliau kiekybinėse teorijose ir kibernetinėse koncepcijose. Pati vadyba moderniojoje epochoje buvo vienintelė sritis, peržengusi pramoninės specializacijos ribas ir teigusi universalumo principus. Didžioji valdymo utopija – kibernetika, pasiekusi formaliojo tikrovės modeliavimo idealą, faktiškai įnešė kompleksškumo sumaištį, ilgainiui susipriešinusią su moderniuoju priežastingumu. Nors vyrauja matematiniai metodai, kibernetikos paradigma atvėrė duris informacijos veiksnių įtakoms valdymo srityje.

Pirmasis veidas. Pats informacinio pasaulio objektyvavimas, prasidėjęs XIX a. pabaigoje, buvo racionalizavimo būdas, atvėręs kelius hiperfunkcionaliam moderniajam mąstymui, susiklosčiusiam į klasikinės vadybos pavidalus. Kartu su informacija „gimusi“ formalioji vadyba jau implikavo socialinio integralumo veiksnius.

Antrasis veidas. Informacijos technologijos suteikė moderniajam racionalumui milžinišką instrumentinį potencialą. Tai geriausiai atspindi posakis „kompiuteris suskaičiavo“, kai praktiškai visos gyvenimo sritys ar situacijos gali būti „išskaičiuotos“ ir formaliai redukuotos. Tai technokratinio arba inžinerinio mąstymo apologija, kurios simbolis galėtų būti „Rubiko kubas“. Informacijos procesai čia suprantami tik kaip tobulojo kalkuliacijos akto kontekstas ar paramos funkcija.

Džino efektas, arba *trečiasis veidas*, kai informacija kaip džinas iš butelio liaujasi vien daryti stebuklus ir pati tampa egzistenciniu veiksmu. Pasaulis vis labiau suvokiamas kaip informacinis/komunikacinis. Kuo labiau objektyvuota informacija tarsi vėl grįžta pas žmogų. Gyvenimas vėl tampa nenuspėjamas, dinamiškas, net efemeriškas. Milžiniškos išskaičiuojamojo racionalizavimo pastangos duoda vis menkesnių rezultatų. Pasirodo vadybinės konfliktų, pokyčių, inovacijų, visapūsės kokybės, mokslisos organizacijos ir panašios informacijos vadybos koncepcijos, žyminčios naują informacinio racionalumo atmainą, kai racionalizavimas nukreipiamas jau ne tiesiogiai į gamtines ir ekonomines duotybes, bet pačią informaciją bei žinias.

Naujasis kompleksiskumas (S. Nora, A. Minc, J. Habermas) ir žymi naują žinojimo struktūrą, kurią galima apibūdinti kaip priešastinio ir holistinio mąstymo prieštarą. Vadybiškai tai įprasminama kaip organizacinė komunikacija, komunikacijos vadyba arba *networking'as*. Tai atspindi buities ir darbo informacinio būdo įsigalėjimą. Naujas terminas – informacinė arba žinių ekonomika.

Ketvirtasis veidas – media kaip pasaulio ideologinis įprasminimas. Komunikacija pati tampa ideologijos laikmena. Demokratija – tik informacinio gyvenimo būdo komunikacinis kiautas, kurio etinis potencialas jau intersubjektyviai „privatizuotas“.

Penktasis veidas – pačios informacinės aplinkos racionalizavimas, žinojimo visuomeninis įprasminimas kaip „antro laipsnio“ ideologizavimas. Tai bandymas suvaldyti pačios informacijos stichiją, prieš kurią žmogus šiandien atrodo taip kaip pirmykštis protėvis prieš nežabotą laukinės gamtos jėgas. Racionalizavimo būdai atitinkami: ezoterika, horoskopai, bioenergetika, kosminės jėgos ir UFO, sektantiškasis proveržis ir kt. Tai kasdienybė, tuo metu moksle įsigali įvairios informacijos/komunikacijos diskursų atmainos, kurias kažkodėl įprasta vadinti pomoderniomis.

Lietuvos perspektyva. Į Lietuvą atsigręžę visi informacijos racionalumo veidai. Aišku, kaip ir dera iš sovietinio industrializmo ką tik ištrūkusiai šaliai, vyrauja formalieji technologiškieji aspektai. Bet mentaliniame žemėlapyje neišvengiamos ir būtinos visos informacinio racionalumo spalvos vien tam, kad galėtume konkuruoti nūdienos pasaulyje. Akla gintis ne tik neišgelbės, bet ir nušluos ekonomiškai, juo labiau kultūriškai. Nereikia manyti, kad informacinė kultūra dar kažkur toli už kalnų. Ji čia pat, mes jau gyvename naujaisiais mitais ir ritualais.

4.5. Mokslinio pažinimo ribų problema

Naujos tendencijos žinių racionalizavime, kai iracionalumas tampa kokybinių santykių valdymo įrankiu ir į vadinamąją *žinių visuomenę* ima skverbtis „sutechnologintos“ pasaulėžiūros ir net pasaulėjautos sistemos, kelia rimtus iššūkius ne tik tradicinei mokslo ir jo paskirties sampratai⁴⁴⁰, bet ir apskritai moksliniam pažinimui. Jau minėta, kad vadybinis požiūris į mokslą formuoja prielaidas skverbtis į jį net *religiniams, mistiniams, maginiams* elementams, kad jį nepaprastai veikia *kompleksinis požiūris į tikrovę*, JAV, Britanijoje, Skandinavijos šalyse dažniau vadinamas *kompleksiškumo teorija* ir net *kompleksiškumo paradigma*, o Rusijoje, Vokietijoje bei kai kuriose kitose Vakarų Europos šalyse – *sinergetika* ir net *sinergetine paradigma*. Minėjome ir tai, jog kai kurios sinergetikoje implikuotos idėjos ne tik prieštarauja klasikiniam moksliniam pasaulėvaizdžiui, bet ir yra artimos misticizmui (ezoterikai) jo „moksliniu“ variantu⁴⁴¹. Sinergetikos problemos aptariamoms net ir *kabalizmo* kontekste⁴⁴², dėl galimos sinergetikos įtakos religiniam tikėjimui kartais išsakomi visiškai priešingi požiūriai. Pavyzdžiui, lietuvių teologas Č. Kavaliauskas buvo įsitikinęs, kad sinergetika leidžia naujai pažvelgti į krikščioniškas tiesas⁴⁴³, tuo tarpu stačiatikių dvasininkas B. Rudis tvirtina, kad ji yra „dar viena materializmo viltis“⁴⁴⁴. Nesutariama ir dėl to, ar iš tiesų sinergetikos idėjos yra artimos filosofiniam postmodernizmui⁴⁴⁵, o kai kurie autoriai sinergetikoje implikuotus N. Bohro kvantmechaninių idėjų šalininkus kaltina turinčius vadinamąją *Hlodvigo sindromą*, t. y. stokojančius *sveiko proto*⁴⁴⁶.

440 Ši samprata kiek praskleista 6 skyriaus 6.1, 6.2 ir 6.3 poskyriuose.

441 Pavyzdys, liudijantis šį teiginį: straipsnis apie sinergetiką yra spausdinamas *Šiuolaikinės ezoterikos enciklopedijoje* (žr.: Князева, Е. Н. Синергетика. *Энциклопедия современной эзотерики*. <<http://www.ariom.ru/wiki/sinergetik>>) [2006-05-19].

442 Žr.: *Глобальные проблемы человечества*. Междисциплинарный научно-практический сборник. Москва: Издательство МГУ, 2006.

443 Kavaliauskas, Č. *Teologija šiandien*. 1 knyga. Kaišiadorys: Kaišiadorių vyskupijos kurijos leidykla, 1995.

444 Рудн, Б. *Синергетика – надежда материализма*. <www.4oru.org/slovo.1741.5.html> [2006-05-19].

445 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 134–145.

446 Аронов, Р. А. Сознание и квантовый мир. *Вопросы философии*. 2005, № 6, с. 83–92.

Įvairūs požiūriai ir siekis juos įtvirtinti yra normali mokslinės ir filosofinės minties raidos raiška. Tai, kad šiuo metu vis dažniau kalbama apie *mokslinio racionalumo krizę*, apibūdinamą kaip *ribų tarp mokslo ir filosofijos nykimą* ir net *ribų tarp mokslo ir ne mokslo (paramokslo, mistიცizmo) nykimą*⁴⁴⁷, yra tik *paradigmų kaitos* požymis. Mokslinio pažinimo procesas irgi „paklūsta“ sinergetiniams dėsningsumams⁴⁴⁸. *Paradigmų kaita* – tai ne kas kita, kaip sinergetikoje įvardijamos *bifurkacijos* su joms imanentiniais *chaoso būviais*. Todėl stebėtis, kad požiūriuose į tolimesnę mokslo raidą regimas tam tikras „chaosas“, vargu ar verta. Bet tikrai verta bandyti įžvelgti tolimesnės mokslo raidos tendencijas ir klausti, ar mokslinis pažinimas turi kokias nors ribas. O jeigu turi, tai kokias?

Pozityvizmo pradininkas A. Comte'as pasiūlė *kumuliacinį* mokslo raidos modelį. Jo esmėje glūdi mintis, kad įgyjamos žinios nuolat *kaupiamos* (lot. *cumulare* – kaupti) ir žinių kaupimas bei atradimų gausėjimas rodo *nuolatinę, nenutrūkstamą mokslo pažangą*. Buvo aktualus tik vienas klausimas: ar tas augimas, ta pažanga kada nors pasibaigs, o gal *mokslas turi kokias nors ribas?*

Mokslo ribų problema pozityvizmo ir jo radikaliuos atmainos scientizmo vyravimo laikais buvo svarstoma tik vienu aspektu. Juk gali būti ir taip, jog kada nors žmogus (žmonija) *žinos jau apie viską*, ir liks tik tas žinias *tikslinti*, pritaikyti praktiniams tikslams. Tada apie fundamentalius atradimus neliks nė kalbos. Todėl XIX a. pabaigoje, kai tarp fizikų ėmė skliti manymas, kad fizikoje viskas iš esmės yra jau pažinta, kai kurie fizikai savo geriausius studentus ėmė atkalbinėti nuo tolesnių fizikos studijų, siūlydami jiems pereiti į kitas mokslo sritis (kaip Max'ui Planc'ui; laimei, M. Planc'as savo profesoriaus nepaklausė ir dėl to tapo *kvantinės mechanikos* pirmtaku).

XX a. viduryje JAV fiziko ir mokslo istoriko Thomo Kuhno dėka imta suprasti, kad *kumuliacinės* mokslo raidos modelis negali paaiškinti *iš principo naujų* (t. y. tokių, kurios *niekaip neišplaukia iš buvusiuųjų*) mokslinių teorijų atsiradimo. Heliocentrinis pasaulėvaizdis iš geocentrinio *neišvedamas*, kaip ir Einsteino reliatyvumo teorija *niekaip neišvedama* iš klasikinės Newtono fizikos. Kvantinė mechanika *neišvedama* nei iš klasikinės (Newtono) fizikos, nei iš Einsteino reliatyvumo teorijos. Tą patį galima pasakyti ir apie

447 Маркова, Л. А. Изменчивость и устойчивость в науке. *Вопросы философии*. 2005, № 2, с. 103–115.

448 Ten pat.

sinergetiką – tiesiogiai ji *neišvedama* nei iš klasikinės, nei iš reliatyvistinės, nei iš kvantinės fizikos, nors ir implikuoja kai kuriuos tiek klasikinės, tiek kvantinės fizikos bruožus.

Tokius radikalius lūžius pažinime Kuhnas pavadino *mokslinėmis revoliucijomis*, arba *paradigmų kaita*. Pirmąsyk 1962 m. išleistoje knygoje *Mokslų revoliucijų struktūra* jis apsiribojo tik heliocentrinio pasaulėvaizdžio, reliatyvumo teorijos ir kvantinės fizikos kilmės problemomis, o vėliau Kuhnui teko pripažinti, kad mokslinės revoliucijos bei paradigmų kaita vyksta ir kituose moksluose. Sąvoką *paradigma* apibrėžti sunku, ji gali būti suprantama tiek siaurąja prasme, kaip *pavyzdys*, tiek plačiąja, kaip *disciplininė matrica*. Paradigmą sudaro bendros teorinės prielaidos bei dėsniai ir jų taikymo technikos, kuriuos perpranta konkrečios mokslinės bendruomenės nariai⁴⁴⁹. Paprasčiau sakant, *paradigminėmis* laikomos tos žinios ir teorijos, kurias mokslinė visuomenė jau priėmė ir laiko esant teisingomis ar bent artimomis tiesai. *Paradigminės* žinios skelbiamos vadovėliuose, žinynuose, žodynuose, enciklopedijose. Mokslas, kuris vystosi tuo metu priimtoms paradigmoms pagrindu, vadinamas *normaliu mokslu*. Jo paskirtis – tikslinti paradigmą, ją derinti su naujais atradimais. Tačiau ne visada nauji atradimai su esamomis paradigmomis suderinami, ir tada tenka susidurti su *mokslu anomalijomis*. Didesnė dalis paradigmoms pagrindu dirbančių mokslininkų stengiasi tas anomalijas pašalinti *tikslinant* esamas teorijas, o jei tai nepavyksta, jas paprasčiausiai *ignoruoja* (minėtas „išstūmimo efektas“). Arba į abejotinas naujoves žvelgia itin skeptiškai ir savo požiūrius bando ginti *filosofiniais argumentais*. Ir tik kai kurie iš jų į *mokslu anomaliją* pažvelgia visiškai nauju žvilgsniu, kurį Kuhnas prilygina „religiniam atsivertimui“ arba „geštalto pakeitimui“. Būtent tas netradicinis, prieštaraujantis esamai paradigmai visiškai naujas požiūris į tiriamus dalykus ir tampa *mokslinės revoliucijos* pradžia. Jos metu mokslinėje visuomenėje įsivyrąja *sumaištis*, t. y. giliai prieštaringų požiūrių konkurencija, kova. Šioje konkurencijoje nemažą vaidmenį atlieka mokslo istorijoje G. Holtono aptiktas *teminis kryptingumas*⁴⁵⁰ kaip *išankstinės* subjektyvios ar intersubjektyvios *nuostatos, esminiai pasaulėžiūros bruožai, neišsąmoninti tikėjimai* ir pan., dažnai *esantys sąsąmonės lygyje*, taigi ir *iracionalūs*. Sinergetikoje *teminis kryptingumas* išryškėjo dviejų jos kūrėjų

449 Žr. plačiau: Chalmers, A. F. *Kas yra mokslas?* Vilnius: Apostrofa, 2005, p. 130–146.

450 Холтон Д. *Тематический анализ науки*. Москва: Прогресс, 1981.

– I. Prigogino ir H. Hakeno – išankstiniuose ir skirtinguose požiūriuose į kvantinės realybės prigimtį⁴⁵¹.

Pasak A. F. Chalmerso, logiškai įrodyti, kad viena iš konkuruojančių paradigmu yra kuo nors pranašesnė už kitą, praktiškai neįmanoma, nes konkuruojančių (esamos ir besikuriančios) paradigmu šalininkai paprastai remiasi skirtingais standartais ir skirtingais metafiziniais principais⁴⁵². Šis žinomas mokslo filosofas T. Kuhno teiktoje mokslo raidos sampratoje išvėlgia tiek privalumu, tiek trūkumu. Bene didžiausiu *paradigmu kaitos teorijos* trūkumu yra laikoma tai, kad pripažįstant galimą skirtingu paradigmu lygiavertiškumą (t. y. negalint įrodyti, jog viena iš jų pranašesnė už kitą), galima manyti (ir daug kas taip mano), kad *mokslo pažanga yra santykinė, reliatyvi*. Su tuo Chalmersas sutikti nenori. Pagaliau ir pats Kuhnas vėlesnėse savo knygos laidose nuo reliatyvizmo bandė atsiritoti. Bet tai jam, pasak Chalmerso, nepavyko, ir todėl lieka arba pripažinti Kuhno paradigmu kaitos teoriją ir ją plėtoti remiantis sociologiniais tyrimais, arba reliatyvizmą ignoruoti ir Kuhno teoriją perrašyti taip, kad ji taptų suderinama su *visa apimančia mokslo pažangos samprata*⁴⁵³.

Antruoju atveju faktiškai reikalaujama grįžti prie *kumuliacinio* mokslo raidos modelio. Bet reikalavimas grįžti verčia klausiti, ar toks reikalavimas yra teisėtas, ar grįžimas išvis įmanomas? Paprasčiau sakant, kyla klausimas, ar įmanoma *kumuliacinį* ir *revoliucinį* mokslo raidos modelius suderinti? Juk T. Kuhno ir jo pasekėju požiūryje į mokslo raidą ryškiai pabrėžiama, kad esmingai nauji požiūriai į pasaulį atsiranda tarsi iš nieko, kad naujos paradigmos niekaip nesusijusios su senosiomis, iš jų neišplaukia.

Paprastai šių dviejų požiūrių į mokslo raidą suderinamumą bandoma grįžti teiginiu, kad jeigu, pavyzdžiui, Einsteinas ar Nilsas Bohras nebūtų perpratę klasikinės fizikos, jie net nebūtų supratę, kas toje fizikoje neatitinka kai kurių stebimų faktų, ko pagaliau jie siekia. Kitaip sakant, nieko naujo neatsirastų, jeigu nebūtų gerai žinomi vyraujantys požiūriai, sąvokos, dėsniai ir dėsniumai, matematinis aparatas ir t. t. Net revoliucingiausi moksliniai atradimai negali apsieiti *jau sukauptų* žinių.

451 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 275–284

452 Chalmers, A. F. *Kas yra mokslas?* Vilnius: Apostrofa, 2005, p. 138.

453 Ten pat, p. 146.

Jei su šiuo požiūriu sutinkama, *kumuliacinį* ir *revoliucinį* mokslo raidos modelių suderinamumą galima grįsti ir kitais argumentais.

Jau minėjome, kad XXI a. pradžioje pagaliau buvo parodyta, jog ir mokslo raida „paklūsta“ sinergetiniams dėsningumams. *Normalaus* mokslo raidoje kaupiasi nestabilumai (t. y. vis labiau ima ryškėti nauji empiriniai faktai, kurių neįmanoma paaiškinti esamų teorijų pagrindu, todėl jomis vis labiau imama abejoti), ir ateina metas, kai net nepaprastai menkas arba pačiose normalaus mokslo gelmėse užgimęs, arba išorinis veiksnys vienoje ar kitoje mokslo srityje sukelia *chaosą*, *bifurkaciją*.

Pastarieji terminai priklauso *sinergetikai*, kuri iki šiol kartais (nors ir neteisėtai) tapatinama su *chaoso teorija*⁴⁵⁴. Priminsime, kad *bifurkacijos* terminas reiškia tolimesnės raidos „dvejimąsi“. Taikant šį terminą mokslo raidai, tai reiškia, kad kai yra sumaištis, mokslui atsiranda nauji *laisvės laipsniai*, o kai sumaištis baigiasi, mokslo raida gali pasukti *bent dviem* visiškai besiskiriančiais nuo buvusio keliais, arba trajektorijomis. Paprasčiau sakant, pasibaigus sumaiščiui, arba krizei (taip dažniausiai chaoso būklės vadinamos moksle), susiformuoja *visiškai (kokybiškai) naujos* mokslo kryptys (jo tolimesnės raidos trajektorijos). Šiandieną beveik visi žino vos ne sakralia tapusią I. Prigogino išstartą frazę: „Chaosas gimdo tvarką.“ Ir ne bet kokią tvarką, o *kokybiškai naują*. Moksle ta *kokybiškai nauja tvarka* ir yra *naujos paradigmos*.

Vienas iš sinergetikos pradininkų I. Prigoginas parodė, jog sinergetinius procesus lemia trys veiksniai: pradinė programa, adaptacija ir grįžtamieji ryšiai. Santykis tarp šių veiksnių yra sudėtingas ir klasikinio mokslo pagrindu sunkiai paaiškinamas⁴⁵⁵, bet mums dabar svarbios tik šios padarytos išvados. Teiginys, kad procesų *po chaoso (krizės) būklės* eiga priklauso nuo *pradinės programos*, arba, vartojant Prigogino terminologiją, nuo sistemos *gebėjimo įsiminti pradinės savo formavimosi sąlygas*, reiškia ne ką kita, kad (taikant tai mokslo raidai) *naujose paradigmose yra implikuoti senųjų esminiai elementai*. Ir tai mus gražina prie jau minėtos minties, kad *net revoliucingiausi moksliniai atradimai negali apsieiti be jau sukauptų žinių*.

454 *Chaos teorija*, kaip ir disipatinių struktūrų, fraktalų, katastrofų teorijos, yra *neatsiejama nuo sinergetikos*, bet jų tapatinti nedera vien todėl, kad sinergetiniai procesai aprėpia ne vien chaoso būklės. Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 19–22, 49–56.

455 Ten pat, p. 74–77.

Adaptacijos terminas, taikant jį mokslo raidai, reiškia ne ką kita, kaip procesą, kurio metu tarp senos ir naujos *paradigmų* vyksta *konkurencinė kova*.

Sunkiausiai suprantamas teiginys, kad sinergetinius procesus valdo *grįžtamieji ryšiai*. Nes čia susiduriama su *determinizmu*, *laiko* problemomis (kaip ateities būviai gali veikti dabartyje vykstančius procesus?). Jos trumpai buvo aptartos ankstesniame šios knygos skyriuje, ir dabar konstatuosime tik tai, kad tokie grįžtamieji ryšiai egzistuoja, kad būtent jie daro įtaką, *kurią iš galimų* tolimesnės raidos trajektorijų „pasirinks“ sistema. Taikant šį teiginį mokslo raidai ir *ateities būvius* suprantant kaip mokslo *vizijas*, visai nesunku suvokti, kad *būtent jos* kaip *galimi ateities būviai* stipriai veikia mokslinių tyrimų programas, net mokslininkų *teminių kryptingumą*. Bet ir *vizijos* (t. y. *siekiamybės*, kurios gali reikštis net mitologine ar fantastine forma) negali egzistuoti be *praityje* įgyto patyrimo. Todėl *praitytis* ir galima *ateitis* žmogaus sąmonėje susilieja į visumą ir vienas kitam daro įtaką. Todėl radikalūs (revoliuciniai) lūžiai mokslo raidoje neatsiejami nuo jau sukauptų žinių, ir priešinti *kumuliacinę* mokslo raidos koncepciją su *paradigmų kaitos* koncepcija vargu ar galima. Reikia pripažinti, kad nors protarpiais moksle kyla esminių permainų, jame yra ir tam tikras tęstinumas, *pažanga*.

Tačiau ir visa apimančios mokslo pažangos samprata yra problema-tiška. Tas problemas giliau nagrinėjo Z. Norkus⁴⁵⁶, ir toliau remsimės jo tyrinėjimais.

Mokslo istorija ir filosofija teikia du galimus problemos sprendimus: *finitizmą*⁴⁵⁷ ir *infinityzmą*. Pirmojo galimo sprendimo – *finitizmo* – šalininkai įsitikinę, kad *mokslas turi ribas*, o antrojo – *infinityzmo* – šalininkai mano, kad *jokių principinių apribojimų mokslo raidai nėra*.

Sprendžiant klausimą, kuris iš šių požiūrių yra teisingas (ar – teisingesnis), pirmiausia klausama, *kokiais kriterijais vadovaujantis* įmanoma apibrėžti tas galimas mokslo pažangos ribas.

Aiškėja, kad yra galimos bent dvi kriterijų rūšys: *epistemologiniai* ir *ekonominiai bei etiniai*.

456 Norkus, Z. Gamtotyros pažangos prognozių epistemologinės prielaidos. *Problemos*. 2006, Nr. 69, p. 9–26; Norkus, Z. Apie mokslo pažangos ekonomines ir etines kliūtis bei ribas. *ATHENA. Filosofijos studijos*. 2006, Nr. 1, p. 50–70.

457 *Finitizmo* sąvoka kildinama iš lotynų kalbos žodžio *finitis*, reiškiančio *ribą, galą, pabaigą*. Ji siejama ir su *tikslo pasiekimu*. Sąvoka *infinityzmas* reiškia *finitizmo* neigimą.

Vadovaujantis *epistemologiniais* kriterijais, mokslo pažangos ribos gali būti apibrėžtos jo *tikslais*. Toks ribų apibrėžimas leidžia skirti tris galimus mokslo raidos variantus: 1) jei tikslas nepasiekiamas, t. y. jei mokslas savo raidoje susiduria su *neįveikiamomis kliūtimis*, tos kliūtys tampa *mokslo raidos riba*; 2) jei tikslas pasiekiamas, tai tolimesnę mokslo plėtrą *apriboja pats tikslo pasiekimas*; 3) pagaliau mokslas gali siekti tokio tikslo, kuris niekada nebus pasiektas, nors jokių neįveikiamų kliūčių mokslo pažangai nėra.

Detali šių trijų variantų analizė rodo, kad egzistuoja dvi *finitizmo* versijos: *objektyvistinė* ir *subjektyvistinė*. Pirmosios versijos šalininkai mokslo pažangos pabaigą sieja su gamtos išsėmimu („jeigu gamtos dėsniai egzistuoja, tai jie anksčiau ar vėliau bus atrasti“) arba mokslo prisotinimu („fundamentalių gamtos dėsnių atradimų laikas jau praėjęs ir niekada negrįš; prasidės idėjų degeneracija“). Antrosios versijos (subjektyviojo finitizmo) šalininkai įsitikinę, kad mokslo pažangą apribos žmogiškųjų pažintinių galių menkumas, žmogaus principinis negebėjimas išspręsti pačias fundamentaliausias problemas („yra informacinių pažinimo barjerų, panašių į šviesos greičio barjerą fizikoje“).

Bet tiek pirmą, tiek antrą *finitizmo* versijos susilaukia kontraargumentų.

Manant, kad visi *gamtos dėsniai* kada nors bus atrasti, galima klausti, *kas yra dėsnis?* Galima klausti (ir klausama), *ar visose tikrovės srityse dėsniai yra vienodi?* Pavyzdžiui, mikropasaulyje visiškai negalioja Newtono dėsniai, o *kitose visatose* galbūt negalioja nė vienas iš mums žinomų dėsnių, ir dėl postuluojamo ribinio šviesos greičio tos kitos visatos yra iš principo nepažinios⁴⁵⁸. Klausiant, *kas yra dėsnis*, susiduriama su *determinizmo problema*, kuri priskiriama ne mokslo, o filosofijos sričiai. Tuo tarpu filosofija atsakymus į fundamentalius klausimus palieka atvirus. Pagaliau ar *dėsniai yra objektyvūs*, t. y. ar jie nėra tik žmogaus sąmonės konstrukcija arba susitarimo dalykas? Jau vien šie (ir kiti) klausimai verčia ginčyti teiginį, kad *visi gamtos dėsniai kada nors bus atrasti*.

Informacinių pažinimo barjerų koncepcija irgi susilaukia prieštaravimų. Mokslo istorija pateikia daug pavyzdžių, kurie parodo, kad kvaila tvirtinti, jog vienas ar kitas dalykas niekada nebus išaiškintas. Klasikinis pavyzdys – A. Comte'o teiginys, kad žmogus niekada nesužinos Saulės cheminės sudėties, nes Saulė yra pernelyg toli nuo Žemės, nes pagaliau joje tokia milžiniška temperatūra, jog bet koks matavimo prietaisas ne tik išsilydys,

458 Čia turimas omenyje vadinamosios *inflacinės visatos* modelis.

bet ir išgaruos. Nepraėjo nė kelerių metų po šio teiginio paskelbimo, kai buvo atrasta spektrinė analizė, ir tiek Saulės, tiek kitų žvaigždžių paviršiaus temperatūra buvo nustatyta itin tiksliai. Nuodugnesnė analizė rodo, kad negalima nubrėžti ribos („informacinio barjero“) tarp klausimų, į kuriuos, spėjame, mokslas vėliau ar anksčiau atsakys, ir tokių, į kuriuos atsakymo niekada nesulauksime.

Būtent todėl net jeigu būtų mokslo pažangos ribos, mes niekada negalėtume būti tikri, kad jas jau pasiekėme, daro išvadą Z. Norkus. Dar daugiau, gali būti ir taip, kad *tik tikėjimas*, jog mokslinis pažinimas turi ribas, ims stabdyti mokslo pažangą, nes tikint, jog jau nieko pasiekti neįmanoma, nieko ir nebus siekiama. *Infinitizmo* koncepciją *teoriškai* geriausiai *pagrindžia* pažinimo kaip hermeneutinio rato struktūra, o *praktiškai* – nesiliaujanči technologijų pažanga.

Tačiau *mokslo pažangos ribų problemą* galima tirti vadovaujantis ir *ekonominiiais* bei *etiniiais kriterijais*.

Keliamas klausimas, ar XIX ir XX a. būdinga nepaprastai staigi (eksponentinė) mokslo ir technikos pažanga tęsis ir ateityje. Tyrimai parodė, kad tais šimtmečiais mokslininkų Jungtinėse Valstijose kasmet padaugėdavo šešiais procentais, išlaidos mokslui – apie dešimt procentų. Ar šios tendencijos liks ir ateityje? O jei ne, tai kas šį procesą gali riboti?

Atsakymas gana paprastas. Jei mokslininkų skaičius augs tokiais pat tempais, tai greitai ateis laikas, kada mokslininkais turės tapti visi Žemės planetos gyventojai. O tai yra neįmanoma, negalima. Tad vienas iš sparčią mokslo pažangą ribojančių veiksnių yra ribotas mokslo srityje dirbančių žmonių skaičius. Antras veiksnys – mokslui skiriami išteklių negali ilgą laiką augti tempu, pranokstančiu ekonomikos augimą. Priešingu atveju mokslas prarytų visus visuomenės išteklius. Pagaliau susiduriama ir su dar viena rimta ekonomine problema. Laikui bėgant kiekvienam reikšmingam moksliniam atradimui reikia vis didesnių materialių išteklių sąnaudų. Didelių atradimų su keliais mėgintuvėliais ir paprastu mikroskopu ar teleskopu jau nepadarysi. Šiais laikais mokslas tapo savotiška pramone, į kurią tenka investuoti vis daugiau lėšų. Panašios į Einsteino reliatyvumo teorijos ar kvantinės mechanikos sukūrimą mokslinės revoliucijos galimos ir ateityje, bet ar ne pernelyg brangiai jos kainuos?

Todėl manoma, kad nors šie veiksniai ir nėra principinė riba mokslo pažangai, bet jie darys įtaką (ir jau daro) mokslo pažangos spartai – ją lėtins. Jau ir dabar fundamentalių atradimų skaičius mažėja.

Pagaliau mokslo pažangą gali stabdyti ir moraliniai *etiniai* (*moraliniai*) motyvai, *moralinės vertybės*. Klausama, ar visus atradimus, kuriuos galima padaryti, verta padaryti? Klausama, ar visos priemonės, siekiant rasti tiesą, yra leistinos?

Klausimas, ar verta daryti kai kuriuos atradimus, pirmą sykį iškilo A. Nobeliui atradus dinamitą. Tai dar aktualiau tapo, kai du Japonijos miestai buvo subombarduoti atominėmis bombomis. Dabar šis klausimas kyta stebint genų inžinerijos pasiekimus. Pavyzdžiui, ar *klonavimas* nesukurs monstrų, kurių žmogus nepajėgs suvaldyti?

Genetikos pasiekimų taikymas praktikoje kelia ir antrą klausimą: ar tiriant gamtą visos priemonės yra leistinos? Kai kuriems žmogaus biologijos klausimams išaiškinti lengviausia yra eksperimentuoti su moteriškomis lytinėmis ląstelėmis (kiaušialąstelėmis), bet ar tai leistina?

Moralinių sprendimų moksle problema ypač suaktualėjo pastaraisiais dešimtmečiais, ir tai tapo net nauju įtampos tarp mokslo ir religinio tikėjimo šaltiniu. Tradicines moralines (dorovines) vertybes puoselėjanti krikščionybė atkakliai priešinasi neapgalvotam mokslinių pasiekimų įdiegimui į gyvenimą, kelia minėtus ir kitus aktualius klausimus. Pasak Z. Norkaus, šiuolaikinė situacija biologijoje daug kuo primena Galilei'aus laikus, kai Bažnyčia bandė užkirsti kelią tiems gamtotyros atradimams, kurie kėlė etiškaip nepageidaujamus padarinius.

Manyti, kad konfliktas tarp *mokslo* ir *moralinių apribojimų* (mokslo pasiekimams taikyti praktikoje) baigsis mokslo nenaudai, kol kas nėra jokio pagrindo vien todėl, jog, kaip minėta, mokslas tapo „industrializuotas“, jį nukreipia ir valdo su etika menkai susiję politiniai ir ekonominiai interesai. Z. Norkus atkreipia dėmesį ir į tai, jog nėra jokios „pasaulinės vyriausybės“, kuri galėtų mokslo pažangą stabdančius teisinius draudimus pristesti visoms pasaulio šalims. Bet ateityje su etika ir morale susijusios kliūtys mokslo pažangai gali tapti svarbiausios. Tad nors ir nerandama esminių mokslo pažangos stabdžių, bet pripažįstama, kad pažanga moksle gali lėtėti.

Pagaliau egzistuoja dar viena susijusių su galimomis mokslo ribomis problemų grupė. Tai – *mokslo metodologijos* problematika. Ji yra labai plati, aprėpia ir aukščiau minėtus klausimus, bet čia mes aptarsime tik tuos iš

jų, kurie vienaip ar kitaip susiję su *racionalumo* bei *iracionalumo* santykiu moksliniame pažinime.

Jau minėjome, kad į mokslinį pažinimą ėmė sparčiai skverbtis su iracionalumu siejami „nemoksliniai“ metodai. Juos trumpai apžvelgsime, o prieš tai atkreipsime dėmesį, kad mokslo filosofijoje susiformavo net ir *anarchistinė mokslo teorija*, reikalaujanti *atsisakyti bet kokio metodo*. Jos autorius – JAV mokslo filosofas Paulas Feyerabendas, kuris 1975 m. išleido knygą *Prieš metodą: anarchistinės pažinimo teorijos apybraiža*⁴⁵⁹. Pasak A. F. Chalmerso, nors šis (kaip ir kiti) Feyerabendo veikalas yra vertinamas kontroversiškai, bet jis mokslinio pažinimo teorijai, be jokios abejonės, darė reikšmingą įtaką⁴⁶⁰. Analizuodamas konkrečią mokslinių atradimų istoriją (ir pirmiausia – Galilei’aus veiklą), Feyerabendas parodė, kad jog net ir pats Galilei’us pripažino, jog jo mokslinę sėkmę lėmė ne tiek apeliavimas į stebėjimus bei eksperimentus (jau minėta, kad jų tikrumu nepasitikėjo net Galilei’aus kolegos, draugai), kiek metafiziniai svarstymai, nukreipti prieš aristotelišką fizinės tikrovės sampratą. Istorinių ir to meto mokslinių faktų analizė Feyerabendui leido padaryti išvadą, kad tikrosios Galilei’aus sėkmės priežastys glūdi jo rašymo stiliuje ir sumanioje *įtikinėjimo technikoje*, netgi tam tikroje apgaulėje. Apibendrinamas savo tyrinėjimus, Feyerabendas padarė išvadą, kad *moksliui priskiriamo aukšto statuso niekaip negalima pateisinti*, kad nėra jokio pagrindo mokslą laikyti pranašesniu už, tarkime, marksizmą, juodąją magiją arba *vodu*⁴⁶¹. Feyerabendo manymu, mokslo instucionalizacija yra nesuderinama su humanizmu. Pavyzdžiui, mokslo disciplinų dėstymas mokykloje yra savaimė suprantamas ir privalomas dalykas, bet „nors Amerikos pilietis gali pasirinkti jam patinkančią religiją, jis vis dar negali reikalauti, kad jo vaikai mokykloje būtų mokomi, tarkime, magijos, o ne mokslo. Bažnyčia atskirta nuo valstybės, bet valstybė neatskirta nuo mokslo“⁴⁶².

Kritikuoti Feyerabendo anarchistines pažiūras galima, ir tai yra daroma, bet kai susiduriama su jo pateikiamais konkrečiais „prieš metodą“ moksle nukreiptais argumentais, atsiranda ir nemažų keblumų. Pasak Chalmerso, *Feyerabendo argumentams prieš metodą galima net pritarti*, bet su sąlyga, jei

459 Šio veikalą vertimas į rusų kalbą pateiktas: Фейерабенд, П. *Избранные труды по методологии науки*. Москва: Прогресс, 1986.

460 Chalmers, A. F. *Kas yra mokslas?* Vilnius: Apostrofa, 2005, p. 172–182.

461 *Vodu* – sinkretinis krikščionybę ir Afrikos religinius kultus vienijantis religinismaginis tikėjimas, paplitęs Haityje.

462 Cit. pagal: Chalmers, A. F. *Kas yra mokslas?* Vilnius: Apostrofa, 2005, p. 179.

mums aiški atmetamo metodo samprata. Jei mokslinį metodą laikysime universaliu, neistoriniu ir nekintamu, tada, pasak Chalmerso, Feyerabendas yra teisus – tokio metodo nėra ir negali būti. Bet jei pripažintume, kad skirtingos mokslo sritys turi savitus savo metodus bei standartus ir kad jie visi kinta, tada Feyerabando argumentai prieš metodą netenka savo prasmės. Bet toks pripažinimas veda į kitą kraštutinumą – *reliatyvizmo* moksle pripažinimą⁴⁶³.

Reliatyvizmas moksle reiškiasi įvairiais pavidalais, ir pirmiausia *many-mu, kad visos mokslo žinios turi su bje k tyvų pobūdį*. Toks požiūris dažniausiai vadinamas *antirealizmu* ir priešinamas *realistiniam* požiūriui⁴⁶⁴. *Realistinių požiūrių* apibūdinti palyginti lengva vien todėl, kad jis atstovauja *klasikinei mokslo sampratai* ir yra itin paplitęs. Realistas *tiesą* interpretuoja kaip *sveiko proto idėją*, kaip teiginių atitikimą faktus, ir yra įsitikinęs, kad *mokslinė tiesa* esanti *objektyvi*, t. y. *visiškai nepriklausanti nuo subjektyvių požiūrių, įsitikinimų, pagaliau nuo subjektyvių klaidų*.

Antirealistiniam požiūriui pirmiausia priskiriamas *instrumentalizmas* ir jam nepaprastai artimas *konstruktyvusis empirizmas*, arba tiesiog *konstruktyvizmas*⁴⁶⁵. Pirmąsyk šis požiūris buvo pristatytas Baso von Fraaseno (1980) knygoje *Mokslinis atvaizdas*. Šis autorius tvirtina, kad mokslo tikslas yra teikti empiriškai *adekvačias* teorijas ir kad mokslinių teorijų priimtumas yra susijęs su *tikėjimu* jos empiriniu *adekvatumu*.

Išslyk būtina atkreipti dėmesį į tai, kad čia nekalbama apie *mokslinę tiesą*. Sąvoką *tiesa* von Fraasenas pakeičia sąvoka *adekvatumas*. Kol teorija atitinka eksperimentus, tai nereiškia, kad ji yra *teisinga* ir kad negali keistis. Taip yra todėl, kad mes negalime būti tikri dėl to, kas yra *už stebėjimų ribos*. Todėl bet kuri teorija yra tik tam tikras *reprezentacinis modelis*, kuris vaizduoja, *koks gali būti pasaulis*.

Konstruktyvizmo sąvoka vartojama tam, kad būtų galima pabrėžti, jog mokslinė veikla susijusi ne su atradimais, o su *realybei adekvačių modelių konstravimu*. Tai, ką vadiname *tvarka*, yra ne kas kita, kaip tik tikrovės *stebėtojo* išradimas, leidžiantis *kuo patogia* ir *panašiau į tiesą* paaiškinti tos

463 Žr. plačiau: Chalmers, A. F. *Kas yra mokslas?* Vilnius: Apostrofa, 2005, p. 184–197.

464 Ten pat, p. 251–267.

465 Chalmers, A. F. *Kas yra mokslas?* Vilnius: Apostrofa, 2005, p. 257–258; Motiejūnas, J. Realizmo ir antirealizmo ginčas: mokslinės teorijos ir tiesos santykis. *LOGOS*, 2009, Nr. 58, p. 189–195.

tvarkos principus. Įvykius interpretuoja žmogus (stebėtojas), ir drauge tik žmogus jiems suteikia tvarką bei prasmę. *Teorijos* yra tik *realybės modeliai*, arba *mentalinės konstrukcijos*, kurios palengvina pasaulio ir problemų supratimą, o ne objektyviai atspindi nuo žmogaus nepriklausantį pasaulį⁴⁶⁶.

Instrumentalizmas irgi atmeta bet kokias mokslo pretenzijas *paaiškinti tiesą*, slypinčią už žmogaus pojūčių ir suvokimų ribos. *Teorija* aiškinama kaip *apskaičiuojantis instrumentas*, į kurį įvedami stebėjimų duomenys tam, kad būtų galima gauti naujus numatymus. Vertingi yra tik stebėjimų duomenys, tuo tarpu teoriniai teiginiai jokių konkrečių atitikmenų realybeje neturi.

Tiek *instrumentalizmo*, tiek *konstruktyvizmo ištakos* regimos Henrio Poincare (1854–1912) darbuose. Šis nepaprastai giliomis mokslinėmis išvalgomis pasižymėjęs prancūzų matematikas ir fizikas laikomas ir *sinergetikos* pirmtaku. Jis nuodugniai nagrinėjo ir mokslinio pažinimo problemas⁴⁶⁷. Jau minėta, kad šiulaukiniai kosmologai Ptolemajaus ir Copernico sistema *kinematinio požiūriu* laiko *lygiavertėmis*. Kur kas anksčiau apie *iš pirmo žvilgsnio nesusilyginamas* ir *konkuruojančias* fizikines teorijas panašiai atsiliepė Poincare. XIX a. pabaigoje konkuravo dvi banginės šviesos teorijos – A. Fresnelio (1788–1827) ir J. Maxwellio (1831–1879). Pasak Poincare'o, ilgą laiką atrodė, kad nėra tokios teorijos, kuri būtų labiau tvirta nei šviesos sklaidimą *eteryje* aprašanti griežtomis matematinėmis lygtimis Fresnelio teorija. Bet dabar (t. y. XX a. pradžioje) ją nukonkuravo *eterio hipotezę atmetusi* Maxwellio teorija. Ar tai reiškia, kad Fresnelio darbai buvo beprasmingi? – klausia Poincare. Jo atsakymas paprastas: Fresneliui visiškai nerūpėjo, ar *eteris* egzistuoja realiai, jam rūpėjo tik matematiškai aprašyti šviesos reiškinius, ir eterio hipotezė tam visiškai tiko. Fresnelio lygtys iš esmės niekuo nenusileidžia Maxwellio lygtims, jos teikia praktinę naudą. Lygtimis išreiškiami tik santykiai, ir jeigu lygtys yra teisingos, tai reiškia, kad ir jomis aprašomi santykiai objektyvią tikrovę vaizduoja teisingai⁴⁶⁸. „Viskas, kas objektyvu, jokių „kokybių“ neturi, ir yra tik grynieji santykiai“, – tvirtino Poincare⁴⁶⁹. Analizuodamas geometrijos pagrindus erdvės ir laiko kontekste, jis priėjo prie išvados, kad *geometrija kaip mokslas* esanti tik tam tikras *sąly-*

466 Хипченко, В. Е. *Самоорганизация: элементы теории и социальные приложения*. Москва: КомКнига, 2005, с. 38.

467 Жт.: Пуанкаре, А. *О науке*. Москва: Наука, 1990.

468 Ten pat, p. 131.

469 Ten pat, p. 357.

ginis susitarimas, arba *konvencija*, tam tikras kompromisas tarp mūsų meilės paprastumui ir mūsų norų pernelyg nenutolti nuo to, ką mums rodo matavimų *instrumentai*⁴⁷⁰.

Būtent šis teiginys ir laikomas *konvencionalizmo* bei *instrumentalizmo* ištakomis.

Poincare *mokslo filosofiją* (būtent taip jis vadino savo svarstymus apie metodą) trumpai galima perteikti šiais teiginiais:

1. Matematinės aksiomos nėra tikrovės atspindys. Jos neatsiranda iš juslinės patirties, bet ir nėra *apriorinės*. Nes jei jos būtų *apriorinės*, tai būtų *būtinės*, ir jų negalima būtų pasirinkti, nebūtų galimos skirtingos geometrijos.

2. Tad aksiomos yra tik *konvencijos*, kurias mokslininkai priima tam, kad būtų patogiau aprašyti tikrovę.

3. Konkretūs gamtos dėsniai formuluojami remiantis stebėjimais (empirika), todėl jie nėra konvencionalūs. Tačiau stebėjimų faktus bandančios paaiškinti „didžiosios gamtos teorijos“ (pvz., atomistika ar banginė tikrovės teorija) jau yra *konvencionalios*. Jų, kaip ir aksiomų, gali būti daug.

4. Apie tokių teorijų *teisingumą* negali būti nė kalbos. Galima kalbėti tik apie jų *naudingumą*, *patogumą* aiškinant gamtos prigimtį.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Poincare mokslo ir jo pasiekimų nėra neketino atmesti. Nors sąlyginiai susitarimai esą tik *laisvos žmogaus proto veiklos* rezultatas, nors matematiniai principai esą sutartiniai, bet jie jokiū būdu nėra nesusiję su tikrove⁴⁷¹. Jis norėjo tik vieno – kad nebūtų laikoma *būtinumu* tai, kas yra tik susitarimas⁴⁷².

Poincare darbuose implikuotos *konvencionalizmo* ir *instrumentalizmo* idėjos atgimė XX a. pabaigoje, ir pirmiausia jos imtos sieti su *socialiniais* bei *informaciniais tinklais*, kurių tyrimuose susipina tiek *empiriniai*, *instrumentiniai* metodai, tiek grynai *humanitariniai*, implikuojantys *laisvą žmogaus valią* ir *vertybines konvencijas*⁴⁷³.

470 Пуанкаре, А. *О науке*. Москва: Наука, 1990, p. 546.

471 Ten pat, p. 8–10.

472 Tatarkiewicz, W. *Filosofijos istorija*. III tomas. Vilnius: Alma littera, 2003, p. 160–161.

473 Žr., pvz.: Давыдов, А. А. *Системная социология*. Москва: КомКнига, 2006, с. 107–117; Ельчанинов, М. С. *Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна*. Москва: КомКнига, 2005, с. 72–75; Хищенко, В. Е. *Самоорганизация*:

Mintis, kad mokslinės teorijos yra tik *susitarimo (konvencijų)* dalykas, leidžia suvokti, kad jos yra tik *laisvos žmogaus proto veiklos*, jo *kūrybos* rezultatas, arba žmogaus proto konstrukcijos (*konstruktyvizmas*). Poincare *konstruktyvizmo* sąvokos nevaržo, kaip ir neapeliavo į I. Kantą, kuris teigė, jog *pažinimo objektus kuria* pats žmogus. Kaip minėta, *konstruktyvizmo* sąvoką į mokslo filosofiją įvedė B. von Fraasenas tik 1980 m. Kiek anksčiau, XX a. septintajame dešimtmetyje, panašios į B. von Fraaseno konstruktyvistines idėjas mintys buvo paskelbtos Čilės biologo F. J. Varelos *autopoiesis* teorijoje, kuri įsiliejo į *sinergetikos* tėkmę⁴⁷⁴. Jau pati sąvoka *autopoiesis (savikūra)* leidžia suprasti, kad čia kalbama apie gyvų organizmų *gebėjimą kurti save ir aplinką*. *Autopoiesis* esmę bene trumpiausiai praskleidė Varelos mokytojas ir bendradarbis U. Maturana. Jis tvirtino, kad bet kuri gyva sistema dėl savos vidinės organizacijos lemia tą visų galimų tarpusavio sąveikų sritį, kurioje ji gali veikti neprarasdama savo savarankiškumo ir identiškumo⁴⁷⁵. Tokioje tarpusavio sąveikų srityje organizmas yra *autonomiškas*, ir tam tikrą atsiribojimą nuo išorinės aplinkos poveikių, kada organizmas į dirginimus gali reaguoti *nevienareikšmiai*, Varela pavadino *operaciniu uždarumu*. Operacinis uždarumas suprantamas ir kaip sudėtingos save organizuojančios sistemos *rakursinis funkcionavimas*. Tik toks funkcionavimas užtikrina jos autonomiją. Aplinka nenulemia nei sistemos struktūrinių pokyčių eigos, nei jų rezultatų, o tik „paleidžia“ vidinius mechanizmus ir „moduliuoja“ struktūrinį dreifą. Būtent todėl *ryšys tarp priežasties ir pasekmės* tampa neakivaizdus, ir įprastinės priežastinius ryšius aiškinančius logikos sutrikdymas šių procesų tyrinėtojams kelia diskomfortą⁴⁷⁶.

Šiuolaikiniai tyrimai fiziologijoje ir psichologijoje rodo, kad *visa tai, ką mes suvokiame, iš esmės yra tik tai, ką mes norime suvokti, į ką orientuota mūsų vidinė struktūra*, ką leidžia mūsų gyvenimo patirtis, – tokia yra Varelos

---

элементы теории и социальные приложения. Москва: КомКнига, 2005, с. 28, 35–37, 64–66.

474 Князева, Е. Н. Творческий путь Франциско Варель: от теории автопоэзиса до новой концепции в когнитивной науке. *Вопросы философии*. 2005, № 8, с. 91–104.

475 Матурана, У. *Биология познания. Язык и интеллект* (под ред. В. В. Петрова). Москва, 1996.

476 Хищенко, В. Е. *Самоорганизация: элементы теории и социальные приложения*. Москва: КомКнига, 2005, с. 52–53.

išvada. Šią gyvų sistemų savybę Varela pavadino *savireferencija* ir ją siejo su *fizinio* bei *simbolinio* pažinimo lygių *komplementariškumu*.

Pastaroji sąvoka pirmiausia vartojama molekulinėje biologijoje ir reiškia struktūrų (molekulių, radikalų), kurios reaguoja, jungiasi, viena kitą papildo, *erdvinį struktūrinį atitikimą*. Manoma, kad *komplementariškumas* yra vienintelis ir universalus genetinės informacijos saugojimo ląstelėse ir perdavimo palikuonims cheminis mechanizmas; dažnai jis vadinamas *replikacija*, arba *pakartojimu* (lot. *replicatio* – kartojimas). Toks *pakartojimas* yra regimas ir *rakursiniuose* vaizduose, ir tai žinant tampa suprantama, kodėl Varela *operacinį uždaramą* siejo su *rakursiniu funkcionavimu*. Tačiau *rakursinis funkcionavimas* yra ne kas kita, kaip (kitais terminais perteikta) struktūrų *fraktališkumo* idėja: kiekvienas sudėtingos *sistemos vis mažesnis elementas* savo struktūra *pakartoja* (yra panašus) visos sistemos struktūrą. Sistemų *fraktalinės struktūros* egzistuoja net ir sinergetiniuose procesuose (tarp jų ir socialiniuose⁴⁷⁷) įsivyraujančio *chaoso* (bifurkacijų, keistųjų atraktorių) metu, ir tokią chaosą imta vadinti *determinuotu chaosu*⁴⁷⁸. Kai sistema tampa vis sudėtingesnė ir atsiranda kontekstiškai nulemtų signalų bei aplinkos ženklų priėmimo ciklą, kurie *rakursijos* būdu formuojasi į šių ženklų savas prasmes, *operacinis uždaramas* virsta *semantiniu uždaramu*. Ženklų interpretacijos atveda iki *savireferentinės kilpos*, ir todėl išoriniam interpretatoriui *prasmės tapsmo* procesas tampa *paslėptas, hermetinis*⁴⁷⁹.

Tai, kas vadinama *savireferentine kilpa*, filosofams žinoma jau seniai ir yra pavadinta *hermeneutiniu ratu*. Jo esmė gana paprasta: siekiant suprasti visumą, būtina suvokti atskiras visumos dalis, bet norint suvokti dalis, būtina suprasti visumos prasmę. Paprasčiau sakant, *hermeneutinė problema*, su kuria susiduria bet kurių tekstų (tarp jų ir mokslinių) skaitytojas, yra ta, kad teksto interpretacijai įtaką daro išankstinis aiškintojo supratimas, kuris savo ruožtu priklauso nuo aiškintojo *gyvenamojo pasaulio* konteksto.

Hermeneutinė problema kilo tyrinėjant religinius veikalus, ir pirmiausia – Šventąjį Raštą (Bibliją). Dėl jame esančių paslėptų (ezoterinių, hermetinių) prasių ginčijamasi iki šiol, o dar labiau nesutariama dėl tų prasių

477 Ельчанинов, М. С. *Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна*. Москва: КомКнига, 2005, с. 47, 62–63.

478 Žg. plačiau: Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 237–253. Taip pat – šios knygos 3.1 skyrių.

479 Хищенко, В. Е. *Самоорганизация: элементы теории и социальные приложения*. Москва: КомКнига, 2005, с. 65.

interpretavimo⁴⁸⁰. Su ja susiduriama tyrinėjant ir filosofinius bei mokslinius tekstus.

Būtent *savireferencijos kilpa*, yra „atsakinga“ už tai, kad pažinimo procese *žmogus geba suvokti ir suprasti tik tai*, kas *jau egzistuoja* jo mentalinėse struktūrose. Pavyzdžiui, vienos Polinezijos salos gyventojai „neregi“ virš jų galvų praskrendančių lėktuvų, o Liberijoje vienos genties kalboje yra tik dviejų spalvų pavadinimai, nors ištyrus tos genties žmonių gebėjimą skirti spalvas paaiškėjo, kad jis yra visiškai normalus. Tuo tarpu eskimai net baltram sniegui apibūdinti turi dešimt žodžių, nusakančių sniego atspalvius⁴⁸¹. Suvokimą ir supratimą „organizuoja“ *perprasta aplinka*, – ir taip galima perteikti savireferencijos esmę. Ko žmogus dar nespėjo perprasti, kas dar netapo jo *gyvenamuoju pasauliu*, kuriame jis jaučiasi saugiai ir jaukiai, to jis suvokti tiesiog nepajėgia.

Gal būtent tuo ir galima paaiškinti, jog dauguma žmonių neregį to, ką regi *šamanas?* – klausia V. Chyценка⁴⁸². Gal tuo galima paaiškinti ir tai, kodėl Carloso Castanedos aprašytas magas Chuanas⁴⁸³ pirmiausia pasistengė *sugriauti, sunaikinti* XX a. didmiesčio gyventojų *turimą pasaulėvaizdį*, ir tik vėliau Castaneda pradėjo gebėti suvokti maginio pasaulėvaizdžio kontūrus? Gal tuo galima paaiškinti ir sufisto G. Gurdžijev⁴⁸⁴ vartotas specialias fizinį jėgų ir išprotėjimo ribą siekiančias metodikas, skirtas įprastam tikrovės suvokimui sunaikinti ir pereiti į „objektyvios sąmonės“ būvį? Pagaliau galima klausti, ar visa dabartinė švietimo sistema neskirta tik tam, kad radikaliai perkeistume *natūralų vaiko pasaulio suvokimą* ir jame *suformuotume, sukurtume* „mokslinį“, „technologinį“ pasaulėvaizdį?

Pasaulis, kurį mes suvokiame ir gebame pažinti, yra mūsų pačių susikurtas pasaulis, – ir taip galima perteikti *savireferencijos* esmę. Taip suformuluotas teiginys ne tik paaiškina, bet ir pateisina *radikaliojo konstruktyvizmo*

480 Žr., pvz.: Dikevičius, D. „Kaip galiu suprasti, jei man niekas nepaaiškina“. Tobulos biblinės hermeneutikos beieškant. *Žmogus gyvas ne vien duona*. Vilnius: Vilniaus šv. Juozapo kunigų seminarija. 2008, p. 17–48.

481 Хищенко, В. Е. *Самоорганизация: элементы теории и социальные приложения*. Москва: КомКнига, 2005, с. 68.

482 Ten pat.

483 Vienas iš daugelio aprašymų: Kastaneda K. *Kelionė į Iktlendą*. Kaunas: INIT, 1992

484 Вандерхилл, Э. *Мистики XX века. Энциклопедия*. Москва: МИФ-Локис, 1996, с. 164–180.

pretenzijas į mokslinį pažinimą, kuris būtų *atitiktų tikrovę*. Jei yra *daugybė skirtingų tikrovės suvokimo versijų*, ir jei visos jos yra tik žmonių bendravimo (komunikacijos) padarinys, o ne kažkokios amžinos ir objektyvios tiesos atspindys, tai akivaizdu, jog *pažinimo objektus konstruoja* pats žmogus (visuomenė).

Galima paklausti: jeigu konstruktyvistiniu požiūriu *pažinimo rezultatų* palyginti su *išoriniu pasauliu* neįmanoma, nes pažinimo rezultatai yra (tegu ir aplinkos suformuota) proto konstrukcija, tai *kokiais* reikia vadovautis *kriterijais*, kad iš daugelio proto konstrukcijų *pasirinkti* vieną?

V. Chyckenko teigia, kad tokių kriterijų esama dviejų. Pirmasis jų – jau minėta *savireferencija*, arba tikrovės atitikimas smegenyse esančių jos suformuotų mentalinių struktūrų.

Paprastiau sakant, mūsų manymu, *pirmasis kriterijus* yra vadinamasis *sveikas protas*. Jei mano ir kitų žmonių *kasdienė patirtis* rodo, jog prie dviejų pridėjus du gausime keturis, tai manęs niekas neįtikins, kad galima gauti ir penkis ar juo labiau tūkstantį. Bet jeigu ta pati kasdienė patirtis pagaliau mane įtikins, jog egzistuoja ir vadinamieji *netiesiniai procesai* (pavyzdžiui, jeigu man prireiks tik menko akmenuko stumtelėjimo tam, kad nušluočiau nuo žemės paviršiaus ištisą kaimą, o taip gali būti, jeigu tas kaimas yra kalno papėdėje, ir akmenų sangrūdos kalno šlaite vos laikosi nenugriuvusios), tai vėliau ar anksčiau mano „sveikas protas“ suvoks, kad *tam tikromis sąlygomis* įprasta aritmetika yra nieko verta.

Būtent *kasdienės patirties* suformuotas „sveikas protas“ Aristoteliui diktavo, kad sunkesni daiktai (akmenys) krinta greičiau nei lengvesni (pūkai), kad gyvybė atsiranda iš mėšlo, ir t. t. Ir tik toms *kasdienėms patirtims* plečiantis į jau *ne kasdinių patirčių sritį, netikėtai imama suvokti* (*pasikeičia geštaltas*, vartojant T. Kuhno terminologiją), kad tos *nekasdienės patirtys yra ne mažiau realios, kaip ir kasdienės*, tik jos reiškiasi *specifinėmis sąlygomis*.

Magų, mantikų, mistikų, pagaliau parapsichologijos, eniologijos ir t. t. srityse dirbančių žmonių *sveikas protas*, mūsų manymu, yra ne mažiau *sveikas* nei, tarkime, fizikų ar genetikos specialistų, ir vienintelis skirtumas tarp jų yra tas, kad *pirmųjų* savireferencija yra suformuota *specifinių patirčių*, o *antrieji* vadovaujasi tomis *įprastomis* mentalinėmis struktūromis, kurios suformuotos *įprastos aplinkos* bei *jos supratimo*, įgyjamo ugdymo ir mokymo procese. Tiesa, reikia pridurti, kad ir tos įprastos aplinkos bei ugdymo suformuoti fizikai, biologai, psichologai ir t. t. gali įžengti (ir išengia) ir į

ne kasdienių patirčių sritis. Tai gali būti ir *mistinės* ar *religinės patirtys*, ir tuo atveju mokslininkai užima arba deistines pozicijas, arba bando tas patirtis tyrinėti jau žinomais moksliniais metodais. Tai gali būti ir *mokslinės patirtys*, ryškiai peržengiančios *įprasto suvokimo* bei *sveiko proto* padiktuotų *esamų* mokslinių teorijų ribas. Šiuo atveju arba tos naujos mokslinės patirtys ignorojamos (t. y. nesugebama pereiti į naują geštalą), arba bandoma kurti naujas „revoliucingas“ teorijas.

Antrasis kriterijus, kuriuo vadovaujamosi pasirenkant vieną iš daugelio galimų proto konstrukcijų, yra *intersubjektyvumas*, pasiekiamas dėl *konvencijų*.

Intersubjektyvumo sąvoką į filosofiją įvedė fenomenologijos pradininkas E. Husserlis. Jo manymu, mokslininkai vadovaujami neteisinga prielaida, kad mokslinės žinios esančios *objektyvios*, t. y. visiškai nepriklausančios nuo tas žinias įgyjančio žmogaus sąmonės. Iš tiesų taip nesą, pažinime nėra nieko, kas nepriklausytų nuo pažįstančio subjekto. Pažinime tik vienintelis daugmaž patikimas dalykas yra *daugelio žmonių (subjektų)* jei ne identiška, tai bent *panaši patirtis* – tiek empirinė, tiek racionali. Būtent tas *panašias patirtis* Husserlis ir pavadino *intersubjektyviomis*.

Intersubjektyvumas dabar yra laikomas vienu iš svarbiausių *moksliskumo kriterijų*⁴⁸⁵. Tyrimai gali būti laikomi moksliskais tik tais atvejais, jeigu subjektyvių veiksmių veikiami nepriklausomi tyrinėtojai gauna vienodus ar panašius tyrimų rezultatus. Tačiau tuos rezultatus bei jų interpretavimą ypač veikia *tyrėjų-subjektų* ir net *mokslinių kolektyvų* skirtingi požiūriai, įsitikinimai, vertybės, ir todėl *intersubjektyvūs vertinimai* bei *pripažinimai* pasiekiami tik dėl *komunikacijos* (bendravimo) ir *konvencijų* (susitarimų). Būtent todėl, nes skirtingose kultūrose išaugę ir susiformavę žmonės, nors ir sunkiai, bet supranta vienas kitą. Konvencijų pagrindas – pragmatika, t. y. naudą visuomenei (ir individui) teikiantys sprendimai.

Tiriant *mokslinio pažinimo ribas*, esama ir dar radikalesnių (tradicionio mokslo požiūriu) požiūrių. Vienas iš jų – *subjektyvusis bajesizmas*⁴⁸⁶. Šis požiūris siejamas su XVIII a. gyvenusio matematiko Thomo Bayeso įrodyta tikimybių teorijos teorema, pavadinta Bayeso vardu. Teorema nurodo,

485 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Filosofija ir psichologija: santykis ir pasaulėvaizdžio kontekstai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 83–92.

486 Žr. plačiau: Chalmers, A. F. *Kas yra mokslas?* Vilnius: Apostrofa, 2005, p. 201–216.

kaip priskiriamos tikimybės turi keistis atsižvelgiant į naujus duomenis. Ją taikant *teorijų* ir *hipotezių tikėtinumui* nesutariama pamatiniu – tikimybių prigimties klausimu. Vienoje barikadų pusėje yra objektyviojo bajesizmo atstovai, antroje – subjektyviojo. Objektyvusis bajesizmas tvirtina, kad tikimybės susijusios su objektyviai egzistuojančia situacija. Tuo tarpu *subjektyviojo bajesizmo* šalininkai įsitikinę, kad *tikimybės*, kurias reikia apdoroti pagal Bayeso teoremą, yra *tik subjektyvūs tikėjimo ar įsitikinimo laipsniai*. Dirbdami savo darbą mokslininkai yra *įsitikinę (tiki)*, kad dėsniai, kuriais jie operuoja, neginčijami. Jei mokslininkai kosminius skrydžius rengia pasitelkiant (tegl ir modifikuotus) Newtono dėsnius, tai reiškia, kad jie šiems dėsniams priskiria tokią *teisingumo tikimybę*, kuri jei ir nelygi vienetui, tai bent jam artima. Mokslininkų *įsitikinimo (tikėjimo)* jų teisingumu hipotezėms *laipsnius* subjektyviojo bajesizmo atstovai aiškina kaip *apriorines tikimybes*, kuriomis reikia remtis jų bajesiškuose skaičiavimuose. Šitai jie išvengia K. Popperio „nuosprendžio“, kad visų universalių teorijų tikimybė lygi nuliui (atmeta Popperio darytą išvadą, jog mokslininkai operuoja ne teorijomis, o tik hipotezėmis). Pasak A. Chalmerso, atskirų mokslininkų *tikėjimo laipsnius* galima suartinti, jei remiamasi tinkamais duomenimis, ir gaudamas vis daugiau (įvairių, skirtingų) duomenų buvęs skeptikas visada yra priverstas didinti tikimybę, kad hipotezė artima tiesai.

Kaip alternatyva vis labiau plintančiam subjektyvizmui ir įsitikinimui, kad empiriniai (stebėjimų ir eksperimentų) duomenys labai priklauso nuo teorijų, kuriomis vadovaujamas stebint ar kuriant eksperimentinę įrangą bei metodiką, 1996 m. ėmė formuotis mokslo filosofijos srovė, pavadinta *naujuoju eksperimentalizmu*⁴⁸⁷. Jo esmę galima išsakyti taip: teiginį *pagrįstu* eksperimentu galima laikyti tik tada, jei buvo ištirtos ir atmestos įvairios priežastys, dėl kurių tas teiginys galėjo būti klaidingas, t. y. jei tas teiginys *eksperimentu* buvo *griežtai patikrintas* ir griežtas patikrinimas atmeta galimybę, kad teiginys būtų klaidingas.

Šiuo požiūriu Einsteino *gravitacijos dėsnis*, kuris yra jo bendrosios reliatyvumo teorijos išvada, yra *teisingas*, nes jis buvo patikrintas griežtais *su teorija nesusijusiais* Merkurijaus orbitos matavimais, o pati teorija – ne, nes Saulės užtemimų stebėjimų (eksperimentų) duomenys *nėra griežtas* Einsteino teorijos patikrinimas, juose nėra įvertintas skirtumas tarp šios teorijos ir jau žinomų alternatyvų.

487 Žr. plačiau ten pat, p. 217–234.

Naujasis eksperimentalizmas tvirtina, kad eksperimentų rezultatai nėra tiek priklausomi nuo „teorijos“ ar „paradigmos“, kad jais remiantis būtų negalima spręsti apie vieną ar kitą teoriją. Ir nors Chalmersas mano, kad jis *mokslo filosofiją* priartina prie *mokslo praktikos*, bet vis dėlto, jo požiūriu, eksperimentai nėra tokie jau nepriklausomi nuo teorijų, kaip mano *naujieji eksperimentalistai*.

Požiūriai į mokslo metodologiją stipriai priklauso nuo to, kokioje epochoje („laiko dvasioje“) ir kokiais konkrečiais mokslais savo samprotavimus remia mokslininkai ir mokslo filosofai. XIX a. viduryje ir XX a. pradžioje „mokslų karaliene“ buvo laikoma fizika, ir pozityvistai tvirtino, kad net filosofija turi būti tokia pat tiksliai ir nedviprasmiška kaip fizika. Pirmoji rimta *krizė moksle* kilo tada, kai dėl kvantinės mechanikos paaiškėjo, jog bent mikropasaulyje jokio apibrėžtumo, tikslumo iš principo negali būti. Garsusis W. Heisenbergo *neapibrėžtumo principas* tvirtina, kad neįmanoma vienu metu *tiksliai* nustatyti elementarios dalelės koordinatės ir laiką, kurio metu ji tas koordinatės įgyja. Santykiškai paprastas atrodo mikrodalelių pasaulis pasirodė esąs be galo sudėtingas, ir gal net ne dalelių, o banginių procesų pasaulis. Koks jis yra iš tiesų, niekas nežino, nes jei eksperimentatoriai užsimanys, pavyzdžiui, elektroną stebėti kaip dalelę, jie pasinaudos tokia eksperimentine įranga, kuri liudys, jog elektronas yra dalelė ir tik dalelė, turinti visas makropasaulio dalelėms būdingas savybes. Bet jei tie patys eksperimentatoriai pasinaudos įranga, skirta banginiams procesams stebėti, jie vietoje *elektrono dalelės* stebės *bangų sklidimą* liudijančius reiškinius – difrakciją, interferenciją ir pan.

Būtent tai verčia suabejoti *naujuoju eksperimentalizmu*: laisvai pasirinkus diskrečią (atomistinę) tikrovės hipotezę, eksperimentai patvirtina būtent ją, o pasirinkus kontinuualią (banginę), eksperimentai liudija priešingą dalyką. Bet *laisvas pasirinkimas* yra grynai *subjektyvus* dalykas, tad tenka daryti prielaidą, jog iš tiesų *žmogus kuria savo pažinimo objektus*. Arba – bandant į tai žvelgti „realistiškai“ – tenka pripažinti, jog tikrovė yra kur labiau paradoksali, nei žmogus gali įsivaizduoti, ir todėl ją tiriant būtina vadovautis N. Bohro teiktu *papildomumo principu*⁴⁸⁸. Jo esmėje glūdi mintis, kad vienos ir tos pačios realybės visiškai skirtingi aspektai atspindi vienodai svar-

488 Žr. plačiau: Kanišauskas, S. *Filosofija ir psichologija: santykis ir pasaulėvaizdžio kontekstai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 133–140.

bias reiškinių savybes, ir tos savybės viena kitai neprieštarauja, jos viena kitą papildo.

Jei sistema yra gana paprasta (pvz., garo mašina ar raketinis variklis, pagaliau kompiuteris), jai aprašyti ir jos veikimą pagrįsti pakanka palyginti nesudėtingų teorijų, implikuojančių diachroninius ar stochastinius (tikimybinius) *priežastinius ryšius*. Nors dalis *bajesistų* iki šiol mano, kad tikimybės turi subjektyvų pobūdį, bet tas faktas, kad dalis atsitiktinumų reguliariai ar kvazireguliariai *pasikartoja*, ir kad pasikartojimų *dažnis* yra ne subjektyvi, o objektyvi įvykių charakteristika, daugumą fizikų bei mokslo filosofų verčia manyti, kad net ir tikimybės yra viena iš *priežastinių ryšių* formų.

Bet kai susiduriame su tokiomis itin sudėtingomis sistemomis kaip žmogus ir visuomeniniai santykiai, tokioms sistemoms netinka ne tik gamtos moksluose taikomi metodai, bet ir pats mąstymo stilius. Ir nors socialiniuose, politiniuose moksluose bei sociologijoje dar iki šiol vyrauja pozityvistinės nuostatos, reikalingos racionalių sprendimų, objektyvumo, logikos, empirinių patikrinimų, griežtos determinacijos formų ir t. t.⁴⁸⁹, bet palengva ima aiškėti, kad šiose srityse *konvencionalizmas* bei *konstruktyvizmas* ne tik reiškiasi kur kas stipriau, bet ir dominuoja, kad ryšių gausa ir jų interakcijos sukelia nelauktus (netiesinius, kaip ir koherentinius) procesus, kurių metu klasikiniams mokslams įprasta *determinacijos, priežastingumo* samprata tiesiog netenka prasmės. Dabartinė visuomenė pripažįsta *daugybę* išorinio pasaulio aprašymo būdų, todėl save aprašyti gali tik tokiu vieninteliu būdu, kuris atsižvelgia į tą daugybiškumą (pliuralizmą). Socialinė erdvė persmelkta subjektyvumo, ji driekiasi į praeitį ir į ateitį, į prasmės ir konkrečių praktikų erdves. Sociumo gyvenimas kur kas turtingesnis už bet kokią proto konstrukta, ir jame dominuoja *kontingentiškumas* kaip realaus gyvenimo *nevienareikiškumo, savireferencijos* ir *operacinio uždarumo* nulemtas *neapibrėžtumas*⁴⁹⁰.

Kontingentiškumo sąvoką į šiuolaikinį mokslą (konkrečiai – į sociologiją) 1977 m. grąžino N. Luhmanas. Jos autorius – Poincare bendraamžis E. Boutroux'as (1845–1921). Pasak šio autoriaus, vystydamasis mokslas suksyla į daugybę sričių (fizika, matematika, chemija, biologija ir t. t.), ir kie-

489 Давыдов, А. А. *Системная социология*. Москва: КомКнига, 2006, с. 5–6. Ельчанинов, М. С. *Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна*. Москва: КомКнига, 2005, с. 17–20, 45–46.

490 Хищенко, В. Е. *Самоорганизация: элементы теории и социальные приложения*. Москва: КомКнига, 2005, с. 82.

kvienoje jų aprašoma *vis kita būties forma*, kurios neįmanoma išsamprotauti analizuojant anksčiau žinomas. Todėl *scientistų* pažiūra, kad viskas yra pavaldus *visuotiniems ir bendriesiems dėsniams* ir dėl to *viskas yra būtina*, negali būti teisinga. *Reiškiniai būtinumo ryšiais nėra susiję*⁴⁹¹.

Ši pažiūra, kad *būtinumo ryšių nesama*, ir vadinama *kontingentiškumu* (pranc. *contingence* – „būtinumo stoka“). Ji ne tik artima *konstruktyvizmui*, bet ir savotiškai jį grindžia. Nes jau Boutroux'as tvirtino, kad *dėsniai* yra tik žmogaus proto *konstruktai*, žmogaus *kūrybiškumo*, o *ne būtinumo* produktas.

Plačiąja prasme *kontingencija* yra negalimybės priešybė, *vienpusė galimybė*. Tai, kas kontingentiška, reiškia tai, kas yra galima ir kartu tai, kas būtina. Šioje (plačiojoje) kontingencijos sampratoje remiamasi Aristotelium: būti būtinam reiškia būti galimam, tačiau iš buvimo galimam neseka nei buvimo galimybė, nei nebuvimo būtinybė.

Siaurąja prasme (kuri dažniau vartojama) *kontingencija* yra *būtinybės ir negalimybės priešybė*, arba *dvipusė galimybė*. Šiuo požiūriu *kontingencija* yra galimybė, kuri nėra nei būtinybė, nei negalimybė. Tad ji reiškia *tiek būtinybės, tiek negalimybės paneigimą*. Kai sakoma, jog tai yra *kontingentiška*, kartu sakoma, jog *tai nėra būtina*, bet *nėra ir neįmanoma*. Šiuolaikinėje logikoje teiginys *p* vadinamas kontingentišku tada ir tik tada, kai nei *p*, nei *ne-p* nėra būtinai teisingi. *Kontingencijos* sąvoką K. Wuchterlis pasitelkia siekdamas pagrįsti *religinio proto* galimybę⁴⁹² ir teigia, kad religijos filosofijoje ji vartojama tik siaurąja prasme. *Religinis protas* – tai protas, kuris savo (*iracionalų*) *religinį tikėjimą bando grįsti racionaliais argumentais*. Ir pirmiausia, pasak Wuchterlio, jam rūpi *kontingencija*, numatanti *veiklos laisvę*. Kadangi žmonės, keldami sau tikslus ir puoselėdami norus, mąsto ir apie *ateitį*, tai *dabartis* yra nulemta *ne tik praeities, bet ir ateities*. *Kontingencijos* sąvoka reiškia tai, kad jei norime vienareikšmiai paaiškinti kokį nors faktą remiantis *tik praeitimi* arba *tik ateitimi*, standartinio modelio ontologijos nepakanka. *Dabarties* kaip *praeities pasekmės* sampratai galima priešinti *dabarties kaip ateities pasekmės sampratą*. Pasak Wuchterlio, tik krikščioniškoje teologijoje

491 Tatarkiewicz, W. *Filosofijos istorija*. III tomas. Vilnius: Alma littera, 2003, p. 158.

492 Wuchterl, K. *Religinis protas. Analizė ir kritika*. Vilnius: Taura, 1994.

su jos eschatologine tematika galima rasti nuosekliai į ateitį orientuotą ontologiją⁴⁹³.

Šis autorius teigia, kad *gamtos* moksluose *kontingencijos* sąvoka išvis vargu ar vartotina, nes būtinybė gali plaukti ir iš tokių ontologinių sąryšių, kurie netelpa į gamtos mokslų tyrinėjimų sritį⁴⁹⁴. „Išsilavinęs gamtos mokslininkas, – teigia Wuchterlis, – bando išsiaiškinti religijos klausimus. Jo metodologiškai fiksuota mąstysena pernelyg lengvai kuria įspūdį, kad ontologinės kontingencijos sąvoka yra nekorektiška. Ir tik mokslo teorijos refleksija, kuri, žinia, neįeina į paprastą mokslo ekspertų rengimo programą, gali parodyti, kad ir jo mokslo pagrindais galima ir reikia suabejoti.“⁴⁹⁵

Bet jeigu *kontingenciją* suprasime *siaurąja prasme* kaip galimybę, kuri nėra nei būtinybė, nei negalimybė, tai gamtos mokslus nuo kontingencijos atribojęs Wuchterlis klydo. Nes jo knygos išleidimo metu (1989 m.) *sinergetikos* principai jau buvo gerai žinomi, tad jau buvo žinoma, kad *bifurkacijos metu* atsiranda *invariantinės evoliucijos* galimybė. Kitaip sakant, atsiranda *galimybė*, kad sistema toliau evoliucionuos būtent tokia, o ne kitokia trajektorija, bet *ar ji realizuosis*, t. y. *ar ta galimybė virs būtinybe*, klausimas lieka atviras iki pat realizacijos pradžios. Tad *ta galimybė nėra būtinybė, tačiau nėra ir negalimybė*.

Jau minėjome, kad po katastrofos, krizės, chaoso, bifurkacijos (visi šie terminai reiškia vieną ir tą patį sistemos būvį) tolimesnę evoliucijos raidą, kryptį („trajektoriją“) lemia net trys veiksniai, ir tarp jų – *grįžtamieji ryšiai*. Sinergetinius procesus vaizduojant ne Poincare įvestoje *fazineje plokštumoje*, o *laiko mastelyje*, grįžtamieji ryšiai reiškia ne ką kita, kaip sistemos ateities būvių (keistųjų atraktorių) *įtaką dabarčiai ir praeičiai*. Tad sinergetiniu požiūriu *dabartis* yra ir *ateities pasekmė*. Šį „sveikam protui“ sunkiai priimtina teiginį mes įvardiname *Hanibalo paradoksu*: rusų poeto Aleksandro Puškino gimimas buvo *priežastis* to, kad gimtų kažkoks juodaodis Hanibalas – jo prosenelis. Arba ir taip galima pasakyti: kažkoks juodaodis Hanibalas gimė *tik tam, kad galėtų gimti* rusų poetas Aleksandras Puškinas⁴⁹⁶.

493 Wuchterl, K. *Religinis protas. Analizė ir kritika*. Vilnius: Taura, 1994, p. 133–138.

494 Ten pat, p. 81–82.

495 Ten pat, p. 97.

496 Kanišauskas, S. *Filosofija ir psichologija: santykis ir pasaulėvaizdžio kontekstai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003, p. 213.

Pastarojo teiginio paradoksalumas ir net priešingumas *sveikam protui* yra tas, kad jame paprastai išvelgiama mintis, jog „viskas yra iš anksto nulemta“. Tačiau mes netvirtiname, kad Hanibalo gimimas buvo Aleksandro Puškino gimimo (ir atvirkščiai) *būtina pasekmė*. Bet *tai nebuvo ir negalimybė*, tad būtent tose *ateities, dabarties ir praeities sąsajose* regime *kontingentiškumą*. Sinergetiniuose procesuose, kuriems „paklūsta“ *bet kurios* atviros itin sudėtingos sistemos, tarp jų ir žmogus bei visuomenė, yra implikuotos ir *ateities bei praeities sąsajos*, kurios reiškiasi *per tendencijas*, tik *kaip galimybė*, kuri *nebūtinai* įgyvendinama *būtent tokiu, o ne kitokiu būdu*.

Tad pakartosime – Wuchterlis klydo, manydamas, kad gamtos mokslams *kontingencija* netaikytina. Nors sinergetiką („sinergetinį mąstymą“ kaip sinergetinių procesų visumos aprėpimą) kai kas bando priskirti net filosofijai, bet sinergetiniai procesai yra aprašomi fizikinėmis-matematinėmis lygtimis, ir visi sinergetikos požymiai liudija, kad ji priskirtina tik gamtos mokslams⁴⁹⁷.

Kontingencijos sąvoka ypač pravarti kalbant apie visuomeninius procesus. Kontingentiškumas – tai kažkas daugiau nei atsitiktinumas arba būti- numas. Ši sąvoka implikuoja pripažinimą, kad realiame pasaulyje vyrauja nevienareikšmiškumas, kad visa tai, kas yra stebima, neišvengiamai pasirodo esant kažkuo kitu, nei atrodė iš anksto, ir tie neapibrėžtumai socialiniuose procesuose nulemti *savireferencijos* bei *operacinio uždarumo*. Kontingentiškus įvykius sunku suskirstyti į *teisingus* ir *klaidingus* jau vien todėl, kad *šiuo metu* dar neįmanoma stebėti to, kas *taps galima vėliau*. Būtent dėl įvykių kontingentiškumo, pavyzdžiui, yra nenumatomas ir niekad nesibaigiantis *įstatymų kūrimo* procesas, nes nepalaujamas įstatymų tobulinimas yra ne kas kita, kaip reakcija į kontingentiško gyvenimo išryškintus prieš tai buvusių įstatymų redakcijų trūkumus. *Autopoiesis teorija* visa tai vadina struktūriškai susijusių sistemos ir aplinkos autogeneze⁴⁹⁸.

Ši trumpa klausimo, ar mokslinis pažinimas turi ribas, apžvalga rodo, kad mokslinio pažinimo savianalizė ir net savireferencija (aukščiau teikta šio termino prasme) galutinio atsakymo neduoda ir vargu ar gali duoti. Tampa aišku tik viena – mokslas vystosi ne tik *ekstensyviai*, bet ir *intensyviai*, t. y.

497 Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 118–119, 131–134, 148–151.

498 Хипченко, В. Е. *Самоорганизация: элементы теории и социальные приложения*. Москва: КомКнига, 2005, с. 82–85.

ne tik kiekybiškai, bet ir kokybiškai, kartkartėm peržiūrėdamas savo paties epistemologines bei ontologines prielaidas. Toks peržiūrėjimas neišvengiamai sukelia *krizes moksle*, bet *krizės* – tai ne mokslo žlugimo, o jo radikalaus atsinaujinimo požymiai. Iracionalūs mokslo elementai yra racionalių sprendimų šaltinis.

5 skyrius

IRACIONALUMAS TOLERANCIJOS PROBLEMOS ASPEKTU

5.1. Racionalios ir iracionalios religinės tolerancijos prielaidos

Nuo Apšvietos laikų iki šiol racionaliai apsvarstytiems sprendimams dažniausiai teikiama pirmenybė prieš jausmų ir afektų nulemtus poelgius. Nepaisant šios plačiai prigijusios nuostatos, šiandien vis dažniau išgirstame nuomonę, kad žmonių pritarimas tam tikroms idėjoms ar visuomenės institutams remiasi ne tik ir ne tiek racionaliais svarstymais, kiek emociškai nulemtais polinkiais. Maža to, pastebėta, kad ir pats tolerancijos reiškinys, kurį Voltaire'as, J. Locke'as ir kiti šios naujųjų laikų dorybės propaguotojai grindė racionaliai apsvarstytais principais, nėra ir negali būti vien šalto proto išvada. „Tik aistra gali nugalėti aistrą“, – pastebėjo F. Baconas⁴⁹⁹, o vienas iš religijos fenomenologijos pradininkų R. Otto'as siūlė net neskaityti jo darbų žmonėms, neturintiems stipraus religinio susijaudinimo patirties. Vienas iš svarbesnių šio mąstytojo pastebėjimų yra tai, kad religingas žmogus retai vadovaujasi vien protu, nes religiniame gyvenime ypatingą vaidmenį atlieka emociniai religiniai išgyvenimai. Be to, emocijos, tiek atvirai išreikštos, tiek ir maskuojamos, yra labai lengvai perduodamos aplinkiniams. Jokia kita individo ar individų grupės būseną nedaro tiek daug įtakos žmonių tarpu-

---

499 Bacon, F. *The advancement of learning and New Atlantis*. Oxford University Press, 1951.

savio santykiams kaip atvirai reiškiamos emocijos⁵⁰⁰. Tad koks gi religinės tolerancijos idėjos pagrindas – nuosekliai racionalus ar labiau emociškai nulemptas?

Šiuo klausimu esama įvairių nuomonių ir pasiūlyta nemažai teorinių modelių. Vienas iš jų – tai emocinio transformavimo modelis, pagal kurį tam tikrus neigiamus išgyvenimus konfliktoje situacijoje patyręs individas gali susilaikyti nuo neigiamos reakcijos, jei geba perkeisti pirmines neigiamas emocijas į labiau pozityvius antrinius išgyvenimus, kai, pavyzdžiui, pasipiktinimą nugalė empatiškas kito padėties įvertinimas⁵⁰¹. W. P. Vogto nuomone, emocinis tolerancijos modelis labiau tinka socialinėje ir moralinėje srityse, o politikoje ir žmogaus teisių srityje tinkamesnis būtų kognityvinis aiškinimas, besiremiantis „sveiko antrinio mąstymo“ mechanizmu, padedančiu neutralizuoti ar bent sušvelninti pirminį priešišką impulsą.

Ieškant racionalių pamatų religinės tolerancijos idėjai, pirmiausia į religijas ir įvairias religingumo apraiškas reikėtų žvelgti per kritinio vertinimo distanciją. Pati tolerancijos sąvoka numato šią distanciją, nes apie toleranciją iš tiesų galime kalbėti tik tada, kai susiduriame su skirtingomis, kitoniškomis nuomonėmis, pažiūromis, įsitikinimais, vertybėmis, tradicijomis. Toleruojame griežtąja šios sąvokos prasme tik tada, kai nepritariame, vertiname neigiamai ir prieštaraujame kitų žmonių idėjoms bei veiksams, ir turime realios galios šiuos veiksmus sutrukdyti, bet gerbdami tų asmenų bei jų grupių autonomiją ir pripažindami jiems teises, kuriomis ir patys esame pripratę naudotis, susilaikome nuo represijų jų atžvilgiu. Susilaikymas nuo prievartos (o ta prievarta gali pasireikšti ne tik kaip tiesioginis priešiškus, bauginimas, panieka, atstūmimas, bet ir kaip išjuokimas ar ignoravimas) prieš kitaminčius dėl konformistinių, pragmatinių sumetimų arba dėl indiferentiškumo ar inertiškumo galėtų būti pavadintas pakanta arba tolerancija plačiąja prasme. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad pakanta nebūtų pakankama prielaida dialogo ir konsenso siekiui įgyvendinti, nes pakanta dažniausiai slepia abejingumą, slaptą panieką, baimę. Kaip nurodo C. Levi-Strauss'as⁵⁰², tikroji tolerancija įmanoma tik turint tvirtą savo vertybinę poziciją ir suvoktą identitetą. Šiandieną, kai taip dažnai svarstomos vadinamosios Vakarų

500 Goleman, D. *Emocinis intelektas*. Vilnius, 2001.

501 Vogt, W. P. *Tolerance and Education: learning to live with diversity and difference*. London, New Delhy: Sage Publications, 1997.

502 Levi-Strauss, C. *Rasė ir istorija*. Vilnius: Mintis, 1992.

arba krikščioniškosios civilizacijos perspektyvos, tebeaktualūs šio autoriaus pasvarstymai apie civilizacijų raidą, kultūrų konvergenciją ar diversifikaciją. C. Levi-Strauss'o požiūriu, tolerancija nebegali būti tik pasyvi ir atlaidi laikysena visuomenėje vykstančių procesų atžvilgiu, bet turėtų remtis perspektyvos įžvalga ir pasireikšti kaip aktyvi strategija, siekiant tam tikrų vertybių. Šį požiūrį palaiko daugelis šiuolaikinių užsienio autorių (K. Popperis, P. Kingas, L. C. Bollingeris, J. Hortonas) ir Lietuvos mąstytojai (J. Morkūnienė, L. Jakavonytė, R. Plečkaitis, K. Stoškus ir kiti), drauge pabrėždami tolerancijos vertybinius aspektus ir jos ribų problemą. Juk tolerancija be ribų, kaip ir nevaržoma laisvė, paneigtų pati save. Kaip aktyvi vertybinė pozicija, tolerancija neįmanoma fanatizmo, tamsumo, nemokšiško, abejingumo, arogancijos, savanaudiškumo ar savivalės terpėje.

Kokia yra religinės tolerancijos specifika? Bendriausiu atveju religinė tolerancija – tai tikėjimo laisvės pripažinimas visas religijas išpažįstantiems žmonėms, o tikėjimo laisvė reiškia teisę tikėti, garbinti, liudyti, jungtis į religines bendruomenes ir nevaržomai išreikšti (praktikuoti) savo religinius įsitikinimus. Taip pat ir teisę pakeisti savo tikėjimą ar religiją. Taigi religinė tolerancija reiškia piliečių diskriminacijos religiniu pagrindu atsisakymą, taip pat ir pačių religijų atstovų pretenzijų į absoliutumą atsisakymą. Dauguma demokratiškos valstybių religinę toleranciją įtvirtina garantuodamos piliečių sąžinės laisvę, o pačios laikosi neutralumo principo.

Homogeniškumą praradusiose vakarietiško tipo visuomenėse šiandien koegzistuoja daug skirtingų religijų. Bet tai dar nereiškia, kad jos pačios ar visuomenė tas religijas kuria nors prasme akceptuoja ar toleruoja. Galimi keli požiūriai į kitas religijas.

Ekskliuzyviam požiūriui būdingas savosios religinės tradicijos vertinimas kaip vienintelės teisingos, tikros religijos. Kai kuriose kalbose ši nuostata užfiksuota etimologiškai, pvz., *viera*, plg. su *viernaja* (*tikra, teisinga* rusų k.). Galima sutikti, kad ir kitose religijose esama tiesos elementų, bet jie esą akcidentinio pobūdžio. Ekskliuzyvinio požiūrio šalininkai kitas religijas ir pasaulėžiūras laiko iš esmės klaidingomis, jas demonizuoja, kitaip sakant, laiko šėtono ar blogų energijų veiklos rezultatu. Iš šio požiūrio kylanti nuostata kitų religijų atžvilgiu galėtų būti laikomos tipiškais religinės netolerancijos pavyzdžiais.

Inkliuzyvinio požiūrio esminis bruožas tas, kad sava tradicija laikoma tobula ir išsami, tačiau ir kitos religijos ar pasaulėžiūros nelaikomos iš esmės

klaidingomis ar blogomis. Sutinkama, kad ir jos atspindi tiesą ar ieško kelio į ją. Nors kitos religijos vertinamos kaip netobulos, stokojančios apreiškimo pilnatvės, šis požiūris išties tolerantiškesnis.

Religinio pliuralizmo atveju visos religijos laikomos vienodai tikromis ir teisingomis, tačiau kartu dažniausiai netenkama tiesioginio (tikėjimo) santykio su jomis. Šiuo atveju neišvengiamai į religijas žvelgiama per tam tikrą kultūrinę prizmę, ir kaip kultūros reiškiniai jos visos vienodai gerbiamos ir lygiai vertinamos. Logiškos religinio pliuralizmo pasekmės – įvairios religinio sinkretizmo apraiškos.

Dėmesys atkreiptinas į tai, kad religinio pliuralizmo sąvoka neturėtų būti tapatinama su religijų įvairovės sąvoka. Įvairovė (arba pliuralumas) reiškia tik daugybiškumą kaip vienalytiškumo priešybę – turime daug formų, spalvų, galimybių ir priimame tai kaip savaiminę duotybę. Šią įvairovę stebime iš šalies, neišgyvendami, nekurdami asmeninio santykio. Tuo tarpu pliuralizmas apima ir dialogo aspektą – šiuo atveju atsiranda sąveika, kuriami ryšiai. Mes ne tik stebime, bet ir dalijamės, mokomės, keičiamės. Pliuralizmas, kaip kiekvienos ir bet kokios religijos vertės ar, kitaip sakant, validumo pripažinimas, kai kurių teoretikų požiūriu, neišvengiamai veda prie išvados, kad visos religijos ir pasaulėžiūros yra vienodai teisingos, o ši nuostata savo ruožtu veda į moralinį reliatyvizmą bei pasaulėžiūros ir pasaulėjautos chaosą. Ar tai ir yra tolerancija? Galbūt funkcinė ar dispozicinė prasme yra, bet ne griežtąja. Tikrąją prasme tolerancija turbūt tegali būti apsvarstytoji, deliberatyvi, kada išgyvenamas skausmas, pyktis ar bent nepasitenkinimas dėl svarbių vertybių paniekimo ar nepaisymo, tačiau sąmoningai, valingai priimamas sprendimas nesipriešinti jėga kažkieno veiksams, nors jie vertinami neigiamai. Ir šis sprendimas priimamas dar svarbesnių vertybių, tokių kaip laisvė ar žmogaus asmens orumas, labui.

Šiandieną sąžinės ir tikėjimo laisvė dažniausiai šliejama prie pamatinių politinių piliečių teisių, todėl, religinę toleranciją traktuojant kaip pagarbos asmens autonomijai dalį, verta paminėti ir keturias ryškesnes politinės (kartu ir religinės) tolerancijos koncepcijas. Pagal vadinamąją *liaudies teoriją* tikrasis pliuralizmas, tolerancija ir demokratija įmanomi tik ten ir tada, kur ir kada visuomenės dauguma pritaria visuotinei sąžinės, žodžio, tikėjimo praktikavimo ar nepraktikavimo laisvės nuostatai, pastebi jos normų pažeidimus, į juos reaguoja, kitaip sakant, visuomenė yra pasirengusi ginti laisvę šiuo požiūriu.

Remiantis *elito teorijos* šalininkų samprotavimais, svarbu ne tiek plačiosios visuomenės tolerantiškumas, demokratiškumas ir pasirengimas šias vertybes ginti, kiek visuomenės elito užsiangažavimas ir atitinkama teisinė bazė.

Vadinamosios *pliuralios netolerancijos teorijos* šalininkai siūlo vertinimus grįsti ne liaudies ar elito pozicijos, bet netolerancijos objektų ypatumais. Pagal šią teoriją demokratijai ir žmogaus teisėms pavojaus nėra, kol netolerancija yra pliurali, nesutelkta į vieną kurį nors objektą. Kitaip sakant, grėsmės nėra tol, kol nėra visuotinai nemėgstamos žmonių grupės ar religinės bendruomenės.

Galiausiai *kultūrinio konformizmo teorijos* šalininkai perspėja, kad įvairios užmaskuotos netolerancijos apraiškos gali persmelkti kultūrinio, politinio, socialinio ir religinio gyvenimo sferas kaip destruktvyvios konformizmo formos.

Gilindamiesi į individualiosios tolerancijos anatomiją turėtume išskirti ir atskirai tyrinėti jos kognityvinį, emocinį ir praktinį aspektus. Štai vienas žymesnių šiuolaikinių tolerancijos ekspertų W. P. Vogtas⁵⁰³ *asmenybės tolerantiškumo žemėlapyje* nurodo penkis esminius tolerancijos lygmenis. Tai asmenybės bruožai, nuostatos, įsitikinimai, įsipareigojimai ir galiausiai praktinė veikla. Asmenybės bruožus lemia paveldas ir formuoja auklėjimas. Įgyta informacija daro įtaką pavienių nuostatų formavimuisi, o kritinė refleksija – darniai įsitikinimų sistemai. Tik darni asmenybė yra pajėgi valingai sujungti įsitikinimus ir praktinį elgesį. Įsipareigojimų lygmuo čia reikštų dar gilesnį tolerancijos vertybės internalizacijos lygmenį, kai darbai nebesiskiria nuo idėjų, tai yra kai įsisąmoninti tolerancijos principai veda stabilaus tolerantiško elgesio link. Veiklos pakopa čia reikštų tolerancijos vertybės įgyvendinimą socialinių struktūrų lygmeniu, kitaip sakant, užsiangažavimą ginti diskriminuojamų religinių, politinių, rasinių, tautinių, seksualinių, moralinių ar kitokių asmenų grupių teises. Galime manyti, kad šias asmeninio įsipareigojimo bei veiklos pakopas buvo pasiekę Mahatma Gandhis, Martinas Liuteris Kingas, Dalai Lama ir kiti kovotojai už religines bei politines žmogaus teises.

---

503 Vogt, W. P. *Tolerance and Education: learning to live with diversity and difference*. London, New Delhy: Sage Publications, 1997.

5.2. Religinės tolerancijos būklės Lietuvoje bruožai

Kokia gi religinės tolerancijos būklė Lietuvoje? Įdėmiau patyrinėję, mūsų šalies istorijoje galima pastebėti daug faktų, liudijančių lietuvių tautos tolerantiškumą, pavyzdžiui, nuo LDK laikų besitęsiančią taikią totorių, karaimų, žydų ir vyraujančių krikščionių bendruomenių kaimynystę. Reformacijos atėjimas pas mus taip pat neišprovokavo kruvinių konfliktų, o atsiradusi konfrontacija greičiau davė netgi naudos, nes paskatino intelektualinį gyvenimą, lietuviškų knygų leidybą ir Vilniaus universiteto įsteigimą. Religinės ir politinės tolerancijos nuostatos solidžiai atsispindėjo unikaliose LDK statutuose. Be abejo, būta ir nepakantumo apraiškų, kaip D. Barono⁵⁰⁴ istorinėje studijoje aprašytas karaliaus Mindaugo trijų dvariškių konvertitų nužudymas. Galima teigti, kad Lietuvos žmonės nuo seno buvo tolerantiški svetimšaliams, jų praktikuojamoms religijoms ir gyvenimo būdai, bet gana nepakantūs ir negailestingi savo artimiesiems. Mindaugo dvariškiai kaip tik laikytini tokiais saviškiais, kurie priimdami krikščionybę, matyt, įžeidė savo tautiečių jausmus ir, kaip manoma, taip parodė nelojalumą pačiam karaliui. Taigi atsiranda pagrindas kalbėti apie dvejopą standartą saviškių ir svetimšalių atžvilgiu, arba tam tikrą tolerancijos principų suvokimo ir taikymo nenuoseklumą. Be abejo, Lietuvoje labai skaudi ir dar nebaigta suvokti holokausto patirtis. Šiai problemai nagrinėti reikia išskirtinio dėmesio ir bendrų įvairių krypčių mokslininkų pastangų.

Remiantis naujesniais Lietuvoje atliktų tolerancijos tyrimų rezultatais, galima padaryti įvairių išvalgų apie lietuvių religingumą ir tolerantiškumą. Lietuvos žmonių požiūrio į tikėjimo dalykus tyrimai atskleidžia gana prieštaringas tendencijas, o ir pati tolerancija kartais laikoma, nors kartais ir nelaikoma svarbia vertybe. J. Lakio⁵⁰⁵ ir jo kolegų tyrimai parodė, kad mūsų jaunimas, pvz., nemėgsta labai religingų bendraamžių, nenorėtų su jais sėdėti viename suole, draugauti ir pan. Tai rodytų bendrą, nediferencijuotą netoleranciją religingumui.

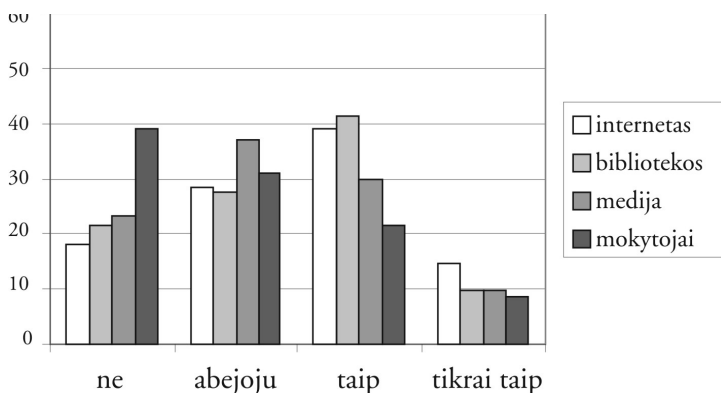
2003–2004 m. atlikti Lietuvos jaunų suaugusių (kelių šimtų vyresniųjų klasių moksleivių ir aukštųjų mokyklų studentų) tolerancijos tyrimai taip pat parodė tam tikrą religinės tolerancijos stygių. Čia bus pasiremta negalutiniais šio tyrimo statistinės analizės rezultatais. Taikant „mažiausiai mėgs-

504 Baronas, D. *Trys Vilniaus kankiniai*. Vilnius, 2000.

505 Lakis, J. ir kt. *Mokyklos bendruomenė*. Vilnius, 1996.

tamų grupių“ metodiką išskirtos kelios socialinės grupės, kurių atžvilgiu pastebėta diskriminacijos požymių. Viena tokių grupių – ateistai (9 pav.).

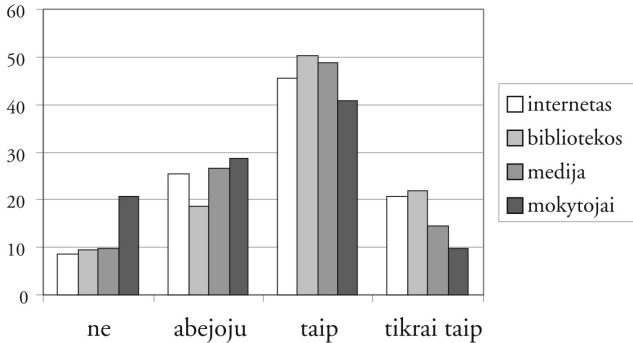
9 pav. Požiūris į ateistų teisę skelbti savo pažiūras, %

Tiriamųjų buvo klausama, ar jie pripažįsta ateistų teisę skelbti savo pažiūras žiniasklaidoje (turėti puslapius internete, leidinius viešosiose bibliotekose, skelbti pažiūras per radiją ir televiziją), dirbti mokytojais bendrojo lavinimo bei aukštosiose mokyklose. Kaip matyti iš 9 pav., vos 15 proc. respondentų tvirtai teigė, kad ateistai turi teisę turėti savo puslapius internete, o beveik pusė apklaustųjų šia teise abejojo arba ją neigė (18 proc.). Vos trečdalis respondentų sutiktų, kad ateistai dirbtų mokytojais, ir beveik 40 proc. tam prieštarautų! Taigi tolerancijos netikinčiųjų atžvilgiu stokojama, jų svarbios pilietinės teisės nepripažįstamos.

Buvo klausama, ar turi teisę savo pažiūras skelbti religingi žmonės? Atsakymų rezultatai parodyti 10 pav.

Regima, kad kur kas daugiau apklaustųjų nurodė, jog pripažįsta labai religingų asmenų teisę turėti puslapius internete. Ypač daug respondentų sutiko, kad šių asmenų leidiniai būtų bibliotekose, daugiau kaip pusė visų apklaustųjų pripažino labai religingų asmenų teisę naudotis žiniasklaida ir dirbti mokytojais. Kaip ir reikėjo tikėtis, žemiausias tolerancijos laipsnis užfiksuotas glaudžiausio socialinio kontakto lygmeniu – teiraujantis, ar respondentai sutinka, kad šie asmenys dirbtų mokytojais. Vis dėlto bendra sutinkančių su šiuo teiginiu dalis viršija 50 proc., o tai pastebimai daugiau

nei mokytojų ateistų atveju. Vadinasi, yra pagrindo manyti, kad lietuvių jaunuolių netolerancija ateistams gerokai stipresnė nei labai religingiems žmonėms. Tai kelia tam tikrą nerimą ir kartu teikia informacijos apie religinio bei pilietinio švietimo būklę mūsų šalyje.

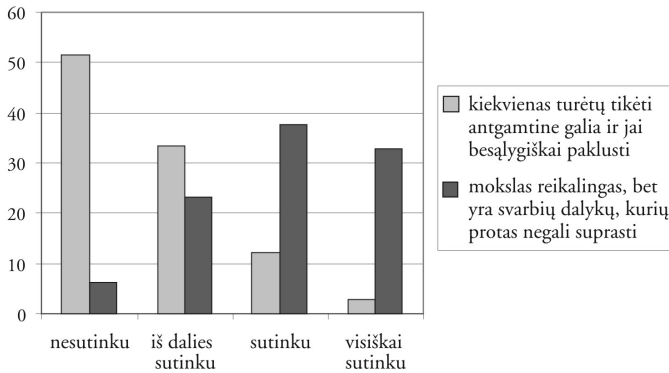

10 pav. Požiūris į labai religingų asmenų teisę skelbti savo pažiūras, %

Tyrimo metu siekta ne tik konstatuoti tolerancijos ypatumus, bet ir ieškota giluminių prielaidų tolerantiškos asmenybės ir brandžios pilietinės visuomenės tapsmui. Tai daryti paskatino koreliacinės analizės duomenys, atskleidę tam tikrus mąstymo panašumus tarp netolerantiškų individų, nepaisant to, kad konkrečios jų nuostatos yra net prieštaringos tarpusavyje. Todėl buvo panaudotas M. Rokeach⁵⁰⁶ adaptuotas mąstymo ypatumų klausimynas, leidžiantis gauti vertingų duomenų apie tiriamųjų polinkį mąstyti autoritariškai, dogmatiškai, nelanksčiai. Tyrimo rezultatai pateikti 11 pav.

Stiprų polinkį į autoritariškumą čia rodo pritarimas tiek pirmam, tiek ir antram teiginiui. Galima pasidžiaugti, kad tik apie 15 proc. tirtų jaunuolių sutiko su teiginiu, jog „kiekvienas turėtų tikėti kokia nors antgamtinė galia ir jai besąlygiškai paklusti“, bet ir toks procentas kelia nerimą. Kaip matyti iš 11 pav., apie 51 proc. šiam teiginiui ryžtingai prieštarauja. Tuo tarpu net 70 proc. gana aukšto išsilavinimo respondentų išreikšta abejonė mokslo bei proto galimybėmis rodo tiek slaptą polinkį į iracionalią pasaulėvoką, tiek ir į autoritariškumą.

506 Rokeach, M. *Open and Closed Mind*. New York, 1960.

11 pav. Polinkio į autoritariškumą rodikliai (pagal M. Rokeach mąstymo autoritariškumo skalę), %

Į klausimą, kokios šių reiškinų giluminės priežastys ir kodėl dalis Lietuvos jaunimo netoleruoja kitokių religinių įsitikinimų žmonių, pasisako už jų pilietinių teisių apribojimus, turėtų atsakyti tolesni tyrimai ir jų duomenų analizė.

5.3. Ar tikėjimo laisvės aprėpia visas religines bendruomenes?

Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 18 str.⁵⁰⁷ bei Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 9 str.⁵⁰⁸ skelbia liberalią žmogaus teisę pasirinkti tikėjimą ir jį skleisti. Kiekvienas valstybės, konvencijos dalyvės, gyventojas, remdamasis konvencijos normomis, turi teisę keisti savo religiją ar tikėjimą, taip pat vienas ar kartu su kitais, viešai ar privačiai, laisvai skelbti savo religiją ar tikėjimą, lankant pamaldas, atliekant apeigas, praktikuojant tikėjimą ar mokant jo. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 23 straipsnio pirmoje dalyje teigiama, kad „minties, tikėjimo ir sąžinės laisvė yra nevaržoma“⁵⁰⁹. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių

507 Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. *Žmogaus teisės*. Vilnius: Mintis, 1991, p.16.

508 Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. Berger, V. *Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija*. Vilnius: Pradai, 1997.

509 *Lietuvos Respublikos Konstitucija*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 1999, p. 11.

laisvių apsaugos konvencijos to paties 9 straipsnio 2 dalyje ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos 26 straipsnio 4 dalyje nurodoma, kad laisvė skelbti savo religiją ar tikėjimą gali būti ribojama, tačiau tik tiek, kiek „...yra nustatęs įstatymas ir kiek būtina reikia demokratinėje visuomenėje visuomenės saugumui, viešajai tvarkai, sveikatai ir moralei ar kitų asmenų teisėms ir laisvėms apsaugoti“⁵¹⁰. Vadinas, religinio tikėjimo laisvė vis dėlto nėra absoliuti. Visuomenei ne vis vien, kokiais dievais ir kaip žmonės tiki. Todėl siekiant nustatyti tikėjimo laisvės teisės ribas, būtina korektiškai apibrėžti žmogaus egzistencinio tikėjimo paskirtį, bent jau pakomentuoti religinio tikėjimo funkciją žmogaus būtyje. Mūsų manymu, tam gali padėti I. Kanto filosofiniai argumentai.

Tikėjimas kosminiu gėriu ir žmogaus dvasinė pusiausvyra

Siekiant atsakyti į klausimą, kokį vaidmenį žmogaus būtyje vaidina religinis ir jam prilygstantis tikėjimas, pirmiausia reikėtų paklausti: ar žmogus galėtų normaliai gyventi be jokio egzistencinio tikėjimo? Kitaip sakant, reikėtų išsiaiškinti, koks galėtų būti ateizmo santykis su egzistenciniu netikėjimu, išplaukiančiu iš žmogaus *netikėjimo, kad galėtų egzistuoti objektyviai determinuota kosminė tvarka*. Reikėtų aiškiai suformuluoti klausimą: ar Dievo neigimas nėra ir žmogaus būties prasmingumo neigimas, jo dvasinės krizės požymis?

I. Kantas žmogaus tikėjimą siejo su žmogaus moraline autonomija. Žmogaus laisvės realumą jis įrodinėjo žmogaus galimybe remtis grynuoju proto dėsniu – kategoriniu imperatyvu, t. y. moraline žmogaus sąmonės determinacija. Jis teigė, jog „...laisvė tikrai yra, nes ši idėja pasireiškia per moralės dėsni“⁵¹¹. Kitaip sakant, žmogus gali suvokti, kad yra laisvas, tik tada, kai savo sprendimuose jis besąlygiškai vadovaujasi moraliniu dėsniu – kategoriniu imperatyvu. Nes tik tuomet jo pati valia esanti aukščiausiųjų dėsnių kūrėja ir negali priklausyti nuo kokio nors intereso⁵¹². O kai žmogus savo valios principu laiko kokio nors asmeniškai malonaus rezultato pasiekimą, t. y. kai jis, anot Kanto, vadovaujasi polinkiu ar proto vaizdiniais, jo

510 Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. Berger, V. *Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija*. Vilnius: Pradai, 1997, p. 638.

511 Kantas, I. *Praktinio proto kritika*. Vilnius: Mintis, 1987, p. 16.

512 Kantas, I. *Dorovės metafizikos pagrindai*. Vilnius: Mintis, 1980, p. 66.

valia nėra laisva⁵¹³. Iliustruodamas šias mintis, Kantas aiškina, kad žmogus, tarkime, privalo prisidėti prie kito žmogaus laimės ne todėl, kad jam būtų tai svarbu, arba jis turėtų tam polinkį, arba tuo būdu siektų malonumo, o tik todėl, kad to tiesiog reikalauja pareiga⁵¹⁴. Pasak šio filosofo, moralinis žmogaus poelgis negali būti kaustomas kokiomis nors viltimis, kad tai jam pačiam gali būti naudinga.

Apibūdinęs moralinio poelgio formą, Kantas aptaria ir moralinio veiksmo objektą. „Vadinasi, vieninteliai praktinio proto objektai yra *gėris* ir *blogis*. Pirmuoju laikomas būtinas sugebėjimo norėti objektas, o antruoju – būtinas sugebėjimo bjaurėtis objektas, bet abiem atvejais pagal proto principą“⁵¹⁵, – tvirtino Kantas. Iš šios praktinės filosofijos išeitų, kad kiekviena moraliai laisva būtybė yra tiesiog pasmerкта rūpintis gėrio pergale prieš blogį. Štai toje loginės dedukcijos vietoje, anot Kanto, ir iškyla Dievo idėja. Pasirodo, kad žmogus, būdamas moraliai įpareigotas kurti aukščiausiąjį gėrį (visą gėrio visumą⁵¹⁶), arba, kitaip sakant, jausdamas savo sąžinės paliepinus gyvenimą skirti moraliniams idealams įprasminti, *privalo būti isitikinęs*, jog *tai turi kokią nors prasmę*. Jei žmogaus protas, kuris kategorinio imperatyvo forma įsako veikti žmogiškosios būties labui, ir nesuteikia to būtino žmogui žinojimo, kuriuo remdamasis jis galėtų spręsti, kad rytoj, poryt, gyvenimo pabaigoje, o gal ir po mirties visas jo triūsas nenueis veltui, tai žmogui lieka tik tikėti, jog visa tai, kaip jis gyvena, yra prasminga. Kai žmogus tampa bejėgis dėl savo moralinio pasišventimo prasmės pasakyti ką nors užtikrintai, protas jam pasiūlo remtis tikėjimu. Būtent todėl Kantas teigia, kad „aukščiausias gėris galimas tik su sąlyga, kad yra Dievas“⁵¹⁷. Kanto požiūriu, Dievo idėja – tai tokia žmogaus proto idėja, kuri įprasmina žmogaus pasišventimą kurti moralinį gėrį. Dievo idėja tarsi užpildo dėl riboto žinojimo atsiradusią tuštumą, arba – netikėjimą moralios veiklos prasmingumu, ir taip kompensuoja žmogaus mąstymo bejėgiškumą numatyti jo moralinio gyvenimo perspektyvą.

513 Kantas, I. *Dorovės metafizikos pagrindai*. Vilnius: Mintis, 1980, p. 78.

514 Ten pat, p. 79.

515 Kantas, I. *Praktinio proto kritika*. Vilnius: Mintis, 1987, p. 76.

516 Ten pat, p. 133.

517 Ten pat, p. 149.

Teoriniu požiūriu nepaprastai svarbu įvertinti tai, jog Kanto filosofijoje Dievo idėja, kaip ir laisvės bei nemirtingumo idėjos, priklauso praktinio proto postulatams⁵¹⁸. Kodėl būtent postulatams?

Jau minėjome, kad, pasak Kanto, realiai laisva gali būti tik morali būtybė. Jei žmogaus poelgis yra amoralus, tai šis žmogaus poelgis nėra žmogaus laisvės pasireiškimas. Sunku patikėti, jog kuris nors padorus žmogus netrokštų laisvės. Bet jeigu jis trokšta laisvės, tai neišvengiamai yra įpareigojamas siekti gėrio. O jei siekia gėrio, tai tuomet neišvengiamai turi tikėti Dievo, kuris įprasmina nesavanaudišką auką ir gyvenimą dėl idealų, buvimu.

Taigi Kanto argumentacija vienareikšiai nurodo, jog prasmingą moralinį gyvenimą gyvenantis žmogus neišvengiamai tiki Dievą *kaip jo proto skelbimą*, kad *turi egzistuoti kosminė tvarka*, kuri įprasmintų jo kasdienes pastangas. Ir šis žmogaus egzistencinis tikėjimas nepriklauso nuo to, ar žmogus sieja save su koku nors konkrečiu religiniu tikėjimu bei religine organizacija, ar jis save laiko esant laisvamaniu, ateistu. Kanto filosofijos kontekste tarp religingo žmogaus ir ateisto, jeigu jie nėra praradę tikėjimo savo gyvenimo prasmingumu, takoskyros faktiškai nėra. Jeigu ir vienas, ir kitas gyvena moraliai prasmingą gyvenimą, tai ir vieno, ir kito sąmonėje tikėjimas gyvenimo prasmingumu vaidina pozityvų vaidmenį.

Šios išvados, kurios neišvengiamai plaukia iš Kanto filosofijos, ko gero, šokiruotų kiekvieną tikintį žmogų, kurio santykis su dievybe yra intymiai asmeniškasis ir kuris yra susikūręs savo individualų dievybės vaizdinį ir juo besąlygiškai pasikliauja. Skelbdamas, kad Dievo idėja viso labo yra tik žmogaus praktinio proto postulatą, Kantas su savo „religijos tik proto ribose“ koncepcija tarsi braunasi ten, kur racionalūs argumentai konkrečiam žmogui apie jo asmenišką tikėjimą mažai ką gali paaiškinti.

Tačiau mūsų svarstomos problemos atveju svarbus yra ne tikėjimo asmeniškumo klausimas. Svarbu yra tai, jog *I. Kanto filosofiniai argumentai leidžia nustatyti tikėjimo laisvės teisinės ribas*.

Religijos tik proto pagrindu koncepcija rodo, kad tikėjimo laisvė iš esmės reiškia teisiškai apibrėžiamą asmenybės moralinę intenciją. Tikėjimas paskatina žmogų savo vaizduotėje susikurti *pozityvių* vertybių sistemą ir ją įgyvendinti savo gyvenime. O tai teisiškai legitimu. Tad tikėjimo laisvės teisė žmogui reikalinga tam, kad jis įgytų moralinius motyvus veikti ir apskritai gyventi *prasmingą* gyvenimą. Šiuo požiūriu tikėjimo laisvės teisę galima

518 Kantas, I. *Praktinio proto kritika*. Vilnius: Mintis, 1987, p. 156.

būtų įvardyti kaip moralinės motyvacijos teisę. Žmogus turi teisę turėti savo tikėjimą jau vien todėl, kad jis yra moralinė būtybė. Ir atvirkščiai – tikintis žmogus turi teisę ir privalo save išreikšti kaip moralinę būtybę.

Žmogus iš principo negali egzistuoti niekuo netikėdamas. Žinoma, tikėjimo nereikėtų interpretuoti grynai empiriškai. Empiriniu požiūriu žmogus bet kada gali kuo nors patikėti ar nustoti tikėjęs. Tarkime, žmogus gali patikėti, kad pavasaris bus ankstyvas arba atvirkščiai. Bet toks jo tikėjimas ar netikėjimas nereiškia, kad jis balansuoja tarp tikėjimo ar netikėjimo gyvenimo prasmingumu. Tikėjimas gyvenimo prasmingumu nėra empirinis tikėjimas, ir jį, naudojantis I. Kanto terminologija, galima vadinti transcendentaliniu tikėjimu. Žmogus, jeigu jis siekia bent kiek prasmingai gyventi, tikėjimui yra tiesiog pasmerktas.

Mūsų požiūriu, Kanto filosofiniai argumentai paaiškina ir tai, kodėl demokratinėse valstybėse *negali būti legitimuota egzistencinio netikėjimo laisvė*, kuri gali reikštis įvairiais pavidalais ir kuri rodo, kad transcendentaliai netikintis žmogus nemato prasmės gyventi. Jokia visuomenė negali likti abejinga savižudybėms, ir visos visuomenės rūpinasi, kad nebūtų aplinkybių, verčiančių žmones palikti gyvenimą anksčiau laiko.

Reikėtų atkreipti dėmesį į kai kurių žmonių pareiškimus ir nuomones, kad jų tikėjimo objektas yra ne Dievas, o koks nors destruktivus elementas, pavyzdžiui, šėtonas ir pan. Šėtonas – tai blogio, agresijos, griovimo, net mirties simbolis. Jei moraliniu gėriu laikysime tai, kas susiję su gyvybės atsiradimu, jos globa ir išsaugojimu, tai blogis tuomet reikš visa tai, kas veda į agresiją, naikinimą, nebūtį. Vadinasi, tikėjimas esant šėtoną (ar kitą destruktivų elementą) ir jo garbinimas yra nukreiptas į naikinimą to, kas pozityviai tikint yra kuriama ir saugoma. Šia prasme tikėjimas žmogiškajai moralei priešingais dalykais rodo netikėjimą moraliniais idealais, gyvenimo prasmingumu. Darsyk pakartosime, kad tikėjimas yra žmogaus egzistencijos prasmingumo, žmogaus dvasinės pusiausvyros esmė. Todėl galima drąsiai teigti, jog egzistencinis netikėjimas (kaip ir tikėjimas, pavyzdžiui, esant šėtoną) yra gyvenimo beprasmybės, dvasinės sumaišties atspindys žmogaus sąmonėje. Garbinant šėtoną ar kitą destruktivų turinį implikuojančią esybę ir sąmoningai naikinant tai, kas pozityviai vertinga, kas gyva, kas veda į būtį, o ne į nebūtį, galima sakyti, yra atstumiamą ir neigiama pati gyvybės ir proto esmė. Dvasiškai pasiklydęs žmogus linkęs naikinti viską, kas bent šiek

tiesiogiai gyvenimo prasmingumą. Kaip ir savižudybės atvejais, tikėjimas destruktiviomis esybėmis yra bėgimo iš gyvenimo ženklas.

Tikėjimo laisvė ir kai kurios religinių bendruomenių veiklos teisinio reguliavimo problemos

Remiantis Kanto argumentais ir parodymus, kad tikėjimo laisvė yra kiekvieno asmens siekis gėrio idėjos labai įprasminti savo egzistenciją, atsirada teorinis pagrindas konstatuoti, jog prievarta dėl žmogaus religinių jausmų negali būti pateisinama. Tai reiškia, kad negali būti jokio viešo autoriteto, kuris turėtų teisę versti žmogų išpažinti kokius nors jam svetimus dievus, tikėti kokiais nors idealais ir apskritai kokiomis nors „valstybinėmis“ gėrio ideologijomis. Šis tikėjimo (įsitikinimų) laisvės principas yra įtvirtintas Lietuvos Respublikos Konstitucijos 25 straipsnio pirmoje dalyje: „*Žmogus turi teisę turėti savo įsitikinimus ir juos laisvai reikšti*“ bei 26 straipsnio antroje dalyje: „*Kiekvienas žmogus turi teisę laisvai pasirinkti bet kurią religiją ar tikėjimą...*“⁵¹⁹. Šios konstitucinės normos įtvirtina ir tikėjimo laisvės principą, ir vienareikšmiškai pabrėžia, kad negali būti kryptingos valstybinės religinės propagandos, protekcionizmo kurios nors vienos religinės konfesijos atžvilgiu bei valstybės ideologinio užsiangažavimo.

Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 9 straipsnio pirmos dalies pirmoji nuostata konstatuoja, kad kiekvienas žmogus turi teisę į minties, sąžinės ir religijos laisvę. Visuomenės nariai turi teisę platinti savo konfesinį tikėjimą tarp kitų bendruomenės narių kaip labiausiai vertingą.

Tad kyla klausimas: ar tokiu atveju nėra pavojaus reikštis vienių tikinčiųjų religinei prievartai kitų atžvilgiu? Juk net ir dialogo forma vykstanti religinė agitacija yra neišvengiamai susijusi su tam tikra vieno asmens ekspansija į kito asmens sielą. Pokalbio religine tematika paskirtimi dažniausiai ir būna tikslas palenkti pašnekovą į kokią nors tikėjimą.

Atsakymas į šį klausimą gana sudėtingas. Tačiau galima bandyti atsakyti. Tikėjimo laisvė žmonėms nėra savitiksliis dalykas. Ji reikalinga tik tam, kad kiekvienas žmogus savarankiškai, be svetimų spaudimo surastų, susikurtų bendrąsias vertybes ir taip susiformuotų prasmingo gyvenimo dvasines

519 *Lietuvos Respublikos Konstitucija*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 1999, p. 11.

prielaidas. Kadangi demokratinė valstybė draudžiama užsiimti religine ar ateistine propaganda, bet visuomenės susiklausymas reikalauja, kad dauguma jos narių išpažintų bendrąją gėrio sampratą ir turėtų artimą socialinių vertybių sistemą, *kurios nors religijos ar net kelių religijų, siekiančių įgyvendinti visuomenėje pripažintus gėrio idealus, vyravimas yra neišvengiamas*. Matyt, būtent tų religinių konfesijų atstovų pastangos palenkti pašnekovus į savo pusę, nors ir būdamos tam tikra intervencija į kito asmens sielą, gali būti pripažintos kaip visuomenei vertingos. Tais pačiais argumentais galima grįžti ir valstybės teisę visų pirma pripažinti tradicinės Bažnyčias bei religines organizacijas. Ši teisė yra įtvirtinta ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos 43 straipsnyje⁵²⁰.

Tikėjimo laisvė ir iš jos išplaukianti tikėjimų įvairovė faktiškai yra tik *priemonė* tam tikram tikslui pasiekti. O šis *tikslas* – tai daugumai visuomenės narių bendros gėrio sampratos suformavimas, bendrų moralinių principų įtvirtinimas. Kuri nors viena visuomenėje vyraujanti religinė pakraipa gali atsirasti ir būti istoriškai išsaugota tik tuo atveju, kai dauguma visuomenės narių jai pritaria, patys užsiima bendra religine praktika ir tikėjimo platinimu. Taigi tam tikra „religinė prievarta“, kaip minėta, kyla ne iš valstybės, o iš pačios visuomenės, ir ji yra neišvengiama. Tačiau, kaip jau nesyk pabrėžėme, tokia „prievarta“ pateisinama tik tuo atveju, jeigu religinės organizacijos skleidžia ne tik visuomenei priimtinas, bet ir moraliai vertingas idėjas. Kitaip į religinę propagandą reikia žvelgti, jeigu naujai susikūrusios (visuomenei dar nežinomos ar menkai žinomos) religinės bendruomenės propaguoja tokius gyvenimo standartus, kurie griauna nusistovėjusius papročius, prieštarauja esančioms doros normoms, ardo žmogaus psichofizinę sveikatą. Gana dažni atvejai, kai į kokios nors religinės sekto pinkles patekęs žmogus „per trumpą laiką paverčiamas bevaliu instrumentu, tenkinančiu paranojinės grupės ambicijas“, kai sekto lyderiams siekiant savo tikslų yra „griaunamas ankstesnis jos asmenybės identitetas, nutraukiami socialiniai ir šeimos ryšiai“⁵²¹. Jeigu valstybė šiais atvejais visuomenės religinę saviauklą paliktų savieigai, tai tokių destruktivių tikėjimų platintojams atsivertų pačios palankiausios sąlygos savanaudiškais tikslais piktnaudžiauti žmonių religiniais jausmais. Čia kaip tik ir verta prisiminti Europos žmo-

520 *Lietuvos Respublikos Konstitucija*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 1999, p. 16.

521 Lavaste, L. Sielų medžiotojai prisidengia Dievo vardu. *Lietuvos rytas*. 2004 03 13, Nr. 59 (4019). <<http://www.lrytas.lt>>.

gaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos antrą punktą, kuris skelbia: „Laisvė skelbti religiją arba tikėjimą gali būti tiek apribojama, kiek yra nustatęs įstatymas ir kiek būtina reikia visuomenės saugumui, tvarkai, sveikatai ir moralei arba kitų asmenų pagrindinių teisių bei laisvių apsaugai.“⁵²² Ši nuostata aiškiai parodo, kad reguliuojant religinių organizacijų veiklą, valstybė negali likti tik pasyvi tų religinių organizacijų „registratorė“. Tiesa, kartais valstybės pasyvi pozicija, teisiškai reguliuojant religinių sektų veiklą, grindžiama teiginiu, kad negalima pažeisti tikėjimo laisvės. Tačiau tą tikėjimo laisvę gal ir būtų galima absoliutizuoti, jei ne minėta aplinkybė, jog žmogaus religinis tikėjimas yra egzistenciškai susijęs su žmogaus dvasinės pusiausvyros palaikymu, su jo socialiniais ryšiais. Todėl valstybė nuo religinių bendrijų veiklos priežiūros ir destruktivių idėjų ekspansijos ribojimo jokių būdu negali nusišalinti.

Apibendrinami aukščiau išsakytas mintis, jas perteiksime glaustai.

Netikėjimo teisės, kalbant apie ją egzistencine prasme, nėra. Ir laisvamaniškos, ir ateistinės pažiūros visuomenėje yra legitimios tiek, kiek jos neprieštarauja visuomenėje priimtai moralei ir socialinio elgesio normoms. Visuomenėje negali būti toleruojamos tos religinės idėjos, kurios šlovina destruktivius blogio simbolius.

Valstybė visų joje veikiančių religinių organizacijų atžvilgiu privalo būti vienodai pagarbi. Valstybė gali globoti tas religines konfesijas ir organizacijas, kurios turi tradicinę atramą visuomenėje ar kurios tokią atramą įgyja ir kurių mokymas neprieštarauja moraliniams idealams.

Jeigu visuomenė informuoja apie kurios nors religinės konfesijos ar organizacijos destruktivią veiklą, tai atitinkamos valstybinės institucijos, atsižvelgdamos į demokratiškas valstybių praktiką bei konstitucinius įgaliojimus, turi teisę tokios konfesijos ar religinės organizacijos neregistruoti ir jų vykdomą prozelitizmą įstatymų numatytu būdu persekioti.

---

522 Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. Berger, V. *Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija*. Vilnius: Pradai, 1997, p. 638.

6 skyrius

IRACIONALUMO RAIŠKA MOKSLININKŲ IR PRAKTIKŲ AKIMIS

6.1. Mokslo ir pseudomokslų konfrontacija: realistinis žvilgsnis

Visoje žmonijos istorijoje mokslas buvo vienas iš didžiausių visuomenės vystymosi stimulų ir vertybių, racionalaus mąstymo skatintojas. Žmonės moksle regėjo galimybę suprasti ir valdyti gamtą, nukreipti ekonomikos, kultūros raidą pageidaujama kryptimi, atsikratyti priklausomybės nuo stichinių nelaimių. Mokslininkai buvo vertinami kaip pažangos kūrėjai, kurių veikla nusipelnė didžiulės pagarbos. Mokslininko profesija buvo viena iš prestižiškiausių. Staigi mokslo raida ir vyraujantis scientistinis požiūris, jog mokslas viską gali, sukūrė mokslo kaip stebuklų kūrėjo įvaizdį. Nuostabūs atradimai stebino ir žadino vaizduotę, skatino „mokslinio romantizmo“ nuotaikas. Moksliniai fantastiniai romanai ir net fizikos vadovėliai formavo požiūrį, jog netrukus žmogus užkariaus vos ne visą galaktiką, kad buityje žmogui padės androidai, bus užmegzti ryšiai su nežemiškomis civilizacijomis ir pan.

Bet viso to neįvyko, kasdienės sąmonės lygiu mokslas žmogų apvylė. Mokslo pasiekimai imti naudoti ir žmonių naikinimo tikslais, techninės ir pramoninės revoliucijos ėmė kelti milžiniškas ekologines grėsmes, iki šiol daugybė žmonių badauja, serga, apimti nevilties. Lengvatikiai žmonės tokio susižavėjimo praradimo nedovanoja, ir laukdami stebuklų kai kurie iš jų ėmė kaupti dėmesį į seniai mokslo įveiktą magiją, astrologiją bei kitus

pranašingus dalykus. Nors ir keista, bet misticizmui, kuris taikosi griauti paties mokslo pagrindus, impulsą atsinaujinti iš dalies suteikė pats mokslas. Būtent jo gelmėse gimė hipotezės apie biolaukus, ekstrasensorinio suvokimo galimybes, kosmoso įtaką žmogaus organizmui, ir tas hipotezes noriai skleidžia įvairūs pranašautojai, astrologai, ekstrasensai ir t. t. Pagaliau ir tarp pačių mokslininkų atsiranda pseudomokslininkų, kurie skelbia naujas pseudorevoliucines pasaulio sampratos koncepcijas ir net kovoja su akivaizdžiomis mokslo žiniomis.

Todėl mokslui kyla poreikis gintis nuo visų tų pseudomokslinių ir antimokslinių paistalų. Mokslininkai tai ir daro, jie nedviprasmiškai pasisako prieš bet kokias pseudomokslines idėjas.

Dar prieš kelis dešimtmečius garsus astrofizikas ir gyvybės paieškų kosmose pagal NASA programas koordinatorius Carlas Saganas itin populiaria tapusioje knygoje *Rojaus drakonas* rašė: „Dabar Vakaruose (bet ne Rytuose) pastebime atgimstantį interesą miglotoms, anekdotinėms, o kartais ir pabrėžtinai klaidingoms doktrinoms, kurios, jei būtų teisingos, atskleistų labai įdomų visatos vaizdą; bet kadangi yra klaidingos, tai jos byloja tik apie intelektualinį nekorektiškumą, sveiko proto stoką ir netikslingą energijos švaistymą.“⁵²³ Pasak Sagano, nors ir keista, bet Kalifornijos valstijoje Silikono slėnyje, kuriame įsikūrusios galingiausios mokslinės institucijos, profesionalių astrologų priskaičiuojama daugiau nei profesionalių fizikų.

Nors Saganas teigė, jog paramokslai atgimsta Vakaruose, o ne Rytuose (Rusijoje), bet antimokslinės tendencijos užplūdo ir Rusiją. Rusijos mokslų akademijos akademikas E. Aleksandrovas dar 1991 m. piktinosi, kad siekiamos iš valstybės gauti lėšų kai kurios tariamų mokslininkų grupės teikia „revoliucinius mokslinius“ projektus. Pavyzdžiui, grupė Tulos „mokslininkų“ siūlė pasitelkusi torsinius laukus išsklaidyti smogą Indonezijoje, išvalyti užterštus Maskvos vandens baseinus. Atsirado tvirtinančių, kad remdamiesi marksistiniu dialektiniu materializmu jie sukūrė universalią atradimų teoriją: į tam tikrą algoritmą įvedus pradinis duomenis galima atrasti tai, kas dar nebuvo atrasta. Lėšų buvo prašoma ir norint sukurti nepaklūstantį trečiajam Newtono dėsniai hipervariklį. Akademikas neteko žado, kai sužinojo, kad parapsichologiniams tyrimams 1991 m. ketinama skirti apie penkis

523 Sagan, C. *The Dragon of Eden*. New York, 1977, p. 247.

šimtus milijonų rublių⁵²⁴. Gavusios lėšų tokios grupės po kiek laiko išyra, ir pareikalauti iš jų veiklos rezultatų tampa neįmanoma. Rusijoje veikianti komisija, kovodama su pseudomokslu ir mokslinių tyrimų falsifikacijomis, jau kreipėsi į Rusijos prezidentą ir nurodė tokios situacijos neleistinumą⁵²⁵.

Ne kitokia padėtis ir Lietuvoje. Mūsų šalies žiniasklaidoje taip pat gausu pranešimų apie atskrendančias „lėkštes“, kontaktus su ateiviais iš kitų pasaulių arba iš ateities ir t. t. Apstu pasakojimų apie gyvųjų ryšį su mirusiais, masiškai skleidžiamos astrologinės ir kitos pranašystės, propaguojamos Taro kortos ir t. t. Atsirado Lietuvoje dar nebūta egzorcistų (piktųjų dvasių išvartytojų iš jomis apsėstų žmonių) profesija. Televizoriaus ekranuose regime burtininkus, „raganas“ ir t. t. Tuo tarpu mokslui žiniasklaida dėmesio praktiškai neskiria. Ir jokios komisijos, kuri neleistų šalyje sklusti pseudo-mokslinėoms idėjoms, iki šiol nėra. Kyla klausimas: kokios yra šio reiškinio priežastys?

Mokslo funkcijos yra ne tik kognityvinės (pažintinės), bet ir šviečiamosios bei pasaulėžiūros. Nuo mokslinių žinių lygio įvaldymo priklauso racionalus asmenybės mąstymas, jos pasaulėžiūros bei vertybinė orientacijos. Plačiai žinoma, kad mokslas yra svarbiausias visuomenės dvasinės kultūros elementas ir aukščiausia žmonijos žinių forma. Jis yra ir viena iš visuomeninės sąmonės formų. Mokslo paskirtis yra gauti ir teoriškai sisteminti objektyvias žinias apie tikrovę. Mokslas taip pat yra laikomas specifine žmogaus veikla, skirta praktiškai įvaldyti pasaulį. Jis skiriasi tiek nuo kitų dvasinės veiklos formų, tiek nuo gamybinės veiklos. Gamybinė veikla žinias naudoja tik kaip priemonę produktui sukurti. Tuo tarpu mokslo tikslas yra pažinti tikrovę, ją aprašyti, paaiškinti ir numatyti jos raidos procesus. Nuo mokslinės veiklos rezultatų priklauso kitų žmogaus veiklos formų veiksmingumas, jų tobulinimo perspektyvos.

Mokslinės žinios yra suprantamos kaip įrodyta ir patvirtinta informacija apie gamtinius ir socialinius reiškinius, teisingai atspindimus žmogaus sąmonėje. Todėl vienas iš svarbiausių mokslo ypatumų yra griežtas jo teiginių ir išvadų įrodomumas. Joks mokslas neįmanomas be įrodymų, nė vienas teiginys negali ir neturi būti priimtas be įrodymų, be jo pagrindimo kon-

---

524 Žr. interviu su E. Aleksandrovu savaitraštyje *Почк*. 1991 02 22–28, № 9 ir 1991 03 01–07, № 10.

525 *Мир новостей*. 2004, № 24.

krečiais duomenimis, faktais ar loginiais argumentais. Mokslas yra ir privalo būti objektyvus.

Būtent *objektyvumo reikalavimas* mokslą apsaugo nuo subjektyvių išvadų, voliuntaristinių vertinimų. Šis reikalavimas turėjo ir turi svarbią reikšmę ir kovojant su įvairiomis dogmomis, prietarais, kurie trukdo racionaliai be išankstinių nuostatų suvokti reiškinius ir faktus. „Šiandieną jis mums reikalingas lygiai taip pat, kaip ir Renesanso epochoje, nes žmogus, kaip ir anksčiau, labiau linkęs ne suvokti faktus, o vertinti juos. Nepaisant to, jog dabar religinės institucijos jau nekelia ypatingo pavojaus mokslui, mokslininkui vis dar tenka priešintis politinėms ir ekonominėms dogmoms“⁵²⁶, – tvirtina garsus JAV psichologas, humanistinės psichologijos pradininkas A. Maslowas.

Tačiau, būdamas vertingas ir perspektyvus žmogiškasis pažinimas, yra ir ribotas. Kiekviena mokslinė tiesa tam tikru laipsniu yra hipotetinio pobūdžio, ji visada lieka atvira galimybei, kad naujus duomenis gali tekti reformuluoti, patikslinti arba papildyti. Tad nė viena mokslinė tiesa negali būti suabsoliutinta ir tapti galutiniu autoritetu, nes pats mokslo autoritetas yra įtvirtinamas tik nuolatiniame jo vyksme. Mokslinės kūrybos procese nuolat susiduriama su priešingų idėjų konfrontacija, vyksta polemika, diskusijos, o nauji tyrimai, eksperimentai patvirtina, patikslina ar ginčija esančius ir naujus požiūrius. Pagaliau jį veikia socialinės ir politinės aplinkybės ir kartais mokslo tiesos yra aukojamos politiniams ar ideologiniams tikslams. Bet tai prieštarauja pačiai mokslo prigimčiai, o mokslo tiesų klastojimas reiškia moksliskumo išsižadėjimą. Mokslo idealas yra visiška tyrimų proceso, jų rezultatų interpretavimo nepriklausomybė nuo politinės ir ideologinės konjunkūros, mokslinių išvadų objektyvumas.

Būtent tam tikras mokslinio pažinimo ribotumas bei politinės konjunkūros įtaka mokslinių tyrimų raidai ir net tyrimų rezultatų interpretacijoms sudaro prielaidas plisti pseudomokslams. Bet pseudomokslinės idėjos, kaip ir mistika, reiškiasi tik kaip paviršinė sąmonė, sudaranti pagalbinį, periferinį individo sąmonės elementą. Tuo tarpu tikroji pasaulėžiūra ir pasaulio samprata bei jo modelis paprastai remiasi praktiniais interesais ir realistinėmis pažiūromis, įgytomis iš mokslinės pasaulio sampratos.

Pseudomokslinė pasaulėžiūra, mūsų požiūriu, žalinga ne tik tuo, kad asmuo praranda realius adekvatus tikrovės suvokimo, savo galimybių paži-

526 Маслоу, А. *Мотивация и личность*. Санкт-Петербург: Евразия. 1999, с. 43–44.

nimo ir veikimo orientyrus. Demokratinėse valstybėse visi piliečiai, taip pat ir mažaraščiai bei nemokšos, turi įstatymais numatytą teisę dalyvauti priimančioms politiniams sprendimams, tarp jų turi teisę reikalauti laisvės ir antimoksliniams paistalams. Visa tai atveria galimybę visuomenės destabilizacijai, politinės, ekonominės, socialinės vadybos klaidoms. Kaip liudija žmonijos istorinė patirtis, dėmesio mokslui stoka, mokslinės pasaulėžiūros ignoravimas gali sukelti pačias pavojingiausias pasekmes, atverti duris pačioms grėsmingiausiomis, tamsiausiomis jėgoms. Ypač tai regima, kai mistinės arba pseudomokslinės idėjos ima tarnauti politikai ir politikams.

Kaip knygoje *Graikai ir iracionalizmas*⁵²⁷ teigia E. R. Doddsas, būtent iracionalizmo įsigalėjimas senovės Graikijoje antiką atvedė prie bedugnės. Šią knygą detaliau komentavo žymus JAV mokslo metodologas G. Holtonas⁵²⁸. Jis parodė, jog homeriškąją epochą pakeitusi senovės graikų Švietimo (charakterizuojamo kaip pažangaus graikų perėjimo nuo mitologinio prie racionalaus mąstymo) epocha žlugo jau baigiantis Periklio valdymui, ir graikų miestuose valstybėse (poliuose) dėstyti astronomiją arba pasisakyti skeptiškai apie atgamtiskumą tapo nesaugu. Įvairūs kultai, astrologinės pranašystės, magiški gydytojavimai ir kitos panašios praktikos tapo prasiidėjusio intelektualinio nuopuolio požymiu, kurį Doddsas pavadino „sugrįžimu į iracionalumą“. Kyla klausimas: ar ir mes, kaip kadaise senovės graikai, neįžengsime į baigiamąjį antrąjį didžiojo eksperimento su racionalizmu etapą? Ar dabartinėje kultūroje negalima išvelgti ko nors panašaus į procesus, atvedusius antiką prie bedugnės krašto?..

Įvairios iracionalistinės mistinės tėkmės gamtos ir visuomenės reiškinius aiškina paslaptiniais jūtimais, nesuvokiamais ir protų nepaaiškinamais atgamtiniais pradais, menkina arba net neigia racionalaus pažinimo svarbą, pažinimo pagrindu laiko valią, intenciją, mistinį sąmonės nušvitimą, vaizduotę, pasąmonę ir t. t.

Mokslas taip pat pripažįsta valios ir intencijos svarbą. Bet pažinimo procese jie tampa reikšmingi tik tada, kai žmogus jau yra sukaupęs pakankamą žinių bagažą. Dažnai savaime, staiga ir tarsi atsitiktinai atsiskleidžia dalyko sąryšių ir santykių esmės išvalga (insaitas). Tai euristinio proceso, kai randamas sprendimas remiantis logiškai nesusijusiais orientyrais, dalis. Tačiau tokia intuityvi išvalga leidžia daryti tinkamus sprendimus tik tada, kai ją

527 Dodds, E. R. *The Greeks and the irrational*. Boston, 1957.

528 Holton, G. *The advancement of science and its burdens*. Cambridge, 1986.

patyręs mokslininkas geba jos esmę suvokti esamų mokslo žinių kontekste. Moksliniame pažinime vis dėlto dominuoja racionalus teorinis ir empirinis bei praktinis pažinimas. Objektiviai mokslinei tiesai pažinti pirmiausia reikia fundamentalių žinių, teisingos metodologinės išėties pozicijos, aiškaus problemos suvokimo.

Dar vienas klystkelis, vedantis į tiriamo dalyko neobjektyvų vertinimą, yra asmeniniai interesai. Jie skatina tyrėją priimti tuos teiginius, kurie pateisina, gina ir patvirtina iškeltas idėjas arba anksčiau gautas prielaidas, išvadas. Neatsitiktinai kritiškai vertinant kai kuriuos mokslininkus sakoma, jog vieni iš jų renka faktus tam, kad įrodytų, pagrįstų iškeltos idėjos teisingumą, o kiti parenka tokius faktus, kurie pateisintų savo iškeltą idėją. Dar daugiau, postmodernioje visuomenėje vis labiau įsitvirtina tik ekonomine, praktine ar net asmenine nauda pagrįstas požiūris į mokslą. Tokiu požiūriu nesunku vadovautis ir paramokslininkams. Mūsų manymu, visiškai teisingai pastebi J. Grigas, kad daugelis nemokslininkų, kurie mano suprantantys šiuolaikinį mokslą, iš tikrųjų išmano tik technologijas, ir būtent tas technologijas, kurios atneša greitą naudą. Jų žodyne galima išgirsti tokias frazes: „Tie tyrimai duoda ekonominį efektą“, „Svarbūs mūsų ekonomikai“, „Šios technologijos pagerins mūsų gyvenimą.“ Todėl Lietuvoje klesti mokslas, skirtas *homo economicus* ir *homo faber*, o mokslas, skirtas *homo sapiens*, nyksta⁵²⁹. Konstatuodamas dabartinę padėtį, kurioje vyrauja pseudomokslinės žinios ir primityvūs požiūriai į mokslą, profesorius ne tik Lietuvos mokslui, bet ir visai visuomenei prognozuoja liūdną ateitį. „Atrodo, – rašo jis, – kad Lietuvoje visuomenės pakilimas iš neolito lygio paliktas *homo ignorantis* valiai. „Geresnis gyvenimas per mokslą“ tvirtovėje minia stengiasi monopolizuoti technologijų finansavimą, o jei dar kas nors lieka – skirti mokslui. Kol tos dvaro intrigos tęsiasi, vieną dieną atsibudę galime rasti barbarus prie vartų su „naujų“ mokslininkų uniforma, išmokslintų religinėse sektose, scientologų centre ar parapsichologijos akademijoje, pasiruošusių vesti mus atgal į viduramžius.“⁵³⁰

Siekiant sumenkinti mokslo reikšmę ir jo gebėjimą paaiškinti kai kuriuos reiškinius, pastaraisiais metais imama tvirtinti, kad mokslinis pažinimas turi ribas, todėl atseit reikia ieškoti kitų pažinimo būdų. Bet reikėtų kalbėti ne tiek apie mokslinio pažinimo ribas, kiek apie dabartinio žmogaus

529 Grigas, J. *Naikinkime plyšį tarp mokslo ir visuomenės*. Mokslo Lietuva. 1998 m. lapkričio 5 d., p. 3.

530 Ten pat.

mąstymo ribotumą. Juk pažinimo procese *klysta* ne mokslas, o mokslininkai. Ne fizika, gamtos ar ekonomikos, teisės mokslai neteisūs, o fizikai, gamtamokslininkai, ekonomistai, teisininkai dažnai būna neteisūs.

Klaidų prigimties problemą kėlė jau senovės graikų filosofai. Jie klaidas suprato kaip tikrovės neatitinkančias žmogaus mintis. Klaidų šaltiniu buvo laikomas arba pažintinių gebėjimų netobulumas, juslinio pažinimo ribotumas, arba nepakankamas išsilavinimas, arba bendra abiejų šių veiksnių įtaka. Renesanso laikų mąstytojas F. Baconas buvo įsitikinęs, jog visos klaidos glūdi tiek visuomeninėse žmogaus gyvenimo sąlygose, tiek žmogaus proto, kuris panašus į veidrodį su kreivu paviršiumi, prigimtyje. B. Spinoza buvo įsitikinęs, kad paklydimus skatina laisva žmogus valia. Pasak Spinozos, protas – tai ne šalta šviesa, protą maitina valia⁵³¹. Išanalizavęs ir apibendrinęs klaidų prigimtį, Spinoza, mūsų manymu, padarė teisingą išvadą, kad idėjų klaidingumą lemia žinių stoka⁵³². Tuo tarpu I. Kantas teigė, jog klaidos yra mūsų objektyvių ir subjektyvių sprendimo pagrindų supainiojimo padarinys. Iš tiesų, subjektyvių sprendimų vyravimas, kaip ir dalinės ar reliatyvės tiesos suabsoliutinimas, yra pagrindinis klaidų atsiradimų šaltinis ir jų gyvavimo pamatas.

Todėl mokslinio tyrimo procese tiesos ir klaidų tarpusavio ryšys yra sudėtingas ir prieštaringas. Moksle tiesa netampa dogma. Toliau tiriant ji gali pasirodyti neišsami, netikslai ar net klaidinga. Tiesa išryškėja kaip svarstymų, įrodymų, argumentų arba eksperimentų patikrinimo bei kritikos rezultatas. Teisus buvo A. Einšteinas, tvirtindamas, jog „visas mokslas yra ne kas kita, kaip kasdienio mąstymo tobulinimas“⁵³³.

Realiam gyvenime žmogų užgriūna milžiniškas informacijos srautas, kuriame greta mokslinių teiginių apstu ir nemokslinių žinių, pseudoidėjų ar bent mokslo dar nepatvirtintų abejotinių teiginių. Natūralu, kad smalsus žmogus nori viską žinoti, suprasti, gebėti paaiškinti. O jei to nepajėgia padaryti, jis ima pasikliauti „autoritetingais“ neaiškių idėjų skleidėjais. Blogai, kai žmogus nežino ir klysta, bet dar blogiau, kai jis nesistengia tų klaidų suprasti, jas laiko tiesa ir net kategoriškai, aistringai jas gina. Tokia pozicija suformuoja iškreiptą tikrovės sampratą, žmogus ima neskirti tiesos nuo ne-

531 Спиноза. *Избранные произведения*. Т. 2. Москва, 1957, с. 389.

532 Спиноза. *Избранные произведения*. Т. 1. Москва, 1957, с. 433.

533 Эйнштейн, А. *Физика и реальность*. Собрание научных трудов. Т. 4. Москва, 1967, с. 200.

tiesos, mokslinio žinojimo nuo antimokslinių paistalų. Taip dažnai atsitinka net ir jauniems mokslininkams.

Pažinimas, taip pat ir mokslinis, vyksta per subjektyvius individo vertinimus. Kokius vertinimo kriterijus asmuo perims, tokiais jis ir vadovausis gyvenime, darbe, tiriamojoje veikloje. Visiškai teisingai pastebėjo psichologas A. Jacikevičius, kad reiškinių vertinimas visada priklauso nuo paties vertintojo nuostatų, išsilavinimo, patirties, sukauptų žinių apie vertinimo objektą gausumo bei kt. Ir tik moksluose, kuriuose naudojami standartizuoti faktų ir dėsnių kaupimo bei vertinimo metodai, vertinimai yra mažiau subjektyvūs. Tad reikia suprasti, kad tik didelė profesinė kompetencija gali suteikti teisingos informacijos. Kitais atvejais vertintojas primena tik juokų kambario veidrodžius, iškraipančius atspindimas figūras⁵³⁴. Bet jeigu žmogus yra prisitaikantis ir sekantis kitų nuomone konformistas, tai jam pačiam apsispręsti ir susidaryti teisingą požiūrį į tikrovę yra sunku. Astrologija, parapsichologija, įvairios religinės sektos, pranašystės, burtininkavimai ir kiti ateities „numatymo“ būdai, pasak Jacikevičiaus, Lietuvoje paplito ir dėl pas mus itin dažno konformizmo. „Į mane, kaip į psichologijos specialistą, – rašo profesorius, – jau ne kartą kreipėsi jauni žmonės, prašydami paimti iš kosmoso astralinę energiją. Amerikiečių studentams skirtuose psichologijos vadovėliuose dažnai pažymima, kad čia dėstoma mokslinė psichologija.“⁵³⁵ Pasak amerikiečių psichologo prof. A. Norvilo, JAV horoskopais, burtais, pranašavimais domisi tik kultūriniu požiūriu pačių žemiausių visuomenės sluoksnių atstovai (dažniausiai iš pašalpų gyvenantys juodaodžiai). Todėl Lietuvoje apsilankiusį profesorių stebino mūsų laikraščiai ir žurnalai, vos ne kasdien skleidžiantys paramokslinę informaciją⁵³⁶.

Paramokslų ir misticismo problemą tyrinėjantys mokslininkai ne tik klausia, kodėl greta racionalaus tikrovės pažinimo egzistuoja ir grynai iracionalus misticismas, paramokslai, bet ir kelia klausimą, kaip juos atpažinti. V. Leglerio požiūriu, yra net keletas pseudomokslininkų porūšių. Paprasčiausias ir skurdžiausias atvejis – tai išradimų kliedesio apimti dvasiniai ligoniai. Kitas pseudomokslininkų porūšis – paprasčiausi šarlatanai, aferistai ir apgavikai. Pačią gausiausią grupę sudaro nemokšos ir diletantai. Pagaliau dar

534 Jacikevičius, A. Apie kognityvinės kompetencijos ugdymą. *Švietimo naujovės*. 1997, Nr. 11.

535 Ten pat.

536 Ten pat.

vienas pseudomokslininkų porūšis – fanatikai⁵³⁷. Akademikas A. Migdalas tvirtina, kad pseudomokslininkams būdingi šie bruožai – nepakantumas neigiantiesiems jų argumentus, pretenzingumas ir patosas. Pseudomokslininkas nelinkęs smulkintis, jis sprendžia tikrai globalines problemas, jis niekada jokių abejonių neturi, jam rūpi tik viena – kaip įtikinti „kvailus specialistus“. Beveik visada jis žada greitą praktinį savo „atradimų“ pritaikymą, didžiulę jų naudą⁵³⁸. Migdalas pažymi, kad paprastai pseudomokslininkai pasižymi pretenzijomis į „didįjį atradimą“, į perversmą visame moksle, o net ne kurioje nors to mokslo srityje. Apibendrinamas pseudomokslo esmę, A. Migdalas daro išvadą: „Pseudomokslas – tai bandymas įrodyti teiginį, naudojantis nemoksliniais metodais.“⁵³⁹

Gali kilti klausimas: kodėl reikia kalbėti apie įvairias pseudologijos ir paramokslų šakas ir jas tirti? Ar iš tiesų jos kelia pavojų visuomenei?

Kaip rodo daugybė įvairiose pasaulio šalyse skelbtų publikacijų, pavojus, matyt, yra. J. Muellerio teigimu, net Jungtinėse Amerijos Valstijose apie 7 proc. suaugusių amerikiečių yra pasiekę žemiausią mokslinio raštingumo (plačiau šia žodžio prasme) lygį. 13 proc. gyventojų geriausiu atveju turi tik minimalų mokslinio pažinimo prasmės ir jo tikslų sampratos lygį. Tačiau net 40 proc. gyventojų niekaip nesutinka su tvirtinimu, jog astrologija nėra mokslas⁵⁴⁰.

Nors Lietuvoje tokių tyrimų nėra atlikta, bet sprendžiant iš itin didelio domėjimosi astrologija, NSO, įvairiomis pranašystėmis ir kt., galima manyti, jog ir Lietuvoje mokslinio raštingumo lygis yra žemas. Todėl neatsitiktinai, nors kol kas tik deklaratyviai, pradedama kalbėti apie žinių visuomenę. Deja, nekalbama apie *mokslinių* žinių visuomenę, nes ne visos žinios yra lygiavertės.

Trumpai aptarsime, kaip iš mokslinių pozicijų aiškinamos kai kurios pasaulio paslaptys, kokie argumentai suteikia mums žinojimą, o ne aklą tikėjimą. Maždaug prieš dvidešimt metų į mūsų gyvenimą aktyviai ėmė skverbtis *astrologija*. Ją pradėjo skleisti ir žiniasklaida. Nemaža žmonių savo likimą ėmė sieti su planetomis, Zodiako ženklais.

537 Cit. pagal: Леглер, В. И. Наука, квазинаука, лженаука. *Вопросы философии*. 1993, № 2, с. 51.

538 Мигдал, А. *Поиски истины*. Москва, 1983, с. 54.

539 Ten pat, p. 23.

540 Plačiau žr.: Neimi, R. G.; Mueller, J.; Smith, T. W. *Trends in public opinion: a compendium of survey data*. N.Y., 1989.

Kaip žinia, iki XVI a. astrologija buvo glaudžiai susijusi su astronomija. Senovės graikų astronomui ir astrologui Ptolemajui papildžius aristotelišką geocentrinę sistemą epiciklų ir diferencijų „teorija“, pagal kurią dangaus kūnai juda ne tik apie Žemę, bet ir koncentriškais žiedais apie savo trajektoriją, tapo įmanoma kurti tikslus kalendorius, tiksliau numatyti Mėnulio, Saulės užtemimus. Be abejo, tai leido kurti ir kur kas tikslesnius astrologinius modelius.

Besivystanti astronomija Ptolemajaus sistemą ir astrologines pranašybes atmetė, ir atrodė, kad jau XVIII–XIX a. astrologija galutinai prarado autoritetą. Bet XX a. ji vėl atgijo. Kai kas astrologiją bando vadinti mokslu, kiti – menu, o iš tiesų tai yra tikėjimo sistema, savotiška kosminė religija. Dabar yra įtikinamos pagrindinių astrologinių teiginių iš mokslinių pozicijų kritikos.

Pirma, Žemė nėra Saulės sistemos ar visatos centras, ji sukasi apie Saulę. Tuo tarpu visos klasikinės astrologinės diagramos sudarytos pagal geocentrinę sistemą. Todėl jos neteisingos iš principo. Tiesa yra bandoma šias diagramas patikslinti, parengti naujas. Bet mantikos (t. y. būrimo iš įvairių ženklų, tarp jų ir siejamų su planetomis, žvaigždynais) suderinti su mokslu iš principo neįmanoma.

Antra, Ptolemajaus laikais žvaigždės buvo laikomos nejudančiomis, o iš tiesų per 2000 m. žvaigždės jau šiek tiek pakeitė savo padėtį vien todėl, kad vyksta Žemės ašies precesija. O tai reiškia, kad ir Zodiako ženklai savo padėtį dangaus skliaute pakeitė. Todėl konkretūs astrologijos teiginiai jau neatspindi tikrovės.

Trečia, astrologai teigia, kad žmogaus likimas priklauso nuo to, kada jis gimęs, t. y. „po kokių Zodiako ženklų“. Žinoma, Saulės ir Mėnulio gravitacinės bei radiacinės jėgos turi įtakos žmogui, taip pat ir jo gimimo metu, bet abejotina, ar jos gali nulemti žmogaus likimą daugiau negu paveldimumas. Be to, neaišku, kodėl šios jėgos, pasak astrologų, veikia tik gimstant, o ne kūdikiui augant motinos organizme. Žmogaus skeletas, akių ir odos spalva, polinkis sirgti tam tikromis ligomis yra paveldimi iš tėvų, o ne nulemti horoskopų. Dauguma asmens charakterio bruožų priklauso nuo ugdymo, aplinkos vaikui gimus, o ne nuo žvaigždynų padėties jam gimstant. Galima klausti: kodėl visiškai tuo pat metu gimusių daugybės žmonių pasaulyje likimai visiškai nepanašūs?

Pagaliau apstu pranešimų, bylojančių, kaip nesunku žmones apgauti, kaip jie patys save apsigaudinėja. Prancūzų astronomas P. Kouderkas 1987 m. laikraštyje ėmė veltui skelbti horoskopus visiems, kurie to nori. Ir visiems atsiuntė tą patį jų „horoskopų“ aprašymą. Jame buvo teigiama: „Jūs išgyvenate vidinius konfliktus“; „Gyvenime susiduriate su daugybe sunkumų“; „Kartais jūs užgaunate žmones“ ir pan. Dauguma gavusiųjų tokius tekstus pripažino, kad Kouderko sudarytas horoskopas puikiai atspindi jų individualumą! Panašų eksperimentą 1999 m. atliko ir JAV psichologas M. Hokvelinas. Jis irgi pažadėjo kiekvienam atsakiusiam į jo išplatintą anketą nemokamai atsiųsti detalų asmeninį horoskopą. Atsiliepė apie 150 žmonių. Hokvelinas jiems visiems taip pat nusiuntė vienodą tekstą. Ir vėl dauguma (94 proc.) respondentų pripažino, kad pateiktos jų charakteristikos yra visiškai teisingos, tą gali paliudyti ir jų draugai, giminės. Ir nė vienas iš jų nė neįtarė, kad Hokvelinas jiems atsiuntė serijinio žudiko, kuris atsiviliodavo auką į savo butą, apgrobdavo ją, užmušdavo, o kūną ištirpindavo negesintose kalkėse, Marselio Petojtos horoskopą! Jis buvo nuteistas už 27 žmogžudystes.

Dabartiniu metu susiformavo dar vienas šiuolaikinis mitas. Tai – tvirtinimai, jog mūsų planetoje lankosi ateiviai iš kosmoso ir *neatpažinti skraidantys objektai (NSO)* yra ne kas kita, kaip jų kosminiai laivai. Tam skiriami straipsniai, kino filmai, mačiusių NSO liudytojų interviu, „skraidžiusių“ tomis kosminėmis lėkštelėmis pasakojimai apie pokalbius su ateiviais ir t. t.

NSO reiškinys moksliniu pagrindu yra aiškinamas ne tik remiantis fizika, bet ir žmogaus psichikos ypatybėmis. Ir mokslininkai pripažįsta, jog kol kas jie gali paaiškinti tik apie 90 proc. visų gamtoje vykstančių paradoksalių reiškinų, o kiti kol kas dar yra nesuprantami. NSO reiškinį tyręs garsus psichologas K. G. Jungas jį aiškina iš psichologinių pozicijų. „Vizionistinių gandų, aišku, gali atsirasti veikiant išorinėms įtakoms arba lydėti jas, bet iš esmės šie gandai savo prigimtimi priklauso tik nuo to, kokios yra emocinės matricos, o šiuo mus dominančiu atveju – nuo tam tikros universalios pasklidusių psichologinių veiksnių visumos. Šių ir panašių gandų šaltinis – afektyvi įtampa, išplaukianti iš kolektyvaus nusivylimo, susijusio arba su pavojumi kolektyvui, arba gyvenimišku sielos poreikiu (...). Prietarai, reginiai, iliuzijos ir kitos panašios apraiškos yra būdingos asmenybei tik tuomet, jeigu ji praranda psichikos vientisumą, t. y. jeigu joje aptinkamas tam tikras

atotrūkis, plyšys tarp sąmoningo elgesio ir kompensacinio pasąmonės sferos turinio.⁵⁴¹

Tad Jungas šio reiškinio vizijas ir vizionistinius gandus aiškina individo psichikos kolizijomis bei aktyvia pasąmonės įtaka individo afektams, emocijoms, išgyvenimams ir nuostatoms. Apibendrinamas jis daro išvadą: „Tad galima tvirtinti, kad panašiuose atvejuose pasąmonė pasirenka ypač energingus veiksmus, turinčius tikslą susipažinti su jos turiniu. Šis turinys įgauna išpūdingą formą dėl projekcijos – psichinio reiškinio, kuri reikia suprasti kaip pasąmonės sferos turinio pernešimą į kažkokį objektą; šiame objekte anksčiau paslėptas pasąmonės turinys suranda savo išraišką. Projekcijos reiškinys reiškiasi ir kaip psichiniams ligoniams būdingas įtarumas, kad juos kažkas persekioja, ir haliucinacijomis, ir „normalių“ žmonių, reginčių kristelę kaimyno akyje, bet nepastebinčių rąsto savojoje, elgesyje.“⁵⁴² Tad NSO atveju iš tiesų kažkas regima, kažkas išgyvenama, bet visa tai neadekvačiai suvokiama. Jungas teigia: „Mano pozicija dėl NSO realumo yra paprasta: žmonės iš tiesų kažką mato, bet ką mato, iš tikrųjų lieka nežinoma. (...) „Matyti“ galima ir kažką materialaus, bet ir kažką, kas priklauso psichikos sričiai. Ir viena, ir kita yra realybė, bet tai yra skirtingo pobūdžio realybė.“⁵⁴³ Tad žmogus neretai norimą gali priimti už tikrą.

Plačiau nagrinėjęs NSO reiškinį, S. Kanišauskas pateikė net dvidešimt vieną galimą jo aiškinimą (hipotezę). Tai ir galima jų nežemiška kilmė, ir kvazižemiška, tai gali būti susiję su religiniu tikėjimu, psichiniais reiškiniais, net su mistiniais, okultiniais tikėjimais, ir pan.⁵⁴⁴ Knygos pabaigoje pateikti, mūsų požiūriu, bene taikliausiai NSO reiškinį apibūdinantys prancūzų kosminės technikos specialisto ir ufologo Žako Valė žodžiai, ištarti Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos XXXIII sesijoje, specialiaame Jungtinių Tautų politinio komiteto posėdyje 1978 m. lapkričio 11 dieną:

„Pone Pirmininke! Pagrindine mokslo vystymosi charakteristika laikoma tai, jog pasenusios žmogiškos idėjos yra paneigiamos arba ginčijamos naujų idėjų... Žinojimas sukelia emocines reakcijas su toli siekiančiomis kultūros ir politikos pasekmėmis. Ši konfrontacija gimdo naujas religijas.(...) Norėčiau at-

541 Юнг, К. Г. *О современных мифах*. Москва: Практика, 1994, с. 31–32.

542 Ten pat, p. 33.

543 Ten pat, p. 208.

544 Kanišauskas, S. *NSO fenomenas: dvidešimt ir viena hipotezė*. Kaunas: Gardenija, 2000, p. 199–281.

kreipti Jūsų dėmesį į naują socialinį judėjimą, kuris remiasi kontakto su būtybėmis iš kosmoso laukimu. (...) Nors NSO fenomenas realus (...), man iki šiol nepavyko aptikti nors kokio įrodymo, susijusio su svečių iš kosmoso atvykimu (...). Priėjau prie išvados, kad NSO fenomenas turi tris aspektus. Pirmas – fizinė manifestacija, kurią galima ir būtina tirti visomis esamomis priemonėmis. (...) Antras aspektas – psichofizinis. Liudininkams demonstruojami dezorientuojantys požymiai – fizinis pojūčių praradimas, dalinis paralyžius, garsų bei regos haliucinacijos (...). Egzistuoja ir trečias NSO fenomenas aspektas, į kurį, Pone Pirmininke, būtina atkreipti dėmesį. Tai naujų socialinių tikėjimų, susijusių su ateivių iš kosmoso laukimu, atsiradimas. Šie tikėjimai (...) gimdo naują religiją, naujas kultūros ir politikos koncepcijas, kurioms socialiniai mokslai skiria per mažai dėmesio. (...) Tikėjimas kosminiais ateiviais egzistuoja visiškai nepriklausomai nuo to, ar NSO fenomenas yra realus fiziškai. (...) Tikėjimas artimu kontaktu su NSO griauina žmogaus, kaip savo likimo kūrėjo, paveiklą.⁶⁴⁵

Šiuolaikinis *Nostradamo pranašyčių* aiškinimas, matyt, yra dar viena iš spekuliatyvių pseudomokslo krypčių. Dabarties pranašautojams dideliu autoritetu vėl tapo prancūzų mokslininkas humanistas Mišelis de Nostradamus (1503–1566), išimtinių gabumų žmogus, žymus medikas, talentingas lingvistas, inžinierius, kosmetologas, buvęs Prancūzijos karalių patarėjas. Bet į istoriją jis įėjo kaip pranašautojas, autorius kūrinio, pavadinto *Centurijomis*. Jame jis ketrenų (keturių eilučių eilėraščio) forma neva užšifravo istoriją nuo 1555 iki 3797 m. Jo vardu remdamiesi dabartiniai pranašautojai tvirtina, kad jis numatė, jog iš Azijos kilęs „Didysis valdovas griovėjas“ 1999 m. sukels trečiąjį pasaulinį karą. Tiems, kurie sugebės išlikti gyvi, atsivers taikos ir klestėjimo era. Teigiama, jog Nostradamus atspėjo ir daugelį istorinių įvykių. Tarp jų – Vengrijos sukilimą 1956 m., Černobylio katastrofą, Berlyno sienos sugriovimą, pilietinę karą Jugoslavijoje ir t. t. Ieškodami lengvatikių žmonių, o sau – populiarumo, praėjusio šimtmečio pabaigoje šias atseit Nostradamo pranašystes plačiai skleidė žiniasklaida, internetas.

Per paskutinį šimtmetį buvo pateikta daugiau negu 6000 įvairių Nostradamo centurijų interpretacijų, ir dauguma jų prieštaraudavo kitoms. JAV atliktas kompiuterinis tyrimas parodė, kad Nostradamo pranašystės neatitinka jokių tikslų konkrečių įvykių. Tie patys tyrimai parodė, kad su-

545 Kanišauskas, S. *NSO fenomenas: dvidešimt ir viena hipotezė*. Kaunas: Gardenija, 2000, p. 282–283.

sidomėjimo pranašystėmis pikas visad sutapadavo su „nerimastingu“ vienos ar kitos šalies gyvenimo laikotarpiu. Paaiškėjo ir tai, kad neva numatyti realūs įvykiai pranašautojo buvo atspėjami *post faktum*. Be to, buvo nustatyta, kad kiekvieną frazę galima suprasti ir aiškinti bent dvejopai. Pavyzdžiui, 86-ajame katrene penktoje centurijoje paskutinę frazę galima aiškinti ir kaip „po pergalės jis nužudys nekaltuosius“, ir kaip „po pergalės jis numirs nekaltas“.

Nostradamo pranašystes ėmėsi aiškinti ir mokslininkai. Štai 2001 m. Rusijos valstybiniame humanitariniame universitete A. Penzenskis apgynė disertaciją *Mišelio Nostradamo kūryba ir veikla vėlyvojo Renesanso kultūros epochos kontekste*. Jis yra knygų *Mitai apie Nostradamą ir Nostradamus: mitai ir realybė* autorius. Savo disertacijoje, kuriai medžiagą rinko Stenfordo universitete (JAV) ir Prancūzijos nacionalinėje bibliotekoje, Penzenskis argumentuotai parodė, kad Nostradamo pranašystės aiškinamos spekuliatyviai. Kita vertus, jis atskleidė neeilinius Nostradamo gebėjimus analizuoti visuomenės raidą, istoriją ir jos dėsningumus.

Mokliškai Nostradamo kūrybą įvertino ir filologas A. Sapelkinas, kuris taip pat yra apgynęs disertaciją apie Nostradamą. Štai ką jis atsakė laikraščio *Naujosios žinios* korospondentui: „Jis, t. y. Nostradamus, buvo ne magas ir burtininkas, o mokslininkas, tyrinėtojas, mąstantis istorikas ir analitikas. Ne jo kaltė, kad jam savas mintis priskiria dabartiniai komentatoriai ir pranašautojai. Aiškintojai paima vieną ar kitą jo pranašavimą – išimtinai miglotos prasmės, kuri neturi nei laiko, nei geografinių koordinacių – ir pradeda spėlioti.“⁵⁴⁶ Tačiau Nostradamo pranašystės iki šiol yra neįtikėtina populiarios. Niekas nė nebandė jo rimtai demaskuoti, – tvirtino Sapelkinas. Jis pabrėžė ir tai, jog visiška netiesa yra sklindančios žinios, kad jau po trejų metų pasirodžius pirmajam Nostradamo eilėraščių ciklui buvo išspausdinta prieš jį nukreipta anoniminė knyga *Šventvagystės siaubūnas*, kurioje Nostradamus lyginamas su Herostratu.

Nostradamą reikia ne „demaskuoti“, o pasistengti suprasti. Šio reiškimo tyrimas leidžia išplėsti mūsų supratimo apie prancūzų Renesanso epochos mokslinę mintį ribas, išaiškinti tos mokslinės krypties, kuri susiformavo tik XX a. ir gavo futurologijos pavadinimą, ištakas. Remdamasis istorijos

546 Калачинский, А. Нострадамус не предсказывал третьей мировой в июле 1999 года. *Литовский курьер*. 1999, № 4204, с. 17.

cikliškumo idėja, Nostradamus sugebėjo sukurti kūrinį, kuriame remiantis praeities įvykiais nuspėjama ateitis⁵⁴⁷.

Apibendrinant tai, ką aptarėme mokslinių ir pseudomokslinių idėjų konfrontacijos kontekste, galima daryti išvadą, kad ši problema lieka aktuali ir šiandien, kad ją būtina nagrinėti moksliniu požiūriu, būtina ugdyti visuomenės mokslines pažiūras, aiškinti pasaulį remiantis objektyvia jo samprata. Priešingu atveju žmonės ir toliau bus klaidinami, jiems bus peršama mintis iliuzijas laikyti tikrove. Tokią pseudomokslinę pasaulėžvalgą susidarę lengvatikiai gyvens išgalvotame iliuziniame pasaulėlyje, naudosis pseudovertybėmis ir idealais, seks ir pamėgdžios įvairius stabus, remsis gyvenime ir veikloje klaidinančiais orientyrais.

6.2. Mokslas ir tikėjimas fiziko akimis

Mūsų pasaulio samprata ir mūsų vieta jame XXI a. pradžioje iš esmės skiriasi nuo ankstesnių amžių laiko dvasios. Tam skirtumui įtaką daro daugelis priežasčių, o ypač – milžiniški technologijų pokyčiai. Didieji mąstytėjai formavo istorinių periodų pertvarkas: M. Lutheris ir J. Calvinas įkvėpė reformaciją, Descartes'as – naujųjų amžių mąstymą, Volteras ir Ruso – švietėjų epochą, o šiuolaikinį mąstymą, E. Mayerio požiūriu, labiausiai veikė Ch. Darwino idėjos⁵⁴⁸. Kad jas būtų galima priimti, reikėjo iš esmės keisti žmonių pasaulėžiūrą.

Dar prieš pusantro šimto metų visi žymiausi mokslininkai buvo krikščionys. Jų pasaulis buvo Dievo pasaulis. Tiek jie, tiek teologai tvirtino, kad Dievas sukūrė išmintingus dėsnius, kurie leido visiems organizmams puikiai prisitaikyti vieniems prie kitų ir prie aplinkos. Tuo metu prasidėjusios mokslinės revoliucijos architektai sukonstravo ir alternatyvų pasaulėvaizdį, grindžiamą fizikalizmu (daiktais, įvykiais ir jų savybėmis erdveje ir laike) bei determinizmu. Jau egzistavo ir evoliucijos idėja, bet tuomet ji dar buvo

547 Калачинский, А. Нострадамус не предсказывал третьей мировой в июле 1999 года. *Литовский курьер*. 1999, № 4204, с. 17.

548 Mayr, E. *One Long Argument: Charles Darwin and the Genesis of Modern Evolutionary Thought*. Harvard University Press, Cambridge, 1993.

pseudomokslo ir mesmerizmo mišinys⁵⁴⁹. Toks buvo Vakarų žmogaus mąstymas prieš pasirodant 1859 m. Ch. Darwino knygai *Apie rūšių kilmę*.⁵⁵⁰

Darwino evoliucijos teorija gyvybės rūšių prisitaikomumą ir pasaulio skirtingumą aiškino natūralios atrankos būdu ir išimtinai materialistiškai. Joje Dievo kaip pasaulio kūrėjo neliko (nors, mūsų požiūriu, visiškai galima tikėti Dievą ir pripažinus evoliuciją, nes tikėjimas esant Dievą reiškia gebėjimą visatos istorijoje išvelgti Mintį ir Tikslą). Darwinas parodė, kad visus „tobulos kūrybos“ aspektus galima paaiškinti natūralia atranka (beje, galima suabejoti, ar išties ta kūryba yra tobula). Mokslo atskyrimas nuo tikėjimo esant Dievą atvėrė kelią griežtam moksliniam gamtos reiškinių aiškinimui ir sukėlė galingą intelektualinę ir dvasinę revoliuciją, kuri tęsiasi iki šiol.

Iš visų Darwino idėjų jo amžininkai sunkiausiai priėmė žmogaus kilmės teoriją. Teologams ir eiliniams tikintiesiems žmogus yra išskirtinis Dievo kūrinys, skirtingas nuo visų kitų Jo kūrinių. Tačiau biologai Thomas Huxley ir Ernstas Haeckelis anatominiiais tyrimais parodė, kad žmogus ir beždžionė aiškiai turėjo bendrus protėvius. Bendros žmogaus ir gyvūnų kilmės pripažinimas atėmė iš žmogaus jo išskirtinę vietą pasaulyje. Ir vis dėlto žmogaus protas jį iš visų kitų gyvūnų tikrai išskiria. Tik žmonės turi tikrąją kalbą, tik žmonės sukūrė turtingą kultūrą ir (gerai tai ar blogai) įvaldė pasaulį.

Viena Didžiosios Britanijos karalienės Viktorijos laikų aristokratė pasakė: „Tikėkimės, kad tai, ką ponas Darwinas sako, yra netiesa; bet jei tai tiesa, tikėkimės, kad ji netaps visiems žinoma.“ Nors tai, ką Darwinas sakė, matyt, yra tiesa, bet ji tikrai netapo žinoma visiems. Ar bent dar abejojama jos tikrumu. Ir kas galėtų paaiškinti tą keistą paradoksą, kad net XXI a. pradžioje labiausiai žinoma mokslinė organinės evoliucijos teorija lieka abejonių ar net netikėjimo ja objektu?!

S. Freude'as rašė, kad visos didžiosios mokslo revoliucijos turi du požymius: fizinės realybės intelektualų performulavimą ir *homo sapiens* vidinį pažeminimą – „nusileidimą“ nuo jo arogantiško dominavimo virš kitų būtybių į konkretų ir atsitiktinį natūralaus proceso rezultatą. Freude'as įvardijo dvi svarbiausias revoliucijas: Coperniko „Žemės perkėlimą“ iš visatos centro į jos periferiją ir Darwino „žmogaus ištrėmimą“ iš Dievo įkūnyto paveiks-

549 Grigas, J. Mesmerizmas. *Mokslas ir gyvenimas*, 2004, Nr. 1.

550 Darwin, Ch. *The Origin of Species*, 1859; Bantam Classic (popular edition), 1999.

lo į jo „kilmę iš gyvūnų pasaulio“. Vakarų pasaulio kultūra prie pirmojo pokyčio prisitaikė santykiškai palankiai (nepaisant to, kad Galilei'us buvo apkaltintas). Bet Darwino iššūkis buvo daug skaudesnis. Galima manyti, kad išorinio pasaulio geometrija mums kelia daug mažiau emocijų nei žmogaus esmės prigimtis. Galima manyti, kad biblinės Dovydo psalmės mus jaudina kur kas labiau nei mūsų kūno menkumas, palyginti su kosminėmis erdvėmis. Darwinas jau prieš pusantro šimto metų išjudino kertinį šio komfortiško manymo akmenį, bet ir dabar daugelis žmonių giliai tiki, kad šioje ašarų pakalnėje jie negali išsiversti be Dievo pagalbos.

Nepagarba tokiame tikėjime tikrai neužkariaus net technologiškai išsivysčiusiose šalyse gyvenančių žmonių, kurių apie pusė nesupranta didžiausio biologinio atradimo istorijoje reikšmės, širdžių ir minčių. Nes gamta iš esmės negali atsakyti į gilius prasmės ir etikos klausimus, į kuriuos tik žmonės turi sau patys atsakyti. Kai nustosime iš gamtos reikalauti daugiau, nei ji gali duoti, tik kai išsilaisvinsime, kad pajėgtume užmegzti nuoširdų dialogą su pasauliu, galėsime pažvelgti ir į savo vidų. Tik tada mokslas galės sukurti tikrą draugiją su filosofija, religija, menais, humanitarinėmis disciplinomis, ir, mūsų požiūriu, kiekvienas mūsų turi įsiūti skiautę į tą daugiaspalvę skraistę, kuri vadinama išmintimi, ir kuri suartina žmogaus vidinį kosmosą su jam išoriniu. Labiausiai jaudina tai, kad ir empiriniais duomenimis grindžiama evoliucijos teorija griaua žmogaus prigimties mitą. Genealoginis ryšys driekiasi beveik į keturių milijardų metų praeitį ir aprėpia nuo kelių kilometrų po žemės paviršiumi uolienose rastų bakterijų iki žmogaus pėdų Mėnulyje. Ar gali šį ryšį pranokti koks nors senovės graikų mitas apie Gają ar Dzeusą? Kai sujungi mokslinės tiesos vertę su vidiniu virpuliu, pajunti tų žodžių, kuriais Darwinas baigė savo knygą, nuostabią gelmę: „Garbinkime šį evoliucijos ryšį – didingą rūmą žmogaus sielai, daug gražesnę už bet kokį mūsų išpūstos neurologijos malonų komfortą, sukeltą, kad aptemdytų mūsų fizinio egzistavimo šaltinį arba neigtų mūsų natūralaus dvasinio ieškojimo pagrindą.“

Kai Darwinas paskelbė evoliucijos teoriją, pagal kurią gyvūnai ir žmogus atsirado natūralios atrankos būdu, mokslininkai ilgai ir karštai dėl to ginčijosi. Tačiau daugybė naujų atradimų paleontologijos, genetikos, zoologijos, molekulinės biologijos ir kitose mokslo srityse evoliucijos idėją palaikė ir patvirtino. Tikėjimui Dievo kūryba vietos lieka vis mažiau (nors kai kas mano, jog Dievo kūryba nuolat tęsiasi dėl tos pačios evoliucijos). Nepaisant to, 1999 m. *Gallup* organizacijos duomenimis, apie 55 proc. mažiau išsilavi-

nusių žmonių tiki, kad Dievas sukūrė pasaulį prieš maždaug 10 tūkst. metų. Tarp baigusią aukštąjį mokslą tuo tiki tik apie 30 proc. žmonių. Todėl galima teigti, jog šiandieną evoliucijos idėja vyrauja visur, išskyrus žmonių vaizduotę.

Darwino evoliucijos teorija neatsirado tuščioje vietoje. XVIII a. gale Darwino senelis Erazmus Darwinas parašė evoliucinę poemą⁵⁵¹, kurioje apdainavo gyvybės vystymąsi nuo vienaląsčių organizmų iki žmogaus, arba, kaip jis rašė, nuo drugelio iki karaliaus. Darwinas ryžosi mokliškai perteikti senelio mintis. Pirmiausia jis troško evoliucijos idėją pagrįsti empirine medžiaga. Antra, jis ketino savo skaitytojus įtikinti evoliucijos mechanizmo – kovos už būvį nulemtos gamtinės selekcijos – realumu. Tai Darwinui nelabai pavyko⁵⁵². Jis siekė evoliucijos teoriją įtvirtinti universitetuose. Deja, nesėkmingai, juolab kad sulaukęs vos 30 metų Darwinas tapo neįgalioju. Jo idėjas toliau plėtojo T. H. Huxley'us. Jis Darwinui buvo tuo, kuo šv. Petras buvo Jėzui – skelbė šeimininko idėjas. Tuo metu Didžiojoje Britanijoje buvo gyvi prisiminimai apie Indijos sukilimo ir Krymo karo baisumus, ir šaliai labai reikėjo reformų. Huxley'us stengėsi jas įgyvendinti, bandydamas žmonėms įdiegti ateinančio XX a. suvokimą. Jis reformavo mokyklas, kariuomenę, paslaugų sritį, aukštąjį mokslą. Bet visuomenės evoliucijos idėja, kuria buvo grindžiamos reformos, greitos naudos nedavė, juolab kad joms rimtai priešinosi žemvaldžiai, dvasininkai, kariškiai. Todėl Huxley'us nutarė įkurti net savą evoliucijos bažnyčią. Jos esmė buvo pagrįsta mintimi, kad žmogus yra moralės normas kuriantis visa ko centras ir viršūnė. Ilgainiui evoliucijos bažnyčios tapo gamtos muziejais.

Kaip ir krikščionys nevienodai suvokia ir skleidžia Dievo tiesas, taip ir evoliucijos šalininkai skirtingai suvokia ir skleidžia Darwino idėjas. Pavyzdžiui, 1930 m. Darwino natūraliosios atrankos koncepcija buvo sulydyta su genetika. Atsirado ir neodarvinizmas, kuriam anuomet didelę įtaką darė agresyvusis komunizmas. Vėliau Trofimas Lysenka Rusijoje išvis sunaikino biologiją. Vakarų šalių universitetuose kartais dėstoma net labai modifikuota evoliucijos teorija. Joje atsakymų į daugelį gamtos ir socialinių problemų galima net neieškoti. Dar daugiau, Edwardas Wilsonas teigia, jog evoliucija

551 Darwin, E. *The Temple of Nature*. J. Johnson, London, 1803.

552 Mayr, E. *Darwin on Man: Psychological Study of Scientific Creativity*. University of Chicago Press, 1987.; Ruse, M. *Mystery of Mysteries*. Harvard University Press, Cambridge, 1999.

tėra mitas, kuris stengiasi paaiškinti religiją kaip visiškai materialių reiškinių rezultatą⁵⁵³. Įdomu, kad XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje net labiausiai mokslinės pažangos pasiekusiose šalyse pasaulio sukūrimo (kreacionizmo) šalininkai stengiasi įtikinti ir politikus, ir teisininkus, ir paprastus žmones, jog evoliucijos teorija yra klaidinga fantazija. Jie bando įdiegti į mokyklų programas „protingo pasaulio sukūrimo“ alternatyvą evoliucijos teorijai.

Tačiau pati savaime evoliucijos teorija negali pakeisti žmogaus religinių, moralinių įsitikinimų ir socialinių normų. Todėl tie, kurie ypač žavisi mokslu, turi skirti mokslo žinių kūrybą nuo jų interpretacijos. Mokslo faktai yra šventi, bet jų interpretacija – laisva. Dar daugiau, dėstant mokslines disciplinas ar perteikiant mokslo žinias, nereikia painioti mokslo su nemokslu. Evoliucijos teorija pasižymi didele aiškinamąja galia, bet tik taikant ją tiems dalykams, kuriuos ji geriausiai paaiškina. Negalima pasitelkus evoliucijos teoriją bandyti griauti religiją, nes tada ji iš principo prarastų savo aiškinamąją galią. Taip yra todėl, kad kultūra nėra vien Darwino palikimas. Religiniai įsitikinimai irgi yra žmonijos kultūros dalis, perduodama iš kartos į kartą. Pagaliau tradicinės religijos jaučia ir kai kurių evoliucijos teorijos teiginių trūkumus ir juos lengvai diskredituoja. Ko gero, ir tuo galima aiškinti, kodėl iki šiol tiek daug žmonių pasaulyje netiki evoliucija.

Kaip mokslininkas turėtų reaguoti į tikinčiųjų įsitikinimus, kurie gali labai skirtis nuo jo? Kaip, pavyzdžiui, mokslininkui reaguoti į iki šiol gajų tikėjimą, kad žmogus buvo sukurtas prieš 10 tūkstančių metų? Ar jam reikia ignoruoti tokius įsitikinimus, ar juos aršiai smerkti, ar kovoti su jais, o gal rodyti alternatyvų dvasingumą? Į tai nelengva atsakyti.

Jeigu kalbėtume tiksliai, tai mokslas ir pažinimas nėra tas pats. Ši skirtis tarp pažinimo ir mokslo pradėjo ryškėti XVII a., Europoje įsikūrus pirmosioms mokslinėms draugijoms. Jos leido atsiriboti nuo Bažnyčios įtakos. „Tai, kas mus vienija, yra laisvė filosofuoti fiziniiais klausimais“, – rašė Federikas Cesis draugijos, kurioje aktyviai veikė ir Galileo Galilei’us, nariams. XIX a. tarp mokslo ir pažinimo jau buvo nubrėžtos aiškios ribos. Kembridžo universiteto geologas A. Sadjwickas rašė: „Jei mes peržengsime savo ribas, eisime į mums nepriklausomas sritis ir atversime duris niūriai laukinei politikai, tai bjaurus nesantaikos demonas nedelsdamas ras kelią į mūsų filosofijos rojų.“ Iš šių žodžių tampa aišku, kad mokslas, skirtingai nei paži-

---

553 Wilson, E. O. *On Human Nature*. Harvard University Press, Cambridge, 1978.

nimas, buvo siejamas su viltimi pasiekti sutarimo rojų. Tuo tarpu su religija susieta politika mokslininkams priminė inkvizicijos šėtoną.

Mokslo interesų saugojimas, uždarant tam šėtonui duris, mokslą ir tikėjimą vis labiau skyrė. Iki Darwino buvo manoma, kad pasauliu besidominčio Kūrėjo buvimas įrodytas. Sadjwickas manė, kad ateizmas sugriautas. Mokslui plėtojantis dievybės primityvus supratimas iš tikrųjų mažėja. Tačiau regėjome, kad viskas yra kur kas sudėtingiau, nei norėtų tiek mokslininkai, tiek religiniai žmonės, regėjome, kad mokslo priešininkų (bent jau darvinizmo priešininkų) esama iki šiol. Tad ar moksliniai tyrinėjimai gali būti suderinami su žmogaus religiniais, dvasiniais įsitikinimais?

Tai – itin sudėtingas klausimas. Jis visuotinio sovietinio ateizmo laikais net nebuvo keliamas – mokslininkas „privalėjo žinoti“, kad mokslas ir religinis tikėjimas yra nesuderinami. Keista, bet ir nepriklausomybę atgavusioje Lietuvoje to klausimo niekas nekelia, stengiamasi jo tarsi nepastebėti. Dėl mokslo ir religijos santykių viešai net nediskutuojama. Retas kunigas pabendruoja su mokslo žmogumi, ir atvirksčiai. Bet ar iš tikro jie neturi apie ką kalbėtis, ar iš tikro mokslininkai ir dvasininkai yra priešinguose pažinimo poliuose?

Tad pažvelkime, ką apie tai rašo ir kalba tiek garsūs pasaulio mokslininkai, tiek dvasininkai (Plačiau apie tai žr. mūsų straipsnyje „Mokslas ir tikėjimas“⁵⁵⁴).

Nobelio premijos laureatas fizikas A. Einšteinas manė, kad mokslas be tikėjimo yra luošas, o religija be mokslo – akla. Gal dėl šiltnamio efekto, bet tūkstantmečių sandūroje tarp mokslo ir tikėjimo jaučiamas atlydis. Vatikanas pagaliau formaliai atsiprašė dėl Galilei'aus persekiojimo, o prieš keletą metų popiežius Jonas Paulius II atsargiai pripažino evoliuciją esant „daugiau nei hipoteze“. Fulerio teologinės seminarijos Pasedonoje (JAV) konservatyviųjų protestantų intelektualinis centras prieš penketą metų pripažino natūralią žmonių giminės medžio kilmę. Vis daugiau dvasininkų palaiko vokiečių teologo Ditricho Bonhoferio 1940 m. išsakytą mintį, kad gilėjantis mus supančio pasaulio pažinimas reiškia, jog žmonėms vis rečiau atsakymo į jiems iškilusius klausimus reikia ieškoti bažnyčioje, nes daugelį atsakymų jie gali rasti patys.

Spartūs pokyčiai vyksta mokslo pasaulyje. Kasdien plaukia žinios apie naujus atradimus tiriant mikropasaulį, visatą ir žmogų. JAV nacionalinė

---

554 Grigas, J. Mokslas ir tikėjimas. *Katalikų pasaulis*. 2003, Nr. 9.

mokslų akademija ir Amerikos mokslo pažangos asociacija sukūrė projektus, skirtus dialogui tarp mokslo ir religijos bei tiltams tarp jų nutiesti. Įsteigti Čikagos religijos ir mokslo centras bei Teologijos ir gamtos mokslų centras Berklyje. Kembridžo ir Prinstono universitetai įsteigė profesorių etatus mokslui ir tikėjimui derinti. Kitas ženklas, kuris byloja apie vis mažėjantį priešišumą tarp mokslo ir tikėjimo, yra dažnėjantys didžiųjų mokslininkų vieši pasisakymai apie savo dvasinius įsitikinimus. Nobelio premijos laureatas fizikas Ch. Townesas 1995 m. išleistoje knygoje *Kuriant bangas* religiniams klausimams skyrė net 30 puslapių. Nors geram mokslininkui lyg ir netinka būti tikinčiuoju, buvęs prestižinio Masačusetso technologijos instituto rektorius Townesas visą gyvenimą lanko bažnyčią ir laiko save tikinčiuoju. Jis kasdien meldžiasi ir Bibliją laiko istorijos metraščiu, kuri neprieštarauja šiuolaikiniam mokslui, jei jos faktus suprantame ne pedantiškai.

Karo metu Townesas kūrė kovinius radarus, o po karo, plėtodamas mikrobanginę spektroskopiją, sukūrė pirmąjį kvantinį mikrobangų generatorių – mazerį, šiuolaikinio lazerio pirmtaką. Kiek vėliau su A. Šavlovu jis sukūrė ir lazerį. Jis sako, kad šių istorinių atradimų įkvėpimo šaltinis jam buvo Dievas, kuris neleido kilti abejonėms. Vėliau Townesas susidomėjo infraraudonąja astronomija ir įrodė, kad visatoje gausu organinės medžiagos. Townesas mokslo ir tikėjimo nelaiko priešiškomis jėgomis. „Mokslas siekia suprasti visatos mechanizmus, religija – jos prasmę. Todėl mokslas ir religija negali būti atskirti, – sako jis. – Neprotinga manyti, jog mes jau pakankamai žinome apie pasaulį, kad patikėtume atradę visas veikiančias jėgas. Tai yra labiau nelogiška, nei tvirtinti, kad tikėti yra nelogiška.“ Townesas tiki, jog mokslas ir religija artėja prie susitaikymo periodo, nes mokslininkai susiduria su neatsakymais ir gal net neatsakomais klausimais, pavyzdžiui, kas sukėlė didįjį visatos sprogią. „Fizikai atsitrenkia į akmeninę sieną reiškinį, kurie, atrodo, atspindi protą, veikiančią gamtos dėsniais. Biologai taip pat atsitrenks į akmeninę sieną, jei jiems nepasiseks paaiškinti tokių esminių reiškinį, kaip staigūs šuoliai neurologinėje sofistikoje. Kuo daugiau mes sužinome apie kosmosą ir evoliucinę biologiją, tuo daugiau jie atrodo nepaaiškinami be protingo kūrimo. Ir tai man įkvėpia tikėjimo“, – tvirtina Townesas.

Keblūs etiniai klausimai, kuriuos iškėlė klonavimas, genų inžinerija ir kiti atradimai, skatina mokslo ir Bažnyčios dialogą. Bet mokslą ir Bažnyčią taip pat veikia ir pragmatiniai motyvai. Ieškodami tarp išsilavinusių žmonių šalininkų, dvasininkai turėtų parodyti, kad jiems suprantamos mokslininkų mintys. Pasiremdami mokslu, dvasininkai tik sustiprintų šiuolaikinių žmo-

nių tikėjimą. Japonai Dievą atranda žiūrėdami į rasos lašelį ant lapo arba į gelės žiedą. Užtenka giliau pamąstyti, kas taip subtiliai sudėsto atomus, kad joks chemikas negali to padaryti. Ne kartą Kioto filosofiniame sode šių minčių autorius stebėjo japonus, žiūrinčius į akmenis smėlyje ir maistančius apie Kūrėją. Ne taip seniai fizikai atrado, kad atomai, molekulės ir kitos dalelės (o iš jų sudaryti ir mes su jumis) gali pasireikšti ir kaip medžiaga, ir kaip bangos. Beje, sutelkta energija, kuri neišnyksta, tik viena jos forma virsta kita, šių minčių autoriui kelia kur kas daugiau apmąstymų apie žmogaus sielą ir jos nemirtingumą nei abstrakčios Biblijos tiesos. Tai, kad mokslas ir religija gali bendrauti, teigia ir Kalifornijos universiteto genetikas F. Ayala. Kembridžo universiteto biochemijos dekanas A. Phycocas (dabar jau palikęs universitetą ir tapęs dvasininku) nurodo, kad XIX a. mokslo įstaigos užėmė karingą poziciją religijos atžvilgiu tik tam, kad išlaikytų veiklos ir sprendimų laisvę, nes iki tol universitetai buvo stipriai veikiami Bažnyčios.

Bet šiandien padėtis jau visiškai kitokia, o požiūriai į mokslo ir tikėjimo santykius vis dar kartais net iš esmės skiriasi. Tad atlydžio ženklai dar nereiškia, kad ledynmetis pasibaigė. Nuo Darwino knygos *Rūšių kilmė* paskelbimo santykiai tarp mokslo ir religijos priminė priešiško pratybas, kuriose viena šalis laimėdavo kitos sąskaita. Kaip jau minėjome ir tai netrukus šiek tiek plačiau praskleisime, ir dabar nemažai mokslininkų religijos netoleruoja, lygiai kaip kadaise Bažnyčia netoleravo mokslo.

Mūsų manymu, pirmiausia išlikusį priešišumą tarp mokslo ir tikėjimo šiuo metu dar labiau gilina JAV bei kitose šalyse savo institutus įsteigę atkākūs kreacionistai, t. y. naujieji „pasaulio sukūrimo teorijos“ kūrėjai ir skleidėjai. Būtent jie atkakliai neigia net neginčytinus geologijos, biologijos, antropologijos ir t. t. faktus. Nors katalikybė yra gana konservatyvi, bet ir ji nelinkusi palaikyti kreacionistų. O protestantizmas, judaizmas, islamas seniai nustojo tvirtinti, kad pasaulis ir žmogus sukurti vos prieš keliasdešimt tūkstančių metų.

Dėl kreacionistų politinio sparno keliamo triukšmo mokslininkai priversti reaguoti į net absurdiškus jų teiginius. Galbūt todėl dar 1981 m. JAV nacionalinė mokslų akademija paskelbė, kad religija ir mokslas yra skirtingos ir tarpusavyje nebendruojančios žmonijos mąstymo sritys. Pritarimo kreacionizmo koncepcijos skleidėjams baimė veikia net ir asmeninius žmonių santykius. Kreacionistų skleidžiamas tikėjimas esant Dievą yra tiek neracionalus, kad jei mokslininkas prisipažįsta tikintis, kolegų reakcija, pa-

sak JAV nacionalinio sveikatos instituto direktoriaus genetiko F. Kolinso, dažnai būna tokia: „Kaip šis vaikinys gavo mokslo laipsnį?!“

Pats Kolinsas mano, kad tikėjimas padeda darbui. „Kai tirdami žmogaus genomą atrandame ką nors naujo, aš pajuntu pagarbią baimę ir pagalvoju, kad žmonija tik dabar suprato, ką Dievas žinojo seniai. Šis gilias slypintis jausmas man padeda suprasti dvasinę gyvenimo pusę, o mokslo praktiką – labiau atlyginamą. Daug mokslininkų iš tikro nežino, kiek daug jie praranda netyrinėdami savo dvasinių jausmų“, – rašė Kolinsas. Panašiai mąsto ir Masačusetso universiteto fizikas Deividas Skotas: „Postmodernistinėje akademinėje kultūroje dauguma mokslininkų mano, jog jie turi tyčiotis iš tikėjimo jau vien tam, kad būtų laikomi rimtais. Tačiau didieji mokslininkai savo darbo religinių aspektų plačiau svarstyti nebijo. Jiems tai atrodo intelektualiai patrauklu.“ Pavyzdžiui, Newtonas žavėjosi biblinėmis pranašystėmis. Jis manė, kad beveik pastovus planetų regimasis kelias aplink Saulę neatsirado atsitiktinai ir rodo estetinį Kūrėjo protą. W. Heisenbergą tikėjimas paskatino sukurti neapibrėžtumo teoriją.

Bet mintis, kad moksliniai tyrimai paneigs tikėjimą, yra iki šiol gyva nuo to meto, kai 1769 m. D. Diderot parašė, jog išgilinimas į bet ką paprastą, net į vištos kiaušinį, gali „apversti kiekvieną pasaulio bažnyčią“. Kai kurie šiuolaikiniai mokslininkai tvirtina, kad mokslas jau seniai užėmė Dievo vietą.

Objektyviai veikiantys natūralios selekcijos ir kiti gamtos dėsniai mokslo skeptikus skatina nepripažinti aukštesnės galios. „Kuo labiau visata atrodo suprantama, tuo labiau ji atrodo beprasmė“, – rašė Nobelio premijos laureatas fizikas S. Weinbergas. Šiandien jis teigia: „Aš neatsiimu savo žodžių, tik priduriu, kad žmonės gali užsitarnauti pagarbą gyvenime mylėdami vieni kitus, tirdami visatą ir darydami kitus prasmingus darbus.“ Apie mokslo pažangą jis taip mano: „Kiek mums žinoma, fizikos dėsniai yra šaltai objektyvūs ir nepalieka net užuominos apie prasmę ir tikslą.“ Kitas Nobelio premijos laureatas fizikas L. Ledermanas mano, kad mokslas dievybės įrodymų neranda, ir pasak jo, nors moksle ne viskas aišku, todėl dar lieka vietos Kūrėjui, bet tos vietos jau daug mažiau, nei buvo prieš 50 metų. Dievui skirta erdvė traukiasi. Palo Alto molekulinės medicinos instituto Kalifornijoje direktorius J. Larickas išreiškia daugelio mokslininkų požiūrį pastebėdamas: „Lygiai taip, kaip žmonės suprato, jog ne Dievas sukelia žaibą, taip pamažu jie supras, kad sąmonė ir kiti Visagaiui priskiriami reiškiniai

irgi kyla natūraliai. “O „vyriausiuoju religijos moksliniu gladiatoriumi“, ko gero, yra Oksfordo universiteto zoologas R. Dawkinsas. BBC televizijoje jis vedė mokslo populiarinimo laidas, Oksforde specialiai jam įsteigta mokslo populiarinimo katedra. Visus, kurie tiki Dievą, jis vadina moksliniais beraščiais ir teigia: „Visata, kurią matome, turi tiksliai tas savybes, kurių ir reikėjo tikėtis, jei jos pradžioje nebuvo jokio kūrimo, jokio tikslo, blogio nei gėrio, nieko, išskyrus betikslį abejingumą.“ Knygoje *Savanaudis genas* jis rašė, kad evoliucijos procese esminė kova vyksta ne tarp individų ar rūšių, bet chromosomų lygmeniu. Organizmai genams tik tarnauja. „Mes tik esame DNR platinimo mašinos. Tai vienintelė kiekvieno gyvo padaro gyvenimo prasmė“, – teigė jis. Net ir sąmonė jam nėra išimtis, nes žmogaus mintys, anot jo, tėra tik genų adaptacijos ginant savo interesus pasekmė. „Savanaudžių genų, aklų fizinių jėgų ir genų reprodukcijos visatoje kai kurie žmonės nusivilia, kiti tampa laimingi, ir čia nėra jokio ritmo ir priežasties“, – rašė jis 1995 m. išleistoje knygoje *Upė iš rojaus*. Jis įsitikinęs, kad žmonės, kurie tiki gyvybės sąmoningu sukūrimu, ne tik klysta, bet yra ir visiškai nemokšos. Pasak jo, nėra jokios prasmės toleruoti religiją, nes tikėjimo problema šiandieną iš tiesų jau yra mirusi problema.

Galėtume pateikti kur kas daugiau panašių požiūrių. Bet pirmiausia kyla klausimas: ar iš tiesų tikėjimo problema jau mirusi? Juk vaikai, kurie prieš trisdešimt metų buvo abejingi religijai, dabar lanko bažnyčią su savo vaikais. Juk net jei Dievui skirta erdvė ir traukiasi, tai visiškai nepaveikė tikinčių Dievą mokslininkų. Minėti apklausos rezultatai (40 proc. mokslininkų tikintys) yra panašūs į 1916 m. rezultatus. Kai kurie žymūs mokslininkai įsitikinę, kad mokslas dar daug vietos palieka Dievui. R. Millikenas prisipažino niekada nepažinojęs mąstančio žmogaus, kuris netikėjo Dievą. Nobelio premijos laureatas biologas Ch. Duve teigia: „Daugelis mano draugų mokslininkų yra ateistai, bet ateizmo priežastis slypi ne moksle. Netikėjimas yra tik vienas iš daugelio galimų asmeninių požiūrių.“ Kitas Nobelio premijos laureatas biologas J. Lederbergas rašo: „Niekas kol kas nepaneigia Dievo. Nenuginčijama ir tai, kad religinis impulsas skatina mokslinius tyrimus. Visa kita yra tik spekuliacijos.“ Kembridžo universiteto profesorius fizikas J. Polkinghorns, tapęs anglikonų dvasininku, pažymi, kad vyrauja tendencija ieškoti Dievo dramatiškuose fizikos ir biologijos nenuoseklumuose, o jei ten Jo nerandama, skelbiama, kad religija nugalėta. Bet Dievas gali veikti subtiliais būdais, kurie yra paslėpti nuo gamtos mokslų. Masačusetso universiteto kapelionas R. Karlshas tvirtina, kad visiškai nėra aišku, ar racio-

nalūs moksliniai tyrimai gali atskleisti aukščiausią visatos tikslą. Jis pateikia dvasinio paradokso pavyzdį: kuo daugiau atiduodant savęs, tuo daugiau gaunama. „Kokie laboratoriniai tyrimai tą gali paaiškinti?“ – klausia jis.

Mokslininkų abejonės dėl Kūrėjo buvimo ar nebuvimo palaiko ir tai, kad mokslas iki šiol dar neatskleidė gyvybės kilmės, nenugalėjo mirties. Biologija gali paaiškinti prisitaikymą ir paveldėjimą, bet kol kas mokslininkai nesutaria, kaip prasidėjo natūrali selekcija ir kiti gyvybės procesai. „Iki tol, kol biologai atskleis gyvybės kilmę, Dievas bus jų varžovas“, – įsitikinęs belgų biochemikas Ch. de Duve. Net ir šalti gamtos dėsniai, į kuriuos apeliavo S. Weinbergas, pasak Carnegio instituto astronomo A. Dreslerio, gali išreikšti gilų tikslą. Kai tyrinėtojai teigia, jog kosmologija atskleidžia Dievo mintį ar raštą, jie dieviškumui priskiria tai, kas galiausiai gali būti tik mažesnioji visatos dalis – jos fizinė struktūra. Nors ir tai svarbu žinoti, bet ji nublanksta prieš toje visatoje esančio žmogaus gyvenimo prasmę, – mano Dresleris ir priduria: „Daug mokslininkų pasirenę pažeminti net savo autoritetą, kad bent taip padėtų sunaikinti aroganciją, kuri lemia ir religinę neapykantą. Bet tai irgi daro mokslą besielį. Antimokslinės nuotaikos šiandien kyla iš supratimo, kad garbindamas beprasmiškumą, mokslas tampa nežmoniškas.“ Kunigaikštis Velingtonas yra pastebėjęs: „Išlavinkite žmones be religijos, ir padarysite juos protingais velniais.“ Gal todėl ir yra perpildyti mūsų kalėjimai? Kita vertus gražiausia muzika, subtiliausias menas, geriausias knygos ir tobuliausios politinės sistemos buvo sukurtos žmonių, kurie tikėjo Dievą.

Žodžiu, anot Dreslerio, mokslas susiduria su iššūkiu: „Žmonės atsiskė senojo tikėjimo, jog žmonija yra fiziniame visatos centre, bet turi grįžti atgal tikėdami, kad esame prasmės centre.“ Tai sutampa su tuo, ką pabrėžia religija. O minėtasis Skotas pažymi: „Dvi vyraujančios tėkmės, ieškančios tiesos apie žmonijos esmę, yra mokslas ir religija. Žmonių pastangomis jos jau buvo kartą sujungtos, tačiau humanitarų įstaigose dabar vyrauja postmodernistai, kuriems nieko nėra tikra – nėra absoliučios tiesos, tik konstruktyvizmas, vadovaujamas kultūrinio determinizmo.“

Veikianti pasaulyje išventintų į dvasininkus mokslininkų draugija mano, kad mokslas ir religija yra dvi reikšmingos intelektualios jėgos. Kai išseks postmodernistiniai kaprizai, jos vėl drauge ieškos to, kas yra tikra, nes moralė be religijos yra medis be šaknų, upelis be jį maitinančio šaltinio arba namas ant smėlio, kuriame patogu gyventi tik iki pirmos audros.

Dvi mąstymo mokyklos taip dažnai konfliktavo dėl jų paskirties, pažinimo ir jų bendro išipareigojimo idėjai, kad tiesa likdavo kažkur toli. Užuoat ėję skirtingais keliais, rytojaus mokslininkas ir teologas, mūsų manymu, turėtų siekti kuo didesnio vienas kito supratimo.

Šio minčių autorius – fizikas – yra įsitikinęs, jog būtina gerbti ir puoselėti nuomonių įvairovę ir arogantiškai nežeminti jokių įsitikinimų, tarp jų ir mokslo galios pažinti pasaulį, pradedant mikroskopinių dalelių elgesiu ir baigiant visatos gelmėmis ir mūsų pačių mintimis.

6.3. Misticizmas gyvenime ir jo atspindys psichiatrijoje

Įtvirtinančiai valstybėje demokratijos principus Lietuvos visuomenei iškyla nemaža aktualių problemų, kurias būtina suvokti, išsąmoninti, rasti jų sprendimo būdus. Viena iš jų – mistikos plitimas ir neigijama šio reiškinių įtaka žmonių psichikai, net visuomenės stabilumui. Dabartinėje demokratinėje visuomenėje, kurioje ugdoma tolerancija įvairiausiai žmonių pasaulėžiūrai ir asmens saviraiškai bei pasirinktam gyvenimo būdui, teisė gauti ir teikti informaciją yra nevaržoma. Bet kartu iš žmogaus reikalaujama kur kas daugiau savarankiškumo ir atsakomybės už savo egzistenciją bei saugumą. Sovietiniais laikais buvo formuojama nuasmeninta ir lengvai valdoma visuomenė, ribojamas žmogaus individualumas. Cenzūra ir kitais represiniais mechanizmais informacija buvo atrenkama ir griežtai kontroliuojama tam, kad leistinas asmens savarankiškumas pasireikštų tik daugmaž numatyta ir apribota veikla. To meto realijos asmenybei vystytis buvo akivaizdžiai destruktivos. Tačiau reikia pastebėti, kad dirbtinai atribojant žmogų ir visuomenę nuo egzistenciškai sudėtingos, bet kartu ir įvairiapusės gyvenimo patirties, kuri ir lemia asmenybės bei visuomenės tobulėjimą, tuo metu buvo sukurtas ir kolektyvaus saugumo jausmas. Galinčius psichologiškai skatinti asmenybės individualizmą ir menkinti tikrą ar tariamą saugumo jausmą mistikai priskiriamus reiškinius valdžios struktūros aktyviai blokavo, todėl jiems plisti visuomenėje tuo metu nebuvo palankių sąlygų. Tuo tarpu mūsų demokratinėje visuomenėje, kurioje informacija sklinda nevaržomai, misticizmas įvairiais pavidalais pasireiškia vis plačiau ir ryškiau.

Lietuvos politinio gyvenimo aktualijos parodė, jog net tarp aukščiausiosios valdžios žmonių misticizmo apraiškos yra gajos. Bet jeigu šalies visuomenės lyderiai naudojami aiškiaregių paslaugomis, tai visuomenė vargu ar galėtų jaustis saugi. Juk gali būti, kad kritiškais valstybei momentais valdžios žmonės priims ne proto ir aplinkybių diktuojamus sprendimus, o sprendimus, kuriuos veikė nežinia kuo besivadovaujantys aiškiaregiai ar ekstrasensai. Deja, didesnei visuomenės daliai trūksta kritiško požiūrio ir kritiško tokių faktų vertinimo. Į tokius faktus reaguojama gana pasyviai arba išvis į tai nekreipiama dėmesio. Pavyzdžiui, rinkėjai į šalies aukščiausiąją valdžią Seimą išrenka žmogų, kuris nurodo, kad vienintelis jo aukštesnis išsilavinimas – studijos vadinamojoje Parapsichologijos akademijoje...

Pastaruoju metu žiniasklaida teikia ypač daug mistinio atspalvio informacijos. Didžiausio tiražo dienraščių straipsniuose aprašomi, TV laidoje rodomi ekstrasensai, aiškiaregiai, bioenergetikai, neva stebuklingų gydymųjų galių turinti Merkinės piramidė ir t. t. Vertinant tos informacijos turinį ir pateikimo formą yra regimas akivaizdus sensacijų vaikymasis, objektyvus ir visapusiško faktų tyrimo, jų kritinio ir mokslinio vertinimo stoka. Kartais siekiant sensacijos paminamos ir dorovinės etinės normos. Pavyzdžiui, televizija rodė laidą apie anksčiau itin pagarsėjusį Kašpirovskį ir jo masinės hipnozės seansus, kurių metu net „stebuklingai“ pasveikstama. Laidoje pasisakė keli žmonės, kurie dėkojo „stebukladariui“ už pagydymą nuo neišgydomų ligų. Deja, toje TV laidoje nukentėjusių nuo Kašpirovskio „gydymo“ nebuvo parodyta, nors jų buvo daug. Šio tikrai gerai įvaldžiusio hipnozės techniką, bet atvirai paminančio gydytojo etikos reikalavimus psichoterapeuto veiklą jau seniai kritiškai įvertino įvairių šalių medikai. Dėl jo destruktvyvios veiklos kelios valstybės Kašpirovskio net neišleisdžia. Būtent šios informacijos ir trūko TV laidoje. Todėl tą laidą galima vertinti kaip slaptą Kašpirovskio reklamą, juolab kad toje laidoje buvo užsiminta apie galimą šio asmens atvykimą į Lietuvą.

Kelia susirūpinimą ir teisinių normų, ribojančių kai kurių misticizmo apraiškų plitimą, nepaisymas. Legali medicinos praktika Lietuvoje yra galima tik gavus licenciją. Todėl stebėtina, kad net oficialiuose medicininių paslaugų informaciniuose kataloguose yra reklamuojami Lietuvoje nelicencijuoti mistiniai gydymo būdai. Pavyzdžiui, leidinyje *Medicinos katalogas 2003/2004. Lietuvos gydytojai ir įstaigos* nurodyta... parapsichologinė konsultacija. Kataloge *Lietuvos medicina 2003 m.* skelbiasi „bioenergoterapeu-

tas“. Galbūt tokie skelbimai – tik leidėjų neprofesionalumo rezultatas, bet jie yra simptomiški – vaikantis pelno nepaisoma net įstatymų.

Apie dar vieną mistifikuotą visuomenės gyvenimo reiškinį žiniasklaidoje, deja, pateikiama palyginti nedaug informacijos. Tai sektantizmo plitimas. 2005 m. Lietuvoje buvo užregistruota 27 kryptių 160 religinių bendruomenių, kurioms priklausė apie 0, 43 proc. šalies gyventojų. Bet tai tik oficialioji šio reiškinio pusė. Šios religinės bendruomenės yra uždaros, vengiančios skelbti daugiau informacijos apie save. Kiek šie nauji netradiciniai dvasiniai judėjimai yra sektantiški ar nesektantiški – trūksta informacijos, stebėjimų, vertinimų. Kai kurie Vakarų šalių mokslininkai jau seniai perspėja apie destruktivią kai kurių netradicinių dvasinių judėjimų veiklą, vis didėjančių tokios veiklos pavojų visuomenei. Be abejo, laisvoje visuomenėje kiekvienas žmogus turi teisę išpažinti savo tikėjimą. Tačiau seniai žinoma, kad sektų veikloje siekiama manipuliuoti savo nariais. Sektoms būdinga verbuoti žmones, kurie patyrė sukrėtimų, prarado psichinę pusiausvyrą. Sektantiški – paprastai autoritariški ir siekiantys savo narių kontrolės – judėjimai, pabrėždami savo „dvasingumą“, taikosi būtent į tokius žmones. Įvairiomis priemonėmis siekiama manipuliuoti sektos nario asmeninėmis savybėmis, griaunami jo ankstesni šeimos ir socialiniai ryšiai. Todėl visuomenės ir valdžios institucijų abejingumas šiam Lietuvą palietusiam reiškiniui verčia stebėtis. Bent jau žiniasklaida, kuri pasižymi savo skvarbumu ir atvirumu visuomenės „žaidžiams“, turėtų skirti tam daugiau dėmesio.

Deja, žiniasklaida domisi ne tuo. Šiandien dažniausia girdime ir skaitome tik apie aiškiaregius, kurie numato ateitį, ekstrasensus ar bioenergetikus, kurie nustato ligas ir visas jas gali išgydyti ar pan. Šia mistifikuota, *teisiškai neskaidria* veikla užsiimama gana atvirai. Spaudoje skaitome, jog kai kas bendrauja su Dievu, kontaktuoja su ateiviais, susiduria su keisčiausiais reiškiniais...

Kita vertus, *psichiatrai su panašiais teiginiais susiduria kasdien*. Daugelis psichinių ligų sutrikdo žmogaus psichinę veiklą, jo realybės suvokimą ir savimonę, pažeidžia mąstymą, nuotaiką, valią, iškreipia poreikius. Ligoniai patiria įvairius liguistus mistinio atspalvio išgyvenimus. Haliucinuojantys ligoniai mato keisčiausius regėjimus, girdi įvairiausias pranašystes. Ligoniai, kuriems pasireiškia didybės kliedesys, liguistai įsitikinę, kad turi ypatingų fizinių ar psichinių galių. Turintis psichinio automatizmo

sindromą ligonis jaučia esąs veikiamas jėgų ar pats veikia kitus. Patologinis fantazavimas dažniausiai pasitaiko isterinio tipo asmenybės sutrikimo atvejais. Patologiškai fantazuodami pacientai išgyvena tai, ko patys nesugeba įgyvendinti. Savo pasakojimais apie ypatingus savo išgyvenimus ir keistus įvykius jie nesąmoningai siekia iškilti virš kitų žmonių, atkreipti aplinkinių dėmesį į save. Tuo jie patenkina nuolatinį poreikį būti dėmesio centre. Dažnai ligoniai savo liguistų išgyvenimų kritiškai nevertina ir deklaruoja savo išskirtinumą. Deja, ir žymi visuomenės dalis tokius žmones vertina nepakankamai kritiškai, netgi pripažįsta jų mistinius gebėjimus.

Pateiksime bent vieną šiuos mūsų teiginius iliustruojantį atvejį iš psichiatro praktikos. Vidutinio amžiaus vyriškis prarado artimą neaiškiais aplinkybėmis žuvusį žmogų. Policija šį atvejį priskyre savižudybei. Bet vyriškis buvo įsitikinęs, kad tai ne savižudybė, o žmogžudystė. Jis neteko dvasinės ramybės, ėmė pats ieškoti tiesos. Visas jo gyvenimas tapo skirtas šiam tikslui, jis netgi beveik nemiegodavo. Kartą jam galvoje aiškiai nuskambėjo „balsas“, kad artimąjį nužudė jo draugas. Tada jis suvokė turįs ekstrasensorinių gebėjimų. Apie „balso“ pateiktą informaciją jis pranešė policijai. Nors policija ir atmetė jo versiją, bet vyriškis buvo įsitikinęs esąs teišus ir kad policija nenori vargti aiškindamasi tikrąsias artimojo žūties priežastis, o gal net bando nuslėpti neišaiškintą nusikaltimą. Vyriškis ėmė laikraščiuose skaityti pranešimus apie kitus dingusius žmones, nusikaltimus ir tuomet jam galvoje „nuskambėdavo mintis“, o vėliau net kildavo tų įvykių vaizdiniai. Kartą perskaitęs laikraštyje apie dingusios moters paiešką jis nuvyko į tos moters namus ir prisistatė jos vyrui esąs ekstrasensas. Jiems bekalbant prie tvenkinio vyriškis pastebėjo, kad dingusios moters vyras nenustygs ta vietoje, jaudinasi. Tada „ekstrasenso“ galvoje šmėstelėjo mintis, kad būtent tas vyras nužudė savo žmoną, o jos lavoną įmetė į tvenkinį. Kai jis apie tai pranešė rajono policijai, tvenkinys buvo patikrintas, ir visų nuostabai tai pasirodė esant tiesa. Apie šį įvykį pranešė žiniasklaida. Vėliau „ekstrasensas“ atvyko į policijos komisariatą ir įkyriai siūlė savo paslaugas, teikdamas įvairių jo pajaustų nusikaltimų versijų. Jam buvo pasiūlyta pasitikrinti sveikatą. Vyriškis buvo įsitikinęs, jog jis esąs ekstrasensas, ir į psichiatrinę ligoninę atvyko tik norėdamas gauti pažymą, kad yra sveikas. Beje, jis sutiko pasitikrinti sveikatą stacionare. Pacientas noriai bendravo su gydytojais, net papasakojo tuo metu laikraštyje paskelbto vieno nusikaltimo savo viziją. Deja, ji visiškai neatitiko tikrovės. Netrukus buvo nustatyta, kad vyriškis

serga psichikos liga, jam buvo pasiūlyta gydytis. Pacientas dėl to išsikeidė, atsisakęs gydyti, išvyko. Vėliau laikraščiuose skelbiamose nusikaltimų kronikose nesyk teko skaityti, kad po įvykdytų nusikaltimų rajono policija kreipėsi būtent į šį „ekstrasensą“, o dar dažniau jo pagalbos prašė dingusių žmonių artimieji. Bet apie kitus šio psichine liga sergančio „ekstrasenso“ išaiškintus atvejus neteko girdėti.

Stebint Lietuvos televizijų laidas, kuriose pasirodo mūsų šalyje apsi-reiškę stebukladariai, ekstrasensai ir kt., psichiatriams dažnai kyla abejonių dėl kai kurių jų psichinės sveikatos. Kiti savo mintis, pranašystes pateikdavo labai aptakiomis ir abstrakčiomis sąvokomis, aiškiai sąmoningai vengdami konkretumo, tikriausiai saugodamiesi, kad jų „mistiniai gebėjimai“ nebūtų atskleisti.

Žinoma, visų pasaulyje fiksuojamų mistinių reiškinių tikrai negalima vertinti tik kaip liguisto suvokimo padarinio. Žmogus psichikoje savą realybę kuria jau nuo pat gimimo. Tai, ką mes vadiname realybe, iš tiesų yra tik tam tikras psichiškai suvokiamas pasaulio dalies vaizdas. Be to, įprasto sąmonės funkcionavimo metu labai daug išorinių ir organizmo vidaus dirgiklių bei iš sąmonės kylančių jausmų ir vaizdinių yra užblokuojami, jie sąmonės lygio net nepasiekia. Tam, kad suformuotų suvaldomos realybės vaizdą, žmogus jau nuo pirmųjų gyvenimo akimirų pradeda riboti sąmonę pasiekiančių impulsų kiekį. Dėl savo biologinės prigimties žmogus iš visų šio pasaulio veiksmų gali reaguoti tik į labai menką jų dalį. Psichikos sutrikimų metu, t. y. sutrikus sąmonės lygi pasiekiančių impulsų ribojančios sistemos funkcionavimui, sąmonę pasiekia kur kas daugiau neįprastų išorės ir vidaus dirgiklių. Tai gali vykti ir kitų neįprastų psichikos būsenų atvejais, ir tai daro įtaką pernelyg stipriai paveiktos sąmonės pakitusiam realybės suvokimui. Tokį suvokimą galima pavadinti sąmonės mistifikacija.

Visata begalinė, o žmogus ir jo protas yra riboti. Todėl visada išliks tam tikras nežinomybės lygmuo. Būtent todėl labai svarbu ugdyti žmogaus ir visuomenės sveiką, racionalų santykį su vadinamosiomis mistikos apraiškėmis. O tam būtinas visuomenės švietimas, mokslinio pažinimo vystymas, teisinių principų misticizmo propagavimo ir jo skleidimo atvejais įgyvendinimas.

6.4. Mistiniai simboliai šiuolaikinių bažnyčių architektūroje: novacijų apraiškos

Kaip ir kiti su dvasiniu gyvenimu susiję dalykai, taip ir bažnyčių projektavimas bei statyba sovietmečio Lietuvoje buvo draudžiama veikla. Todėl sakralinės architektūros kūrimo tradicijos nutrūko. Reikia turėti omenyje ir tai, jog atgavus nepriklausomybę Lietuvoje nebuvo nė vieno vietinio architekto, kuris anksčiau būtų projektavęs bažnyčią. Ir vis dėlto per pastaruosius penkiolika metų lietuviškame kraštovaizdyje iškilo net trisdešimt penkios naujos bažnyčios.

Deja, ne visų jų kokybė atitinka tuos aukštus ir specifinius reikalavimus, kurie keliami šventovių architektūrai.

Priežasčių, dėl ko tik nedaugelis neseniai pastatytų šventovių yra vertintinos kaip įtaigūs sakralių tikėjimo idėjų įkūnijimo atvejai bei aukšti architektūros meno pasiekimai, būtų galima nemažai nurodyti. Be minėto netolimos praeities neigiamo poveikio tokiai ypatingai veiklai, įtakos daro ir skubėjimas, ir nereti atvejai, kai architektas ar bažnyčios tarnas stokoja nuovokos apie naujos šventovės pastato tapsmą. Minėtas ir panašias priežastis galima aiškinti mūsų šalies dabartinės situacijos specifiškumu. Tai tarsi leidžia rasti optimistinei prielaidai, kad šioje architektūros srityje Lietuvoje viskas ateityje taps tobula. Bet pažvelgus į visomis prasmėmis naujų bažnyčių architektūros patirtį Vakarų šalyse, kuriose greta puikių pasiekimų nemaža yra ir žemo meninio lygio darbų, galima suabejoti, ar vien išorinių veiksnių optimizavimas ateityje užtikrins visoms būsimums lietuviškoms bažnyčioms dvasingų Dievo namų prasmę bei tikinčiojo jausmus teigiamai veikiančio meno kūrinio vertę. Nes bažnyčios architektūros kokybei įtaką daro daugybė įvairių veiksnių.

Mes aptarsime tik vieną iš tų jų – tradicinio simbolio vietą šiuolaikinės bažnyčios architektūroje ir paties simbolizavimo akto sampratą.

Tiriant simbolių būtį bažnyčių architektūroje ir pirmiausia turint omenyje jų istorinę raidą, aiškėja, kad bene viskas – nuo bendrų architektūros dalykų iki detalių – ne tik neakivaizdžiai ir tiesiogiai perteikia įvairias idėjas, bet ir tarsi iš anapusinės tikrovės pasakoja, moko, žymi, gluboja, perspėja, laimina, baudžia, kovoja, veikia žmogaus sąmonę, jausmus ir elgesį. Šventovių tipuose, bažnyčios pastato sudėtinėse dalyse, geometrinių formų sandaros pavidaluose, elementų kiekiuose, proporciniuose santykiuose, medžia-

gose, spalvose ir kitų komponentų simbolinėse reikšmėse nuo pat bažnyčių pirmavaizdžių jau yra generuota tai, kas sudaro sakralios idėjos apie visatos ir viso žmogiškojo pasaulio sąryšio esmę. Taip pasireiškia pati simbolių kalbos prigimtis – būti ypatingos rūšies tarpininku tarp materialaus ir idealaus bei reikštis kaip tam tikra komunikacijos forma, kuri padeda pajauti ir suvokti visa apimančio sąryšingumo principą ir prasmę⁵⁵⁵.

Vis girdint taip dažnai pastaruoju metu sakytų žodžių aidus apie praitame dešimtmetyje Lietuvoje pastatytų bažnyčių architektūros negalias, keistai atrodo daugelio architektų elgsena, kai jie vengia atvirai pasakyti, kad viena iš tų negalių priežasčių yra ir tradicinių kūrybos metodų nepaisymas. To priežastys, matyt, yra dvi. Pirmoji – vis dar profesinėje sąmonėje vyraujanti modernistinė pasaulėjauta, kuri ekskursus į istorinę praeitį beveik šimtmetį vertino negatyviai. Antroji priežastis gali būti trivalesnė – paprasčiausias tradicinių kūrybos metodų neišmanymas. Būtent tai kai kuriems architektams neleidžia suvokti, jog organiškas sakralių simbolių įveiksimas yra sudėtinė bažnyčių projektavimo tradicijos dalis. Tai, jog panašus profesinis sindromas nėra vien šiuolaikinės lietuviškos praktikos savastis, rodo ir lenkų architekto J. Uscinowicziaus įžvalgos apie naujų bažnyčių architektūros pradimus vengiant naudoti simbolių kalbą⁵⁵⁶. Šis autorius įtaigiai paaiškino, kaip simbolių būtis suteikia bažnyčiai šventumo, kiek jos šventumas priklauso nuo įvairių simbolizavimo aspektų. Noro aiškintis bažnyčių architektūros simbolizavimo tikslus bei galias vis daugiau randasi ir Lietuvoje. Apie tai byloja ne tik 2002-aisiais surengta 1990–2001 m. pastatytų bažnyčių architektūros paroda (kaip ir tuo metu surengta mokslinė praktinė konferencija), bet ir protarpiais viešai išsakomos simbolizavimo svarbą aktualizuojančios mintys. Prasminga, kad šį diskursą aktyvina ne tik architektai. Simptomiškai nuskamba kunigo J. Sabaliausko mintys: „Pasiškliauti vien savo talentu ir imtis projektuoti bažnyčią, nesuvokus gilios jos prasmės – klaidingas kelias. (...) Architektas, įgyvendindamas savo sumanymą, turi įkūnyti Dievo amžinumą ir artumą. Tai nėra lengva – šias gilias idė-

555 Žr. plačiau: Buivydas, R. *Ezoterinis simbolių žodynas*. Vilnius, 1995; Buivydas R. Simbolizmo būtis architektūroje. *Urbanistika ir architektūra*. 1996, Nr. 2, p. 56–64; Buivydas, R. Simbolis ir architektūra. Ankstyvasis periodas. *Urbanistika ir architektūra*. 1997, Nr. 1, p. 86–99; Buivydas, R. Simbolis antikinėje architektūroje. *Urbanistika ir architektūra*. 1997, Nr. 2, p. 77–96; Buivydas, R. Architektūros kalba ir simbolizmas. *Archiforma*. 1997, Nr. 4, p.74–80.

556 Uscinowicz, J. Kryzys symboli w architekturze sakralnej. *Budownictwo sakralne I monumentalne*. Białystok. WPB, 2002, p. 405–415.

jas tegalima išreikšti simbolių kalba.⁵⁵⁷ Pasakyta taikliai ir aiškiai. Bažnyčią architektas turi suvokti kaip šventavietę, kuri yra ir Dievo būstas. Žmogus, būdamas laikinas to būsto svečias, toje sakralizuotoje vietoje gali dėl savo tikėjimo ir aplinkos dvasingumo pajusti Dievo, idealios tiesos ir nušvitimo palaimos išgyvenimą. Netiesmukiškas, subtilus ir daugiasluoksnis bažnyčios architektūros simbolizavimas užtikrina simboliais reprezentuojamų tikėjimo idėjų, kurias žmogaus supranta kaip nematerialiai realias, neakivaizdžiai esančias, neregimai juntamas, išraišką. Būtent toks simbolizavimas tarsi atveria metafizines simbolių galias. Ž. Beliauskas pastebėjo, jog kuo yra gilesnė mistines prasmes praskleidžianti simbolika, tuo visapusiškiau ir stipriau ji veikia jos vartotoją. Pasak šio autoriaus, simbolika „...demonstruoja ne tik protingas smegenis, bet ir aistringą žmogišką širdį, pajėgia išjudinti giliausią intuiciją“⁵⁵⁸. Kita vertus, atkreiptinas dėmesys ir į tai, jog pripažinimą pelnusių naujųjų bažnyčių architektūroje, kurioje simbolių kalba atliko tradicines priedermes, simbolizavimas tapo nepaprastai efektyvia meninės išraiškos formavimo priemone – jis padidino sukurtos meninės formos motyvaciją, sustiprino jos pagrįstumą.

Mūsų supratimu, sėkmingų simbolių įveiksiminimo šiuolaikinėje bažnyčių architektūroje atvejų aptinkama ten, kur simbolizavimas perteikia sakralias idėjas ir reflektuoja jas į meniškai harmoningą bei įtaigią formą. Taip pat svarbu, kad būtų išvengta tiesmuko ir primityvaus pastato simbolizavimo tokiais tikėjimo simboliais, kurie atlieka tik išoriško ženklavimo funkciją. Naujosiose gerai suprojektuotose bažnyčiose paprastai naudojamas toks architektūrinis simbolizavimas, kuriam būdingas tikslus ir nuoseklus simbolinė kalba išreikštas ezoterikos artikuliacijavimas bei kompleksiškas jos išskleidimas visoje kūrinio struktūroje.

Šiuolaikinėje kultūroje bet kuri novacija visuotinai vertinama tik teigiamai. Kita vertus, neretai teigiamo vertinimo aureole apgaubiami ir tie žmogaus dirbiniai, kurie buvo sukurti vadovaujantis tradiciniais sakralumo principais. Atkreiptinas dėmesys į tai, jog būtent tokie kūriniai ir susilaukia bene plačiausio pripažinimo. Tai regima vertinant ir modernių bažnyčių architektūrą. Todėl trumpai aptarsime naujas šiuolaikinių šventovių architektūroje vartojamas senųjų tikėjimo simbolių formas. Išsyk pabrėšime, jog

557 Sabaliauskas, J. Išbraukti dešimtmečiai. *Statyba ir architektūra*. 1991, Nr. 12, p. 5–6.

558 Beliauskas, Ž. *Misticizmas. Kultūra ir religija*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1995, p. 372–392.

dažniausiai naujųjų bažnyčių architektūrinėje struktūroje yra įveiksinami archetipiniai krikščionybės simboliai.

Dėsninga, kad istorinę dvasią šiuolaikinių bažnyčių architektūroje bene labiausiai išlaikė kryžiaus simbolis. Ir šiandien kryžiaus simbolis bažnyčios architektūroje gausiausiai reiškiasi šventovės plane. Bet XX a. antroje pusėje atsirado ir kitokių šio simbolio panaudojimo pavyzdžių. Nors irgi horizontalioje projekcijoje ir visą bažnyčią aprėpiančiu būdu, tačiau kryžiaus simbolis pradėtas komponuoti viršutinėje šventovės vidaus erdvėje kaip įstiklintas denginio elementas, kuris perteikia „šviesos kryžiaus“ idėją. Bene pirmas tokio kryžiaus simbolio inversijos atvejis, ko gero, yra Šv. Marijos bažnyčioje Tokijo mieste (archit. K. Tange, 1964). Kur kas stambesniame pastato tūryje panaši simbolizavimo koncepcija įgyvendinta ir Šv. Marijos katedroje San Franciske (archit. A. McSweeney, R. L. Schuppel, 1970). Analogiškas simbolio integravimo principas, tiesa, panaudojant pasviro kryžiaus idėją (Šv. Andrejaus kryžius), įgyvendintas kvadrato formos planą turinčioje bažnyčioje Leksos mieste (archit. R. Pietila, 1979). Lietuvoje taip pat jau pastatyta bažnyčia, kurioje kryžiaus simbolis įprasmintas kaip iš viršaus sklindančios dieviškos šviesos šaltinis. Toks architektūrinis sprendimas panaudotas Šv. Mergelės Marijos gimimo bažnyčioje Ignalinoje (archit. R. Krištopavičius, 1999). Kai kuriose bažnyčiose kryžius kaip švieslangis yra išreikštas įvairiais pavidalais akcentuotomis kiaurymėmis ar angomis, ir jis yra svarbiausias sienos plokštumos elementas. Tai bažnyčia Simmeringe (archit. R. Rainer, 1963), bažnyčia Steyr-Ennsleitene (archit. F. Kurent, J. Schpalt, J. Gshtoi, 1970), bažnyčia Lacht (archit. A. Alto, 1978). Nedidelėje „Šviesos“ bažnyčioje Ibarakio mieste (archit. T. Ando, 1988) autorius ne tik giliaprasmiškai sakralizavo vidinės minimalistiškos erdvės formą, bet ir įspūdingam savotiškos kryžiaus formos švieslangiui už altoriaus esančios sienos plokštumoje suteikė dominuojantį vaidmenį.

Pastaruoju metu vis daugiau statoma bažnyčių, kurių plano formoje panaudotas apskritimas, krikščioniškoje tradicijoje simbolizuojantis dievišką visuotinumą, amžinybę, pasaulio centrą. Praeityje ne itin populiarius toks bažnyčios planavimas šiandieną stebėtinai dažnas. Daug tokio tipo simbolizavimo pavyzdžių yra sukūręs architektas Mario Botta: katedra Evrio mieste (1995), Šv. Marijos Angelų globėjos koplyčia Monte Tamare (1998), Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia Mogno vietovėje (1998). Autoritetingas šiuolaikinis japonų architektas Tadao Ando 1990 metais sukūrtoje Hompukujū šventykloje Avajišima mieste bendroje statinio formoje įprasmino padalyto

pusapskritimio simbolį. Du pusapskritimiai – tai vandens baseinai (simbolinė vandens reikšmė – pirmaprādė materijos būtis, atsinaujinimas), kuriuose pasodintas lotosas (simbolizuoja kuriančių jėgų šventumą, sielos tyrumą ir nemirtingumą, laimę, šlovę, taiką). Tuos vandens baseinus skirianti juosta atrodo esanti tarsi po vandeniu žemyn vedantys laiptai. Be minėtų šios šventyklos simboliinių prasmių, joje atskleidžiama ir sakrali sėdinčio Budos idėja⁵⁵⁹. Lietuvoje tarp kelių apskritimo simbolių implikavusių projektų galima paminėti baigiamą statyti išraiškingą Šv. Pranciškaus Asyžiečio bažnyčią Mažeikiuose (archit. H. Štaudė, R. Kazlauskas).

Šiuolaikinių bažnyčių architektūroje naujoviškai ir gausiai naudojamas ir senas krikščioniškas laivo simbolis. Būtent bažnyčių struktūroje šis simbolis skvarbiai virpina jausmus, bylodamas apie amžinybę, šventąją kelionę, išsigelbėjimą tikėjime. Sakrali Nojaus laivo simbolika kryptingai ir labai jautriai inkorporuota architektų P. ir A. Zumthorų suprojektuotoje ir 1988 m. pastatytoje koplyčioje Sogn Benedetgo vietovėje. Medinis pastatas yra elipsės, kurios vienas galas užsibaigia smaile, pavidalo. Autoriai visa statinio išraiška siekė sudaryti įspūdį, jog tikėjimą gelbstintis laivas-koplyčia savo išilginės ašies kryptimi juda į rytų pusę. Laivo simbolika įprasminta ir interjero meninėje kalboje – atviros medinės sienų ir stogo konstrukcijos įspūdingai asocijuojasi su burlaivio špantais⁵⁶⁰. Vienas naujesnių ir šiandien plačiai komentuojamų bažnytinės architektūros pavyzdžių yra Dievo Tėvo Gailestingumo bažnyčia Romoje (archit. R. Meier, 2003). Šioje bažnyčioje laivo simbolis išreiškiamas per trijų baltų burių alegoriją, kuriomis koduojamas ir Šventosios Trejybės simbolis. Labai kontekstualiai laivo simbolika nuskambėjo Lietuvos pajūrio mieste Nidoje. Čia autoriams pavyko Šv. Mergelės Marijos bažnyčios meninėje išraiškoje integruoti sakralų simbolių ir regionalius architektūrinius elementus (archit. A. Zaviša, R. Krištopavičius, 2002).

Esama ir kitokių naujoviškų bažnyčios pastatų simbolizavimo formų, bet manome, jog tam tikri dėsniniai regimi ir aptartuose pavyzdžiuose. Atkreipdami dėmesį į tai, jog mistinių simbolių bažnyčios naujojoje architektūroje panaudojimas tiesiog būtinas, kartu pastebėsime, kad ir mistinio simbolizmo vaidmens naujosiose bažnyčiose absoliutinimas gali būti lygiai taip pat žalingas, kaip ir jo ignoravimas.

559 Jodidio, P. *New Forms*. B. Taschen verlag. Koln, 1997.

560 Steinmann, M. Chiesa a Sogn Benedetg. *Domus*. Milano, 1990, Nr. 6, p. 48–53.

Apibendrinant galima teigti, jog daugumos architektų pasaulėjautoje ir šiandien tebevyrauja modernizmo ideologija, kuri neigiamai vertina istorinių tradicijų panaudojimą, neleidžia bažnyčių projektuotojams suvokti, kad organiškas mistinių tikėjimo simbolių įveiksiminimas yra sudėtinė sakralinių objektų projektavimo tradicijos dalis. Kita vertus, vis didesnio pritarimo įgauna požiūris, kad tokios tradicijos nepaisymas ir yra viena iš pastaruoju metu Lietuvoje pastatytų bažnyčių architektūros nepilnavertiškumo priežasčių. Aukštus vertinimus pelniusios šiuolaikinės bažnyčios patvirtina mintį, jog kūrybiškai adaptuoti senieji religinių tikėjimų simboliai tiek anksčiau, tiek ir dabar suteikia šiems pastatams ypatingo įtaigumo, dvasingumo, užtikrina palankesnes sąlygas tikinčiajam kontempliuoti ir atsiriboti nuo išorinės aplinkos. XX a. antroje pusėje gerai vertinamų naujai pastatytų bažnyčių architektūrinės sandaros menine priemone tapo naujoviškas religinių simbolių panaudojimas. Mistinių simbolių kalbos supratimas ir subtilus jos reikšmių interpretavimas paprastai yra esminias meninės idėjos motyvavimo pagrindas teikiant novacinės bažnyčios architektūros išraiškas.

6.5. Misticismas ir politika

Misticizmo ir politikos sąsajų tema yra labai plati ir menkai apibrėžta. Vien svarbiausioms sąvokoms aiškinti ir temai siaurinti gali prireikti atskiro nuodugnaus tyrimo.

Mes misticizmo ir politikos sąveiką aptarsime misticizmo legitimacijos aspektu. Misticizmo sąvoka čia arbitraliai išplėsta. Prie žodyno teikiamos reikšmės – *pažiūra, kad gamtos ir visuomenės reiškinių pagrindą sudaro paslaptingas, jutimu nesuvokiamas ir protu nepaaiškinamas antgamtinis pradas; tą pažiūrą bei mistinį pasaulio suvokimą (mistiką) pripažįstančios ir ja aiškinančios pasaulį teologinės ir filosofinės doktrinos*⁵⁶¹ – mes jungiame ir plačią vadinamosios parapsichologijos sritį. Tokią misticizmo sąvokos vartoseną nulėmė ribota šio teksto apimtis. Nuodugniau tiriant reikėtų ir griežtesnės minėtų sąvokų skirties.

Dabar, kai demokratija tapo visuotinai pripažinta teisėta politine forma, kai plėtojasi visuomenės sekuliarizacija, organizuota religija daugelyje visuomenių jau nebėra reikšmingas politinis veiksnys, ar bent jos vaidmuo

561 *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma littera, 2001.

yra ginčijamas (islamo fundamentalizmas šiame kontekste yra atsakas į sekularizuojančią europinės civilizacijos įtaką). Todėl vieša religinių motyvų skvarba į demokratinių visuomenių politiką yra problemiškas dalykas. Kita vertus, reikia nepamiršti, kad demokratinėse santvarkose gerbiamos žmogaus teisės, tarp jų ir tikėjimo laisvė.

Antgamtės raiška per tam tikras privačias patirtis politinio proceso aktoriams gali atrodyti labai svarbi. Pavyzdžiui, ateiviais iš kosmoso, Himalajuose gyvenančiais Mahatmomis (Mokytojais) tikintis politikas gali ne vien juos garbinti, bet ir tikėti gaunąs iš tokių abejotinių subjektų ar jų tarpininkų nurodymus (privačius apreiškimus), kaip elgtis, kokius priimti sprendimus. Kitas misticizmo skverbimosi į politiką kelias – tai politinio proceso aktorių kliovimasis įvairiomis pažiūromis ir praktikomis, kurios, būdamos susijusios ar nesusijusios su religija, tariamai leidžia išplėsti aktorių galias (intelektą, intuityją, ateities numatymą ir kt.).

Antgamtės raiškos klausimai nėra vien teologijos ar (ir) filosofijos prerogatyva – juos savaip tiria ir mokslinės disciplinos, vadinamos bendru parapsichologijos arba psichinių tyrimų (*psychical research*) vardu. Jų legitimacija kelia sunkumų, jų mokslinis statusas akademinėje bendruomenėje yra ginčijamas ar bent jau nėra visuotinai pripažintas. Viena iš nepripažinimo priežasčių – paradigmos konfliktas. Deja, paradigmos nėra grindžiamos moksliniais argumentais; greičiau priešingai – vadinamieji moksliniai argumentai grindžiami tam tikromis išankstinėmis paradigminėmis nuostatomis⁵⁶². Kita konflikto priežastis – vidinis mokslo bendruomenės konfliktas dėl išteklių, tokių kaip statusas ir pinigai.

Nepaisant abejonių dėl parapsichologijos mokslinės vertės, ji turi savo vietą net ir akademinėje terpėje: esama šios krypties mokslinių įstaigų⁵⁶³, yra specialūs sklaidos kanalai⁵⁶⁴.

Misticizmas politikoje legitimuojamas kitaip nei mokslo bendruomenėje. Kadangi politika pirmiausia yra praktika, tai misticizmas toje praktikoje randa sau vietos kaip įrankis, padedantis realiai ar menamai siekti politinių tikslų. Net neturintys solidžios reputacijos „antgamtės tarpinin-

562 Бразаускас, А. Социокультурная оппозиция “научное - ненаучное” в системе коммуникаций. *Научное знание: системный аспект*. Вильнюс: Институт философии, социологии и права Академии наук Литовской ССР, 1985, с. 137–150.

563 Web pages on Psychical Research: <<http://www2.comune.bologna.it/bologna/fbibbdb/sites/mondo.htm>> [2004-05-15].

564 European Journal of Parapsychology: <<http://ejp.org.uk>> [2004-05-15].

kai“ ar parapsichologai gali sudominti politikos aktorius vien todėl, kad šie vadovaujasi praktinės naudos kriterijais.

Misticizmo ir politikos tarpusavio skvarbos negalima tyrinėti abstrakčiai. Visuomet susiduriama su konkrečiais atvejais. O konkretūs faktai apie misticizmo poveikį politikai dažnai yra laikomi neverti aptarimo, kaip ir pats misticizmas. Greta „teisėtų“ temų, dėl kurių legitimacijos jau nediskutuojama (pavyzdžiui, okultinės nacizmo šaknys⁵⁶⁵), esama siužetų, kurie vis dar laukia nuodugnesnio tyrimo. Tarp tokių, mūsų nuomone, vertėtų paminėti ir rusų kilmės dailininko, visuomenės veikėjo Nikolajaus Rericho (1874–1947) ir jo žmonos Jelenos Rerich (1879–1955) veiklą.

XX a. trečiajame dešimtmetyje J. Rerich spiritistinių seansų metu ėmė užrašinėti ją globojusios dvasios nurodymus. Vėliau dalis tų užrašų buvo sudėta į *Agni Jogos* knygų seriją. Mokytojo (t. y. telepatišškai vadovavusios būtybės) vedami Rerichai nuvyko į JAV, susirado labai turtingų mokinių, kurių remiami pastatė Rericho muziejaus dangoraižį Niujorke, 1925–1928 m. surengė ekspediciją į Tibetą. Dabar, kai atskleisti Rerichų ir sovietų specialiųjų tarnybų archyvai, galima teigti, kad Rerichai siekė įgyvendinti grandiozinį politinį projektą. 1926 m. nuvykę į Maskvą, jie tikėjosi įtikinti bolševikų valdžią, kad ši sulietų komunizmo ideologiją ir budizmą. Tokie siūlymai buvo kitų tikslų priedanga, nes Rerichai tikėjosi sukelti budistų maištą Tibete, Mongolijoje, Sibire ir galiausiai sukurti teokratinę budistų valstybę.

Šiam planui žlugus, Rerichai į Azijos reikalus stengėsi įvelti JAV ir Japoniją. Per savo sekėją JAV žemės ūkio ministrą (kuris vėliau tapo JAV viceprezidentu) Henry Wallace Rerichai bandė paveikti JAV prezidentą Frankliną D. Rooseveltą. Jelena Rerich jam telepatišškai siuntė energiją, rašė laiškus su politiniais patarimais, siuntė medikamentų. Rerichų santykiai su JAV elito atstovais pašlijo tuomet, kai Rerichai ėmė kliautis japonais. 1939 m. sovietams sumušus japonus prie Chalchin Golo upės ir sužlugdžius Japonijos bandymą užgrobti Mongoliją, Rerichams viltis, kad bus sukurta japonų globojama marionetinė budistų valstybė, teko palaidoti⁵⁶⁶.

565 Goodrick-Clarke N. *The Occult Roots of Nazism: The Ariosophists of Austria & Germany, 1890–1935*. New York University Press, 1994.

566 Shareen Brysac, Sh.; Meyer, K. *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Asia*. Counterpoint, 1999; Росов, В. А. *Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиция Н. К. Рериха по окраинам пустыни Гоби. Книга I: Великий План*. Москва: Ариаварга-Пресс, 2002.

Rerichų šeimos istorija įdomi tuo, kad visi Rerichams „duoti“ dvasių nurodymai, įskaitant ir politinius, yra užrašyti ir išleisti⁵⁶⁷. Tai leidžia „dvasių vadovavimą“ gretinti su konkrečia to meto politine istorija.

Įdomūs ir tie atvejai, kai misticizmas veikia politikos aktorius ne slapta, neviešinama sugestija, o yra oficialiai legitimizuojamas neapeinant net mokslo institucijų. Kitaip tariant, įdomūs tie reti atvejai, kai politikos aktoriai viešai pripažįsta abejotinų dalykų vertę ir remiasi mokslo bendruomenės sankcija vien todėl, kad siekiama praktinės naudos. Čia mes kalbame apie parapsichologijos ir karybos ryšius.

Antai Rusijos karinis ekspertas generolas majoras V. Slipčenko, karybos mokslų daktaras, rašo, jog gali atsirasti ginklų rūšių ir sistemų, kurios bus paremtos naujais fizikos principais⁵⁶⁸. Pasiremdamas V. Belousu⁵⁶⁹, jis vardija tokius ginklus: geofizinį (meteorologinį, ozoninį, klimatinį), *psichotroninį*, *etninį*. Pastarąjį V. Slipčenko apibūdina taip: žmonių genetinių skirtumų tyrinėjimai leido kurti vadinamąjį *etninį ginklą*, kuris naikina tik tam tikras tautines grupes.

Autorius piešia ir *psichotroninio ginklo* kūrimo panoramą. Pasak jo, pastaraisiais metais buvo plačiai domėtasi bioenergetikos tyrimais, susijusiais su vadinamosiomis paranormaliomis žmogaus savybėmis. Kuriami įvairūs techniniai įrenginiai, veikiantys biolauko, t. y. specifinio supančio gyvus organizmus lauko, energijos pagrindu. Psichotroninio ginklo sukūrimo galimybė tiriama keliomis kryptimis: a) *ekstrasensorinės percepcijos*, t. y. objektų savybių, jų būklės, taip pat garsų, kvapų, žmonių minčių suvokimo be kontakto su objektais ir apsieinant be įprastų jutimo organų; b) *telepatijos*, t. y. minčių ir vaizdų perdavimo ir priėmimo per atstumą; c) *aiškiaregystės*, t. y. objekto (taikinio) stebėjimo už vizualinio kontakto ribų; d) *psichokinėzės*, t. y. fizinių objektų veikimo mintimis, sukeliančiomis jų judėjimą ar sunaikinimą⁵⁷⁰.

Panašūs tyrimai buvo atliekami ir JAV bei kitose šalyse. Tų tyrimų istorija JAV šiuo metu yra gana gerai dokumentuota, pvz., yra paviešintos

567 *Высокий Путь*. Ч. 1, 2. Москва: Сфера, 2002.

568 Слипченко, В. И. *Войны шестого поколения: оружие и военное искусство будущего*. Москва: Вече, 2002, с. 72–88.

569 Белоус, В. С. Каким будет ОМУ третьего тысячелетия. *Ядерное распространение*, 1998, май, вып. 23.

570 Слипченко, В. И. *Войны шестого поколения: оружие и военное искусство будущего*. Москва: Вече, 2002, с. 79.

instrukcijos, pagal kurias buvo rengiami žvalgai telepatai Stenfordo tyrimų institute⁵⁷¹.

Mūsų požiūriu, net šie keli pateikti faktai liudija, jog misticismas kaip žmogiškosios kultūros reiškinys, nepaisant didelių pastangų tai paslėpti, veikia net ir politinius procesus, arba įvairiomis mistikai priskiriamomis atmainomis politikai naudojasi, siekdami įgyvendinti savo tikslus.

---

571 Remote Viewing: <<http://www.firedocs.com/remotereviewing>> [2004-05-15].

Baigiamasis žodis

Ši monografija neatsitiktinai baigiama skyreliu, skirtu misticizmo ir politikos santykiui. Jau išangoje buvo keltas klausimas, ar tokioms iracionalizmo atmainoms kaip magijai, mantikai, misticizmui, okultizmui ir pan. priskiriami reiškiniai *yra realūs*, ar jie yra tik *mistifikacijos, fikcijos*. Atsakymai į šį klausimą ir požiūriai į iracionalizmą bei jo raišką yra įvairūs ir priklauso nuo pačių atsakančiųjų pažiūrų, net nuo jų gyvenimo patirties. Bet akivaizdu, kad iracionalumo ir mokslinio pažinimo santykio problema yra aktuali jau vien todėl, kad net dar nepakankamai ištirtus misticizmui priskiriamus reiškinius bandoma panaudoti reklamai, postmoderniai vadybai ir net politiniams tikslams, karybai.

Šis darbas jokiū būdu neišsemia visų iracionalumo ir racionalumo santykio bei konkrečių iracionalumo raiškos problemų. Jau pratarinėje minėta, kad ši kolektyvi konkrečių iracionalizmo manifestacijų analizei skirta knyga – tai praktiškai pirmas Lietuvoje bandymas suformuluoti tam tikras teorines išvalgas, pasiūlyti ne tik tradicinės iracionalumo raiškos vertinimo koncepcijas, bet ir gana naujas.

Be abejo, jau vien dėl teikiamų koncepcijų (tegul ir sąlyginio) naujumo jas galima ginčyti, dėl jų galima (ir pageidautina) diskutuoti, juolab kad monografijoje liko daug nepaliestų itin svarbių klausimų. Autoriai tikisi, kad tokios diskusijos kils, kad besiformuojančioje *žinių visuomenėje* įsivyras ne viena ar dvi pilkos koncepcijos, o išstisas margaspalvis jų spektras.

Literatūra

- Albrecht, C. *Das mystische Erkennen*. Bremen, 1958.
- Appleby, J.; Hunt, L.; Jacob, M. *Tiesos sakymas apie istoriją*. Vilnius: Margi raštai, 1998.
- Argyris, C.; Schön, D. *Organizational learning: A theory of action perspective*. Reading, Mass: Addison-Wesley: Reading Mass, 1978.
- Argyris, C.; Schon, D. *Organizational Learning II*. Addison-Wesley: Publishing Company, 1996.
- Ash, D.; Hewitt, P. *The Vortex – Key to Future Science*. Bath: Gateway Books, 1994.
- Augustinaitis, A. *Postmoderniojo žinojimo ypatumai. Žinija Lietuvoje: neformali mokslo žinių sklaida XX amžiuje*. 2000 m. vasario 17 d. mokslinės konferencijos medžiaga. Kaunas: Technologija, 2000.
- Augustinaitis, A. Šiandiena kaip transinformatiškumas. *Sociologija: Mintis ir veiksmai*. 1999, Nr. 6.
- Augustinaitis, A. Šiuolaikinio žinojimo sandara. *Informacijos mokslai*. 2004, Nr. 29.
- Bacon, F. *The advancement for learning and New Atlantis*. Oxford University Press, 1951.
- Bagdonavičius, V. *Sugrįžti prie Vydūno*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 2001.
- Baronas, D. *Trys Vilniaus kankiniai*. Vilnius, 2000.
- Beliauskas, Ž. *Misticizmas. Kultūra ir religija*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1995.
- Beresnevičius, G. *Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius: Tyto alba, 2004.
- Beresnevičius, G. *Religijotyros įvadas*. Vilnius: Aidai, 1997.
- Bergson, H. *L'evolution creatrice*. Geneve, 1946.
- Bergson, H. *La pensee et le mouvant*. Geneve, 1946.
- Berklis, Dž. *Traktatas apie žmogiškojo pažinimo principus*. Vilnius: Mintis, 1988.
- Berman, H. J. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai, 1999.
- Bertalanffy, von L. *General System Theory: Foundations, Development, Applications*. New York: George Braziller, 1976.

- Brewin, Th. Use of the word “scientific”. *The Lancet*. London, Feb 12, Vol. 355, 2000.
- Bradshaw, D. *Aristotle East and West: Metaphysics and the Division of Christendom*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Buber, M. *Dialogo principas. Aš ir Tu*. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998.
- Budriūnaitė, A. Mistinės patirties tyrinėjimo galimybės. *LOGOS*, 2008, Nr. 57.
- Budriūnaitė, A. Mistinės patirties tyrinėjimo galimybės (pabaiga). *LOGOS*, 2009, Nr. 58.
- Buivydas, R. *Ezoterinis simbolių žodynas*. Vilnius, 1995.
- Buivydas, R. Simbolizmo būtis architektūroje. *Urbanistika ir architektūra*. Vilnius, 1996, Nr. 2.
- Buivydas, R. Simbolis ir architektūra. Ankstyvasis periodas. *Urbanistika ir architektūra*. Vilnius, 1997, Nr. 1.
- Buivydas, R. Simbolis antikinėje architektūroje. *Urbanistika ir architektūra*. Vilnius, 1997, Nr. 2.
- Buivydas, R. Architektūros kalba ir simbolizmas. *Archiforma*. Vilnius, 1997, Nr. 4.
- Bunge, M. *Foundations of Physics*. Berlin: Springer, 1967.
- Campbell, J. *Myths to live by*. New York, Toronto, London, Sydney, Aucland: Bantam Books, 1973.
- Chalmers, A. F. *Kas yra mokslas?* Vilnius: Apostrofa, 2005.
- Chaos, Complexity and Sociology. Myths, Models and Theories*. London, New Delhi: Sage Publications, 1997.
- Čestertonas, G. K. Knyga, pradanginanti žmones. *Tėvas Braunus*. Vilnius: Vyturys, 1989.
- Dainauskas, J. A.; Šermukšnis, E. *Bioenergoinformatika tiriant žmogaus psichofizinę būklę. Informacinės technologijos – 1997*. Konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas: Technologija, 1997.
- Dainauskas, J. A. *Žmogaus bioenergoinformacinių struktūrų tyrimo problemos ir galimi sprendimo keliai. Biomedicininė inžinerija*. Tarptautinės konferencijos pranešimų medžiaga. 1998 m. spalio 22–23 d. Kaunas: Technologija, 1998.
- Darwin, Ch.. *The Origin of Spices, 1859*. Bantam Classic (popular edition), 1999.
- Darwin, E.. *The Temple of Nature*. London: J. Johnson, 1803.
- Davis, E. *Techgnosis: Myth, Magic and Mysticism in the Age of Information*. New York: Three Rivers, 1999.
- Dekartas, R. *Rinkiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1978.
- Dikevičius, D. „Kaip galiu suprasti, jei man niekas nepaaiškina“. Tobulos biblinės hermeneutikos beiškant. *Žmogus gyvas ne vien duona*. Vilnius: Vilniaus šv. Juozapo kunigų seminarija. 2008.
- Donskis, L. Alternatyvi modernybė? Marksizmas, modernioji ideokratija ir sekuliarioji bažnyčia. *Filosofija. Sociologija*. 2004, Nr. 3.

- Drury, N. *The shaman and the magician: journeys between the worlds*. Routledge & Kegan Paul, 1982.
- Ebeling, W. *Selbstorganisation - Entwicklung des Konzepts und neue Anwendungen*. Leibniz: Sozietat Sitzungsberichte, 2003.
- Eccles, J. *The understanding of the brain*. New York, 1977.
- Eccles, J. *The human Mind. A Discussion at the Nobel conference*. Amsterdam, 1967.
- Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis*. Vilnius: Mintis, 1981.
- Encyclopedia Encarta 2004*. Microsoft Corporation, 2003.
- Energy. *Encyclopædia Britannica*. Retrieved July 8, 2004, from Encyclopædia Britannica Premium Service. <<http://www.britannica.com/eb/article?eu=33197>> [2010 01 15].
- European Journal of Parapsychology*. <<http://ejp.org.uk>> [2004 05 15].
- Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. Berger V. *Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija*. Vilnius: Pradai, 1997.
- Filosofijos istorijos chrestomatija*. Renesansas. Vilnius: Mintis, 1984.
- Filosofijos istorijos chrestomatija*. Renesansas. II dalis. Vilnius: Mintis, 1986.
- Filosofijos istorijos chrestomatija*. Naujieji amžiai. Vilnius: Mintis, 1987.
- Fragmentai iš Pali Tripitakos. *Religijų istorijos antologija*. II dalis. Vilnius: Vaga, 2002.
- Frazer, J. G. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. New York: Macmillan, 1959.
- Freud, S. *Totem and Taboo: Some Points of Agreement Between the Mental Lives of Savages and Neurotics*. New York: W. W. Norton, 1950.
- Fominas, J. *Neįtikėtini reiškiniai*. Vilnius: Mokslas, 1991.
- Giorgio Bongiovanni Lietuvoje* (sud. J. Mackevičienė). Vilnius: ARCA, 1994.
- Gitonas, Ž.; Bogdanovas, G.; Bogdanovas, I. *Dievas ir mokslas*. Kaunas: Tardiecinės katechetikos komisijos leidykla, 1996.
- Gyvenimo link. Lenos Lolišvili fenomenas*. Vilnius: Dialogo kultūros institutas, 2003.
- Gleick, J. *Chaos. Making a New Science*. New York: Viking, 1987.
- Globalizacija: taikos kultūra, visuomenė, tolerancija*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003.
- Goodrick-Clarke, N. *The Occult Roots of Nazism: The Ariosophists of Austria & Germany, 1890–1935*. New York University Press, 1994.
- Goleman, D. *Emocinis intelektas*. Vilnius, 2001.
- Greenspan, S. I.; Shanker, S. G. *The First Idea: How Symbols, Language, and Intelligence Evolved from Our Primate Ancestors to Modern Humans*. Da Capo, 2004.
- Grigas, J. Mesmerizmas. *Mokslas ir gyvenimas*. 2004. Nr. 1.
- Grigas, J. Mokslas ir tikėjimas. *Katalikų pasaulis*. 2003, Nr. 9.
- Grubner, E. *Psi protokolai*. Kaunas: Knygų naujienos. 2000.
- Grupinė psichoterapija Lietuvoje* (sud. R. Kočiūnas). Vilnius: Vaga, 1999.

- Habermas, J. The Unity and Reason in teh Diversity of Its Voices. Postmetaphysical Thinkin *Philosophical Essays*. Cambridge, 1995.
- Hartmann, N. *Einführung in die Philosophie*. Gottingen, 1949.
- Hartmanas, N. *Filosofijos įvadas*. Vilnius: Pradai, 2001.
- Heidegeris, M. *Rinkiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1992.
- Hulswitt, M. How Causal is Downward Causation? *Journal of General Philosophy of Science*. Vol. 36, 2000.
- Jaspers, K. *Filosofijos įvadas*. Vilnius: Pradai, 1998.
- Jodidio, P. *New Forms*. Koln: B. Taschen verlag, 1997.
- Johnston, W. Defining mysticism: suggestions from the christian encounter with Zen. *Theological studies*, Vol. 28, No.1.
- Jouko, S. Systems Ideology and Social Sciences. *SYSTEMS. New Paradigm for the Human Sciences*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1998.
- Jung, C. *Das Seelenproblem des modernen Menschen*. Munchen, 1991.
- Jung, C. G. General Description of the Types. *C.W.* Vol. 6, New York: Princeton Press, 1985.
- Kanišauskas, S. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008.
- Kanišauskas, S. *Filosofija ir psichologija: santykis ir pasaulėvaizdžio kontekstai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003.
- Kanišauskas S. Universalism in the Light of the Synergetic Paradigm: Philosophical, Social and Political aspects. *Dialogue and Universalism*. Vol. XIII, No.1–2, 2003.
- Kanišauskas, S. *Parapsichologija*. Vilnius: Vilniaus planetariumas, 1991.
- Kanišauskas, S. *NSO fenomenas: dvidešimt ir viena hipotezė*. Kaunas: Gardenija, 2000.
- Kantas, I. *Praktinio proto kritika*. Vilnius: Mintis, 1987.
- Kantas, I. *Dorovės metafizikos pagrindai*. Vilnius: Mintis, 1980.
- Kastaneda, K. *Kelionė į Ikslendą*. Kaunas: INIT, 1992.
- Kavaliauskas, Č. *Teologija šiandien*. I knyga. Kaišiadorys: Kaišiadorių vyskupijos kurijos leidykla, 1995.
- Kavolis, V. Struktūra ir energija: civilizacijų analizės perspektyvos link. *Civilizacijų analizė*. Vilnius: Baltos lankos, 1994.
- Kolakowski, L. *Metafizinis siaubas*. Vilnius: Amžius, 1989.
- Kulviecas, L. *Tarp trijų fizikos jubiliejų*. Vilnius: Arėjas, 1994.
- Kunas, T. *Mokslo revoliucijų struktūra*. Vilnius: Aidai, 2002.
- Kunzman, P.; Burkard, F. P.; Wiedmann, F. *Filosofijos atlasas*. Vilnius: Alma littera, 1998.
- Kuzmickas, B. *Katalikiškoji filosofija. XIX ir XX amžiai*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003.
- Lakis J. ir kt. *Mokyklos bendruomenė*. Vilnius, 1996.

- Lakoff, G.; Johnson, M. *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books, 1999.
- Lametry, Ž. *Du traktatai*. Vilnius: Mintis, 1981.
- La mistica. Fenomenologia e riflessione teologica*. I. A cura di Ermanno Ancilli-Mauricio Paparozzi. Citta Nuova Editrice, 1984.
- Laodzi*. Vilnius: Vaga, 1997.
- La Rouche, L. H. *In Defense of Common Sense*. Washington: Schiller Institute, 1989.
- Lavaste, L. Sielų medžiotojai prisidengia Dievo vardu. *Lietuvos rytas*. 2004 03 13, Nr. 59 (4019) <<http://www.lrytas.lt>>.
- Levi-Strauss, C. *Rasė ir religija*. Vilnius: Mintis, 1992.
- Lietuvos Respublikos Konstitucija*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 1999.
- Liotard, J. F. *Postmodernus būvis*. Vilnius: Baltos lankos, 1993.
- Maceina, A. Niekšybės paslaptis. Maceina A. *Raštai*. III tomas. Vilnius: Mintis, 1990.
- Mayr, E. *One Long Argument: Charles Darwin and the Genesis of Modern Evolutionary Thought*. Cambridge: Harvard University Press, 1993.
- Mayr, E. *Darwin on Man: Psychological Study of Scientific Creativity*. University of Chicago Press, 1987.
- Maritain, J. *Distinguer pour unir, ou Les Degres du Savoir*. Paris, 1932.
- Martin, J. What is field theory? *American J. of Sociology*. Chicago, 2003, Vol. 109, No. 1.
- Mauss, M. A. *General Theory of Magic*. New York: W. W. Norton, 1972.
- Melanas, D. *Individuali psichoterapija ir psichodinamikos mokslas*. Vilnius: AVI-CENA, 1994.
- Motiejūnas, J. Realizmo ir antirealizmo ginčas: mokslinės teorijos ir tiesos santykis. *LOGOS*, 2009, Nr. 58.
- Murza, V. *Bioritmai*. Vilnius: Mokslas, 1983.
- Nekrašas, E. *Filosofijos įvadas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2004.
- Newell, A.C. *Solitons in Mathematics and physics*. Society for Industrial and Applied Mathematics, 1985.
- Norkus, Z. Apie mokslo pažangos ekonomines ir etines kliūtis bei ribas. *ATHENA. Filosofijos studijos*. 2006, Nr. 1.
- Norkus, Z. Gamtotyros pažangos prognozių epistemologinės prielaidos. *Problemos*. 2006, Nr. 69.
- O'Shaughnessy, B. *Consciousness and the World*. Oxford University Press, 2003.
- Pakilimo kelias* (sud. L. Talmantienė). Vilnius: Arejas, 1994.
- Paranjpe, A. C. *Theoretical Psychology. The Meeting of East and West*. New York, London: Plenum Press, 1984.

- Parmenidas. Apie gamtą. *Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika*. Vilnius: Mintis, 1977.
- Parsons, T. *Structure of Social Action*. Publ. McGraw Hill, 1937. <<http://evans-experientialism.freewebspace.com/parsons.htm>>.
- Passenti, V. Gamta, gyvybė ir teleologija. *LOGOS*. 2002, Nr. 28.
- Paškus, A. *Dievai, dvasios ir žmonės „Naujajame amžiuje“*. Kaunas: Caritas, 1993.
- Pečiulis, S. *10 sėkmingo gyvenimo paslapčių*. Vilnius, 2003.
- Peretti-Watel, P. Sous les étoiles, rien de nouveau? *Revue fr. De sociologie*. 2002, No. 43–1. Peseshkian N. *Positive Psychotherapy*. Wisbaden: CFPP, 1988.
- Piaget, J. *The Child's Conception of the World*. Totawa, New York: Littlefield and Adams, 1967.
- Pyragas, K. *Netiesinės dinamikos pagrindai*. Vilnius: Ciklonas, 2003.
- Piročkinas, A. Keli klausimai dėl mokslo ir religijos derinimo. *Mokslas gyvenimas*. 2004, Nr. 11.
- Plečkaitis, R. *Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje*. Vilnius: Mintis, 1975.
- Poperis, K. R. *Istoricizmo skurdas*. Vilnius: Mintis, 1992.
- Popper, K. R. *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. Vilnius: Pradai, 1998.
- Popper, K. R. *Rinktinė*. Vilnius: Pradai, 2001.
- Propp, V. *Fairy Tale Transformations*. New York, 2000.
- Psichologijos atlasas*. I–II tomai. Vilnius: Alma littera, 2002.
- Ratzinger, J. *Eschatologija*. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1996.
- Religijotyros žodynas*. Vilnius: Mintis, 1991.
- Research <<http://www2.comune.bologna.it/bologna/fbibbdb/sites/mondo.htm>> [2004 05 15].
- Ritzer, G. *Postmodern Social Theory*. New York: McGraw-Hill, 1997.
- Robins-Roth, C. *From Alchemy to IPO: The Business of Biotechnology*. New York: Perseus, 2000.
- Rokeach, M. *Open and Closed Mind*. New York, 1960.
- Rubavičius, V. Transgresijos malonumas: tapatumų vartojimas. *ATHENA. Filosofijos studijos*. 2006, Nr. 1.
- Ruse. *Mystery of Mysteries*. Cambridge: Harward University Press, 1999.
- Russel, B. *Mysticism and logic*. London: Allen & Unwin, 1917.
- Sabalaiuskas J. Išbraukti dešimtmečiai. *Statyba ir architektūra*. Vilnius. 1991, Nr.12.
- Searle, J. R. Minds, Brains, and Programs. *Behavioral and Brain Sciences*, 1980.
- Sezemanas, V. *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 1987.
- Shareen Brysac, Sh.; Meyer K. *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Asia*. Counterpoint, 1999.
- Schelling, F. W. J. *Sammtliche Werke*. Bd. 3. Stuttgart und Augsburg, 1858.

- Schopenhaueris, A. *Pasaulis kaip valia ir vaizdinys*. Vilnius: Pradai, 1995.
- Simmons, J. *100 įtakingiausių mokslininkų pasaulio istorijoje*. Kaunas: Tyrai, 1999.
- Sodeika, T. Martynas Buberis ir žydiškojo „graikiško mąstymo“ alternatyva. *Buber M. Dialogo principas. I. Aš ir Tu*. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998.
- Sperber, D. Towards an epidemiology of representations. *Anthropology and psychology*. 1985, No. 20.
- Stančienė, D. M. Malebranche'o tiesos pažinimo metodas. *LOGOS*. 2004, Nr. 38.
- Steinmann, M. Chiesa a Sogn Benedetg. *Domus*. Milano. 1990, Nr. 6.
- Stivers, R. *Technology as Magic*. New York: Continuum, 2001.
- Šaulauskas, M. P. Homo informaticus apžavas: du prietarai, trys svajos. *Informacijos mokslai*. 2000, Nr. 13.
- Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004.
- Šliogeris, A. *Kas yra filosofija?* Vilnius: Strofa, 2001.
- Špirkauskas, S. *Skaičių 13 ir 666 mistika*. Vilnius: Asveja, 2004.
- Šventasis Raštas. Vilnius: Vaga, 1990.
- Tambiah, S. J. *Magic, Science, Religion, and the Scope of Rationality*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1990.
- Tarpley, W. G. How the dead souls of Venice corrupted science. *EIR Feature*. 1994 September 23.
- Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma littera, 2001.
- Tatarkiewicz, W. *Filosofijos istorija*. I tomas. Vilnius: Alma littera, 2001.
- Tatarkiewicz, W. *Filosofijos istorija*. II tomas. Vilnius: Alma littera, 2002.
- Tatarkiewicz, W. *Filosofijos istorija*. III tomas. Vilnius: Alma littera, 2003.
- Thomas, K. *Religion and the Decline of Magic*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1971
- Tidikis, R. *Socialinių mokslų tyrimų metodologija*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003.
- Toulmin, S.; Rieke, R.; Janik, A. *An introduction to reasoning*. New York: Macmillan, 1984.
- Trimakas, K. A. *Asmenybės raida gyvenime. I. Egzistencinio apsisprendimo psichologija*. Kaunas: Tarpdiecezinės katechetikos komisijos leidykla, 1997.
- Trimakas, K. *Žmogaus aukščiausi skrydžiai. Religinų išgyvenimų psichologija*. Kaunas: Tarpdiecezinė katechetikos komisija, 1996.
- Uscinowicz, J. Kryzys simboli w architekturze sakralnej. *Budownictwo sakralne I monumentalne*. Bialystok. WPB, 2002.
- Uždavinys, A. Helėniškoji filosofija nuo Numenijo iki Sirijano. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003.
- Uždavinys, A. *Hermio Trismegisto išminties kelias*. Vilnius: Sophia, 2005.

Uždavinys, A. *Simbolių ir atvaizdų interpretacijos problema senovės civilizacijose*. Vilnius: Sophia, 2006.

Zemlickas, G. Apie mokslą ir antimokslą. *Mokslo Lietuva*, 1998 05 21.

Verlinde, J. M. *Kai uždanga plyšta. Ezoterikos iššūkis krikščionybei*. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2007.

Verlinde, J. M. *Bevardė ir beveidė dievybė. Ezoterikos iššūkis krikščionybei*. II dalis. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2008.

Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. *Žmogaus teisės*. Vilnius: Mintis, 1991.

Virilio, P. *The Lost Dimension, Semiotext(e)*. New York, 1991.

Vitgenšteinas, L. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1995.

Vogt, W. P. *Tolerance and Education: learning to live with diversity and difference*. London, New Delhy: Sage Publications, 1997.

Weber, M. *Religijos sociologija*. Vilnius: Prada, 2000.

Wheatley, M. *Leadership and the New Science in a Chaotic World*. San Francisco: Berret Koher Publishers, 1999.

Wilson, E. O. *On Human Nature*. Cambridge: Harvard University Press, 1978.

Wuchterl, K. *Religinis protas. Analizė ir kritika*. Vilnius: Taura, 1994.

Акимов, А. Е. Эвристическое обсуждение проблемы поиска новых дальнодействий. EGS концепции. *Сознание и физический мир*. Вып.1. Москва: Издательство агентства Яхтсмен, 1995.

Аронов, Р. А. Сознание и квантовый мир. *Вопросы философии*. 2005, № 6.

Аршинов, В. И.; Курдюмов, С. П.; Свирский, Я. И. Классическая механика Ньютона и проблема самоорганизации в современном научном познании. *Ньютон и философские проблемы физики XX века*. Москва: Наука, 1991.

Атаев, Д. *Золотые лепестки информационной медицины*. Москва: Научно-медицинский центр „Элига“, 2000.

Барле. *Оккультизм*. Ленинград: Прометей, 1991.

Барт, Р. От науки к литературе. <<http://uchcom.botik.ru/libr/cit/b-sci.ru.html>> [2003-03-27].

Белоус, В. С. Каким будет ОМУ третьего тысячелетия. *Ядерное распространение*. 1998, май. Вып. 23.

Блехман, И. И. *Синхронизация в природе и технике*. Москва: Наука, 1981.

Блинков, И. Л.; Шашников, Д. А. *Метод регистрации сверхслабых информационных энергетических полей. Парапсихология и психофизика*. Тезисы докладов III Международной конференции „Особые состояния сознания человека. Экспериментальные и теоретические исследования в парапсихологии“. № 1 (23), 1997.

- Бохенский, Ю. *Сто суеверий*. Москва: Прогресс, 1993.
- Бразаускас, А. Социокультурная оппозиция „научное – ненаучное“ в системе коммуникаций. *Научное знание: системный аспект*. Вильнюс: Институт философии, социологии и права, 1985.
- Вандерхилл, Э. *Мистики XX века. Энциклопедия*. Москва: Миф-Локис, 1996.
- Василенко, Л. И. Магия: старое зло или новое благо? *Вопросы философии*. 1994, № 2.
- Веккер, А. М. *Психические процессы*. Ленинград: Ленинградский университет. Том 1, 1974 г.; Том 2, 1976 г.; Том 3, 1981 г.
- Вивеканда. *Раджа йога*. Рига: Весима, 1936 (препринт. издание).
- Вилнибахов, В. Б. ВЦ, контакт и „эффект отторжения“. К. Э. Циолковский и союз философии, науки и техники. *Труды XVII Чтений, посвященных разработке научного наследия и развитию идей К.Э. Циолковского*. Москва: Академия наук СССР, 1983.
- Винокуров, И. *Парапсихология*. Москва: Олимп, 1998.
- Волков, В. К. Энергоинформационное программирование здоровья. *Научно-практические аспекты народной медицины. Материалы II международного конгресса*. Ч.1. Москва: ВНИЦТИМ „ЭНИОМ“, 1995.
- Волченко, В. Н. Концепция биоэнергоинформатики в альтернативных медицинских технологиях и целительстве. *Научно-практические аспекты народной медицины. Материалы II международного конгресса*. Ч.1 Москва: ВНИЦТИМ „ЭНИОМ“, 1995.
- Вопросы психогигиены, психофизиологии, социологии труда в угольной промышленности и психоэнергетики*. Москва: НГТО, 1980.
- Восприятие детьми необычных явлений. *Природа*, 1985, № 2.
- Высокий Путь*. Москва: Сфера, 2002, ч. 1, 2.
- Гайденко, П. П. *Эволюция понятия науки (XVII–XVIII в.в.)* Москва: Наука, 1987.
- Гербер Ричард. *Вибрационная медицина*. Москва: КОР, 1997.
- Глобальные проблемы человечества*. Междисциплинарный научно-практический сборник. Москва: Издательство МГУ, 2006.
- Готовский, Ю. В. *Итоги и перспективы развития биорезонансной и мультирезонансной терапии*. Тезисы и доклады III Международной конференции „Теоретические и клинические аспекты применения адаптивной биорезонансной и мультирезонансной терапии“. Москва: Имедис, 1997.
- Гримак, А. П. *Магия биополя*. Москва: Республика, 1994.
- Гроф, С. *Надличностное видение*. Москва: Издательство института трансперсональной психологии, 2002.

- Гурангов, В.; Долохов, В. *Учебник везея. Курс начинающего волшебника*. Санкт-Петербург: Питер пресс, 2003.
- Гуревич, П. С. *Возрожден ли мистицизм?* Москва: Издательство политической литературы, 1980.
- Гуссерль, Э. *Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии*. Т. 1, Москва: Прогресс, 1999.
- Давыдов, А. А. Модульный анализ и конструирование социума. Москва: Российская академия наук, Институт социологии, 1994.
- Давыдов, А. А. Системная социология. Москва: КомКнига, 2006.
- Дайсон, Ф. Дж. Будущее воли и будущее судьбы. *Природа*. 1982, № 8.
- Джеймс, В. *Многообразиие религиозного опыта*. Санкт-Петербург: Андреев и сыновья, 1992 [Препринтное издание, Москва, 1910 г.].
- Демкин, С. *Архителаг сенсаций*. Москва: Современник, 1998.
- Дилтс, Р. *Фокусы языка*. Санкт-Петербург, Москва, Харьков, Минск: Питер, 2001
- Доклады Второй Всесоюзной междисциплинарной научно-технической школы-семинара „Непериодические быстротекающие явления в окружающей среде“ (научная методология и новые подходы) 19-30 апреля 1990 года г. Томск*. Томск: Союз научно-инженерных обществ СССР, Министерство высшего и среднего специального образования, Томский политехнический институт, 1988.
- Дубров, А. П.; Пушкин, В. Н. *Парапсихология и современное естествознание*. Москва: Соваминко, 1989.
- Зеленый, Л. М.; Милованов, А. В. Фрактальная топология и странная кинетика: от теории перколяции к проблемам космической электродинамики. *Успехи физических наук*. Т. 174, 2004, август, № 8.
- Евин, И. А. *Искусство и синергетика*. Едиториал УРСС, 2004.
- Ельчанинов, М. С. *Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна*. Москва: КомКнига, 2005.
- Еремеева, А. И. *Астрономическая картина мира и ее творцы*. Москва: Наука 1984.
- Казаков, Д. И. *Суперструны, или за пределами стандартных представлений. Успехи физических наук*. 1980.
- Казначеев В. П. *Космическая антропология - направления исследований и разработок. Космическая антропология: техника и методы исследований* (Матерьялы Второго Всесоюзного совещания по космической антрогологии). Ленинград: Наука, 1988.
- Казначеев, В. П.; Михайлова, П. П. *Биоинформационная функция естественных электромагнитных полей*. Новосибирск: Наука, 1985.

- Казначеев, В. *Квантовая биология. Аномалия*. Научно-информационный бюлетень ТААС и Ассоциации „Экология непознанного“. 1991, № 5.
- Карташкин, А. *Полтергейст*. Москва: Сантакс-Пресс, 1997.
- Карташкин, А. *Искусство удивлять*. Москва: Профиздат, 1990.
- Касавин, И. Т. *Размышления о магии ее прифоре и судьбе*. Магический кристал. Магия глазами ученых и чародеев. Москва: Республика, 1994, с. 6–27.
- Кебриков, О. В.; Коркина, М. В.; Наджаров, Р. А.; Снежневский, А. В. *Психиатрия*. Москва: Медицина, 1968.
- Кернс, Э. *Дорогами христианства. История церкви*. Москва: Протестант, 1992.
- Кнященко, Л. П. Опыт философии трансдисциплинарности (казус биоэтики). *Вопросы философии*. 2005, № 8.
- Князева, Е. Н. *Синергетика. Энциклопедия современной зотерики*. <<http://www.ariom.ru/wiki/sinergetik>>.
- Князева, Е. Н. Творческий путь Франциско Варелы: от теории автопоэзиса до новой концепции в когнитивной науке. *Вопросы философии*. 2005, № 8.
- Коган, И. М. Парапсихология в естественно-научном освещении. *Известия высших учебных заведений. Физика*. 1992, № 3.
- Кравченко, Е. П.; Калашиников, Н. В.; Горемикин, А. С. Фазаурометр (прибор для измерения сверхслабых полей, объектов естественного и искусственного происхождения). *Вестник биофизической медицины*. 1996, № 1.
- Кудрявцев, П. С. *Курс истории физики*. Москва: Просвещение, 1974.
- Кузнецов, Б. Г. *История философии для физиков и математиков*. Москва: Наука, 1974.
- Курдюмов, С. П.; Малинецкий, Г. Г.; Потапов, А. В. *Синергетика – новые направления*. Москва: Знание, 1989.
- Кухтенко, А. И. *Кибернетика и фундаментальные науки*. Москва: Наука, 1987.
- Лазарев, С. Н. *Диагностика кармы*. Санкт-Петербург: ГИПК Лениздат, 1999.
- Левин, И. *Сочинения. Метафизика*. Т. 1, Москва: Прогресс, 1994.
- Лоуэн, А. *Биоэнергетика*. Санкт-Петербург: Ювента, 1998.
- Малиновский, Б. Магия наука и религия. *Магический кристал. Магия глазами ученых и чародеев*. Москва: Республика, 1994.
- Маркова, Л. А. Изменчивость и устойчивость в науке. *Вопросы философии*. 2005, № 2.
- Майков, В. В. *Научные и мистические аспекты голографической парадигмы: „новая физика“ и „вечная философия“*. *Естествознание в борьбе с религиозным мировоззрением*. Москва: Наука, 1988.
- Матурана, У. *Биология познания. Язык и интеллект* (под ред. В. В. Петрова). Москва, 1996.

- Молчанов, Ю. Б. Понятие одновременности и концепция времени в специальной теории относительности. *Эйнштейн и философские проблемы физики XX века*. Москва: Наука, 1979.
- Непериодические быстротекающие явления в окружающей среде*. Тезисы докладов междисциплинарной научно-технической школы-семинара 18–24 апреля 1988 года. г. Томск. Часть I. Томск: Всесоюзный совет научно-технических обществ, Томский политехнический институт, 1988.
- Николаев, Н. А. *Этуды китайской акупунктуры*. Рига: Latvijas Medicinas Akadēmija, 1997.
- Описание установок ВНИИ „Бинар“. *Бинар Аура* 3. № 3, 1997.
- Орфеев, Ю. В.; Панченко, А. И. Парапсихология: наука или магия. *Вопросы философии*. 1986, № 12.
- Панченко, А. И. *Философия, физика, микромир*. Москва: Наука, 1988.
- Пахомов, С. В. Аспекты эзотеризма. *Метафизические исследования*. Вып. 8. Религия. Санкт-Петербург: Алестейя, 1989.
- Петров, А. Н. *Сотворение мира. Спаси себя*. Москва: Изд-во А. В. Калашникова, 2001.
- Поисковые экспериментальные исследования в области спинторсионных взаимодействий*. Томск: Министерство науки и технической политики Российской Федерации, 1995.
- Политарпов, В. С. *Наука и мистицизм в XX веке*. Москва: Мысль, 1990.
- Посысаев, Н. Душа на экране. *Аргументы и факты*. № 21 (43), 1994.
- Природа и человек*. № 3, 2004.
- Пригожин, И.; Стенгерс, И. *Время, хаос, квант*. Москва: Прогресс, 1994.
- Прибрам, К. *Языки мозга*. Москва: Прогресс, 1975.
- Психотерапия и духовные практики*. Минск: Вида-Н, 1998.
- Пуанкаре, А. *О науке*. Москва: Наука, 1990.
- Раджабов, У. И. От „Начал“ Ньютона к теории относительности Эйнштейна. *Ньютон и философские проблемы физики XX века*. Москва: Наука, 1996.
- Реушкин, В. Н. Суточные ритмы и процессы адаптации. *Кибернетика живого. Человек в разных аспектах*. Москва: Наука, 1985.
- Решетникова, Т. Р. О возможности экстрасенсорной коррекции ядерных процессов в живой материи. *Парапсихология и психофизика*. № 6, 1992.
- Росов, В. А. *Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиция Н. К. Рериха по окраинам пустыни Гоби*. Книга I: Великий План. Москва: Ариаварта-Пресс, 2002.
- Руди, Б. *Синергетика – надежда материализма* <www.4oru.org/slovo.1741.5.html> [2006 05 19].

- Савина, А. В. *Я изучаю*. Краснодар: Издательский дом „Юг“, 2000.
- Симонов, П. В. Потребностно-информационная теория эмоций. *Вопросы психологии*. 1982, №. 6.
- Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов*. Москва: Прогресс –Традиция, 2000.
- Слипченко, В. И. *Войны шестого поколения: оружие и военное искусство будущего*. Москва: Вече, 2002.
- Современная западная философия. Словарь*. Москва: Издательство политической литературы, 1991.
- Сочеванов, Н. Н. *Материя, энергия и информация. Непериодические быстротекущие явления в окружающей среде*. Доклады II Всесоюзной междисциплинарной научно-технической школы - семинара. Томск: 1990.
- Степанов, А. М.; Можайский, А. М. *Дистанционные информационные взаимодействия между организмом и растворами его биологических компонентов. Парапсихология и психофизика*. Тезисы докладов III Международной конференции „Особые состояния сознания человека. Экспериментальные и теоретические исследования в парапсихологии“. № 1 (23), 1997.
- Табеева, Д. М. *Руководство по игло-рефлексотерапии*. Москва: Медицина, 1982.
- Тихоплав, В. Ю.; Тихоплав, Т. С. *Кардинальный поворот*. Санкт-Петербург: ИД „Весь“, 2002.
- Тихоплав, В. Ю.; Тихоплав, Т. С. *Гармония Хаоса или Фрактальная реальность*. Санкт-Петербург: ИД „Весь“, 2002.
- Томпсон, Дж. М. Т. *Неустойчивости и катастрофы в науке и технике*. Москва: Мир, 1985.
- Труды семнадцатых чтений, посвященных разработке научного наследия и развитию идей К. Э. Циолковского*. Калуга, 15–17 сентября. Секция „К. Э. Циолковский и философские проблемы освоения космоса“. Москва: Академия наук СССР, 1983.
- Тухолка, С. *Оккультизм и магия* (С издания А. С. Суворина, С.-Петербург, 1907). Ярославль, 1991.
- Шертков, А. *Непознанное в психике человека*. Москва: Прогресс, 1982.
- Шнипов, Г. И. Явления психофизики и теория физического вакуума. *Сознание и физический мир*. Вып.1. Москва: Издательство агентства Яхтсмен, 1995.
- Шноль, С. Э.; Коломбет, В. А.; Пожарский, Э. В.; Зенченко, Т. А.; Зверева, И. М.; Конрадов, А. А. О реализации дискретных состояний в ходе флуктуаций в макроскопических процессах. *Успехи физических наук*. Т. 168, № 10. Октябрь 1998.
- Хайтун, С. Д. Фундаментальная сущность эволюции. *Вопросы философии*. 2001, № 2.

- Халоимов, А. И.; Шурупова, Л. В.; Розин, И. Т. Исследование эффектов энергоинформационного взаимодействия методами инфракрасной спектроскопии. *Ноология, экология ноосферы, здоровье и образ жизни*. Материалы Международной конференции 22–24 марта 1996 г. Санкт-Петербург: Наука, 1996.
- Ханцеверов, Ф. *Эниология. Кн.1*. Москва: Изд. АНМ, 1996.
- Хиценко, В. Е. *Самоорганизация: элементы теории и социальные приложения*. Москва: КомКнига, 2005.
- Холл, М. П. *Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии*. Санкт-Петербург: СПИКС, 1994.
- Холтон, Д. *Тематический анализ науки*. Москва: Прогресс, 1981.
- Хэнзел, Ч. *Парапсихология*. Москва: Мир, 1970.
- Цюлковский, К. Э. *Причина космоса*. Калуга, 1925;
- Цюлковский, К. Э. *Воля Вселенной*. Калуга, 1938.
- Фейерабенд, П. *Избранные труды по методологии науки*. Москва: Прогресс, 1986.
- Философия физической экономики*. Бюлетень Шилеровского Института в Москве. № 3.
- Фрэзер, Дж. *Золотая ветвь. Исследования магии и религии*. Москва: Прогресс, 1980.
- Энциклопедия оккультизма*. Т. 1. Москва: AVERS, 1992.
- Энциклопедия оккультизма*. Т. 2. Москва: AVERS, 1992.
- Юнг, К. Г. О психической энергии. *Структура и динамика психического*. Москва: Cogito, 2008, с. 11–82.
- Юнг, К. Г. *Психологические типы*. Москва: Университетская книга, Издательство АСТ, 1998, с. 536–537.
- Юнг, К. Г. *Аналитическая психология*. Санкт – Петербург: МЦНК и „Кентавр“, 1994.
- Юнг, К. Г. *Либи́до – его метаморфозы и символы*. Москва: Восточноевропейский институт психоанализа, 1994.

Summary

The authors of the collective monograph represent a variety of different specializations: philosophers, logicians, physicists, mathematicians, informologists, sociologists, psychologists, psychiatrists and journalists. They are all consolidated by the problem of the irrationality development in modern society. This development manifests in different forms and the most conspicuous is noticed in mass media. Nowadays newspapers, magazines, commercial TV channels pay special attention to different manifestations of occultism, magic, astrological prophesies and other kinds of mantic. Specialized magazines on occultism and magic are published, special bookshops are established and schools of parapsychology are opened. Since the restoring of independence in Lithuania, different mystical movements like “New Age”, scientology, schools of transcendental meditation, etc., have been penetrating into the country. Mysticism has even started to influence political life of the country. This alarms politicians, scientists, pedagogues, psychologists, medical practitioners, sociologists and legal specialists.

On the other hand, irrationalism is immanent to religious belief. The problem of rational and irrational cognition is questioned in philosophy, logic and psychology. Some elements of irrationality can be traced in modern management, information management and e-communication. Due to W. James, A. Maslow and other originators of humanistic psychology, mystical religious experiences have been estimated as positive ones. Transpersonal psychology has even consolidated rational cognitivism that looks like scientific ideology with irrational Eastern psychological philosophy. The problem of irrationality and rationality is analyzed in non-linear mathematics and synergetic. According to J. F. Lyotard, the apologist of postmodernism, the old principle saying that acquiring knowledge is indispensable from the mind or even from the development of a personality's will and fall into oblivion while convergence of irrationality and rationality becomes the distinctive feature of postmodern society.

As a consequence, the development of irrationality is impossible to evaluate just as a negative phenomenon. Even rather conservative philosophy has been trying to revisit the problems of order and chaos, complexity and simplicity,

evolution and revolution, truth and falsehood. It is important to speculate the relation of irrationality and rationality in scientific cognition as well as in social processes and define the boundaries of scientific cognition. Only such revisiting of global processes of information society development holds forth a hope to create a knowledge society that is able to give meaning to information. However, such revisiting requires an extensive public discussion of the mentioned problems as well as tolerance.

The outlined problems are discussed in the monograph.

The monograph is aimed at rethinking the relation of rational and irrational in science and social processes taking into consideration the contexts of contemporary global informational processes and postmodern cognition.

The central problem which is brought forward might be formulated questioning *whether the rational alone determines the development of society and science; whether irrationality is just a subsidiary product of mental development; finally, what are rationality and irrationality, what rationality and irrationality are acceptable or at least tolerated by modern society.*

Although on the global scale the mentioned questions have not been properly researched, the variety of viewpoints is broad. Lithuanian literature on scientific and philosophical problems has attached little importance to these questions¹. However, it became evident that elements of irrationality might become the object of political debates or even influence the judgements of certain politicians. An unequivocal and qualified attitude to the so called 'untraditional religious movements' and 'untraditional medicine' has not been formulated yet. The absence of an unambiguous attitude depends upon different reasons, among which is *the lack of competence*. The cause of it is the *informational void* in the sphere of irrationality in post communist countries. The most obvious manifestation of this might be seen in the mass media. Sensational information about real and assumed paranormal phenomena, as a rule, is presented incompetently, unilaterally and without critical analysis. However, it is difficult to imagine being otherwise because, as it was mentioned before, so far there has not been any *scientific, philosophical analysis* of these phenomena. Therefore, the second goal of the monograph is though partial but fulfilment of this informational void analysing the expression and spread of irrationality and its further research guidelines.

Aiming at the analysis of irrationality, the authors have set the following tasks: a) to analyse the problem of relation of rationality and irrationality in philosophical, logical and psychological aspects; b) to investigate the deep surface (ontological and gnoseological) assumptions of confrontation between the rational and the irrational; c) to investigate the expression of irrationality in the con-

texts of postmodern social and economic processes; d) to highlight the essence of tolerance to irrationality problem and particular manifestations of tolerance or intolerance.

Despite the fact that the problem of rational and irrational relation is researched in different aspects, the monograph is united by the idea that the main source of confrontation between the rational and irrational is Cartesian dualism. Therefore, postmodern philosophical, psychological, logical and even historical conceptions give rise to new ways of researching manifestations of irrationality.

The structure of the monograph is based on the above introduced tasks.

The first chapter *Rationality and Irrationality: Philosophical, Logical and Psychological Aspects* analyses the expression of rationality and irrationality in the mentality of European history, the problems of world logics and the problem of its linguistic expression. Also, an attempt is made to show that rational cognition (scientific cognition including) has its forte as dependency upon practice. A significant conclusion is made that different variants of irrationality distinguish for their different degree and character of cognition (for instance, rationalistic intuition, self-contained knowledge of innate ideas, insight of a priori cognition forms, etc.). Basic phenomena of consciousness are analysed; essentialities of cognitive, symbolic and intuitive cognition are investigated; the point is made that contemporary philosophical consciousness has not mastered the modelling structures of pre-cognitive, cognitive and intuitive consciousness yet. Usually rationality is based on logics. However, formal logic investigates just specialized language structures while irrationality manifests itself through polysemantic concepts. Modern argumentation theory argues that logic and rationality are not identical and particular social contexts are not of least importance in legitimizing irrationality. Taking into consideration logic, the use of 'rational' concepts in mystical and even psychological literature is problematic too. This is revealed through the analysis of concept of 'energy' in analytical psychology as well as in mystical literature. It is arrived at the conclusion that in mysticism the concept of 'energy' usually has dynamic character in the meaning of secret power. Although this usage of the concept is neither logically nor axiologically justified, it is completely acceptable psychologically. Taking into account a psychological view, there should not be any boundaries among science, mysticism and religion. This view is grounded on human being's basic capabilities and demands such as knowing, love and belief. The relations of ability to know and science, ability to love and mysticism, ability to believe and religion are analysed and it is shown that at least in psychotherapeutic they can and have to be harmonious.

The second chapter *The Spread of Irrationality in the Contexts of Metaphysical Horror* is devoted to the analysis of ontological and epistemological causes

of confrontation between irrationality (in the context of parascience) and rationality. There is a brief discussion on the reasons and tendencies of penetrating of parascience and mysticism in Lithuania. The emphasis is put on the fact that in Lithuania the criteria of scientific rationality have exclusively been formed under the influence of Russian science and soviet ideology. The chapter reveals that dialectic materialism was akin to scientism. Moreover, the essence of scientism is shown and it is pointed out that scientism has been having strong positions in Lithuania so far. Russian pansociocosmic ideas (Ciolkovsky, Vernadsky and their adherents) in fact were rational manifestations of irrationality are brought forward. The attention is paid to the fact that in science history the physics of Isaok Newton are the boundaries between rational and irrational. According to the recent researches, it is disclosed that Newton's physical ideas were based on alchemy and kabalism. Furthermore, it is revealed that the myth of Newton as a scientific hero was created and fostered just due to political aims. Radical dualism implied in Descartes ontology and named as 'metaphysical horror' by Kolakowsky and which still influences philosophical and scientific ideas is analysed. It is pointed out that there are possible at least three solutions of psychophysical paradox implied in Descartes ontology. Two of them – 'intermediate element' and ideas of psychophysical parallelism – are found in the ontology of the Pythagoreans and Plato, as well as in neoplatonism, gnosticism, Leibnizt monadology and occultism. Both ideas are newly reborn in modern scientific investigations. Employing systemic method, such notions as *mystic* and *mysticism* prescribed to the sphere of irrationality are analysed and it is revealed that they are often used inadequately to their essence. The relation between science and magic is analysed and it is shown their axiological affinity. Moreover, the relation between *occultism* and *magic* is researched too and it is pointed out that occultism might be called 'a theory of magic'. The concept of *parapsychology* is examined and it is disclosed that it is often misinterpreted identifying the object of parapsychological researches with the very researches. The subchapter *Bioenergy Informatics in the Contexts of Irrationality and Rationality* discusses the newest parapsychological literature and the conclusion is made that bioenergy informatics, prescribed to the sphere of mysticism, has already been presenting practically significant results.

The third chapter *Synergetic: Legitimization of Irrationality Using Rationality* presents a non trivial attitude towards synergetic which is frequently called a "new science" as well as a "postmodern science" and which claims to become an efficient methodology of paranormal phenomena researches. The subchapter *The Magic of Synergetic and Synergetic of Magic* analyses such spheres of synergetic manifestations as a general theory of systems, theory of chaos and fractal geometry, theory of phasic transformations and nonlinearity of processes, feedbacks and parameters

of order. The object of parapsychological researches is analysed in the context of synergetic as well as “non regular” regularities of paranormal phenomena (non stability of phenomena, nonlinearity, correlations with human psychic, “the law of Parsifal”, synergic of effects, “u-vei” principle, etc.) are revealed. Referring to the “synergetic thinking” as a methodology of researches, the author indicates potential trends and characteristics of researching paranormal phenomena.

The fourth chapter *The Criteria of Rationalization in the Society of Information* analyses the way irrational elements are encompassed into social and economic relations, the way they influence modern models of activities and decision making. Such managerial attitude to irrationality enables to introduce economic criteria which allow verification of irrationality, i.e. relating it with industrial, economic and informational practice. It is claimed that according to informational view, rationality and irrationality are qualitatively identical and this identification allows searching for the theoretical base of typological models. The subchapter *Irrational Management* questions how irrational elements influence the practice of modern management. This question is analysed in three aspects – managerial ambiguity and heterogeneity, different conceptual models of management and methodological arsenal of management. Discussing the problem of contemporary criteria of rationality, the focus is on the fact that in modern times symbolic activity and symbolic capital are getting bigger and bigger influence as well as narrative tradition of management based on virtuality is being created. In practice such management creates diverse nets of managing schools or even “churches” and “sects” which are based on charismatic leaders. In the subchapter *The Doubled World*, virtual (apparent, symbolic) activity is analysed in the context of “doubled world” – formal and informational rationality. Informational logic presents *the conception of new rationality* which is associated with virtuality, intangibility and ideality. Practically, it manifests in introducing internet and intranet in different spheres of life. The penetration of irrationality into economic or social phenomena is observed when culture becomes the organic factor of economics. As a result, it determines decision making and efficiency of various activities. The conclusion is made that penetration of irrationality into social practice and economic life acquires the shape of managerial generalization and the time is approaching when “management of wisdom” is formed.

The fifth chapter *Irrationality in the Aspect of Tolerance Problem* focuses on the problems of tolerance to irrationality manifestations. This problem has been researched neither theoretically nor sociologically because irrationality manifests in different spheres of life, acquires different shapes and has different cognitive dimensions. Apparently, the lack of such researches exists due to the fact that the spread of irrationality in social processes was considered to be peripheral

and nonessential product of society's mental development undeserving exclusive consideration. However, the problem of irrationality manifestations takes on a whole new dimension in jurisprudence, especially while colliding with the manifestations of irrationality which bring or might bring damage to human physical and psychic health and influence political decisions. Because of the mentioned circumstances (the lack of researches) the authors of the monograph just deal with religious manifestations of irrationality as well as with the problem of tolerance to them. The conception of religious tolerance is analysed from exclusive, inclusive and religious pluralism viewpoints and four conceptions of political tolerance are presented. Moreover, the sociological results of religious state in Lithuania are introduced and they show that a big part of Lithuanian young people tends not to tolerate other religious beliefs and even speaks for restricting political freedom. It is observed that nobody understands the deep reasons of this phenomenon and further investigations should be carried out. The present intolerance to non traditional religious beliefs generates the problem of religious liberty – whether religious liberty involves all religious communities or just the “traditional” ones. This problem is analysed in the aspects of philosophy of law and morality. Kant's philosophy is invoked in grounding the view that religious liberty is a precondition wishing to give sense to every man's existence. Moreover, it is claimed that unbelief liberty in its existentialist meaning does not exist at all and the state has to show equal respect to all churches and religious organizations operating in the country.

The sixth chapter *The Spread of Irrationality in the Eyes of Scientists and Practicians* studies practical aspects of irrationality spread in science and society. Different scientists, medical practitioners and journalists present dominant paradigmatic standpoints and examine topical problems. The subchapter *The Confrontation of Sciences and Parasciences: Realistic View* analyses different manifestations of pseudoscience and parascience (antiscience) in the context of classical conception of science. The emphasis is put on the significance of objectivity in scientific cognition. Acknowledging the significance of imagination, intuition and creative fantasy, it is emphasised that heuristics must ground its insights in empirical experiences and scientific experiments. Such phenomena as the UFO, Nostradamus prophesies, astrology and etc. are discussed taking into consideration realistic positions. The subchapter *Science and Belief in the Eyes of a Physicist* analyses modern physicists' different viewpoints to religious belief. A question is raised how a rational scientist should regard the beliefs of religious people. It is pointed out that even some famous physicists and cosmologists were able to match their rational considerations with a deep religious sense and some of them were convinced that religious belief was the impulse to scientific discoveries. The

chapter holds the view that although the relation of belief and knowing is still a topical problem, the variety of beliefs should be respected and cherished. The author of the subchapter *Mysticism in Life and its Reflection in Psychotherapy* renders two prevailing (paradigmatic) views to mysticism and its relation with mental illnesses in psychotherapy. Taking into consideration psychiatric practice, he discloses the unjustified information provided by mass media about a man's abilities to find lost (dead) people. The subchapter *Mystical Symbols in Modern Architecture of Churches: Manifestations of Novations* points out that architecture of sacral buildings should be sacral even in modern novations. The forms and meanings of modern symbolization should imply archetypal irrational layers. Some examples of sacral architecture are presented and the conclusion is made that understanding the language of mystical symbols and subtle interpretation of their meanings is essential motivation base of artistic idea introducing even a novational form of church architecture. The subchapter *Mysticism and Politics* echoes the problem raised in the introduction of the monograph – how and how much irrationality influences politicians and their political decisions. Although a brief but very informative text gives insight into understanding that some mystical experiences and their theoretization might become and become very significant ideological stimuli and determine political decisions.

The problems raised in the monograph are novel even in the world context because, as a rule, the majority of works dedicated to the spread of mysticism and its essence deals with just one or another aspect not attempting to cover this phenomenon as a whole, i.e. systemically. A certain lack of systematic order can be noticed in this work as well. However, it can be explained by the fact that the analysed questions are very complicated and comprise a wide spectrum of attitudes and assessments. Moreover, it is the first attempt in Lithuania to analyse the relation of rationality and irrationality theoretically.

The monograph is original in its problematic issues and in some presented conceptions. Absolutely new (synergetic) view is proposed to analyse the essence of magic and legitimacy of prapsychological researches as well as it is proposed to ground these researched taking into view synergetic. The manifestations of irrationality have not been analysed in the context of economic and social science relation. As a result, the model of “wisdom management” enriched by deep insights will attract much attention. Some discussions are expected after reading the chapters analysing the concepts of irrationality and rationality, mystic and mysticism, occultism and magic as well as parapsychological concepts in the sense of their indefiniteness. A new approach is taken to Descartes' metaphysics influence on scientific cognition and a research on the historical development of scientific attitudes was carried out. It is pointed out that modern philosophical consciousness

has not mastered precognitive, cognitive and intuitivistic structures of the consciousness yet. Furthermore, it is indicated that in order to explain rationality and irrationality it is necessary to invoke not only formal logic but also psychology.

The monograph is intended for the specialists of the humanities, specialists of natural sciences who deal with particular manifestations of mysticism and mystic, who analyse the problems of science methodology. Theoretical insights are supposed to be useful for lawyers, psychologists, psychiatrists, pedagogues as well as journalists and politicians.

Vardų rodyklė

- Adler A. – 165
 Agrippa C. – 172
 Ayala F. – 302
 Akimov A. – 119, 210
 d^c Alambert J. – 97
 Aleksandrov E. – 282
 Alto A. – 314
 Anaksagoras – 199
 Anaksimandras – 28
 Ando T. – 314
 Appleby J. – 97, 98
 Argyris C. – 159
 Aristarchas iš Samo – 90
 Aristotelis – 27, 33, 43, 44, 48, 49,
     53, 60, 87, 92, 106, 110,
     116, 137, 182, 196, 210,
     255, 260
 Ash D. – 77
 Aschby W. R. – 196, 197
 Augustinas Aurelijus (šv. Augusti-
 nas) – 29, 60, 95, 105, 115,
     119
 Augustinaitis A. – 14

 Bacon F. – 57–60, 265, 287
 Bayes T. – 256
 Barle – 134
 Baronas D. – 270
 Bateson G. – 68
 Baženov L. – 70
 Beinorius A. – 118
 Beliauskas Ž. – 128–133, 313
 Belous V. S. – 319
 Benediktas XVI – 125

 Berdiajev N. – 132
 Bergson H. – 32, 33, 207
 Bernoulli J. – 165
 Bertalanffy L. – 150
 Blechman I. – 201
 Bohm D. – 127, 198
 Bohme J. – 60
 Bohr N. – 239, 242, 258
 Boyle R. – 98
 Bollinger L. C. – 267
 Boltzmann L. – 52, 104
 Bongiovanni G. – 78
 Bonhofer D. – 300
 Botta M. – 314
 Boudrillard J. – 230
 Boutroux E. – 259
 Bradschaw B. – 49
 Brentan F. – 70
 Brežnev L. – 82
 Brewster D. – 102
 Bruno G. – 90, 92, 95, 96, 105
 Budriūnaitė A. – 129
 Bunge M. – 144, 175
 Busse L. – 51

 Calvin J. – 91, 295
 Capra F. – 86
 Carnap R. – 69
 Carnot N. S. – 52
 Carrol P. J. – 172
 Cassirer E. – 39
 Castaneda C. – 254
 Cesi F. – 299
 Chaitun S. – 192

- Chalmers A. – 93, 94, 242, 248,
249, 257, 258
- Chanceverov F. – 111, 113, 119
- Chertok L. – 189
- Chycenko V. – 254, 255
- Ciolkovskij K. – 19, 70, 78
- Comte A. – 240, 245
- Contarini G. – 91
- Copernic M. – 90, 296
- Crookes W. – 207
- Curie P. ir M. – 207
- Černiševskij A. – 210
- Čiumak A. – 218
- Čudinov E. – 70
- Dalai Lama – 269
- Darwin Ch. – 60, 295–302
- Datišvili D. – 82
- Dawkins R. – 304
- Demokritas – 43
- Descartes R. – 15, 19, 23, 30, 35,
72, 84–89, 94, 97–110,
112, 114, 119, 135, 295
- Diderot D. – 97, 303
- Dyson F. J. – 87
- Dobrovolskis O. – 213
- Dods E. R. – 285
- Donskis L. – 69
- Drsler A. – 305
- Dubrov A. – 80, 140
- Duve Ch. – 304, 305
- Eccles J. – 166
- Eckhart J. – 60, 83
- Eemeren van F. – 44
- Einsten A. – 59, 60, 120, 180, 181,
188, 202, 240, 242, 246,
257, 287, 300
- Eliade M. – 40
- Ellis G. F. R. – 66
- Erikson E. H. – 132
- Euklidas – 60
- Faraday M. – 180
- Feyerabend P. – 69, 248, 249
- Feurbach L. – 63, 70
- Filonas Aleksandrietas – 86, 116
- Foli R. – 216
- Foulcault M. – 16
- Fraasen von B. – 249, 252
- Frazer G. J. – 131, 133
- Fresnel A. – 250
- Freude S. – 49–51, 63, 207, 296
- Gaidenko P. – 70, 98, 99, 109
- Galilei G. – 90, 91–96, 105, 144,
247, 248, 297–300
- Gardner G. – 172
- Geler U. – 141
- Geulincx A. – 114,
- Gibbson J. – 109
- Godel K. – 145
- Godik E. – 82, 112
- Grigas J. – 286
- Grimak L. – 81, 111, 119
- Groff S. – 12, 68
- Grotendorst R. – 44
- Grubner E. – 79, 80, 139
- Gshtoi J. – 324
- Guitton J. – 85
- Guliajev J. – 112
- Gurdžijev G. – 198, 254
- Habermas J. – 41, 229, 238
- Haeckel E. – 296

- Haken H. – 148, 149, 191, 195,
204, 242
- Hall M.P. – 115
- Hall R. ir M. – 99
- Hancel C. E. – 141, 178
- Hant V. – 213
- Hartman N. – 41, 87
- Hegel G. – 27, 57
- Heidegger M. – 28
- Heisenberg W. – 152, 258, 303
- Herakleitas – 57
- Herman G. – 108
- Hermis Trismegistas – 95, 114, 115
- Hesse H. 233
- Hewitt P. – 77
- Hipokratas – 138
- Hobbes T. – 70, 106
- Hokvelin M. – 291
- Holton G. – 69, 141, 241, 285
- Hook R. – 102
- Horsley B. – 102
- Horton I. 267
- Huygens K. – 100
- Hume D. – 104
- Hunt L. – 97, 98
- Husserl E. – 36, 72, 256
- Huxley T. – 296, 298
- Ireniejus (šventasis) – 88
- Ischakov B. I. – 210
- Jacob M. – 97, 98
- Jacikevičius A. – 288
- Jakavonytė L. – 267
- Jamblich – 114
- James W. – 11, 12, 36, 68, 129,
130
- Jaspers K. – 11, 38
- Jung K.G. – 12, 40, 49-54, 68, 115,
136, 137, 165, 207, 291,
292
- Kant I. – 21, 28-30, 57, 73, 87,
175, 274-278, 287
- Kanišauskas S. – 292
- Karlish R. – 304
- Kartaškin A. – 178, 179
- Kašpirovskij A. – 189, 218, 307
- Kauderk P. – 291
- Kavaliauskas Č. – 239
- Kazlauskas R. – 315
- Kazlauskas V. – 139
- Kaznačejev V. – 79, 119
- Keynes J. M. – 101, 102
- Kepler J. – 100, 102
- Kerns E. – 72, 73
- King M. L. – 269
- King P. – 267
- Klemensas Aleksandrietis – 117
- Kniazeva E. – 195
- Kobzarev J. – 112
- Kogan I. – 182, 183
- Kohut H. – 63
- Kolakowski L. – 19, 104, 105, 119
- Kolins F. – 303
- Krikštopavičius R. – 314, 315
- Kriuk A. – 214
- Kuchtenko A. – 150
- Kudriavcev P. – 100
- Kuhn T. – 43, 69, 90, 141, 240–
242, 255
- Kulagina N. – 112, 178, 186
- Kulviecas L. – 98, 99
- Kurdiumov S. – 195, 203
- Kurent F. – 314
- Kuzmickas B. – 108, 109

- Kuznecov B. – 97, 98
 Lakatancijus – 95
 Lakatos I. – 69
 Lakis J. – 270
 LaMettrie J. O. – 97, 107, 108
 Laplace P. S. – 10
 Larick J. – 303
 LaRouche L. H. – 104, 113
 Ledenberg J. – 304
 Lederman L. – 303,
 Legler V. – 288
 Leibniz G.W. – 15, 19, 91, 99, 115,
 120, 121, 199, 205
 Levi E. – 172
 Levin J. – 37–40
 Levi-Strauss C. – 144, 266, 267
 Lyotard J. F. – 15, 229
 Lysenko T. – 298
 Lobačevskij N. – 60
 Locke J. – 70, 102, 104, 106, 111,
 265
 Loisy A. – 109
 Loyola I. – 91
 Lolašvili L. – 8–10
 Lorenz E. N. – 197
 Luhman N. 259
 Luther M. – 91, 295

 Maccina A. – 89
 Mahatma Gandhi – 8, 269
 Mainelienė L. – 139
 Mainzer K. – 204
 Mayer E. – 295
 Malenbranche N. – 114
 Malinovskij B. – 132
 Mandelbrot B. – 153, 199
 Maritain J. – 27

 Marx K. – 70
 Maslow A. – 12, 284
 Mauss M. – 170, 171
 Maturana U. – 252
 Maxwell J. – 250
 McSweeney A. – 314
 Meier R. – 315
 Mesmer F. – 189
 Messner A. – 158
 Michailova P. – 79
 Mickevičius A. – 77
 Migdal A. – 289
 Mill J. S. – 70
 Milliken R. – 304
 Minc A. – 238
 Miranzio F. – 94
 Molčanov J. – 70
 Morgan C. L. – 193
 Morkūnienė J. – 267
 Morosini R. – 92
 Mostepanenko A. – 70, 123
 Motoyama H. – 213
 Možė – 95, 115
 Mueller J. – 289
 Muravinskij T. – 104

 Nacatian J. – 216
 Nakatanio J. – 212
 Nekrašas E. – 105, 106
 Newton I. – 19, 59, 60, 90, 96-107,
 240, 245, 257, 303
 Nikolajev N. – 212
 Nobel A. – 247
 Noras S. – 238
 Norkus Z. – 244, 246, 247
 Norvil A. – 288
 Nostradam A. – 293-295

- Ochtarin A. S. F. – 210
 Olbrecht – Tytenka L. – 44
 Orfeev J. – 120
 Origenas – 117, 118
 Otto R. – 83, 265
- Pančenko A. – 120, 202
 Panofski E. – 39
 Parmenidas – 26, 27
 Parsons T. – 164
 Passenti V. – 196
 Paulius (apaštalas) – 60
 Peacock A. – 66
 Pearson Ch. – 70
 Pečiulis S. – 11
 Pelerman Ch. – 44
 Penzenskij A. – 294
 Phycock A. – 302
 Piaget J. – 58, 145, 165
 Pietila R. – 314
 Piročkinas A. – 10
 Pitagoras, pitagorininkai – 19, 90,
     91, 114, 116, 119, 120,
     135, 199, 211
 Planc M. – 240
 Platonas – 19, 25-28, 43, 60, 87,
     91, 105, 110, 116, 117,
     137, 168, 210
 Plečkaitis R. – 84, 267
 Plotinas – 8, 116, 117
 Poincare A. – 191-194, 201, 250-
     252, 261
 Polkinghorn J. C. – 66, 304
 Popper K. – 69, 137, 166, 198,
     257, 267
 Pranciškus (šventasis) – 60, 62
 Pribram K. – 127
 Prigogin I. – 149, 152, 157, 190,
     192, 195, 202, 242, 243
- Prišcep L. G. – 209
 Propp V. – 41
 Ptolemajus K. – 90, 93, 290
 Puškin A. – 261, 262
 Puškin V. – 80, 140
- Radchakrishnan S. – 86
 Rainer R. – 314
 Randi J. – 144
 Rao K. R. – 140
 Ratzinger J. – 125
 Rerich J. ir N. – 81, 318, 319
 Rhine J. – 139, 141
 Rogers K. – 12
 Rokeach M. – 272, 273
 Rolston H. – 66
 Roosevelt F. D. – 318
 Rudi B. – 239
 Russel B. – 47
 Russel J. S. – 162, 163
- Sabaliauskas J. – 312
 Sadjwick A. – 299, 300
 Sagan C. – 282
 Sapelkin A. – 294
 Sarpi P. – 92-95
 Savina L. – 217, 218
 Schelling F. – 31
 Schlick M. – 69
 Schpalt J. – 314
 Schrodinger E. – 162
 Schopenhauer A. – 29, 30
 Schuppel R. L. – 314
 Serbati A. R. – 108
 Serebrnikova L. – 180
 Sezemanas V. – 28, 33
 Skinner B. – 59

- Skot D. – 303, 305
 Slipčenko V. – 319
 Smith A. – 104
 Sočevanov N. N. – 209
 Spare A. O. – 172
 Spinoza B. – 287
 Stanislavskij K. – 178
 Stengers I. – 195
 Stewardt D. S. – 104
 Stiopin V. – 70
 Stoškus K. – 267
 Subotin E. – 76
 Swedenborg E. – 35

 Šavlov A. – 301
 Šipov G. – 119, 210
 Štaudė H. – 315

 Tange K. – 314
 Tarpley W. G. – 91, 92, 96
 Tart Ch. – 12, 68
 Tatariewicz W. – 70, 97, 101, 106,
 117
 Teilhard de Chardin P. – 60, 136
 Teresė (šventoji) – 129
 Thomson J. M. T. – 194
 Tidikis R. – 12
 Tylor J. – 144
 Tolstojus L. – 8
 Tomas Akviniėtis – 27, 108, 119,
 210
 Townes Ch. – 301
 Turner F. – 191

 Uchtomskij A. – 166
 Usinowicz J. – 312
 Uspenskij P. – 60

 Uždavinys A. – 82, 89, 95, 117,
 118, 137

 Valon A. – 58
 Varela F. J. – 252, 253
 Verlinde J. M. – 85–88
 Vernadskij V. – 19, 79, 136
 Villinbachov V. – 103
 Vinikot D. V. – 58
 Vinokurov I. – 177
 Virilio P. – 233
 Vydūnas – 77, 207
 Vygotskij L. – 58, 160
 Vogts W. P. – 266, 269
 Volčenko V. – 208
 Voltaire – 97, 265

 Zaviša A. – 315
 Zenonas Elejėtietis – 175
 Zumthor P. ir A. – 315

 Wallace H. – 318
 Wanderhill E. – 137
 Weber M. – 9, 15, 134, 163
 Weinberg S. – 303, 305
 Whiteheat A. N. – 192
 Whiteside D. T. – 99
 Wiener N. – 13, 104, 196, 197
 Wilber K. – 12, 68
 Wilson E. – 298
 Wittgenstein L. – 28
 Wreen Ch. – 102
 Wuchterl K. – 125, 260, 261, 262
 Wundt W. – 36
 aiškiaregystė – 7, 47, 135, 174, 175,
 183, 187, 188, 202, 307,
 308, 319

Dalykų rodyklė

- alchemija – 19, 95, 100–103, 133,
 171, 172
 analogija, analogijos principas –
 115, 151, 167, 201, 203
 anomalūs atmosferos ir kosmoso
 reiškiniai – 12, 21, 77,
 103, 176, 177, 184, 217,
 238, 289, 291–293
 archetipai – 83, 95, 103, 115, 116,
 123, 188, 190, 201, 203,
 230, 231
 astralas, astralinis planas – 112, 116,
 119, 121, 135, 136, 211,
 212
 astrologija – 7, 12, 21, 42, 47, 72–
 77, 81, 95, 133, 135, 140,
 176, 187, 281, 283, 288–
 291
 atraktorius, keistasis atraktorius –
 153, 194–202, 261

 bifurkacija – žr. krizė, katastrofa
 bioenergetika – 82, 238, 307, 308,
 319
 bioenergoinformatika – 7, 13, 19,
 81, 103, 206–220
 biolaukas – 81, 119, 214, 215, 282

 chaosas, chaoso teorija – 19, 26, 28,
 145, 151–158, 172, 173,
 191–197, 203, 240, 243,
 253, 261
 chiromantika – 7, 42, 81, 135, 176,
 187
 čakros – 212, 213
 deizmas – 72, 73, 85, 256
 dietetika – žr. saintologija

 dorovė – žr. etika
 drugelio efektas – 158, 193
 ekstrasensas, ekstrasensorika – 7, 9,
 73, 77, 81, 82, 128, 176,
 178, 183, 186–203, 208,
 212, 213–215, 282, 307–
 310, 319
 energija – 48–55, 135, 136, 164,
 170, 183, 187, 188, 192,
 204, 208
 eniologija – 111, 209

 etika – 79, 109, 138, 183, 190, 204,
 206, 244, 246, 247, 307
 ezoterika – 60, 85, 88, 89, 118, 127,
 134, 137–139, 146, 164,
 238, 239, 253, 313

 fraktalai – 13, 19, 153, 154, 167,
 191, 195, 199–204, 253,
 gnostika, gnosticizmas – 7, 19, 87,
 88, 95, 119, 125, 135

 hermeneutika, hermetizmas – 85,
 95, 114, 137, 138, 253
 „hermeneutinis ratas“ – 253
 hipnozė – 117, 129, 139, 141, 189,
 190, 307
 hipostazės – 117–119
 holizmas – 192, 193, 198–202, 209,
 224, 230
 holografinė paradigma – 13, 127,
 198, 209
 homeostazė – 192, 196, 197

- ideomotoriniai judesiai – 158, 180, 186, 187
- informacija – 7, 14–20, 120, 121, 144, 147, 159, 160, 183–188, 195, 203, 204, 207–209, 219, 221–238, 245, 246, 254
- iracionalumas – 7–35, 83, 88, 103, 122–127, 130, 137–147, 164, 204–206, 211, 221–239, 248, 265
- intuicija, intuityvumas – 21, 25, 30–36, 40, 41, 88, 123, 126, 129, 135, 146
- kabala, kabalizmas – 7, 19, 77, 95, 102, 103, 119, 128, 133, 172, 239
- komplementariškumas – 253
- konstruktyvizmas – 249, 250, 260
- kontingencija – 203, 204, 259, 260–262
- konvencija, konvencionalizmas – 251, 256, 259
- Macho principas – 86
- magas, magija – 7, 9, 19, 77, 81, 95–98, 102, 114, 115, 125, 128–137, 140–148, 151, 153, 157–160, 163–176, 187–190, 200, 203–206, 216, 230, 239, 255, 284
- mantika – 7, 9, 77, 95, 133, 140, 141, 164, 176, 185, 202, 255
- mediumas, mediumizmas – žr. spiritizmas
- mistika, misticizmas – 7–12, 17–19, 22, 23, 28, 31–34, 40, 46, 47, 54–63, 66, 72–78, 81, 82, 89, 96, 103, 104, 109, 112, 121–130, 140, 141, 191, 201, 202, 211, 218, 225, 226, 235, 236, 239, 255, 282, 284, 306, 307, 310–320
- moralė – žr. etika
- naujasis eksperimentalizmas – 257, 258
- neopitagorizmas – 92, 116, 118
- neoplatonizmas – 19, 87, 88, 92, 110, 114, 116–119, 125, 128, 135, 168
- neotomizmas – 85, 126
- neatpažinti skraidantys objektai (NSO) – žr. anomalūs atmosferos ir kosmoso reiškiniai
- okultizmas – 7–9, 12, 13, 19, 23, 50, 54, 60, 92, 97, 114, 116, 119, 125–127, 133–137, 140, 163, 172, 175, 176, 201, 207, 211
- pansociokosmizmas – 78, 81, 127, 135
- parapsichologija – 7, 13, 19, 22, 50, 54, 72–82, 107, 127, 138–142, 176–190, 198–206, 210, 213, 288, 317, 319
- Parsivalio efektas, dėsnis – 20, 185, 186, 205, 206, 307
- politika – 8, 9, 22, 47, 78, 89, 91–94, 98, 103, 118, 158, 206, 234, 247, 259, 266, 300, 316–320

- poltergeistas – 7, 103, 107, 177–180, 182
 proskopija
 psichiatrija...
 psichofizinis paradoksas – 112–116
 psichokinezė – žr. telekinezė

 reliacija, reliatyvumas – 120, 124
 rezonansai – žr. sinchronizacija
 sąmonė – 35–42, 80, 81, 120, 166, 173, 310
 saviorganizacijos teorija – žr. sinergetika
 saviranga – žr. sinergetika
 scientizmas – 7, 10, 16, 18, 20, 23, 31, 70–75, 82, 83, 87, 90, 102, 103, 109, 113, 125, 127, 134, 141, 231, 240, 260
 scientologija – 7, 77
 Sefiro (Sefiroto) medis – 119
 sensorinė deprivacija – 174, 184
 sinchronija, sinchronizacija – 115, 116, 121, 133, 168, 180, 186, 188, 195, 199, 201–204, 228
 sinergetika – 19, 22, 143–145, 148–165, 174, 190–206, 239–243, 253, 261, 262
 simboliai, simbolizmas – 20, 22, 32, 33, 38, 39, 82, 89, 161, 188, 190, 201, 203, 226, 311–316
 solitonai – 161, 164
 spiritizmas – 7, 12, 133, 135, 140, 158, 177–180, 184, 186
 spiritualizmas – 7, 10, 89, 113

 sufizmas – 34, 62
 subjektyvusis bajasizmas – 256, 257
 superstygos – 120, 123

 šamanas, šamanizmas – 40, 41, 128, 138, 140, 184, 186, 189, 203
 Šventenybė – 83

 telekinezė – 7, 107, 112, 113, 176, 177, 180, 183, 185, 202, 319
 teleologija – 193, 196, 197
 teleonomija – 196, 197, 201
 telepatija – 7, 47, 135, 176, 180, 183–188, 318, 319
 tikėjimas – 46, 63–68, 83, 84, 109, 124–126, 138, 186, 257, 268–280, 296–305, 308
 tolerancija – 12, 20, 21, 72, 78, 265–273
 torsioniniai laukai, generatoriai – 119, 120, 132, 210
 transcendencija – 30, 33, 73, 86, 120, 125–127, 131–135, 144
 transgresija – 15, 16, 205
 transpersonalinė psichologija – 12, 13
 tvarkos parametrai – 155, 156, 167, 170, 195, 204

 valdymo parametrai – žr. tvarkos parametrai

 wu-wei – 20, 204, 205

TRUMPAI APIE AUTORIUŠ
(nurodyti jų parašytų poskyrių numeriai)

- Prof. dr. Arlauskas Saulius (Mykolo Romerio universitetas) – 5.3
- Doc. dr. Astra Lilijana (Lietuvos kultūros tyrimų institutas) – 1.2
- Prof. dr. Augustinaitis Arūnas (Mykolo Romerio universitetas) – 4.1, 4.2,
4.3, 4.4
- Brazauskas Arūnas (žurnalistas, „Balsas.lt savaitė“ vyriausiasis redaktorius) –
6.5
- Bubelis Rimvydas (Mykolo Romerio universitetas) – 1.4
- Prof. dr. Buivydas Rimantas (Vilniaus Gedimino technikos universitetas) –
6.4
- Doc. dr. Dainauskas Jonas Algimantas (Kauno technologijos universitetas) –
3.5
- Prof. habil. dr. Grigas Jonas (Vilniaus universitetas) – 6.2
- Doc. dr. Jakimenko Virginija (Mykolo Romerio universitetas) – 1.3
- Prof. dr. Kanišauskas Saulius (Mykolo Romerio universitetas) – Pratarinė,
Įžanga, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 2.6, 3.2, 3.3, 3.4, 4.5,
Baigiamasis žodis, Summary
- Prof. habil. dr. Kuzmickas Bronislovas (Mykolo Romerio universitetas) –
1.1
- Lapinas Olegas (psichologas, UAB „Šeimos gydytojas“) – 1.5
- Doc. dr. Norvaišas Saulius (Mykolo Romerio universitetas) – 3.1
- Rusteika Mindaugas (psichiatras, Valstybinis psichikos sveikatos centras) –
6.3
- Doc. dr. Sprindžiūnas Andrius (Mykolo Romerio universitetas) – 5.1, 5.2
- Prof. habil. dr. Tidikis Rimantas (Mykolo Romerio universitetas) – 6.1

Autorių kolektyvas
Ir-01 IRACIONALUMAS IR MOKSLINIO PAŽINIMO RIBOS. Monografija.
– Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2011. 356 p., iliustr.
Atsak. redaktorius prof. dr. Saulius Kanišauskas.

ISBN 978-9955-19-273-2

Autorių kolektyvas monografijoje nagrinėja racionalaus tikrovės pažinimo ir iracionalumo įvairiais pavidalais (religiniu, mistiniu, ezoteriniu, okultiniu ir kt.) raiškos visuomenėje santykį. Šis santykis skleidžiamas filosofinės minties, logikos, psichologijos, psichiatrijos, šiuolaikinės vadybos, architektūros ir kt. kontekstuose. Daug dėmesio skiriama mokslo ir religijos, religijos ir mistikos, mokslo ir misticizmo santykiams. Šiuolaikinės iracionalumo apraiškos (parapsichologijai, bioenergoinformatikai ir pan. priskiriami reiškiniai) tiriamos pasitelkiant moderniąją epistemologiją, sinergetiką, „iracionaliąją vadybą“ ir kt.

Knyga skiriama mokslo, religijos ir misticizmo problemomis besidomintiems filosofams, mokslininkams, žurnalistams. Ji turėtų būti naudinga universitetų dėstytojams, doktorantams.

UDK 165.61

IRACIONALUMAS IR MOKSLINIO PAŽINIMO RIBOS

Monografija

Redagavo *Ramutė Pinkevičienė*
Viršelio dailininkė *Stanislava Narkevičiūtė*
Maketavo *Aušrinė Ilekytė*

SL 585. 2011 04 10. 12,5 leidyb. apsk. l.

Tiražas 100 egz. Užsakymas 13 343.

Išleido Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras,

Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius

Puslapis internete www.mruni.eu

El. paštas leidyba@mruni.eu

Spausdino UAB „Baltijos Kopija“, Kareivių g. 13b, Vilnius

Puslapis internete www.kopija.lt

El. paštas info@kopija.lt